Сто година социологије у Србији

ЭСД
СРПСКО СОЦИОЛОШКО ДРУШТВО

Српско социолошко друштво

Научна конференција: Сто година социологије у Србији

Организациони одбор:
проф. др Слободан Антонић, председник Српског социолошког друштва
проф. др Мирко Васиљевић, декан Правног факулета у Београду
проф. др Зоран Аврамовић, члан Председништва ССД-а
проф. др Драган Митровић, шеф Катедре за теорију, социологију
и филозофију права, Правни факултет у Београду
проф. др Милован Митровић, Правни факулет у Београду
др Слободан Вуковић, управник Центра за социолошка истраживања
Института друштвених наука

Социолошки преглед: часопис Српског социолошког друштва

Главни и одговорни уредник:
др Жолт Лазар

Редакција:
др Слободан Вуковић, др Слађана Драгишић-Лабаш,
др Слађана Ђурић, др Жолт Лазар, др Павле Миленковић,
др Драгана Стјепановић-Захаријевски, др Лилијана Чичкарић

Коректура, лектура и прелом текста:
др Александар Гордић

Корице:
Никола Танасић

Објављивање ове књиге финансијски су помогли:
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије
Правни факултет у Београду
Службени гласник

Сто година социологије у Србији

ур. Слободан Антонић

Посебно издање часописа
Социолошки преглед
год. XLVI (2012), бр. 1

Београд
2012

Војин Милић
(снимљено 1979.)

Сарадници Одељења за филозофију и социологију
Филозофског факултета у Београду (1970-их)

Александар Тодоровић
(1921–2004)

Зграда Филозофског
факултета у Новом Саду

САДРЖАЈ

УВОД

Слободан Антонић
Уводна реч 7

Милован М. Митровић
Један век српске социологије 9

ЛИЧНОСТИ И ДЕЛА

Лука Бренеселовић
О коренима и развоју социолошког и посебно социолошкоправног интересовања код Богишића 29

Милош Марјановић
Богишићеви доприноси конституисању емпиријске социологије права 71

Нина Кршљанин
Валтазар Богишић – социолошки приступ праву и правној историји 90

Милојица М. Шутовић
„Радикална социологија“ и „социолошка имагинација“ Светозара Марковића 111

Владимир Зарић
Социологија задругарства Михаила Аврамовића 138

Љубица Рајковић, Весна Милетић-Степановић
Социологија и географија у делима Јована Цвијића 157

Бранислав Стевановић
Социолошко-политиколошка релевантност и актуелност Цвијићеве „антропогеографије“ Балкана 181

Љубинко Милосављевић
Социјално-теоријска мисао у делу Слободана Јовановића 200

Иван Јовановић
Слободан Јовановић као социолог 212

Срђан Шљукић
Слободан Јовановић и српско сељаштво 239

Бранислава Краговић
Слободан Јовановић о полуинтелектуалцима 252

Славољуб Мишић
Заснивање историјске социологије у делу Слободана Јовановића ... 264

Саша Б. Бован
Социолошка теорија права Живана Спасојевића 279

Божо Милошевић
Социологија сељачког друштва Сретена Вукосављевића: значај примарног искуства за разумевање села и сељака 297

Александар Гордић
„Метафизика“ сеоског живота у делу Сретена Вукосављевића 314

Дејан Петровић, Милена Станојевић
Мирко Косић – једна заборављена социологија 337

Урош В. Шуваковић
Допринос Арчибалда Рајса социолошком проучавању међуратног српског друштва 353

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 1, стр. 7–8
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

УВОДНА РЕЧ

У овој књизи, која је посебно издање часописа *Социолошки преглед*, налазе се саопштења са научне конференције „Сто година социологије у Србији“, одржане на Авали 1. и 2. септембра 2012, у организацији Српског социолошког друштва и Правног факултета у Београду.

Повод за овај научни скуп био је први текст у рубрици „Социологија“, *Летописа Матице српске*, бр. 5 за 1912. годину, који је написао Мирко М. Косић. *Летопис Матице српске* је и данас жив научни часопис, а Мирко Косић се често сматра нашим првим школованим социологом, те је то узето као повод да се резимира развојни пут социологије у нашем друштву, односно представи и анализира делатност социолога и социолошких институција у Србији.

Скуп је био део шире научно-популаризаторске акције Српског социолошког друштва на обележавању стогодишњице социологије у Србији, а која је укључивала изложбу, такмичење средњошколаца, подизање и развој сајта (www.ssd.org.rs), као и дигитализацију старих бројева *Социолошког прегледа* (1938–1999). Уопште, читава 2012. година замишљена је као година јачања професионалне самосвести социологâ у Србији, са циљем да на крају те године наши социолози могу с правом да кажу: поносни смо што смо социолози!

Конференција је одржана под покровитељством Министарства просвете и науке, а изложбу и целу манифестацију обележавања стогодишице социологије у Србији помогао је Центар за промоцију науке.

На скупу је представљено 65 реферата, који су сада пред читаоцем у овој књизи. Аутори су теме за своја саопштења, наравно, бирали аутономно, тако да су, као и увек у таквим приликама, нека питања и неке личности исцрпније обрађени од других. Организатори скупа су ипак настојали да иницирају целокупну нашу социолошку заједницу да се тематски покрије што више важних личности и институција. Али, чињеница да је релативно скоро, 2009. године – приликом обележавања пола века од оснивања прве студијске групе за социологију у Србији (Филозофски факултет у Београду) – објављена монографија у којој је обрађен историјат неких од главних савремених социолошких установа у Србији,[1]

[1] *Социологија у Србији 1959–2009: институционални развој (педесета годишњица Одељења за социологију Филозофског факултета у Београду)*, уредник и приређивач Марија Богдановић, Београд: Службени гласник, 2009.

као и да су живот и рад појединих истакнутих социолога већ детаљно разматрани у специјализованим публикацијама,[2] утицали су на то да су неке тематске области у овом зборнику остале слабије обухваћене.[3] Но, ова књига и није замишљена као потпуна и целовита историја социологије у Србији, већ само као мозаик научних увида у поједина питања историје наше социологије и као грађа за њено будуће писање. А управо писање историје српске социологије представља посао који нам још, као научној заједници, предстоји да урадимо у скоријој будућности.

Део саопштења поднетих на скупу односио се на актуелна истраживачка питања која социолози у Србији данас разматрају, те овај зборник може бити од користи и онима који настоје да разумеју главне процесе кроз које пролази српско друштво. Стога је ова књига, по многим аспектима, па и по својим врлинама и манама, доста адекватно огледало савремене српске социологије. А као што је већ давно речено, „*на зеркало неча пенять, коли рожа крива*“ (Н. В. Гоголь, *Ревизор*).

30. септембар 2012. Слободан Антонић

[2] *Споменица Војина Милића* (Филозофски факултет у Београду, 1993), цео број *Социологије* 4/1997. посвећен В. Милићу, *Споменица Вељка Кораћа* (Филозофски факултет у Београду, 1988), *Споменица Михаила В. Поповића* (Филозофски факултет у Београду, 2002) итд.

[3] Реч је о појединим институцијама, посебним социолошким дисциплинама, као и о личностима које су пружиле значајне доприносе српској социологији. Треба напоменути да овде објављени прилози нису уједначавани према свим обележјима, попут терминологије или начина навођења литературе; такође, у написима чији су се аутори држали старијег правописа, решења су усклађивана према њему, док су они који су се равнали по садашњим правилима прилагођавани у потпуности новим правописним смерницама.

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 1, стр. 9–28
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Милован М. Митровић
Универзитет у Београду
Правни факултет

УДК: 316(497.11)"1912/2012"
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

ЈЕДАН ВЕК СРПСКЕ СОЦИОЛОГИЈЕ

У овом раду се у општим цртама приказује настанак и развој српске социологије у 20. веку. Прво институционално средиште социологије у Србији био је Правни факултет у Београду. Социологија је између два светска рата била потребна правницима, који су настојали да успоставе модеран правни систем у новонасталој југословенској држави, оптерећеној многим структурним и развојним проблемима, као што су: (1) облик државног уређења и политички односи међу јужнословенским народима; (2) класне и регионалне неједнакости; (3) успорена и неравномерна модернизација неразвијеног сељачког друштва.

После Другог светског рата и социјалистичке револуције социологија је, као либерална грађанска мисао, постала идеолошки неподобна. Зато је социјалистички режим у почетку грубо и отворено ометао њено институционализовање. Када је дошло до политичке либерализације југословенског социјализма, режим допушта формирање социолошких удружења и покретање часописа, социологија се уводи у академске студије и гимназијско образовање, као и оснивање одељења за студије социологије и института за социолошка истраживања на филозофским факултетима у Београду, Нишу, Новом Саду и Приштини. Од тада је главни проблем српске социологије стално настојање да се она, као независна и критичка друштвена самосвест, што више подреди политичким потребама владајућих режима – на један начин старог, социјалистичког, а на други новог, постсоцијалистичког.

Кључне речи: *српска социологија, социолошка самосвест, критичка социологија, „инстант-социологија“.*

Социологија се као засебна наука код нас јавља тек у 20. веку, онда када је у развијеном свету она већ била преболела своје главне „дечје болести социологије 19. века“, како их је назвао *Жорж Гурвич* (*Georges Gurvitch*). Од времена када се појавила, па све до данашњих дана, социологија се код нас суочава са читавим низом крупних структурних и развојних проблема глобалног друштва, као и са неразрешеним историјским питањима у односима јужнословенских и балканских народа на просторима југоисточне Европе. Углед социологије код нас је после Првог светског рата постепено растао, углавном под утицајем наших интелектуалаца који су студирали у Француској и тамо били упознати са високим академским статусом социологије *Емила Диркема* (*Emile Durkheim*). Они су веровали како је аналитичко поље социологије као нове научне дисциплине довољно широко да синтетички обухвати најважније друштвене проблеме – колико оне старе и нерешене, толико још и више

оне нове, који су обележили почетак двадесетог века и већ наговештавали његову бурну и умногоме трагичну стварност.

Изгледало је да је социологија оптимални духовни оквир за свеобухватну друштвену теорију која би била у стању да послужи као рационална основа једне нове либералније политике, модерније правне регулације и државне организације, као и свеукупног друштвеног развоја у много чему заосталог традиционалног сељачког друштва. Под притиском крупних структурних и историјских проблема, какви су били противречни процеси модернизације сељачког друштва, уз хаотично раслојавање и нарастајуће друштвене неједнакости, а нарочито недовршено национално ослобођење и државно уједињење српских земаља, настаје једно конфликтно жариште које храни радикалне идеологије и радикалне политичке покрете у српском и југословенском друштву. Зато су неки од оснивача српске академске социологије (као што је био Ђорђе Тасић), прилично наивно, веровали како би она могла да буде солидна брана за такве радикалне идеологије.

Иако је то било нереалистично и претерано очекивање од једне нове научне дисциплине (прво али не и последње у протеклом веку српске социологије), оно је могло да послужи као прихватљиво образложење за ондашњи антикомунистички режим о оправданости социологије у академском образовању. Њеном увођењу у универзитетску наставу нарочито је допринела општа уредба о универзитетима (из 1931), која је налагала обавезно формирање катедри за социологију (са статистиком) на правним факултетима и катедри за социологију села (са науком о задругарству) на пољопривредним факултетима. Тада код нас у ширим академским круговима не постоји довољна обавештеност о потреби и значају социологије у модернијој универзитетској настави, али према њој нема оног идеолошког подозрења какво ће, касније, спрам социологије имати социјалистичка власт.

Слика 1.
Ђорђе Тасић (1892–1943)

Слика 2.
Драгољуб Јовановић (1895–1977)

Као и на већини европских универзитета, прво институционално упориште српске социологије био је Правни факултет у Београду, на којем од 1935. постоји катедра за социологију. И у нашем случају показало се да је друштвену страну права, оно што се понекад назива „духом закона“, било немогуће разумети без социолошког приступа писаним и неписаним друштвеним нормама, односно без објашњења конкретних друштвених прилика у којима неко право настаје, опстаје и функционише. Српску социологију уопште оснивали су они српски правници који су први уочили присне везе између права и социологије.

Прво и почасно место међу њима заузима *Валтазар Богишић* (1834–1908). Полазећи од идеја *историјске школе права*, он је сматрао да се законодавство, судство, па ни научно проучавање права не могу ваљано развијати ако се претходно не проуче стварни друштвени нормативни (правни) односи који „живе“ у народу, правни обичаји који су примарни извор права. Богишић се залаже да се ови стварни извори права проучавају и уважавају, а да се одбаци формализам природноправне школе, који полази од формалних извора права, од идеалних рационалних норми, које су наводно „у складу са природним законима“, али у стварном друштвеном животу не постоје и не делују на њега.

Слично мишљење о односу не само обичајног него и државног права према социологији имала је и група професора Правног факултета, на челу са угледним теоретичарем и историчарем права *Слободаном Јовановићем* (1869–1958), који су између два светска рата код нас учинили пионирске кораке у афирмацији социологије као посебне академске науке и социологије права у њеном оквиру. Сл. Јовановић је, слично *Максу Веберу* (*Max Weber*), који је разматрањем европске правне традиције трагао за коренима модерног европског права, проучавао српску правну традицију и указивао на танке и често прекидане нити модерне правности у српском друштву – од средњовековног српског државног и црквеног права, преко османског права и права српских устаника, правних идеја првих уставотвораца и уставобранитеља у 19. веку, па све до југословенског законодавства пре и после Другог светског рата, укључујући и револуционарно и постреволуционарно социјалистичко право.

Уз ово, Сл. Јовановић је почетком тридесетих година 20. века на докторским студијама Правног факултета у Београду држао прва предавања из социологије, у којима су приказане неке теоријске струје (формализам, марксизам) и неки проблеми у социолошком проучавању права, политике, религије, културе. Социологијом су се, такође, бавили и неки други аутори који су се, уз подршку Сл. Јовановића, нашли на Правном факултету у Београду, као што су били *Драгољуб Јовановић* (1895–1977), који се бавио социологијом аграра и сељаштва, и *Јован Ђорђевић* (1908–1989), који се бавио социологијом политике.

Ђорђе Тасић (1892–1943), бавећи се филозофијом и социологијом права, још непосредније је доприносио конституисању социологије као засебне науке у нашој академској средини. Он је, као и Сл. Јовановић, сматрао да је академска социологија, као либерална грађанска мисао, најприроднија препрека популистичким, агресивним и радикалним (како левичарским тако и десничарским) идеологијама које су се јављале у српском друштву и хватале све више маха између два светска рата. Тасић је зато 1935. у Београду основао *Друштво за правну филозофију и социологију*, које од 1938. до 1941. делује под именом *Друштво за социологију и друштвене науке.*

Тасић је 1938. уредио први српски социолошки зборник радова *Социолошки преглед*, који ће 1961. бити обновљен као гласило послератног *Српског социолошког друштва*, најпре као годишњи зборник, а потом као часопис (од 1964. четворомесечник). Све до своје смрти у немачком логору на Бањици (1943) он је остао председник првог српског социолошког друштва, чију је активност прекинуо рат. Уз Јовановићеву и Тасићеву подршку, на Правном факултету у Београду социологију 1939–41. предаје *Сретен Вукосављевић* (1881–1960), а *Вера Ерлих* (1897–1980) сакупља грађу за своју студију о трансформацији југословенске патријархалне породице. Тасићев најближи сарадник био је *Радомир Д. Лукић* (1914–1999), који под његовим утицајем развија своје интересовање за социологију права и општу социологију.

Припадници овог интелектуалног круга своје радове објављују у најозбиљнијем међуратном српском часопису из области друштвених наука, у *Архиву за правне и друштвене науке*, који на Правном факултету у Београду излази од 1906. године (са прекидима само за време светских ратова). Неки од њих окупљали су се и око *Правне мисли*, „часописа млађе генерације“, који у Београду излази 1935–45, а од 1938. постаје „часопис за право и социологију“. Покренута је и знаменита библиотека „Политика и друштво“, у којој су објављени многи радови од значаја за социологију. Један од уредника *Правне мисли* био је и *Драгослав Тодоровић* (1909–1964), који је пред Други светски рат на Економско-комерцијалној високој школи предавао социологију диркемовске оријентације. Диркемове идеје су и иначе биле најпопуларније и најутицајније у српској социологији између два светска рата, понајвише стога што се тада на Београдском универзитету нашло највише бивших француских ђака, студената и докторана.

У односу на овај круг београдских правника-социолога, изузетак у међуратној српској социологији у извесном смислу био је *Мирко Косић* (1892–1956), економиста и социолог близак идејама немачке формалне социологије (нарочито Л. фон Визеа). Он је предавао економију, статистику, социјалну политику и социологију на правним факултетима у

Суботици и у Љубљани. Косић је, између осталог, написао и *Увод у општу социологију* (Нови Сад, 1934), као први модеран уџбеник социологије код Срба, у којем је, поред Визеових идеја, на особен начин интерпретирао и неке основне ставове Макса Вебера, Емила Диркема и Вилфреда Парета. Од свих предратних српских социолога Косић је, после Валтазара Богишића, имао највећи међународни углед, јављајући се као сарадник угледних међународних социолошких часописа. У Београду је 1920. покренуо и уређивао *Друштвени живот*, први наш часопис са превасходно социолошком тематиком, којим је, између осталог, настојао да теоријски побија марксистичко схватање друштва. Током 1920–21. изашле су четири књиге, а касније (1930) још шест свезака овог часописа.

Други светски рат је, међутим, прекинуо тек започети развој академске социологије код нас. Изведена социјалистичка револуција у први план истиче ону превасходно неакадемску традицију марксистичке идеологије и теорије друштва, а новоуспостављени бољшевичко-стаљинистички режим одмах после рата, средствима идеолошке и политичке репресије гуши сваку алтернативну мисао. Социологија је, као еминентно либерална мисао, у таквом контексту била особито непожељна и, као „буржоаска“ и „идеолошки субверзивна“ наука, бива потпуно угушена и онемогућена. Уместо социологије, од 1945. па све до средине педесетих свим средствима идеолошке пропаганде промовише се тзв. историјски материјализам, најпре као самодовољна и једино истинита „марксистичка социологија“, а нешто касније, као „најтачнија“ социолошка теорија.

Политички разлаз са Стаљином 1948. у први мах доводи до појачавања идеолошке и сваке друге репресије, да би тек после Стаљинове смрти (1953) код нас започела извесна либерализација политичких прилика и постепена дестаљинизација друштва. Временом попушта груба партијско-полицијска репресија и надомешта се нешто суптилнијим механизмима идеолошке контроле. Та промена је омогућила да се крајем педесетих година донекле поправе услови за све области културног стваралаштва, па и за друштвене науке, од којих се очекује не само да оправдавају него да у извесној мери и развијају нову званичну идеологију.

У тако измењеној клими код нас је постало могуће поновно оживљавање социологије као научне дисциплине која је до тада носила срамни жиг да је „грађанска“, „антиреволуционарна“, „немарксистичка“ и „конзервативна“ наука. Испоставило се да либерална социолошка традиција, онда кад се наметнула потреба какве-такве либерализације бољшевичко-стаљинистичког модела социјализма, може да буде вишеструко корисна, те је и социологија инструментализована у изградњи новог идеолошког пројекта тзв. самоуправног социјализма. Уз услов да обавезно буде „марксистичка“ и „прогресивно“ оријентисана, уз „позитиван“ однос према социјализму и тзв. радничком самоуправљању, социологија

је од идеолошки непожељне постала наука која је на први поглед прихватљива за либералнију струју унутар комунистичке партијске елите, која се залагала за нешто суптилније методе владања друштвом и државом.

Ово је био пресудан разлог из којег је режим допустио да се група либерално оријентисаних правника и филозофа организује у посебно социолошко стручно удружење, да започне јавно промовисање социологије, а потом и њено укључивање у постојећу универзитетску наставу и научноистраживачке институте. Као слободнија институционална форма, удружења претходе оснивању катедри. Удружења су окупљала поклонике социологије међу припадницима социологији сродних дисциплина, пре свих права и филозофије. Тек је заједничка јавна активност истакнутих појединаца преко стручних удружења и њихових гласила (часописа) створила климу у каквој социјалистичка власт, која је према социологији гајила традиционално идеолошко подозрење, допушта отварање социолошких катедри, које ће створити неопходну критичну масу професионалних социолога.

Наравно, ово се дешава у моментима кад либералнија струја унутар партијских форума добија превагу, која, попут својеврсне „политичке клацкалице“, често прелази са једне стране на другу. То све повећава лабилност у стицају битних услова за континуирани развој било које области друштва и културе, па и социологије у њиховом склопу. Социологија се у социјализму од самог почетка нашла у парадоксалном положају: као либерална мисао социологија је у принципу неприхватљива за сваку тоталитарну власт, а кад се прихвата, онда је то искључиво због уверења да се социологија може инструментализовати за своје посебне политичке потребе и циљеве.

Либералнији политичари веровали су да им социологија (и социолози) могу помоћи да надвладају „тврде“ бољшевике у политици, а интелектуалци који су се залагали за социологију тиме су потискивали догматске марксисте на универзитету и не тако ретко рачунали на своју евентуалну политичку каријеру у либералнијем „самоуправном социјализму“. Политички мотиви су скоро сасвим премрежили духовно поље на којем је социологија требало да се развија у социјализму и зато је све оно што се дешавало преко пола века у социологији и око ње често личило на типичан „бал под (идеолошким) маскама“. У овој „двострукој игри“ иницијативу су наизменично преузимали политичари или социолози, али су и једни и други у њој стално суделовали, с променљивом срећом. Ако би понеки политичар или покоји социолог (искључиво као политичар) овим нешто на личном плану и добио – дугорочно и континуирано гледано – социологија је као наука и струка тиме само губила, а ни озбиљна политика притом ништа вредно није добијала. Овај у основи

неповољни општи политички оквир код нас већ дуго опстаје и на разне начине детерминише судбину наше социологије у свим етапама њеног досадашњег развоја, укључујући и ову најновију.

Као и пре Другог светског рата, и прво послератно стручно удружење социолога основали су правници. *Српско социолошко друштво* основано је у Београду децембра 1954, као прва републичка секција савезног удружења, које су, такође правници, исто у Београду, основали само нешто мало пре – у октобру 1954. Оснивач и први председник *Српског социолошког друштва* био је Радомир Лукић, предратни сарадник Ђорђа Тасића и послератни угледни професор Правног факултета у Београду. Он је први код нас после Другог светског рата започео да на Правном факултету у Београду предаје социологију као наставни предмет, уводећи је тако први пут у редовну академску наставу у социјалистичкој Југославији. То је био разлог да он 1957. објави и први социолошки уџбеник који је годинама био главно социолошко штиво на многим факултетима широм Југославије. Високи академски углед Радомира Лукића и социологије на Правном факултету у Београду знатно је допринео да се социологија касније нађе у настави и на другим правним факултетима од самог њиховог оснивања (у Новом Саду, Нишу, Крагујевцу, Подгорици, Приштини, Бања Луци). Више или мање, ова социологија је била прилагођена правним студијама – по избору социолошких проблема и систематизацији социолошких појмова.

Слика 3.
Руди Супек, Војин Милић
и Радомир Лукић, на Четвртом
конгресу ISA (1959) у Стрези
(извор: Легат Војина Милића)

Слика 4. Прво поколење дипломираних социолога у Србији: Филозофски факултет у Београду, 1963. Стоје слева надесно: Радмила Миклашиновић, Гордана Каћански, проф. Цветко Костић, Милорад Радевић, Оливера Богдановић, проф. Војин Милић, Бора Драшковић, проф. Михаило Поповић, Ружа Петровић, Стојанка Веселинов, Ново Вујошевић; чуче слева надесно: Томица Николић, Смиљка Станковић, Вијорка Кнежевић, (–), Марија Каљевић (Богдановић), Михајло Пешић, (–). (Извор: Легат Војина Милића)

Најважнија фаза стварне афирмације социологије као научне дисциплине било је њено трајније институционализовање путем оснивања специјализованих социолошких катедри и засебних студијских група, а потом посебних истраживачких центара и самосталних социолошких научних института.

Главна послератна институционална упоришта наше социологије били су Филозофски и Правни факултет Београдског универзитета и новоформирани институти друштвених наука у Београду. Академски кадрови, на почетку скоро без изузетка, носили су све активности стручних удружења, уређивали стручне часописе и сарађивали у њима, држали јавне трибине за шире популаризовање социологије, успостављали међународну сарадњу, обезбеђивали стручну литературу превођењем класичних социолошких дела, писањем првих домаћих уџбеника и социолошких монографија.

Најважнији од свих институционалних захвата који је пресудно допринео дефинитивном конституисању социологије као науке и струке код нас било је оснивање студијских група за социологију на којима су образовани први професионални социолози. У том погледу је изузетан значај одиграла катедра и студијска група за социологију на Филозофском факултету у Београду, која је 1959. свој рад започела у оквиру Катедре за филозофију, а касније наставила у саставу Одељења за филозофију и социологију, све док 1990. није довршен процес њеног институционалног осамостаљивања формирањем засебног Одељења за социологију. На првој групи за социологију у ондашњој Југославији први студенти уписани су 1959. Први професори на овој групи били су филозофи либералне марксистичке оријентације, неки од правника социолошког усмерења и истакнути стручњаци у социологији сродним дисциплинама.

Уз катедру и студијску групу за социологију на Филозофском факултету у Београду од 1972. године постоји Институт за социолошка истраживања, који потом израста у једну од најреферентнијих социолошких установа у Србији. Први управник Института била је Загорка Голубовић, а руководилац првог пројекта, под насловом „Друштвени сукоби и промене у структури савременог југословенског друштва“, био је Љубомир Тадић. Овим пројектом водећи српски социолози најавили су прву социолошку дијагнозу злокобног сепаратистичког национализма и хаотичног раслојавања које је две деценије касније одвело југословенско друштво у дубоку кризу, функционалну дезинтеграцију и распад државе. Међутим, критички глас српских социолога био је насилно ућуткан. С највишег политичког врха наложено је гашење пројекта (1973). Убрзо су професори Љубомир Тадић и Загорка Голубовић, доцент Драгољуб Мићуновић и асистенти Небојша Попов и Триво Инђић, ангажовани на овом пројекту, одстрањени и из наставе и са Факултета.

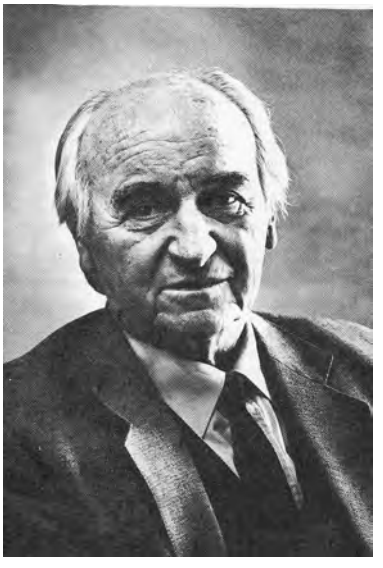

Слика 5.
Вељко Кораћ (1914–1991)

Слика 6.
Цветко Костић (1912–1985)

Унутарње политичке прилике одувек су пресудно утицале на рад свих социолошких организација и установа. Активност стручних социолошких удружења била је, с времена на време, изложена већим или мањим идеолошко-политичким притисцима, административним забранама и финансијским ограничењима од стране партијских или државних структура социјалистичке власти. Заокрети у глобалној политици, наизменично либерализовање и сужавање граница слободе мишљења и јавног деловања, увек су доводили до одговарајућих критичких реакција извесног броја социолога на тоталитарне методе владања. То је, заузврат, власт користила као нови повод за даље појачавање своје репресије, нарочито према овим критичнијим појединцима и групама. Тада су наступале највеће кризе у нашој социологији: ометана је активност стручних удружења, заустављано финансирање часописа и научних пројеката, спровођене су кадровске чистке на катедрама и у институтима, укидани су истраживачки центри и оснивани нови, са идеолошки подобнијим сарадницима. У том погледу за социологију и социологе најтеже су биле седамдесете године прошлог века.

Као примерна одмазда режима, због идејног осмишљавања и организационог потпомагања студентских демонстрација 1968, почетком 1974. из наставе је одстрањена група професора са Одељења за филозофију и социологију Филозофског факултета у Београду. Они нису били одстрањени само из наставе него им, све до 1980, није било дозвољено

учешће на стручним скуповима у земљи ни сарадња у домаћим часописима. Ударац који је тада задат катедри и студијској групи за социологију (као и оној за филозофију) на Филозофском факултету у Београду био је толико тежак да се од њега нису сасвим опоравиле ни неколико деценија касније.

Још теже последице по друштвени статус социологије и социолога (као и филозофије и филозофа) од прогона истакнутих појединаца у седамдесетим годинама, изавала је идеолошка офанзива неодогматског марксизма, који се грубо инфилтрирао у сва ранија институционална упоришта социологије. Уместо социологије (и филозофије) у средњошколску и факултетску наставу увођен је неодогматски марксизам кроз предмете под разним називима (основи марксизма, марксизам и социјалистичко самоуправљање, теорија и пракса социјалистичког самоуправљања и сличним). После две деценије вратили смо се на стање блиско оном из раних педесетих година, када се у класичном бољшевичком маниру уместо филозофије предавао дијалектички материјализам, а уместо „грађанске“ и „буржоаске“ социологије „пролетерски“ историјски материјализам. Социолошки часописи (*Социологија* и *Социолошки преглед*) једва су преживљавали, али су зато обилату материјалну и сваку другу потпору добијала партијска и парапартијска гласила (као што су *Марксизам у свету* или *Марксистичка мисао*).

На том идеолошком таласу овог пута отишло се и даље него некад, чак до формирања засебних студијских група за „дипломиране марксисте“ на Филозофским факултетима у Новом Саду и Приштини, и на Факултету политичких наука у Београду. У први мах изгледало је да су створене све идеолошке и институционалне претпоставке за „коначну ликвидацију“ катедри за социологију (а можда и оне једне за филозофију). Међутим, идеолошка кампања неодогматског марксизма почела је да слаби онда када је почетком осамдесетих систем тзв. социјалистичког самоуправљања суочен са све слабијим приливом страног новца и са све дубљом економском и политичком кризом у југословенском друштву и држави.

Кад је поново требало тражити неку алтернативу постојећим друштвеним тенденцијама, и социологија је, као наука друштвене кризе, опет оживела. Практични неуспех политичког вођства да на југословенском нивоу изнађе реформски излаз из кризе током осамдесетих одвео је почетком деведесетих југословенско друштво у распад државе и међунационални рат. Социолози су дуго и упорно опомињали да „одлагање реформи погодује насиљу“, али њихов вапај за променама није имао ко да чује.

Након трауматичног политичког искуства, у следећој фази свога развоја, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, као и сама Катедра за социологију и Одељење за филозофију

и социологију и њихови тадашњи чланови избегавају непосредне конфронтације са центрима политичке моћи и у отежаним околностима одржавају континуитет социолошке професије и социологије као науке. Групе наставника и асистената, заједно са истраживачима, спољним сарадницима, крајем седамдесетих и током осамдесетих спроводе читав низ веома корисних и стручно запажених истраживања о променама у друштвеној структури (Михаило Поповић) о теоријама друштвеног развоја (Миодраг Ранковић), о браку и породици (Анђелка Милић), о етничким миграцијама и мешовитим браковима (Ружа Петровић), о индустријском и регионалном развоју (Силвано Болчић), о институционализацији наше социологије (Марија Богдановић), о урбаним проблемима Београда (Сретен Вујовић), о неким политичким процесима и односима (Тодор Куљић) и социјално-патолошким појавама (Петар Опалић). Готово иста група истраживача израдила је и синтетичку социолошку студију о друштвеним неједнакостима у Србији „крајем осамдесетих". Почетком деведесетих Младен Лазић проучава промене у друштвеној структури и проблеме транзиције, Силвано Болчић ново предузетништво, а Анђелка Милић, Марина Благојевић, Жарана Папић (1949–2002) и Смиљка Томановић тежиште својих интересовања све више померају ка тзв. женским студијама.

Друга студијска група за социологију отворена је 1971. на Филозофском факултету у Нишу, са (не)скривеном намером центара политичке моћи да се, због идеолошке „неподобности" београдске катедре за социологију, стварањем новог институционалног упоришта, умањи њен утицај у стручним круговима. Иако привидно свемоћни, ни ондашњи властодршци нису били у стању да потпуно контролишу даљу еволуцију катедри и студијских група којима су самим оснивањем намењивали одређену улогу. Социолошка катедра у Нишу, као и оне касније организоване студијске групе за марксизам на Филозофском факултету у Новом Саду и Факултету политичких наука у Београду, упорно су се отимале из „идеолошког загрљаја" и временом изборили више или мање аутономан статус. И на ове групе је, кроз „идеолошке филтере", увек промицао понеки наставник који критички мисли – што је за озбиљније студенте био довољан подстицај да се критички опредељују према догматској друштвеној теорији и репресивној политичкој пракси.

Уз студијску групу за социологију, на Филозофском факултету у Нишу формиран је најпре истраживачки центар, а потом и Институт за социолошка истраживања, преко којих је спроведена израда више социолошких пројеката и организовано више научних саветовања.

Даље институционално ширење социологије формирањем нових студијских група било је могуће тек кад је крајем осамдесетих, под утицајем унутарње кризе спласнула идеолошка офанзива неодогматског марксизма.

Тада су социолози и филозофи успели да на филозофским факултетима, најпре у Новом Саду, а потом и у Никшићу и Приштини, издејствују замену студијских група за марксизам групама за студије филозофије и социологије.

Слика 7.
Љубомир Тадић, Владимир Бонач и Војин Милић на конференцији у Риму 1969.
(извор: Легат Војина Милића)

Слика 8. Отварање нове зграде Филозофског факултета у Београду (25. новембра 1974), слева надесно: Здравко Кучинар, Драгољуб Мићуновић, Вељко Кораћ, Марија Богдановић, Загорка Голубовић, Андрија Крешић, Војин Милић, Иван Кувачић и Саво Дутина
(извор: Легат Војина Милића)

Тако на Филозофском факултету у Новом Саду 1988. настаје студијска група за филозофију и социологију, у оквиру које се од друге године студија издваја, поред филозофског, засебан социолошки смер. Катедра за социологију била је све до краја осамдесетих у саставу Института за филозофију и социологију Филозофског факултета у Новом Саду. То је била матична институција за сва социолошка истраживања у Војводини, преко које су координирани сви социолошки пројекти, а истраживачке

теме социолога с Новосадског универзитета укључиване у шире југословенске макропројекте.

Новосадски круг социолога успео је да одржи социологију као наставни предмет на свим факултетима Универзитета у Новом Саду и у времену када је она на свим другим универзитетима у земљи била истиснута тзв. марксистичким предметима (као што су основи марксизма, теорија и пракса социјалистичког самоуправљања и њима слични). Тако је, поред Филозофског, и на Правном факултету у Новом Саду постојала катедра за социологију (заједно са теоријом државе и права) са групом социолога. Стицајем разних околности, ово активно социолошко језгро на Правном факултету није очувано, као што није успео ни покушај да се организује ново на Пољопривредном факултету у Новом Саду, у оквиру тек основаног Института за социологију села, који је брзо припојен Институту за агроекономију.

Слика 9. Филозофски факултет у Београду, почетак осамдесетих, слева надесно седе: Анђелка Милић, Марија Богдановић и Михаило Поповић; стоје у првом реду: Ружа Петровић, Вељко Кораћ и Радмила Шалабалић (извор: ПА Здравка Кучинара)

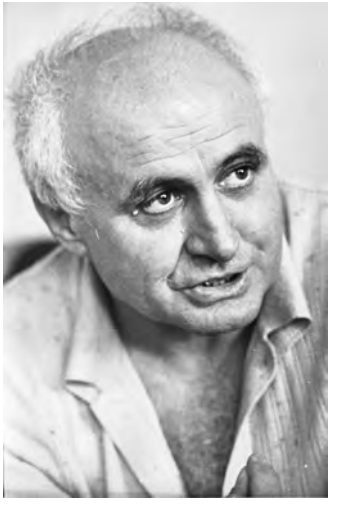

Слика 10. Неца Јованов (1928–1993)

Посебан допринос ширењу социолошког погледа на друштво, примени социолошког метода у разумевању и објашњењу посебних области и појединих друштвених проблема и јавној афирмацији социологије као науке давале су катедре за социологију на факултетима друштвених наука и професори социологије на правним, економским, политиколошким, филолошким и другим студијама, укључујући и студије на тек отвореним учитељским факултетима.

Новоосновани учитељски факултети у своје наставни планове и програме уводе предмете и садржаје из социологију културе (образовања, религије, морала, слободног времена), као један важан стуб целокупних студија. Мрежа ових факултета отвара простор за ширење социологије у академској настави, а успон одговарајућих посебних социологија постаје један од важних чинилаца подизања квалитета њихове наставе у целини.

Ипак, многи факултети, а нарочито они новоформирани и удаљени од великих универзитетских центара, још немају довољно компетентне наставнике за социологију, па ни наставу социологије која би по теоријској заснованости и према програмским садржајима била на нивоу савремених потреба посебних друштвених студија или студија друштвених аспеката технике, технологије, екологије, медицине и других области и академских дисциплина.

Одговарајуће посебне социологије још нису довољно развијене, нити су њихови засебни проблемски садржаји афирмисани у оквирима још увек општесоциолошки конципираних наставних предмета. То је реликт старог времена, у којем је социологија у средњошколској (па и академској) настави имала наглашенију „васпитну“ (идеолошку) улогу од стручно-образовне која данас постаје примарна. У новом, рационалнијем друштвеном и образовном систему теоријски засноване посебне социологије, са одговарајућим програмским садржајима, прилагођеним потребама основних студија, могле би да добију нову, значајнију културну и образовну улогу и сигурнији друштвени и академски статус. Тиме би се социологија увелико еманциповала од идеолошке службе у настави која јој је до сада увек наметана, више-мање отворено, понекад и врло грубо. Данас јој, пак, прети нова опасност да буде одбачена као „бескорисно теоретисање“ у вулгарно реформисаној високошколској настави и на државним, а поготово на полулегалним приватним факултетима. Као критичка друштвена самосвест, социологија је таквој настави и таквим факултетима не само бескорисна, него би за њих била и опасна ако би их ставила под своју критичку аналитичку лупу – што би била професионална и морална обавеза сваког озбиљног социолога.

За однос социологије и политике веома је индикативан однос оних социолога (али и филозофа, правника, економиста, политиколога и других) који су, у временима постсоцијалистичке трансформације и политичке плурализације, једва дочекали „политичку игранку без престанка“ и дефинитивно окренули леђа науци и струци с којом су стекли јавни углед. Парадоксално је што они у својој новој улози знање о друштву и људима које су захваљујући науци стекли много више користе за своју личну политичку промоцију него за темељно и одговорно реформисање друштва.

Са аналитичког становишта гледано, од њихове личне политичке, интелектуалне и моралне судбине, значајније је питање шта бива са социологијом, социјалном филозофијом, правном, економском, историјском или било којом другом друштвеном науком када се њени истакнути протагонисти дохвате полуга друштвене моћи? И као да се намеће скептички, али искуствено проверен и у основи социолошки утемељен закључак да ни најбољи научници, ни најкреативнији филозофи, ни најпринципијелнији правници, најтемељнији економисти или најупућенији историчари, у околностима слабих, разорених или неизграђених институција друштвене и јавне контроле, нису никаква озбиљна гаранција одговорне политике, а још мање некаква реална препрека злоупотребама моћи и власти. Тако се, по ко зна који пут, потврђује да социолози (и не само они) у таквој политици за себе могу приграбити какву личну погодност, социологију притом могу само да изневере и искомпромитују, а друштву да причине велику штету.[1]

Са друге стране, чврсто се држи један други, социолошки охрабрујући закључак: социолошка перспектива је најбоља основа за критичко и истинито, реалистично и рационално сагле́дање и процењивање и неповољних друштвених околности и свих битних квалитета неквалитетних друштвених актера, а нарочито оних који су и сами некад били социолози и друштвени научници. Социолошка самосвест је поуздана основа за беспоштедну критику таквих социолога и социологије која им служи (њима или њиховим „коалиционим партнерима“). То је један је од најбољих начина да се сама социологија афирмише и одбрани „од зла домаћега“ или „од мангупâ у својим редовима“.

Занимљиво је и значајно питање како ће се актуелна и самозвана демократска власт у Србији односити према критичкој социологији у будућности. Ако је судити по данашњем односу те власти према критичким социолозима који су од њих релативно независни, ни судбина политички независне и идеолошки деконтаминиране социологије неће бити много боља од судбине критичке социологије у „меком тоталитаризму“ титоистичког режима. То што је сада идеолошка платформа притисака на независне критичке социологе промењена и што више није социјалистичка и самоуправна, него неолиберална и евроунијатска, за данашње и будуће српске социологе и не мора да буде нека олакшавајућа околност.

Структура режимског неолибералног идеолошког дискурса иста је као структура социјалистичког идеолошког новоговора, који је данас само

[1] Могао бих лично рећи да су ови закључци у наведеним случајевима донекле инсајдерски: гледао сам изблиза и изнутра како мојим бившим колегама интелектуалцима са увећањем политичке моћи нарастају лична бахатост, материјална похлепа, политичка сујета, морална неосетљивост или каква друга „паклена“ (из пакла) карактерна особина која је пре политике била више или мање маскирана.

проглашен за стари, али је и структурно и функционално сачуван и жив. Једино што се за „критичаре свега постојећег“ некад говорило да су „морално-политички неподобни“, док се данашњим критичарима владајућих оријентација пребацује „политичка некоректност“. А кад се са некима од њих крене у оштрији обрачун, оптуже их „за говор мржње“ и ставе на стуб срама (ако треба, кад треба и колико треба – чак и „тамо где треба“). Аферим за некадашње потписнике петиција против вербалног деликта, с којим су потписима многи од њих и стекли ореол демократских првобораца и одлучујуће заслуге за нови – више њихов (демократистички) него наш (демократски) режим!

И опет социолошки релевантан закључак, овог пута структуралистички: друштвене структуре се споро мењају, а неке се уопште и не мењају, него се мењају само актери; а кад се не мењају ни актери, мењају се њихове идеолошке маске; све што се мења небитно је, а мења се само зато да би се сачувало од промене оно битно, а то су структуре глобалне и сваке друге моћи, темељи економских и политичких неједнакости. Они који не верују структуралистичкој социологији и њеним социолозима чули су за оно народно „сјаши Курта да узјаше Мурта“, па су склони да резигнирано устврде „ништа ново под капом небеском“. Зато и не изненађује ни то што у нашој, иначе веома неразвијеној социологији, често долази до провале идеолошки контаминираног и необавезног фразеолошког говора који се понекад маскира тобожњим резултатима истраживања „неких социолога“, гомилањем разних цитата или лажном оригиналношћу, а некад се уопште и не маскира, него се просто прогласи „суверено грађанско право на сопствено мишљење“ као први и последњи аргумент у стручној расправи или каквој другој јавној комуникацији.

Овај неодговорни манир је нарочито штетан у образовању. Није мали број професора социологије који злоупотребљавају дидактичка начела и, под маском интерактивне наставе, „познавање друштва“ замењују за „грађанско васпитање“. Као што је својевремено за марксистичко образовање и васпитање било важније, и за професоре и за ђаке, да имају идеолошки „правилан став“ и да се позову на неки неприкосновени ауторитет (Маркса, Енгелса, Лењина, Стаљина, Тита, Кардеља) него да прочитају неку стручну студију, да науче значење основних појмова, да укажу на главне аргументе за и против неке рационалне претпоставке. Идеолошка (марксистичка или либералистичка) контаминација наставе социологије демаскира се кроз трагикомичне апсурде онда када долази до наглих политичких и идеолошких преокрета, када преконоћ „застаревају“ уџбеници, томови, па и читаве библиотеке објављених и скупих књига.

Социологија као образовна дисциплина, због своје тематске ширине, има многе компаративне предности у односу на све друге друштвене науке, како на средњошколском тако и на високошколском нивоу.

За разлику од социолога у научноистраживачким институтима, специјализованим агенцијама, политичким институцијама и невладиним организацијама, социолози на универзитетима су у прилици, а то им је и професионална обавеза, да се баве теоријским, епистемолошким и стратешки важним, конститутивним питањима социологије као науке, а не само ускостручним проблемима ове или оне групе социолога и њиховим техничко-методолошким дилемама. Разуме се да такву прилику, а нарочито обавезу, имају професори на студијским групама за социологију. Данас и универзитетских професора и студијских група за социологију у Србији има неколико пута више него пре три-четири деценије, али друштвени статус социологије није много повољнији од времена када је она као наука и као струка била под јаким идеолошким притиском.

У тим временима опасност за социологију долазила је споља, док је данас она унутарња. Оно што данас раде многи социолози и начин на који покушавају да јој подигну „рејтинг“, претварајући је пречесто у „мирођију за безукусну глобалистичку чорбу“, могао би да буде кобнији по научни интегритет социологије и интелектуални идентитет социолога од њихове раније идеолошке стигматизације и полицијских прогона. Увек је опасније кад се нешто уруши са́мо и изнутра него кад поклекне под спољним притисцима, јер се тако доспева у безнадежнији положај. И социологију данас могу највише да уздигну или да уруше сами социолози.[2] То многи и чине, свако према својим интелектуалним и моралним капацитетима. Показало се да је много лакше срозати него подићи углед социологији као науци, наставном предмету и озбиљној професији – чак и кад би оних који раде у корист њене штете било знатно мање него оних других, а поготово кад није.

Један од сигурнијих начина да се социологији умањи углед у најширим друштвеним круговима свакако је некритичко повлађивање идеолошки помодним трендовима, страначким пројектима или непромишљеним школским реформама, подилажење центрима политичке моћи (домаћим, а нарочито страним) и хедонистичким укусима повлашћених друштвених слојева и неинтелектуалном комодитету младе интернет-генерације, која је укључена у инстант-образовање.

---

[2] Кад сам у једној анкети редакције *Социолошког прегледа*, као бивши председник Југословенског удружења за социологију, био питан да ли су, по моме мишљењу, социолози били одговорни за изазивање рата и распад Југославије, одговорио сам управо у овом смислу: социолози, с обзиром на утицај који имају на практичне друштвене процесе, не сносе ни најмању одговорност ни за рат ни за распад државе, али ако се према ономе што се дешава у друштву буду неодговорно односили (као што су се неки односили), искомпромитоваће и витално угрозити социологију, и као науку и као струку. Видети мој чланак: „Социологија и данашње српско друштво. Прилог социолошкој и друштвеној самосвести“, *Социолошки преглед*, 1993, бр. 1–4, стр. 75–87.

Један такав начин је и конзумеристички помодан манир и својеврсна „мекдоналдизација“ социологије, која се највише огледа у новој уџбеничкој литератури. Све више се продукују уџбеници „инстант-социологије“, као књиге које подсећају на „социолошки хипермаркет“. Оне имају много аутора, као што у хипермаркету постоје рафови за различиту робу разних произвођача – па „шта ко воли, нек’ изволи“. У несистематизованим уџбеницима, који подсећају на претрпане хипермаркете у којима има свега и свачега, садржаји који се нуде обично су идеолошки импрегнирани и псеудонаучно (маркетиншки) дизајнирани. У њима је мноштво неодређених појмова и проблема, имена и различитих мишљења, изложених као у отвореном излогу, у којем се ни најискуснији не могу лако снаћи. Ту се може наћи „брза духовна храна“, која може да буде лако сварљива, али је и лако кварљива – занимљива за читање, а тешка за учење. Такви садржаји код ученика више производе неодређене и подсвесне утиске, ирационалне доживљаје или идеолошки пожељне ставове него што подстичу артикулисано критичко мишљење или што предочавају рационално и поуздано знање.

Но, и овде се на парадоксалан начин потврђује озбиљна социолошка (хипо)теза да је „мекдоналдизација“ социологије у високој корелацији са „мекдоналдизацијом“ њене уже и шире средине, а то значи школе као институције и друштва као шире целине. То би могло да буде социолошко објашњење дегенерације социологије у потрошачком друштву, али то нипошто не оправдава социологе који у том процесу суделују. Школа је једна од најважнијих друштвених и културних установа и она не би смела да личи на ресторан *Мекдоналдс*, али ни на забавиште у којем се учи кроз игру – поготово у завршним разредима средње школе, непосредно пред „велику матуру“. Озбиљна и друштвено одговорна социологија позвана је да нашу децу, на прагу њиховог пунолетства, опомене да ни лични ни друштвени живот (па ни школа) нису само „лаки и занимљиви“. Да бисмо научили своју децу да у великом модерном свету, којем с много разлога тежимо, за њих „нема бесплатног ручка“, морамо их прво научити да марљиво и озбиљно раде и да „без муке нема науке“. Напоран и поштен рад најздравија је основа система вредности који би одговарао сваком, а поготово малом и сиромашном друштву, као што је наше.

Уместо тога, данас и социологију запљускује нови идеолошки талас, овог пута неолибералистички и „грађанистички“. Сходно томе, социолошки језик преплављује дискурс који је више примерен идеологизованом школском предмету означеном као „грађанско васпитање“ него аналитичкој научној дисциплини, која подстиче не само критичко мишљење него и реално истините и рационалне увиде у темељне односе дубоких друштвених неједнакости у расподели моћи, власти и богатства

на свим нивоима, у суштину процеса масовне комуникације, манипулације и свеколиког људског отуђења у свакодневном животу, у нове и свемоћне светске центре и облике и механизме њихове неодговорне глобалне и локалне контроле над људима, народима и државама. Ако такав идеологизовани дискурс не може да избегне „грађанско васпитање“, као школски предмет којем власт намеће неке обавезне „васпитно-образовне циљеве“ (што увек у неком облику чини свака власт), социологија као наука нипошто не би смела да на њега пристане, а још мање да допусти да на њега буде сведена – што се код нас данас не тако ретко дешава. Таква социологија се претвара у слушкињу владајуће идеологије.

Социолози које се за такву социологију определе више-мање деле не само привилегије владајућих политичких елита него и судбину њихових идеолошких пројеката. Важније је то што они, у сваком оваквом случају, тешко компромитују социологију као озбиљну друштвену науку, независно од тога о којим је идеолошким пројектима реч. Либералистички новоговор у социологији, која је схваћена као „грађанско васпитање“, а не као критичко-аналитичка, теоријска и рационална друштвена самосвест, никако не може, ни у социологији нити у било којој другој области људског духа, дати ништа боље резултате од схоластичке догматике некад владајућег марксизма и његовог агресивног идеолошког дискурса. Ипак, сви успони и падови српске социологије у првом веку њеног постојања недвосмислено показују да од добре рефлексивне социологије ништа није боље и поузданије као рационална основа критичке друштвене самосвести. Превелико и нереалистично је очекивање да социологија, као и било која друга област друштвеног живота, буде боља од својих актера, али су неопходни уверење да је од постојећег стања социолошког духа у нас могуће боље и истиноносније – и нада да ће међу данашњим, а нарочито будућим српским социолозима бити оних који ће одлучније допринети његовом оздрављењу.

Литература

Митровић, Милован: *Југословенска предратна социологија*, ИИЦ ССО Србије, Београд, 1982, 279 стр.

Митровић, Милован: „Социологија и данашње српско друштво, Прилог социолошкој и друштвеној самосвести“, *Социолошки преглед*, 1993, бр. 1–4, стр. 75–87.

Митровић, Милован: „Један пледоаје за феноменолошки приступ у социологији“, *Социолошки преглед*, 1995, бр. 3, стр. 327–343.

Митровић, Милован: „Чему социологија?“, *Социолошки преглед*, 1995, бр. 4, стр. 519–527.

Митровић, Милован: „Постоји ли данас ’југословенско’ друштво?“, *Социолошки преглед*, 1996, бр. 3, стр. 313–324.

Митровић, Милован: „Социологија у Срба“, *Зборник Филозофског факултета у Београду*, Серија Б, Друштвене науке, бр. XVII, Споменица проф. Михаила Поповића, Београд, 2002, стр. 146–166.

Митровић, Милован: „Социологија у Србији до 1959“, зборник *Социологија у Србији 1959–2009, Институционални развој*, ур. М. Богдановић, Службени гласник и Филозофски факултет у Београду, Београд, 2009, стр. 33–41.

Тасић, Ђорђе: „Општи преглед наше социологије и наших друштвених наука“, *Социолошки преглед*, књ. I, 1938, стр. 239–271.

Milovan M. Mitrović
University of Belgrade
Faculty of Law

Summary

ONE CENTURY OF SERBIAN SOCIOLOGY

This paper outlines the genesis and development of Serbian sociology in the 20th century. The first institutional center of sociology in Serbia was the Faculty of Law in Belgrade. In the period between the two World Wars, sociology was especially needed by lawyers, who were searching ways to establish a modern legal system in the new Yugoslav state, which was burdened with many structural and developmental problems such as: (1) form of state government and political relations among the South Slavs, (2) class and regional inequalities, (3) delayed and uneven modernization of underdeveloped peasant society.

After the Second World War and socialist revolution, sociology, marked as a liberal civic thought, became ideologically unsuitable. That's why the socialist regime was initially considerably harsh and blunt while obstructing its institutionalization. During the political liberalization of Yugoslav socialism, the regime allowed establishment of sociological associations and magazines. Sociology as teaching subject was introduced into the academic studies and secondary education. The departments for the study of sociology and the Institute for Social Research were being established at the University of Belgrade, Niš, Novi Sad and Priština. Since then, the main problem of Serbian sociology, as an independent and critical social consciousness, has been ongoing effort to adjust it, in a manner to be more suitable for the political needs of the ruling regimes – regardless whether it is the old socialist, or the new post-socialist regime.

Key words: Serbian sociology, sociological self-awareness, critical sociology, „instant--sociology“

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 1, стр. 29–70
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Лука Бренеселовић
Институт за упоредно право
Београд

УДК: 316:360(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

О КОРЕНИМА И РАЗВОЈУ СОЦИОЛОШКОГ И ПОСЕБНО СОЦИОЛОШКОПРАВНОГ ИНТЕРЕСОВАЊА КОД БОГИШИЋА

(1) Главни спољни подстицај за Богишићево социолошко интересовање било је учење историјскоправне школе, којег се Богишић доследно држао. (2) Дубљи или унутрашњи сегмент Богишићевог социолошког интереса стоји у вези са његовим појмом права, који је изузетно антипозитивистички и изискује изучавање „друштвено-правне стварности". (3) У зрелој фази рада, у Одеси и Паризу, Богишић је знатно осавременио дискурс, али је на значајним местима своје мисли уградио упадљиве научно-позитивистичке топосе. Није се препустио натурализму, већ се декларисао као присталица „индукције" и поштовалац живе грађе. Био је председник Међународног социолошког института 1902. године. (4) Транзициону улогу код Богишићеве мисли има његово словенофилство, јер је управо познавање (јужно)словенских прилика налагало нов научни приступ.

Кључне речи: *Валтазар Богишић – Социологија права – Историја социологије – Правна наука – Историјскоправна школа.*

У току припреме Богишићеве споменице више колега се пожалило да је Богишићево научно становиште и даље слабо разјашњено и да се баш најмање зна о његовој социолошкој мисли, и то баш посебно када се ова гледа из угла правних наука. За Богишића и студије о њему доскора је важио суд који је Љубомир Стојановић изрекао за Вука: да су, осим неколико радова, све „махом фразе и препричавања онога што је једном већ било речено".[1]

Такво незгодно стање добрим је делом, када је у питању социологија права, превазиђено објављивањем два значајна прилога професора Ребиндера из Цириха и професора Марјановића из Новог Сада.[2]

[1] Љубомир Стојановић, *Живот и дело Вука Стефановића Караџића*, 1924, стр. v.

[2] Manfred Rehbinder, Valtazar Bogišić in der Sicht des Rechtssoziologen Eugen Ehrlich, у: *Споменица Валтазара Богишића*, књ. 1, 2011, стр. 165–172; Милош Марјановић, Оснивачи социологије права: Богишићев утицај на Ерлиха и настанак социологије права, такође у *Богишићевој споменици*, књ. 1, стр. 141–148.

Али и ти писци су сложни[3] да су Богишићево социолошко интересовање и профил до даљег остали сасвим недовољно разјашњени. Раније су пажњу посебно привукли радови Милана Бенца и Цветка Костића.[4]

За правилно разјашњење ствари неопходно је разликовати два засебна питања и затим их издвојено изучити. Ако узмемо за готово да се Богишић за друштвену стварност интересовао у мери и на начин због којег пристаје да се овај наш писац сматра значајним социолошким посленником или чак неком врстом социолога, онда је први задатак да се разјасни откуд се и како код Богишића развило *социолошко интересовање*; док је подједнако занимљиво, али захтева другачији приступ и метод, да се разјасни какав значај и домет Богишићеве поставке имају за етаблиране социолошке дисциплине, а нарочито за социологију права.

За ову прилику, у којој Српско социолошко друштво прославља *100 година* социологије у нашој периодици, решен сам да претресем само прво од горе постављених питања, док не кријем задовољство чињеницом да ће, према попису пријављених реферата, друго питање разјаснити уважени професор Марјановић са Правног факултета у Новом Саду. Главна је, дакле, тема овог рада како се код Богишића профилисало интересовање за социологију, које је, о чему ће још бити речи, симболички кулминирало у именовању Богишића за председника Међународног социолошког института у Паризу 1902. године.

1. О „социолошком“ карактеру Богишићеве научне основе

Први спољни подстицај за развој социолошког интересовања код Богишића налази се већ у његовом универзитетском школовању. Ту би се, дабоме, могло поменути да је Богишић слушао предавања код великих научних личности које ће касније на један или други начин бити довођене у везу са настанком и развојем социологије. Зна се да је у Берлину у току 1860/1861. године ступио у блиске односе са *Фридрихом Јулијусом Шталом*.[5] У Бечу је од зимског семестра 1861, па све до 1863. слушао предавања великог *Лоренца Штајна*, и то: политичку економију (Nationalökonomie), историју целокупне науке о држави (Geschichte der Staatswissenschaften), као и науку о управљању (Verwaltungslehre).[6]

[3] Rehbinder (фн. 2), стр. 169 итд.; Марјановић (фн. 2), стр. 147.

[4] Милан Бенц, Метод В. Богишића на прикупљању грађе о друштвеним појавама, ЗНЖО 45 (1971), 91–107; Цветко Костић, Богишић и социологија, *Југословенски часопис за социологију и филозофију* 1–2/1958, 169–174.

[5] Werner Zimmermann, *Valtazar Bogišič – Ein Beitrag zur südslavischen Geistes- und Rechtsgeschichte im 19. Jahrhundert*, 1962, стр. 35–36.

[6] Werner Zimmermann, *исто*, стр. 41.

О утицају једног или другог предавача на Богишића можемо да у великој мери само нагађамо. Много је опипљивији значај за развој Богишићевог социолошког интересовања морала имати историјскоправна школа. Следбеници овог нарочитог правног правца, којем је и Богишић у целини припадао, држали су, укратко речено, да право не може постојати ван контекста у којем се примењује. Тај контекст је за њих био „историјски". Они су радо и често говорили о народном праву, о неопходности да право буде по мери народа за који се ствара и његових „обичаја", о народним представама о праву и правици или народном духу који одређује право и целокупан умни контингент једног народа итд.[7] Законодавни програм школе Богишић је на једноме месту сажео овако:

> Правници који учествују у стварању законодавства треба да познају унутрашњу природу права, да познају дато народно право у свим облицима његовог постојања и испољавања, у свим његовим односима, да, на крају, познају народни живот, народна схватања, и народне потребе.[8]

Све је ово о историјскоправној школи и код нас добро познато, али се слабо зна да су појам историчности у називу те школе савременици другачије разумели него ми данас, а да су на почетку 19. века за утемељиваче овог правца *народ, народни дух (ум), народне представе о праву и правици, народна правна свест* итд. били само пригодни и упечатљиви топоси за артикулацију онога што ће се касније изражавати топосом друштва, друштвених односа и интереса, друштвених схватања и потреба итд.

Већ је *Рудолф Гнајст*, такође припадник историјскоправне школе и један од Богишићевих професора, 1885. године тврдио да су оснивачи ове школе пред собом имали статично друштво без значајних промена и превирања и да им се зато свака карактеристика тог друштва чинила као народни обичај или резултат неког историјског сукоба и детерминанте коју је ради схватања стања ваљало испитати. У индустријском друштву модерне, у којем се све мења и окреће – и дискурс историјскоправне школе, каже Гнајст, заправо је социолошки:

> „Ево нас сада код саме основе целе школе: 'природну целину' у којој обичајно право постоји и развија се не чини скуп људи, већ формирано *друштво* настањеног народа; дух из којег проистиче та правна творевина није апстрактан 'народни дух', већ је детерминисан природом [карактеристикама] друштва."[9]

---

[7] Код нас су о историјскоправној школи објављена два примерена приказа: Милорад Ивовић, Појам обичајног права и схватање Валтазара Богишића о правности обичаја, *Гласник Одјељења друштвених наука ЦАНУ* 6 (1989), 23–43; Радмила Васић, Историјска школа права, *Анали Правног факултета*, Београд, 1–3/1991, 58–65; нешто је другачије оријентисан приказ Драгољуба Стојановића, Историјско-правна школа и њен метод примењен данас, *Правни живот* 3/1984, 363–374.

[8] Богишић, Приступно предавање (О научној обради историје словенскога права) из 1870, *Изабрана дела* IV, 2004, 267–290, стр. 274.

[9] Rudolf von Gneist, Zur Lehre vom Volksrecht, in: *Festgabe für Georg Beseler*, 1885, 221–251, стр. 227–231; 231.

За *Еугена (Ојгена) Ерлиха*, који је сматрао да му припада примат у целокупној социологији права, било је познато да је настојао да умањи значај сваког становишта које би му првенство у тој или некој другој области одузело. Али чак и тако настројеном *Ерлиху* није било тешко да на једноме месту за историјскоправну школу напише:

> „У овом тренутку [позитивистичка] јуриспруденција у сваком правном правилу, иако тога није увек свесна, види искључиво израз 'воље законодавца', и на тај начин потпуно превиђа огроман удео који друштво има. Већ су присталице природноправног учења допрле знатно даље, нису ли, како је познато, повезале право са осећајем правичности, чиме су барем посредно настојале да правна правила повежу са важећим друштвеним правним схватањима; Савињи и Пухта, са својим учењем о правној свести народа као основи сваког правног развитка, само су, као и на многим другим местима, на место такве мисли о природном праву ставили мисао о друштву.“[10]

У том нарочитом смислу, на појмовној међи између народног и друштвеног, сваки је ученик историјскоправне школе, који је доживео да у другој половини 19. века буде на научном врху, био такорећи програмиран да се сврста у социолошки оријентисане правце у науци. Ово важи, дабоме, и за Богишића, али и за друге личности, као што су већ поменути Богишићеви учитељи Гнајст и Лоренц фон Штајн. И Штајн је био образован као правник, и то баш у духу историјскоправне школе.

Програм историјскоправне школе изнео је у једној познатој књижици из 1814. године њен утемељивач, Немац *Савињи*.[11] Тамо је он напао три велике правне кодификације: француски Грађански законик из 1804. године, пруски *Landrecht* из 1794. и аустријски Грађански законик из 1811.[12] Све три кодификације важиле су на једном или другом делу немачке територије. Француским кодификаторима Савињи је замерио да нису продрли у начин рада римских правника, који је према њему био најузорнији.[13] Аустријским редакторима најпре је замерио да се нису снашли са изворима римског права и да нису умели да разликују употребљиве и умесне правне институте од мртвих или просто погрешних учења у уџбеницима и коментарима.[14] Пруским кодификаторима Савињи је признао велики труд, али је држао да су неумесном казуистиком и

---

[10] Eugen Ehrlich, *Grundlegung der Soziologie des Rechts*, 4. изд. 1989, 186: „Savigny und Puchta mit ihrer Lehre vom Rechtsbewusstsein des Volkes als Grundlage der Rechtsentwicklung dachten hier, wie sonst so oft, nur die Gedanken des Naturrechts ins Gesellschaftliche um.“ Уп. и темељиту, али највећим делом рђаву критику историјскоправне школе код Ерлиха, *у истој књизи*, стр. 368ff.

[11] Friedrich Carl von Savigny, *Vom Beruf unserer Zeit für die Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, 1814.

[12] *Исто*, стр. 54–110.

[13] *Исто*, стр. 55–81.

[14] *Исто*, стр. 95–110.

неуспелим апстракцијама пореметили однос између закона и практичне правне делатности.[15]

Ради превазилажења тог мизерног стања, Савињи инсистира да правна наука мора прићи ствари „историјски", а то значи (1) да историјски испита класично римско право, не би ли продрла и преузела његов метод; (2) да историјски испита остатке германског права, не би ли видела какве правне представе погодују немачком народу; и, ова тачка нас нарочито интересује, (3) да историјски претресе све актуелне изворе римског права, не би ли се видело шта је у њих ушло путем инерције и због незнања, а шта оправдавају и одобравају друштвене односно *практичне потребе:*

> „Приоритетно настојање трећег дела наше науке мора да буде усмерено на то да се садашње стање права очисти од свега онога што је без праве практичне потребе донело чисто незнање или глупост из времена рђаве науке."[16]

У погледу законодавства, пука је предрасуда да се историјскоправна школа противила доношењу закона. Лично је Савињи био пруски министар за законодавство, под којим је донето кођезнати колико закона. Историјскоправна школа, како већ стоји у Савињијевој књижици,[17] против је бесмислених, нестручних кодификација, које само лоше преносе и кваре оно што у народу, правној науци и правном животу ионако постоји. Али законе који проистичу из опипљиве животне потребе ова школа држи за најплеменитији државни задатак. Тако ће и Богишић разликовати лоше од доброг и умесног законодавства. Са тог основа он ће замерити нашим правницима да се превише баве Душановом кодификацијом, док друге, у наведеном погледу битније законе и уредбе – занемарују:

> „Множина других изворних закона, происходећих од правилне законодавне власти а не од бог зна каквих монарха компилатора, закони издани на темељу потреба и живијех одношаја појединијех народнијех слојева у различним епохама старе српске историје, закони у којима се виде као у зрцалу најважније стране народнога живота давнијех времена – не бијаху срећни обратити на себе пажњу наших правника."[18]

Главна је мисао у позадини или баш на прамцу историјскоправне школе да је становиште по којем законодавац прописује цело право, и по којем се његова правила у пракси затим примењују само од случаја до случаја, нетачно и изопачено. У средишту система ове школе нису норме, већ правни живот и правна наука која непосредно решава појединачне случајеве – јуриспруденција. Суд није место на којем се примењују закони, већ је главна и основна улога суда да прàво реши случај.

[15] *Исто*, стр. 81–95.
[16] F. C. von Savigny, *Vom Beruf* (фн. 11), стр. 118–119.
[17] Уп. Savigny, *исто*, стр. 130–132.
[18] Богишић, *Писани закони на словенском југу*, 1872, стр. 22.

Најцрње што се праву може десити јесте да настане „нечувена грдна посљедица ... суд, умјесто правде, дијелио би неправду“.[19]

Односи међу људима, али ни између људи, ствари и околине, нису – држи историјскоправна школа – правно неутрални и доступни свакој регулацији законодавца, већ су, напротив, правно потентни. Из самог чина људских односа између станодавца и закупопримца, међу рибарском дружином на броду, у школи, на конкретном радном месту у тачно одређеној продавници или научној установи – на свим тим друштвеним састајалиштима мало-мало па се постави питање како треба у неком случају да се поступи, шта ли је прàво и умесно, а шта није. Законодавац може да таква питања сређује и решења унапређује. Начелно, међутим, сва правна питања припадају самим тим односима и закон је у оној мери добар у којој уважава представе о исправном, о праву и неправу њихових учесника.

То нарочито правно схватање, о којем ће још бити речи, слаже се у потпуности са још једном значајном поставком историјскоправне школе: наиме ова школа строго разликује право од закона. Законодавство је само нарочит стадијум у уређењу правних прилика народа путем писмених наређења (закона). Те правне прилике, међутим, у једном или другом облику постоје у сваком друштву и старије су од било којег законодавца. Богишић је на том курсу посебно замерио правним историчарима да нису свесни да су многи закони и законици из прошлости који су сачувани, додуше у своје време уредно издани, али да их то још не чини правом друштва за које су донети. Битно је које су одредбе законика стварно важиле, те да ли је законик уопште *заиста* одређивао правни живот:

> „Услјед те једностраности, правници се, нпр. у историјским истраживањима предмета, не могу ослободити од правничке фикције. При коришћењу било каквијем законом у историјском циљу истраживач скоро увијек схвата закон тако као да је он у свој својој пуноћи ушао у тијело и крв народа, макар он био скројен од стране људи који мисле да се одјећа не чини за човјека већ човјек за одјећу. Фикција да закон послије обнародовања улази у живот нужна је, чак и неопходна и правној теорији и правној пракси. Али за правника историчара, ако је он прихвати апсолутно, она може бити веома опасна и штетна, јер се у том случају и сама историја за њега јавља као фикција и такорећи документарна лаж. Чини ми се да је правник историчар у том случају обавезан да више од ичега обраћа пажњу на сљедећа питања: ко је издао закон; у каквим условима и под каквим утицајем је издат; у којој мјери је закон усклађен са економским, културним, религијским односима и правним убјеђењем народа; колико је тај закон мијењан (*sic!*) у пракси (*sic!*) и у администрацији, какав утицај је имао на народ, и друго. И заиста, закон, посебно ако је издат *ab alto*, обично има у виду: не утврђивати право које живи у народу, већ мјесто њега уводити

[19] Богишић, Научна истраживања о уређењу породице у Француској и у Срба и Хрвата (1883), *Изабрана дјела* IV, 2004, 89–97, стр. 95.

ново. Законодавство које не обраћа пажњу на друштвени положај народа често долази у противурјечност с народним животом.“[20]

Ово је главна социолошкоправна мисао Богишића, коју после 1870. године сусрећемо и у другим његовим значајним радовима.[21] У наставку наведеног текста лепо се види колико је и како је код Богишића историја испреплетена са саглéдањем садашњих прилика. Непосредно на последњи пасус Богишић ће ставити назнаку „на пример“, а затим надовезати исту критику за тада актуелне прилике у Далмацији. Ту ће Богишић управо у чистом контексту анализе актуелног права разликовати зацртано право од правила која у правном животу стварно важе:

„Тако је нпр. у Далмацији прије шездесет, а у Хрватској прије двадесет година био уведен општи аустријски грађански кодекс који важи и данас. Али у Далмацији, посебно када је у питању правни однос породице и насљедства међу сељацима, који чине огромну већину становништва, он никада није ступио на снагу и у животу није био прихваћен. Морали су га игнорисати и народ и судије.“[22]

Идеја права историјскоправне школе у ствари је онтолошка. За њу је право у сваком друштву постојећа, мада дифузна маса правно потентних околности живота. Та маса стоји на диспозицији законодавцу онолико колико је и природан свет, ток реке, облик неког земљишта, издвајање посебних сорти грожђа и коња, васпитање деце на диспозицији човека. У томе историјскоправна школа има начелну додирну тачку са школом природног права, због чега код Богишића има значајних места која одговарају природноправним схватањима.[23] Али историјскоправна школа се ипак разликује од нововековне школе природног права у томе што онтолошку масу није везала за празно умовање, које ће месне прилике и у младости научене правне институте често некритички извикивати у свеопшта добра и тековине.[24]

---

[20] Богишић, *Приступно предавање* (фн. 8), стр. 277–278, сравњено са руским оригиналом (*О научной разработкы исторіи славянскаго права*, 1870, стр. 21).

[21] *Писани закони на словенском југу*, 1872, стр. 6–7; и исто у Зборнику садашњих правних обичаја у јужних Словена – Грађа у одговорима из различних крајева словенскога југа (1874), *Изабрана дјела* II, 2004, приступна студија стр. XXXIV–XXXV; и у расправи поводом тог зборника у сплитском часопису *Пра́во* 5 (1877/1878), 33–65, стр. 56–57; даље у Методу и систему кодификације имовинског права у Црној Гори (постхумно), *Изабрана дјела* IV, 2004, 149–268, стр. 174.

[22] Богишић, *Приступно предавање* (фн. 8), стр. 278.

[23] Уп. Слободан Перовић, Природно право у Општем имовинском законику за Књажевину Црну Гору, прештампано у збирци *Богишић о себи и други о Богишићу*, Изабрана дјела VIII, 1999, стр. 260–285.

[24] Уп. F. C. Savigny, *Vom Beruf* (фн. 11), стр. 115.

Природноправна школа, каже Богишић, „право изводи *a priori* из субјективног мишљења, не обраћајући пажњу на истинске потребе и односе стварног живота“.[25] Историјскоправна је пак школа поклоник друштвеног права, као ембрионалног стадијума права у свим порецима. Природноправна школа у великом броју случајева тврди да постоје готова природна правила која треба да се примењују, док историјскоправна школа признаје само друштвену подлогу, односно ограничења; она не размишља правилима, већ конкретним случајевима који треба прàво да се реше. Због та три момента, следбеници историјскоправне школе, по сили својих убеђења, борили су се против законског позитивизма, док је, обратно, нововековна школа природног права често држала да ће своја правна становишта најбоље утврдити и по свету раширити ако их законодавац обавезујуће предвиди и ако правници те тобоже природне законе затим позитивистички обожавају и поштују.

Целокупно становиште историјскоправне школе, које смо до сада углавном гледали према Савињијевом програму и по неким узгредним Богишићевим опаскама, дошло је врхунски до израза у Богишићевом Општем имовинском законику и недовршеном спису *Метод и систем кодификације имовинског права у Црној Гори*.[26] Ерлих ће, како смо видели, истаћи да је Богишић „саставио једини законик који у целости одговара захтевима које је Савињи пред законодавца поставио“ и да је Општи имовински законик, за себе узет, ремек-дело („Meisterwerk“).[27]

У Општем имовинском законику, у чл. 782, Богишић ће кратко рећи: „Темељ је, разумије се, и закону и закониту обичају, правда и правица.“ То схватање прожима читав горе поменут спис о методи и систему законика: „Што се мене тиче, ја сам више склон да признам један једини извор права, а то је [...] правда и правица.“[28] Закони и обичаји само су „складишта“ правила исцрпених из правде и правице.[29] Ни сâм Општи имовински законик, када је неко његово правило неумесно, не обавезује![30]

За Богишића правда и правица, ни у Законику ни у другим списима, није уопштен политичко-социјални појам, како је према нашој савременој конвенцији, већ строг резон умесности, како је и данас по немачкој конвенцији.[31] Код Богишића *праведно* значи *прàво (умесно)*, што

---

[25] Богишић, *Приступно предавање* (фн. 8), стр. 272.

[26] Објавио га је Томица Никчевић у серији *Извори српског права*, књ. 2, 1968 (в. горе, фн. 21).

[27] Eugen Ehrlich, *Grundlegung* (фн. 10), стр. 393.

[28] Богишић, *Метод и систем* (фн. 21), стр. 250.

[29] Богишић, *исто*; исто и у Зборнику (фн. 21), *Приступна студија*, XXI.

[30] Богишић, *Метод и систем* (фн. 21), стр. 263, 250–267.

[31] Уп. *Метод и систем* (фн. 21), стр. 257, 264.

се лепо види на једноме месту у његовом упутству за прикупљање и описивање правних обичаја, где стоји:

„На доста мјеста има одношаја које је народ ради околности морао припознати [признати] и попримити, а ли свеудиљ мисли, да то ако јест, није сасвим праведно (*sic!*). У том случају нека се и противни одношај опише, и нек се напомене како би по народноме мишљењу правије (*sic!*) било.“[32]

Оваква правна концепција је, дабоме, изразито социолошка, зато што је за њу сваки правни закључак или правило ништаво, ако није у складу са стварношћу на коју се односи. И обратно, да би суд био правно ваљан, неопходно је потпуно познавање односа о којима се правно просуђује и суди. Без социологије и познавања стварности право није лоше, већ је изгубљено. Зато Савињи и понавља да за њега нису битна правна решења римских правника, јер би се лако могла односити на друге прилике, већ метод упоређивања правних института и стварности по којем су класични римски правници непревазиђени.

Богишић је, држећи се начела историјскоправне школе, утврдио да су српски и аустријски законодавци донели потпуно неумесне прописе о задрузи. Богишић ће навести десетине ставова и аутора који би се сви лако ослободили погубне заблуде да су задруга и сеоска инокоштина две врсте породице, само да су узели да целу ствар испитају према расположивим чињеницама.[33] Девет година касније Богишић ће резигнирано приметити да ни после његових упозорења и обимне студије о облицима породице – у књигама и законима ништа није промењено.[34] Ниједан правник или чиновник министарстава никада није пошао да утврди стварне прилике и особине задружне породице, да јој приђе као реалном феномену; уместо тога, прописи и студије рађени су на основу нагађања, генерализација и некритичких подвођења домаћих облика породице под стране правне институте иза којих су стајале потпуно другачије стварне прилике:

„Ауторитат римскога права и постојана навика оснивати, тијеком многијех вјекова, сву *научну* радњу о породичном (па и насљедном) праву на једној јединој форми фамилије, имала је међу осталим, једну веома *ненаучну* посљедицу. Многи су правници још и данас увјерени да [римски] облик о коме су они толико слушали с катедре и читали у уџбеницима, у законима и њиховим коментарима, да тај управо облик и јест једино рационална форма породице. Та забога темељи су јој у римском праву, а већ су и врапци по крововима слушали да римско право и јест права *ratio scripta*! Ви можете тој господи доказивати колико вас воља да и други облици фамилије опстоје, и да се находе у тврду животу, они ће вам одго-

[32] Богишићев Напутак за описивање правнијех обичаја који у народу живу, у *Књижевнику* (časopis za jezik i poviest hrvatsku i srbsku), бр. 3 (1866), 600–613, стр. 613.

[33] Богишић, О облику названом инокоштина у сеоској породици Срба и Хрвата (1884), *Изабрана дјела* IV, 2004, стр. 61–88.

[34] Богишић, Научна истраживања о уређењу породице (фн. 19), стр. 95–97.

ворити, да форме које се још сретају у 'неуког сељаштва' треба доскора да се изједначе са једино спасоносним, тј. јединим њима познатим типом индивидуалне породице."[35]

Као законописац, Богишић ће, опет држећи се становишта историјскоправне школе, увек настојати да утврди „народне" представе о неком случају који треба да се правно уреди. Греше, каже Богишић, они који мисле „да треба правити, кривити, тесати ногу према ципели, а не кројити чизму к величини и форми ноге".[36] Рецимо, у цивилистици је доста интересантно правно питање да ли се продаја може раскинути или чак накнадно поништити када ствар вреди знатно више него што је уговорено да ће купац платити а, узмимо, продавац и купац то не знају. О овом питању могло би у поступку писања закона да се умује унедоглед а да се не дође до решења, зато што одговор не зависи од некакве апстрактне људске праведности онога ко умује, већ од тога како се свêже одговорност за познавање ствари у уговорном односу и какав је став сауговарача о могућности накнадног (пријатног) изненађења.

Продаје ли продавац ствар купцу као такву, па макар се испоставило и да је лампа чаробна, или се продаја одвија тако што и купац и продавац све мисле и знају да би у случају неких изненађења било умесно и да се учињена размена ствари за новац преиспита. Замисливо је и једно и друго, а овде није место да се Богишићево решење, које је у скорије време нападнуто са једног типично природноправног становишта,[37] брани или побија. Једино што овде желим јесте да укажем на карактеристичан *начин* којим је Богишић изнету дилему решио.

За разлику од других законодаваца, Богишић је настојао да своје решење надовеже на стварне представе учесника у правном животу Црне Горе.[38] Он је утврдио да народ држи онога ко не испуни уговор, па макакве погодбе уговора биле, за „ништа човјека",[39] а по јачем смислу то значи да народ ни не помишља на поништење већ испуњеног уговора када се испостави да ствар вреди знатно више него што се мислило. У Црној Гори не може се „разбити [уговор] ради [због] тога што је за неку ствар било дано мање", него „свак нека гледа како и за коју цијену продаје".[40]

---

[35] Богишић, О положају породице и насљедства у правној системи (1892), *Изабрана дјела* IV, 2004, 19–59, стр. 54.

[36] Богишић, *Метод и систем* (фн. 21), 194.

[37] Мирјана Стефановски, Богишић између правде и предрасуде, *Правни живот* 11/1997, 845–855, стр. 851.

[38] Вид. Богишић, *Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији* (постхумно), 1984, стр. 168, питање 16.

[39] Богишић, *Зборник* (фн. 21), 418–419.

[40] Богишић, *Правни обичаји у Црној гори, Херцеговини и Албанији* (фн. 38), стр. 168, питање и одговор под редним бр. 16.

Тако је Богишић дошао до истог решења као писци немачког Грађанског законика, али не умујући, већ придајући закону својство уредника правног живота: Општи имовинском законик не предвиђа поништење уговора у случају прекомерног оштећења, какав је случај са нашим важећим Законом о облигационим односима (чл. 139). Богишић је на тај начин успоставио органску везу између законских наређења и правних рефлекса чланова друштвене заједнице, а за изузетни случај у којем би превагнуо осећај да је правично што друго, има се применити општи режим Законика и правосуђа, који допушта судији да у случају када би примена закона донела очиту неправду, суди непосредно по правди и правици.[41]

То је суштина Богишићевог правног резоновања – органско стапање државног правосуђа и друштвене стварности, правног расуђивања учесника у економским односима итд. Но, то не значи да је Богишић прихватао све онако како је народ мислио. Бројни су случајеви где је Богишић у Законику оцртао другачије решење од онога којем је нагињао народ. То су они случајеви у којима је држао да је народно схватање „зао обичај“ и да је, следствено, законодавац позван својим средствима да каналише оно што је заиста прàво.[42] Отуда и у Општем имовинском законику, управо у том смислу, стоји поука: „Зао обичај никад тврд, никад законит.“ (чл. 990)

Али и иначе, Богишић је био спреман да не прихвати и врло старинске институте, само када му се чинило да више не одговарају савременим потребама. Такав је био случај са супоном, једним старинским уговором о заједничком држању стоке и подели прихода, који је Богишић, изгледа, прво хтео да препусти забораву,[43] а затим га је ипак уредио у чл. 442–445 Општег имовинског законика. Установу звану станак Богишић пак није уважио у законодавном раду, са опаском да је превазиђена, односно „препотопна“.[44]

Још је један једноставан пример Богишићевог приступа уговор о поклону. Српски грађански законик из 1844. у § 561 уређује давања поклона, а затим у § 567 и могућност повраћаја поклона у случају грубе незахвалности поклонопримца. Слично решење садржи и Аустријски грађански законик, који је важио у највећем делу Југославије. И мислио би човек – баш фино и смислено; али не и за Богишића и историјскоправну школу!

Богишић је заронио у друштвене односе и увидео да такво решење одговара само једној врсти поклона, а да су старији законодавци редом генерализовали то решење, наметнувши га тако и тамо где генерализа-

[41] Богишић, *Метод и систем* (фн. 21), стр. 263.
[42] *Исто*, стр. 261.
[43] *Исто*, стр. 267.
[44] Богишић, *Метод и систем* (фн. 21), стр. 208.

ција није било места и где је било умесно друго решење. Код поклона који се дају као какво доброчинство, да неко, рецимо, не би био у оскудици, или да би уметник имао од чега да живи и ствара, Богишић је у чл. 487 II Општег имовинског законика предвидео повраћај због грубе незахвалности, што несумњиво има смисла.

Али исто тако има смисла што је издвојио такозване ремунераторне поклоне, који се дају из обзира према већ учињеној услузи. За такве поклоне чл. 489 ОИЗ искључује повраћај када је поклон учињен као израз захвалности за спасен живот или „знатан део имања". Овде је укратко реч о томе да је у апстрактној дефиницији уговор о поклону свуда исти, али да историјскоправна школа, захваљујући свом критичком методу, види да је поклон као социјални чин од случаја до случаја нешто посве друго.

Ови проблеми прекомерног оштећења код продаје и повраћаја поклона могу читаоцу деловати ситно и као нека питања која се и редовним правним радом и размишљањем могу решити, само ако постоји одговарајућа правна поставка. Али се тешкоћа управо и састоји у томе што многе правне школе не поступају на изложен начин, већ се задовољавају апстрактним појмовним складом и рачуницом. Помисли ли, даље, човек да је право саткано од хиљада и хиљада питања, као што су она у вези с прекомерним оштећењем и повраћајем поклона, и да је та питања понекад, као што је био Богишићев позив приликом израде Општег имовинског законика, неопходно сва разрешити на једном месту, онда је и надохват руке да је тај задатак решив или површно, тако што би се игнорисале стварне прилике и слепо узела туђа решења, или суштински, тако што би се систематично прикупила грађа о правном животу, његовим потребама, схватањима и могућностима. То је један од разлога што ће Богишић за потребе законодавног рада врло радо користити сређене упитнике.[45]

*

Осврнимо се сада још зачас на историјски карактер Богишићевог правца. Данас је код нас широко распрострањено убеђење да је историјскоправна школа у тесној вези са *историјом права*, или *правном историјом*, као дисциплином. Било је покушаја да се Богишићев „историјски" правац непосредно веже за профил савремене правне историје.[46] Али је

[45] Вид. Ново Вујошевић, Критичко промишљање Богишићевог метода анкетирања, *Гласник Одјељења друштвених наука ЦАНУ* 6 (1989), 97–115.

[46] Уп. Нина Кршљанин, О научној обради историје словенскога права некад и сада, *Богишићева споменица* (фн. 2), књ. 1, 433–455; в. и Цветко Костић, Богишић и социологија, *op. cit.* (фн. 4), стр. 170.

назив ове школе варљив, па је већ и сâм Савињи држао да је делом неприкладан.[47]

Следбеници историјскоправне школе истраживања, која ми данас сматрамо историјским и чији је циљ да непосредно расветле право неке епохе, не називају их историјским, већ користе назив „старинарска истраживања (antiquarische Forschung)“ и „антикварна правна наука (antiquarische Rechtwissenschaft)“.[48] Они знају да постоји дисциплина правна историја (Rechtsgeschichte), али сами мисле да не припадају тој дисциплини, већ тзв. историјској јуриспруденцији (historische Rechtswissenschaft).[49] Није ли ту ударио призвук грчке речи *ἱστορία* (*historía*), која значи „истраживање, знаност“, а не „повест, прошлост“? Онда би историјскоправна школа била просто искуствена или научна школа права, што јој по програмској критици француске правне школе и, уопште, садржају који јој је у књижици *Vom Beruf*... дао Савињи[50] највише и одговара.

У данашњем смислу, присталицама историјскоправне школе биће пребацивано да су слаби и мањкави историчари. Они су, тако су мислили Јеринг и други критичари, толико опседнути идејом да изучавањем прошлости правних института и правног поретка могу добити закључке о садашњости и правним питањима која решавају, да, заправо настојећи да на један или други начин реше актуелни проблем, узму и уграђују садашњост у прошлост како би је затим употребили као аргумент за решење које заступају.[51] Најцењенији немачки проучавалац новије историје приватног права, чувени Франц Вијакер тврдиће због тога да је правна историја у истинском смислу утемељена тек око 1880. То време пада 70 година након Савињијевог историјскоправног програма; у доба када су великани прве, а и друге генерације Савињијеве школе углавном већ били мртви.[52]

Да је и иначе у 19. веку долазило до артикулационог преклапања између синхронијског и дијахронијског дискурса, стоји надохват руке и видљиво је на неким местима непосредно и код самог Богишића.[53]

---

[47] Stephan Meder, *Rechtsgeschichte*, 4. изд. 2011, стр. 295.

[48] Уп. Meder, *исто*, стр. 298, 300, 316.

[49] Тако стоји и код Богишића, у његовом *Приступном предавању* (фн. 8), стр. 273: „мјешајући појам историјског права са историјом права“ итд.

[50] Вид. горе, фн. 11.

[51] Stephan Meder, Wie „geschichtlich“ ist die Historische Rechtsschule, in: *Festschrift für Detlef Liebs*, 2011, стр. 434f.

[52] Franz Wieacker, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, 2. изд. 1967, стр. 420, 416ff.

[53] Уп. Богишић, О важности сакупљања народнијех правнијех обичаја код Словена, у *Књижевнику* („časopis za jezik i poviest hrvatsku i srbsku“), бр. 3 (1866), 1–47, 161–241, 408–476, на стр. 6–7, где говори како су правници најбољи историчари, и обратно.

Да ли ће се све што се сазна о некој појави ставити у њену прошлост и њено објашњење тражити у пређашњем збивању и историјским утицајима или ће се пред ум ставити жива представа о међусобним додирима и утицајима, ствар је конвенције и научне парадигме.

И у економији ће се историјском школом звати онај правац који обраћа пажњу на стварне економске потребе и прилике у одређеном пределу или држави. Није случајно што ће, исто онако као што је Гнајст говорио да је историјскоправна школа социолошки правац, бити у раном периоду социологије, обратно, историчара који ће тврдити да је социологија историја. Тако је писао Fustel de Coulanges, познати француски историчар:

> „Пре неколико година измишљена је реч *социологија*. Реч *историја* има исто значење и означава исту ствар, барем за оне који добро разумеју. Историја је наука о друштвеним чињеницама, а то је исто и социологија.“[54]

Овде нас, разуме се, не интересује да ли је Фистел де Куланж био у праву; битно је да су Богишићеви савременици осећали одређено појмовно преклапање. И сâм Богишић био је свестан социолошког карактера свог „историјског“ правца. У познатом раду *О облику названом инокоштина у сеоској породици Срба и Хрвата*, испитиваће уређење наше сеоске породице и приметити:

> „благодарећи природи извесних саставних елемената ове породице, који су изазивали рефлексије како у историка правника тако и у социолога уопште (*sic!*), ниједна друга социјална установа словенска, изузимајући руски мир, није била толико предмет студија писцима Западне Европе!“[55]

У свом приступном предавању, када је постао професор 1870. у Одеси, Богишић ће се доста критички осврнути на достигнућа историјскоправне школе. Ко пажљиво прочита текст тог предавања, видеће, међутим, да је Богишић у свим основним питањима стао у одбрану ове школе, коју назива својом, односно „нашом“,[56] и једино јој замера да сопствена начела и захтеве није поштовала у пракси. Каже да се „неуспјеш-

---

[54] Овако стоји у предговору његовог дела *L'Alleu et le domaine rural pendant l'époque mérovingienne*, 1889, стр. IV–V: „On a inventé depuis quelques années le mot »sociologie«. Le mot »histoire« avait le même sens et disait la même chose, du moins pour ceux qui l'entendaient bien. L'histoire est la science des faits sociaux, c'est-à-dire la sociologie même.“ Богишић једну познату књигу овога писца помиње у одговору Леонтовичу: О обради обичајног права, у збирци *Правни чланци и расправе В. Богишића*, књ. 1, 1927, 51–96, стр. 84, фн. 28.

[55] Богишић, О облику названом инокоштина (фн. 33), стр. 64. У француском оригиналу стоји: „Qui ont suscité des réflexions aussi bien chez les historiens du droit que chez les sociologues en général.“ (D'une forme particulière de la famille rurale chez les Serbes et les Croates, *Revue de droit international et de législation comparée* 1884, 374–409, 379).

[56] Богишић, *Приступно предавање* (фн. 8), стр. 276, такође стр. 283; уп. и у *Зборнику* (фн. 21), стр. XXXVI.

ност наше школе састоји у начинима истраживања и обради предмета“,[57] односно да она, према данашњим мерилима, није довољно и стварно била социолошка![58]

Исто је целој историјскоправној школи замерио и Ерлих, када је настојао да објасни због чега се ова школа не може сматрати утемељивачем социологије права. Према њему, оснивачи ове школе никада нису покушали да раде према начелима која су поставили, никада нису ни покушали да непосредно испитају обичајно право Немачке итд.[59] Но, Ерлих је затим – изгледа, не схватајући да Богишићев рад суштински (генетички) припада поставкама ове школе – утврдио да је једини чија би пракса и, нарочито, законодавна пракса одговарала захтевима историјскоправне школе: Богишић![60]

У Богишићевој *Аутобиографији*, коју су записали и приредили Рафо Марић и Стијепо Кобасица, постоји једно значајно место које непосредно описује научни контекст Богишићевог социолошког интересовања. Богишић је био незадовољан стањем изучености права код Словена. Под утиском учења која је слушао на правним факултетима и подстакнут нарочитим словенским приликама закључио је како је неопходно да се материја надаље испита непосредним проучавањем правне стварности. Са једне стране су, дакле, били Мађејовски и други истраживачи словенског права код којих је преовладавала „патриотична жеља“, док је на новом, критичком становишту био Богишић:

> „С друге стране је Богишић, чији је ум више наклоњен критичком раду, примио своју знанствену наобразбу на најзнаменитијим високим школама Европе, гдје је непрестано био у додиру са најчувенијим ондашњим професурима (Stein, Laboulaye, Ihering, Bluntschli и остали). На тај је начин он имао прилике да упореди науке различитих учитеља, особито што се тиче римског права, којим се је он у својој младости веома бавио, и да се дотакне погрешака и празнина, које су се показивале у учењу цивилног права. Учење, свезе, одношаји, упоређивања и рефлексије његове доведоше га неизбјежно до увјерења, да се у знанственом проучавању права свих славенских народа мора ићи сасвим другим путем, и то путем строго позитивних опажања, методом индукције примијењеном у најширем опсегу. Ова метода, којој се највише опире злоупотреба генерализације, води к специјализацији изучавања с обзиром на вријеме и простор, као и односно различитих дијелова права. Свакако така метода сили на дугу и тешку

[57] *Приступно предавање* (фн. 8), *loc. cit*.

[58] *Приступно предавање* (фн. 8), погледати цео текст, посебно стр. 274–275, 276–279, 280, 283, 285; нарочито ваља видети и *Зборник* (фн. 21), *Приступна студија*, стр. XVIII–XIX, XXI–XXII, XXX; уп. и рад Поводом црногорског грађанског законика (1885/1886), *Изабрана дјела* IV, 2004, 5–17, стр. 13.

[59] Eugen Ehrlich, *Grundlegung* (fn. 10), стр. 26f., 391ff.

[60] Ehrlich, *нав. дело*, стр. 391–393.

радњу прије но што ће се постићи циљ, тим више то се није могуће ограничити на саме феномене правног живота, а да се у исто доба не опажају и друге социолошке чињенице, с којим стоје у вези.“[61]

Овај цитат указује на значајну везу између Богишићевог научног рада и словенских специфика, о чему мора бити речи; и биће под тачком 4.

2. О појму права као средишњем исходишту социолошког интересовања код Богишића

Цветко Костић је, када је 1958. године испитивао однос Богишића и социологије, на класичан начин покушао да одреди Богишићев социолошки рад путем метода и предмета којим се Богишић бавио.[62] У погледу предмета Костић је најпре анализирао Богишићев *Зборник садашњих правних обичаја у јужних Словена* и дошао до закључка да многа тамо обрађена питања са одговорима као да немају правни, па ни етнолошки карактер, већ да припадају социологији. Ту је, на пример, Костић убројао питања о суседству, о типовима породице, као и она која се тичу забрањених понашања, држећи да је Богишић заправо испитивао социјалну патологију.[63] Главни разлог околности да Цветко Костић није препознао непосредни правни карактер свих Богишићевих питања вероватно лежи у чињеници да је тај наш писац пошао од сасвим другачијег појма права неголи Богишић.

Ствар која је овде посреди већ је наговештена, али је сада и ред да буде разрађена. У нашој правној науци, али и у свеукупном друштву, данас је уобичајно да се право схвата као скуп државних правила, као скуп норми које држава санкционише својим монополом физичке силе.[64] Од таквог схватања је, биће, пошао и Костић, а оно је у најскорије време упечатљиво дошло до израза у београдском зборнику *Norma – nomos*, где су приређивачи пошли од претпоставке да су обухватањем појма норме, као неком капом, захватили правни феномен у целини.[65] Овде, разуме се, није место да се овакав појам права критикује и да се износе његове мане и предности. За потребе овог рада довољно је видети да је

[61] Богишићева „Аутобиографија“, *Изабрана дјела* IV, 2004, 415–470, стр. 447.

[62] Цветко Костић, Богишић и социологија, *нав. дело* (фн. 4), стр. 170 *et passim*.

[63] *Исто*, на стр. 171.

[64] Уп. преглед ставова у мом раду О језичком преламању појма права, у *Богишићевој споменици* (фн. 2), књ. 1, 247–260, стр. 249 фн. 4. Примера ради: Лукић, *Увод у право*, 12. изд. 1995, 41, 63; idem, *Основи социологије*, 18. изд. 1994, 246; idem, *Систем филозофије права*, Сабрана дела IV, 1995, 339.

[65] Вид. Петар Бојанић/Миљана Милојевић, *Норма – номос* (*Norma – nomos*), 2011.

Богишић имао *сасвим другачији* појам права, што је морало водити и потпуно различитом интересу за правни живот од оног који имају правни позитивисти.

На кључну разлику између нашег данашњег поимања права и Богишићевог појма права прва је, без позитивистичких предрасуда, указала Мирјана Стефановски.[66] Римљани, код којих је погодно да почне објашњење, беху правни казуисти, а то не значи ништа друго него да о случају нису судили према готовим нормама/правилима, већ према свим одликама случаја и моментима или топосима који би као аргументи за једно или друго решење изневеравали и међусобно се потирали. Људске односе, конкретне куповине и продаје, најам једне или друге ствари, породичне размирице, деобу имовине, сваки случај у којем треба да се накнади штета – Римљани настоје да посматрају на један нарочит начин, трудећи се увек да увиде шта је од случаја до случаја *прàво или умесно*.[67]

Целокупну ту делатност и поредак тих мисли које су подређене резону прàвог, тј. умесног, они ће назвати *прáво*, односно *ius*. О праву као скупу норми Римљани не говоре, јер су и норме или правила вредне само уколико садрже умесна решења за појединачни случај. Паул каже: „*non ex regula ius summatur, sed ex iure quod est regula fiat*“, што значи да не дају правила право, него да право – као разрађени резон умесно-прàвог – даје правила.[68]

Тако схваћено римско право пренето је у учење историјскоправне школе, па затим у научном облику и до Богишића, као њеног следбеника. Већ је Савињи, о којем је било доста речи, категорично истицао да га не интересују решења до којих су римски правници дошли, већ њихов метод, од којег и мора да почне савремена правна наука.[69] Савињија, другим речима, не интересује која су права римски правници признавали, рецимо, продавцу, а која купцу неке ствари, већ размишља о томе на који би начин, управо према резону прàвог и разрађеној догматици, утврдили права и обавезе које продавац и купац имају од случаја до случаја.

Наведени правни концепт непосредно одређује однос правника према друштвеној страни правног феномена. Ако се право не схвати као

[66] Мирјана Стефановски, Богишић између правде и предрасуде (фн. 37), 845–855. Овај оштроумни рад није ми био познат када сам о истој ствари писао у свом чланку *О језичком преламању појма права* (в. горе, фн. 64). Са проф. Стефановски не слажем се у одређењу појма праведног и правичног код Богишића, а такође ни у погледу природноправне критике Богишића и покушаја да се он одреди као утилитариста.

[67] Опширно је о римском схватању права недавно писао Антун Маленица, Појам права у класичној римској доктрини, *Зборник Правног факултета у Сплиту* 3–4/2006, 331–345.

[68] Тако у *Дигестама*, 50, 17, 1.

[69] Savigny, *Vom Beruf* (фн. 11), 28, 30–31, 35, 39, 49, 62.

скуп правила односно норми које се *примењују*, већ као једна отворена целина настојања да се сваки појединачни случај, дабоме и с обзиром на донета правила и неопходности правне сигурности, реши *прàво-умесно*, онда је концепција јуриспруденције која почива на таквом схватању права већ по дефиницији социолошка. У том погледу био је и Костић[70] у праву да су многа питања која је Богишић у анкети поставио била заправо „социолошка“, али су то била социолошка питања правника, а не некакав засебни социолошки труд који би се улагао независно уз правна настојања.

Таква јуриспруденција не чами ни у књизи, ни у апстрактној мисли и норми, већ је посађена усред друштвене интеракције. Она је без прекида искуствено поткрепљена случајевима о којима пресуђује, а ти случајеви је не интересују површно, већ је увек занима цео контекст: како се шта збило, како се иначе ствари збивају у сличним круговима људи, да ли је раније било сличних случајева и шта се о њима мислило итд. Није нужно, али је сасвим разумљиво да ће зато код Богишића тежња да у свакој прилици прикупи што више искуствене грађе израсти нечујно и природно, док ће, обратно, код Ерлиха, у јеку правног позитивизма, сличан корак бити као нека научна револуција. Карактеристичан је суд који је Савињи изрекао за римске правнике и њихову јуриспруденцију:

> „Право не постоји издвојено, оно је превасходно сâм живот људи, сагледан из једног нарочитог угла. Када се правна наука одвоји од тог свог предмета, научна делатност ће наставити сасвим једностраним путем, на којем неће бити праћена одговарајућим саглéдањем самих правних односа; наука ће у том случају моћи да достигне висок степен формалне изображености а да притом остане потпуно мимо стварности. Управо из тог угла изгледа да је најбољи метод римских правника. Ако би им се дао случај да га оцене, они би га прво сагледали што је могуће животније; предочили би настанак неког односа и како се постепено развијао. Они би сваки случај тако сагледали да би се чинило да баш тај случај стоји у основи целе њихове науке, те да она пониче баш ту, око тог случаја. Тако ће њима теорија и пракса у ствари бити једно те исто. Њихова теорија спуштена је до равни појединачног случаја, а пракса им пак стално прелази у више сазнање – науку [Wissenschaft]. У сваком начелу [правилу] они истовремено виде и случај у којем ће оно бити примењено, а у сваком правном случају проналазе правила која га одређују. Они са лакоћом прелазе из општег у посебно, и из посебног у опште; у томе су очити мајстори. Њихова права вредност лежи управо у тој методи изналажења права (das Recht zu finden und zu weisen), јер ће њихова вештина, другачије него код германских судија, са једне стране, бити уједно изображена у научно сазнање и систем, и све то без губљења из вида стварности и живота [ohne die Anschaulichkeit und Lebendigkeit einzubüßen]...“[71]

[70] Вид. горе, фн. 61 и 62.

[71] Savigny, *Vom Beruf* (фн. 11), стр. 30–31.

Погрешно би, међутим, било мислити да се Богишић са оваквим строгим јуристичким схватањем права, које ће подстаћи његово социолошко интересовање, сусрео тек на студијама у Немачкој. Незаборавна је заслуга старих римских правника што су овакву концепцију уобличили и утврдили. Али ван неких нарочитих прилика, какве су завладале у другој половини 19. века у облику етатизма, схватање права о којем је било речи једино је историјски и антрополошки потврђено. О томе сведочи и језички израз за право у свим словенским, романским и германским језицима, осим енглеског.

Реч *пра́во* изведена је од придева и прилога *пра̀во*. То су за своју реч *ius*, мада без морфолошке акуратности, знали још и сами Римљани. У првој књизи *Дигеста* из велике Јустинијанове кодификације, као неки предговор стоји Улпијанов крик: „*iuri operam daturum prius nosse oportet, unde nomen iuris descendat. est autem a iustitia appellatum; nam, ut eleganter Celsus definit, ius est ars boni et aequi.*“ *(ius)*; наиме, *право* (*ius*) названо је по *правичности* (*iustitia*); што оно Целз тачно каже, право је знаност и занат доброг и пра̀вог.

Прву главну одлику тог правног схватања чини да је право само оно што је према приликама случаја умесно и *у том смислу* правично. Наспрам тога остаје широко царство не лошег или неправедног права, већ чистог *неправа*. Тај смисао налазимо и у једној правној пословици код Богишића: „И ђаво зна, што је право (али неће да чини).“[72] Друга је битна карактеристика ове концепције да се за стециште правне активности не држе законодавни рад и закони, који би се затим у пракси „примењивали“, већ да се, напротив, срж *права* види у правном животу, у уговорима које људи закључују, у настојању судија и управних радника да поступе исправно; закони су само подређени основном циљу читавог тог рада – умесном (пра̀вом, правичном) поступању у сваком појединачном случају.

Мирјана Стефановски недавно је критиковала тумачење једне одредбе Душановог законика које је до сада било „прожето духом нововековног правног позитивизма“, и показала да је према средњовековном византинском и српском схватању читав правни феномен, од закона као општег акта до пресуде, био везан за резон исправног, односно уистину правог: „Оно што је рђаво пресуђено или установљено свагда остаје изван права, па ни самом законском заповешћу не може добити правну вредност. Ни снагом судске пресуде ни законском силом закона не може се усидрити у праву и утврдити у важности оно што је морално неисправно.“[73]

---

[72] Богишић, *О важности сакупљања* (фн. 52), стр. 16.

[73] Мирјана Стефановски, Вредност закона према Душановом законику, у зборнику: *Средњовековно право у Срба у светлу историјских извора*, Београд 2009, 35–56, цитат је на стр. 38.

Богишић је већ у једном од својих најранијих дела лапидарно написао: „Грци расправљаху своје правне размирице *ex aequo* и *bono* као и Словени.“[74] У једном значајном сведочанству описао је судбину закона у Црној Гори који никада није стављен ван правне снаге, али чије се одредбе већ годинама нису примењивале, јер након превирања више нису биле умесне. Уз то је Богишић записао следеће: „И владајући кругови у Црној Гори посве су мога мнијења да је *главна воља* законодавца да се дијели правда, а начин којим ће се та главна цијељ правосудија постићи и главна воља законодатеља бити извршена, то је питање узгредног замашаја.“ У том Богишићевом излагању огледа се читава суштина његовог правног становишта; оно се у погледу наведеног црногорског закона наставља овако:

> „При испитивању њих самих [црногорских сенатора] о цјелисходству и примјени појединих чланака на практики, убиједих се да из свега Законика још се примјењују само два или три чланка, а све остало или је било практиком измијењено или посве изашло из употребе. То ми нарочито потврдише и два моја даваоца података. Али ни они ни сам књаз, који ми потврди све што ми они казаше, не могаху да појме да је тиме повриједјен ауторитет законодавчеве воље, јер, како је казано, управ главна његова воља и јест да би правда била неповриједјена на сваки случај, па ма којим се начином та цијељ постигла, баш и занемарењем хитно и рђаво састављеног закона.“[75]

Узмимо сада и један пример. Када законодавац у чл. 154 I Закона о облигационим односима пропише да је лице које је проузроковало и скривило штету дужно да је надокнади („ко другом проузрокује штету, дужан је надокнадити је, уколико не докаже да је штета настала без његове кривице“), онда за правника позитивисту овде уопште и почиње свака аргументација о накнади штете, и за њега се накнада заиста и дугује, а штета надокнађује зато што тако у чл. 154 Закона пише. Али не и за историјскоправну школу.

За Савињија и Богишића законодавац је у овој одредби и другим одредбама о накнади штете само усавршио, дорадио и *апстрактно* прописао оно што друштво иовако *од случаја до случаја* признаје и захтева. Када би законодавац прописао да нико ником не дугује накнаду за штету коју причини, и ако би, узмимо, богати комшија из обести срушио шупу сиромашном суседу, онда би се припадници историјскоправне школе само слатко насмејали, утврдили да је законодавац који апстрактно не признаје накнаду штете правна незналица и досудили накнаду оштећеном суседу због тога што је тако пра̀во и умесно. Иначе би суд уместо правде делио неправду, а то је за историјскоправну школу – нечувено.[76]

---

[74] Богишић, *О важности сакупљања* (фн. 52), стр. 4

[75] Богишић, *Метод и систем* (фн. 21), стр. 265–266, 220.

[76] Уп. Богишић, *нав. дело*, фн. 19. Уп. *Метод и систем* (фн. 21), стр. 263. У Немачкој судска пракса и данас користи овај топос; уп. у мом раду О појму права у Немачкој и код нас, у зборнику Васиљевић/Чоловић (прир.), *Увод у право Немачке*, на стр. 21–35.

Ако, рецимо, у некоме месту међу аласима постоји неспоразум ко и где може да паркира чамац, ко када сме да исплови и где може да постави мрежу, или ако међу продавцима на пијаци постоји неспоразум о месту продаје или начинима на којима понуда сме да се дозвољено чини, онда ти рибари и сељаци, тражећи правно разрешење, циљају на то да се разјасни нека финеса, неко право, према представама о праву и правици по којима се они и иначе владају и према ономе што је у њиховом односу иовако уобичајено.

Ако се пак у тим односима кабадахијски примењују државни закон који те прилике не познаје, суд на основу њега ће бити можда формално исправан, али за те људе неће представљати право, већ неправо. То је суштина тежње историјскоправне школе да призна „обичајно право“ као извор права и то је позадина свих оних појединости који Немци данас гурају под тумачење уговорног односа, путем којег често стављају (диспозитивне) одредбе закона ван примене и тамо где сауговарачи такву погодбу у датом случају нису „изричито“ учинили.

3. О модернизацији Богишићевог дискурса у Одеси и у париском периоду

Након студија, 1860–1865, и доста удобне службе у бечкој Дворској библиотеци, 1863–1868, Богишић ће радити као школски надзорник у Банатској војној крајини, где ће у току 1869. прихватити понуђену му катедру за историју словенског права на Универзитету у Одеси. Већ исте године он ће постати руски чиновник и професор. Али, како му је руска влада оставила нарочит семестар да се у иностранству припреми за даљи рад и предавања, Богишић ће катедру у Одеси стварно преузети тек 1870. године.[77]

У том нарочитом периоду пре доласка у Одесу, Богишић ће припремити *приступно предавање*, у којем ће први пут у план ставити опаске о „чврстој грађи“, о „стварној историјској основи“,[78] о томе да се „појавило (се) сазнање о неопходности откривања и проучавања општих историјских закона“.[79] Рећи ће и следеће: „Ми сматрамо да ако желимо да историја права достојно испуни свој задатак, она мора да уз описну функцију стварне историје прихвати и експериментални метод физике.“[80]

Ове, очито позитивистичке топосе који се у поређењу са ранијим радовима истичу као нека новина, Богишић, по свој прилици, није црпео

[77] О том периоду је најисцрпније писао Нико Мартиновић, *Валтазар Богишић, I – Историја кодификације имовинског права у Црној Гори*, 1958, стр. 30–38.

[78] Богишић, *Приступно предавање* (фн. 8), стр. 274.

[79] *Исто*, стр. 284.

[80] *Исто*, стр. 283, сравњено са руским оригиналом (О научной разработкы исторіи славянскаго права, 1870, стр. 13).

непосредно из текуће научно-филозофске расправе. Из распореда извора у приступном предавању, као и из нарочитог контекста припремног периода који му је дат, види се да је Богишић настојао да се ослони на Рудолфа Јеринга и његову књигу *О духу римског права*...[81] Осим тога, занимљиво је да је на једноме месту узгредно указао на књигу Хенрија Бакла, уз опаску да се „појавило неколико узвишених умова који су настојали да открију опште законе".[82]

Цела ствар је доста тешка за праћење, и то јамачно зато што је Богишић из Јеринга исцрпео неколико ствари које су му одговарале и ставио Јеринга у контекст историјскоправне школе, иако је сâм Јеринг историју разумео у другачијем смислу. Отуда у овом преважном Богишићевом раду има и противречности. Додатно је, дабоме, разумевање овог текста отежано чињеницом да је реч о приступном предавању, па је и реторика на више места подешена жељи говорника да остави утисак да ће предавати и подучавати „à la mode".

Појава наведених, новина у Богишићевом приступном предавању могла би, осим личног интересовања, бити и одраз бечке друштвене климе. Барем у оном најширем смислу у којем се по књижарама засебно истичу напредне књиге и јавно мнење уображава да су неке научне поставке нарочито модерне. Богишић је пре одласка у Одесу сразмерно дуго живео у Бечу (1860, 1861–1868) и управо се у тај град вратио када је требало да припреми предстојећа предавања.[83] А то је ваљда у Бечу био баш онај период („друга половина деветнаестог века") који су славили припадници Бечког научног круга. Они су, наиме, говорили да је у другој половини деветнаестог века Беч одликовала нарочита друштвена и политичка атмосфера, повољна за развој индуктивних и других критичких поставки које су касније тај познати круг бечких позитивиста свезале.[84]

За разлику од приступног предавања, Богишићево редовно предавање из историје словенског права јесте сачувано, али до сада није објављено. Соловјев је прегледао рукопис и подробно известио да има неколико стотина страница, а чини се да је припремљен у истом духу као и приступно предавање.[85] На основу делова и појединости које је пренео Соловјев, утисак је да је Богишић у предавању, не у негативном смислу,

---

[81] Rudolph Ihering, *Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung*, књ. 1, 1866.

[82] Богишић, *Приступно предавање* (фн. 8), 284. Књига је Баклова: Henry Buckle, *History of Civilization in England*, 1860 (1857–1861).

[83] Нико Мартиновић, *нав. дело* (фн. 77), стр. 32.

[84] Вид. програмску књижицу *Wissenschaftliche Weltauffassung der Wiener Kreis*, herausgegeben vom Verein Ernst Mach, 1929, стр. 10.

[85] Александар Соловјев, Богишићева универзитетска предавања, *Архив за правне и друштвене науке* 5/XXXV (1937), 385–396.

обрнуо целу историјскоправну школу наопачке, више не настојећи да пође од правних института и да их „исторички“ разјашњава, већ да, како је хронолошки исправно, прво опише читав културни контекст правног феномена, који затим од случаја до случаја условљава облик и садржину правног понашања код словенских народа. Нарочито се у светлу дискусије која је вођена у 20. веку чини интересантан један исечак који уједно потврђује да појам права историјскоправне школе носи социолошку тенденцију:

> „Правни историчари обично пружају у спољашњој историји права доста места политичкој историји, чак обично и почињу њоме своје излагање. Они то раде из застарелог убеђења да право може егзистирати само у организованој држави. Ми смо учинили обратно, јер сматрамо да известан ниво развитка народног живота који у себи садржи и право – постоји раније него држава. Држава јавља се као еманација потреба извесног стадијума свеопштег човечанског развитка.“[86]

Соловјев је о систему и садржају Богишићевог предавања из историје словенског права дао негативан и доста увредљив суд, истичући да је „до танчина продубљен етнолошки и социолошки увод“ непримерен и да Богишић „најмање говори о чисто правним стварима“.[87] Разлог овакве оцене исти је као и у случају Богишићевог упитника и Цветка Костића: ови писци немају исти појам права као Богишић. Највећи део Богишићевих излагања управо је Соловјев крстио „уводом“, док је сâм Богишић у складу са својим схватањем права морао држати да је то суштина целог предавања – за првог правни систем постоји за себе, па таман и да се сва друштва овог света раскрље и нестану, док је за историјскоправну школу главно да што је могуће ближе скицира конкретне животне прилике које чине примарни слој права – правна уверења и схватања, обичаје, најстарија правна правила, те да тако позиционира горе изнето становиште историјскоправне школе о помоћној улози законодавства у односу целовити правни феномен. Богишић је хтео да покаже и учи студенте да разликовање права и неправа у народу, да профилисање правних института и правила, као ни доношење закона, не долази и не сме да долази ни из чега, из фантазије, незнања или самовлашћа, већ да мање или више у случају народних правних уверења непосредно одражава, а у случају закона државне власти мора да одрази сасвим конкретне животне потребе и услове.

Како се Богишићева социолошкоправна мисао у Одеси и *непосредно* након Одесе (1873/1874) даље развијала углавном је познато, јер том периоду припада Богишићево најчешће цитирано дело: *Зборник садашњих правних обичаја у јужних Словена – Грађа у одговорима из раз-*

[86] Код Соловјева, *исто*, стр. 387.
[87] *Исто*, стр. 393.

личних крајева словенског југа. „Главни је правац цијелога подузећа“, каже Богишић уз објашњење концепције *Зборника*, био: „предусрести незрело обопћавање појава у друштвено-правном животу“.[88] Када му је историчар права Хањел замерио да је у том зборнику објавио само голу грађу, иако би се већ из саме те грађе штошта могло закључити и уопштити, Богишић се одлучно томе успротивио држећи да би таква апстракција била ненаучна:

> „Што се пако спољашњега заокругљења тиче, већ је »хвала Богу хвала великому« и наша струка ступила у круг научних грана, у којима се изискивање појава и њихових свеза с другим појавима итд. ради мало по мало, индуктивним методом, али на тврдоме позитивноме темељу. Већ се и у нашој грани, као што то већ одавна бива у напреднијим научним струкама, озбиљни радници не стиде казати ни у књизи ни са катедре: »Господо! тај појав још није био знанствено изучен; томе другоме појаву позната је до сада у науци само здворња страна; вијести које имамо о томе трећему нијесу посве сигурне итд., па за сада и не можемо ништа потпуна ил сигурна о њему казати«. Ко у таквим случајевима иначе ради, тај није достојан бити радником науке.“[89]

*

Богишић се 1874. године трајно настанио у Паризу, где је, и поред рада на Општем имовинском законику и дужности министра правде, коју је обављао у Црној Гори, остао све до смрти 1908. године. Дакле, више од 30 година. Француску правну науку Богишић није нарочито ценио. Његова историјскоправна школа управо је потекла из критике умртвљујућих законика које су у Француској саставили рђави правници. Савињи је показивао да редактори француског Грађанског законика „говоре и пишу као дилетанти“,[90] а Богишић ће са огромним задовољством утврдити да одредбе о породици у француском Грађанском законику, нису плод правног разума и природних начела, већ да се историјски лако могу довести у везу са настојањем Наполеона да уништи утицајне аристократске породице у Француској.[91]

Но, ако Богишић и није превише држао о француском праву, сасвим је извесно да је у Паризу био у примамљивим и напредним науч-

---

[88] Богишић, *Зборник* (фн. 21), Приступна студија, стр. XLIX.

[89] Богишић, На оцјену Зборника садашњих правних обичаја у јужних Словена уврштену у XXXII *Раду Југословенске академије* [ЈАЗУ], *Пра́во* (Сплит) бр. 50 (1877), 34–65, на стр. 63. Уп. и Богишићев одговор Леонтовичу (фн. 53), стр. 55 итд.

[90] Уп. Savigny, *Vom Beruf* (фн. 11), 72–73: „Римљани су били људи од струке, док ови редактори [француског Грађанског законика] и државни саветници [француски] говоре и пишу као дилетанти.“

[91] Богишић, *Научна истраживања о уређењу породице* (фн. 19), стр. 91–92.

ним круговима, и да је у том периоду дошло до додатног укрштања Богишићевих поставки са научно-позитивистичким програмом модерних друштвених наука. До тог укрштања није, међутим, дошло у оном суштинском-идеолошком смислу, већ на плану дискурса. Са једне стране, Богишић је већ од раније био профилисан противник апстракције и спекулације као метода; у том погледу он ће у одеском периоду и, нарочито, у Паризу обновити, управо модернизовати свој изражајни репертоар. Али, са друге стране, за разлику од чистих позитивиста, који ће кулминирати као натуралисти, Богишић никад неће узети да пориче постојање идеалних елемената и категоријалан значај умне обраде стварности. Индукција је код Богишића увек у функцији критике и усавршавања појмова, па и њиховог одбацивања када се покаже да су штетни и неодрживи.

Дискурс позитивних чињеница, позитивног основа итд. среће се често у свим Богишићевим радовима из париског периода. Тако ће Богишић у раду *О облику названом инокоштина итд.*, који је прво објавио на француском 1884, писати да тај „рад ... има циљ да се изучи, на основу најпозитивнијих података, права природа облика инокосне сеоске породице“.[92] Даље каже: „Надамо се да ће позитивна факта која ћемо изложити и докази које ћемо изнети дати нашем одговору моћну потпору.“[93]

У истом раду, још касније: „Све до сада, по несрећи, овим питањем мало су се бавили они којих се она тичу, и ако је што позитивно казано о овоме предмету, то није премашило простор, домашај сумарне белешке писане као мимогред.“[94] И опет: „Али ове предубедљиве идеје не противе се испитивању, и довољно је мало изближе погледати на ствар, изучити позитивна факта, па ће се доћи до тога де се одбаце сви појмови и уверити се, да исти карактер, исто начело влада у простој сеоској породици, тј. у инокоштини писаца, као и у сложеној породици.“[95]

Тај је рад довео Богишића у везу са париским Друштвом социјалне економије (Société d'Economie sociale), којем је главна брига била да се научно-социолошки проучи и политички утврди француска породица. Пред крај 1885. године, 14. децембра, на састанку друштва секретар Габријел Ардан одржао је предавање о судбини задруге и породичном уређењу код Јужних Словена, у којем је као познатог професора у врло лепом светлу помињао Богишића. Текст овог предавања одштампан је са дискусијом у часопису Друштва почетком 1886.[96]

---

[92] Богишић, *О облику названом инокоштина* (фн. 33), стр. 65.

[93] *Исто*, стр. 76.

[94] *Исто*, стр. 77.

[95] *Исто*, стр. 83.

[96] Gabriel Ardant, La Zadruga, la famille patriarchale et le régime de communauté dans les Balkans depuis l'indépendance, *La réforme sociale* 1886, 141–162 (са дискусијом).

Из дискусије се види да је члановима друштва био познат горепоменути Богишићев чланак о инокоштини. Већ у априлу 1886. Друштво ће објавити Богишићев прилог *La famille collective chez les Bohêmes et les Polonais au XIIIe siècle*, са назнаком да се он надовезује на рад о инокоштини.[97] А истог месеца, 26. априла, Богишић ће као гост присуствовати састанку друштва, на којем је одмах на почетку посебно поздрављен и позван да изложи и образложи неке делове свог становишта.

Тај је састанак почео тако што је генерални секретар друштва Жил Мишел (Jules Michel) представио Богишића и истакао да је он „врсни словенски професор, који, као и наш учитељ [оснивач друштва Ле Плеј – Frédéric Le Play], припада школи/правцу социјалних чињеница“.[98] Богишић је затим узвратио симпатије, и рекао да му је посебно мило што је друштво без његовог знања годинама уназад пратило и лепо ценило његов рад.[99] Ствар је том приликом кулминирала када је у обраћању Богишић ставио себе и залагања Друштва за побољшање положаја породице на исту страну и у један кош: „Али како је наша борба мирољубива, а наша делатност не почива на непримереним иновацијама, или неизводивим фантазијама, него на најпозитивнијим чињеницама, пред којима на крају мора да поклекне свака људска сила, држим да у будућности можемо да рачунамо на мање-више скору победу племените ствари за коју се залажемо.“[100] Затим је Богишић замољен да изложи резултате својих најновијих истраживања, на шта је он, између осталог, рекао да је на почетку каријере и он câм, као и законодавац, држао да су задруга и сеоска инокоштина две различите ствари, и тако све до дана када му је „изучавање чињеница изменило те предрасуде“.[101]

Да је самом Богишићу пријем у овом друштву био важан догађај, види се из тога што се код пријатеља Лазе Костића и Косте Војновића заложио да они о дешавањима у друштву и његовом излагању известе јавност. У листу који је у Црној Гори уређивао Лаза Костић изаћи ће излагање у преводу Јована Аћимовића,[102] а Војновић ће појединости објавити у једном ширем чланку у загребачком правном часопису *Мјесечник*.[103]

---

[97] Bogišić, La famille collective chez les Bohêmes et les Polonais au XIIIe siècle, *La réforme sociale*, 1886, 487–490.

[98] *La réforme sociale*, 1886, стр. 560–561.

[99] *Исто*.

[100] *Исто*, стр. 561.

[101] *Исто*.

[102] Кратка ријеч В. Богишића у једном ученом друштву париском, *Глас Црногораца*, бр. 34, од 26. авг. 1886, стр. 4.

[103] Константин Војновић, „Razprava o zadrugi u Francezkoj“, *Мјесечник* 8/1886, 349–362.

Овај Богишићев пријатељ из Боке ће, вероватно под Богишићевим утиском, епизоду у париском Друштву пренети готово еуфорично:

> „Izvješće prof. Bogišića primiše sa oduševljenjem, a liepo je i dično vidjeti slavnoga Dubrovčanina, kako u priestolnici Francezke zauzimlje tako odlično mjesto među francezskimi sociologi na čast hrvatskog i srpskog naroda.“[104]

У каснијим радовима из париског периода Богишић ће задржати курс. Критику правне науке због тога што превише умује и спекулише о изворима права, а њихову праву природу и однос не познаје, Богишић је најцеловитије изнео у *Зборнику*.[105] Тек ће, међутим, у париском периоду писати „да природа различитијех извора права и њиховијех узајамних одношаја, у свијема њиховијем појавама и њиховијем радњама уопће, није још била, поред свих многобројнијех радова, проучена на истинском позитивном основу“.[106] У следећем већем раду[107] говориће о „чињеницама позитивног значаја“,[108] о мотрењу на предмет „реално и објективно“,[109] о „живим фактима из реалног правног живота“ наспрам „ваздушних апстракција“,[110] о „логичном мотрењу позитивних чињеница“:

> „Само у историка права, у којих логично мотрење позитивних чињеница обуздава фантазију и апстрактно умовање, налазимо покоју мрвицу и себи у потпору: али су, жалибоже, и те мрвице крње. Него, пошто се и најокруглијим мрвицама живјети не може, ми ћемо да се обратимо к тражењу позитивних чињеница; ми ћемо их потражити у елементима, на које теоретичари немају никаква или немају барем одлучна утицаја, у живљима, који су мање-више као самоникли, јер се образоваше више органски, под природним утицајем свакидањих потреба друштвенога живота.“[111]

У једном краћем осврту из 1893. године[112] вратиће се на Друштво социјалне економије, не би ли га нахвалио, јер се следбеници оснивача овог друштва „при изучавању друштвених питања не уздају много ни у какве апстрактне спекулације, него се најрадије ослањују на природне, самоникле творевине“.[113] У том раду он говори о „тврдом темељу чињеница“, о „најпозитивнијим уредбама“, о „свеоружју науке и искуства“.[114]

---

[104] *Исто*, стр. 351.

[105] В. горе, фн. 58.

[106] Богишић, *Поводом црногорског грађанског законика* (фн. 57), стр. 13.

[107] Богишић, *О положају породице и насљедства* (фн. 35).

[108] *Исто*, стр. 21.

[109] *Исто*, стр. 23.

[110] *Исто*, стр. 38.

[111] *Исто*, стр. 27.

[112] Богишић, *Научна истраживања о уређењу породице* (фн. 19), стр. 90.

[113] *Исто*.

[114] *Исто*, стр. 96.

Породицу схвата у овом раздобљу као „социјални облик“,[115] што је фигура до које је Богишићу, како следи из *Аутобиографије*, врло стало:

> „Г[осподин] Богишић одлучи продужити у том крају [на Кавказу] своја испитивања, у нади да ће открити који социолошки облик и који још живи правни обичај, по коме би могао протумачити неке прастаре обичаје који су владали не само код Словена него у Европи уопће.“[116]

Са париским радом Богишића поклапа се и његово учешће у раду Међународног социолошког института, чије је седиште тада било у Паризу. Овај „Институт“ данас се хвали да је најстарије активно социолошко друштво на целом свету. Утемељио га је његов дугогодишњи генерални секретар Рене Вормс (René Worms) 1893. године, а главни му је циљ био одређен у чл. 1 Статута:

> „Циљ је Међународног социолошког института да удружи социологе из разних земаља, ради научног проучавања социолошких питања.“[117]

За разлику од Друштва социјалне економије, које је углавном окупљало Французе, Институт је заиста имао наглашен међународни карактер; Вормс је скупио шарено, али пробрано друштво историчара, етнолога, „статистичара“, криминолога, правника, економиста који су или сами за себе, или, биће, по критеријумима Института, држали да је њихов рад у неку руку социолошки. У годишњацима (*Аналима*) Института наштампани су подаци о чланству и основним активностима. Године 1896. у *Аналима* се први пут помиње Богишић, што значи да је постао члан Института или те или 1895. године.[118] Број чланова био је формално углавном ограничен на 100 правих и 200 придружених чланова, али их је у стварности било мање.[119] Како је Богишић одмах стављен међу праве чланове, правилно је претпоставити да је ступио у блиске односе са члановима и оснивачем друштва, и да је његов рад управо у контексту програма друштва био доста цењен.

Ово потврђује и чињеница да је Богишић 1900. именован за потпредседника Друштва. Друштво је сваке године добијало новог председника и четири потпредседника, тако да је 1900. председник био *Guillaume de Greef*, а потпредседници су, уз Богишића, били *Frederic Harrisson*, *Manuel Sales y Ferré*, као и *Georg Simmel*. Све, дакле, сама научна проминенција! Године 1901. председник је био *Karl Menger*, а цела ствар је

---

[115] Богишић, *О облику названом инокоштина* (фн. 33), стр. 76.

[116] Богишићева „Аутобиграфија“ (фн. 60), стр. 436.

[117] Статут је објављиван редовно у *Аналима* Института, вид. нпр. *Annales de l'Institut international de sociologie* 9 (1903), на почетку.

[118] Вид. *Annales de l'Institut international de sociologie* 2 (1896), стр. 13; уп. и бр. 1 (1895), где нема Богишића.

[119] Уп. чл. 2 Статута (фн. 117).

кулминирала за нас када је 1902. за председника одређен управо *Богишић*.[120] Те године потпредседници друштва били су *Karl Bücher*, *H. S. Hoxwell*, *Emile Worms*, као и *Joaquín Costa*.[121] Тај последњи управо је онај Шпанац Коста којег Ерлих у *Социологији права* наводи уз Богишића као свог претходника.[122]

Тако је Богишић у Паризу формализовао или, може се рећи, и *институционализовао* своје социолошко интересовање. У архиви Института вероватно би се могло наћи штошта занимљиво или нека лепа фотографија, али је архива несређена и, како кажу у Секретаријату,[123] расута по разним универзитетима и приватним збиркама. За сада је познато свега неколико цртица о Богишићевом ангажману 1902. године. Зна се да је баш у време када је Богишић био председник, у Паризу 18. маја 1902, са доста медијске пажње откривен споменик Огиста Конта и да је Институт узео значајно учешће у том догађају. Такође исте године, Институт је обележио 40 година од Богишићеве промоције (доктората) у Гисену.[124] Године 1904. и 1905. Богишић је био наведен на насловној страници *Међународне социолошке ревије* међу сарадницима и саветницима,[125] а, како у тој ревији није никад ништа објавио, треба узети да је имао част да буде наведен као саветник.

Убрзо после Богишићеве смрти, у књизи *L'Europe et la jeune Turquie* из 1911, познати француски историчар Рене Пино говориће о Богишићу и његовој кодификацији у Црној Гори. Богишића ће означити као „социолога и правника (sociologue et juriste éminent)".[126] Ја на овоме месту не бих нагађао да ли је Пино лично познавао Богишића, што ми се чини да је према начину на који он пише о Богишићу доста могуће. Или га је неко врло добро обавестио о Богишићу?

Такође не бих ни умео из овога да закључим да је у Пиноово време постојало опште убеђење да је Богишић социолог; довољно је, међутим, приметити ради признања Богишићевог социолошког рада да је једном вредном научном посленику из француског миљеа то тако недуго након Богишићеве смрти деловало. И код нас ће Богишић после рата понекад изричито бити означаван као социолог, али те знатно касније ознаке,

---

[120] Сви ови подаци преузети су из *Анала* Института: *Annales de l'Institut international de sociologie* 9 (1903), стр. 10.

[121] *Исто*.

[122] Ehrlich, *Grundlegung* (фн. 10), стр. 392.

[123] Обавештење госпође Сандре Рекановић, из секретаријата Института.

[124] *Annales de l'Institut international de sociologie* 9 (1902), стр. 35.

[125] *Revue internationale de sociologie* 12 (1904), 13 (1905): „avec la collaboration et le concours de".

[126] René Pinon, *L'Europe et la jeune Turquie*, 1911, стр. 365, са назнаком: „Il était aussi – ce qui est plus rare – un observateur sympathique des vieilles coutumes."

биле мање или више успутне или чак паушалне, имају за Богишићеву биографију другачији значај од ове француске.[127]

4. О тзв. етнографском контексту Богишићевог социолошког интересовања

Богишић је своје стваралаштво започео као националиста и романтичар, верујући да ће изучавањем обичајног права успети да види прâво (исконско) словенско право, које је са́мо слабо у „чистом“ облику, било кодификовано и записано. Он у том погледу стоји у низу са панславистима, али и неким сличним еволуционистичким настојањима у осталом делу Европе, која се струковно најчешће сврставају у етнографију, са примесама етнолошке, а не правне науке. Богишићев пријатељ Хенри Самнер Мејн тако је искористио Богишићеву грађу за поређење наше и индијске „задруге“, а са циљем да проникне у породично уређење Индоевропљана.[128]

У том може се рећи етнолошком духу стоје Богишићеви рани радови као што је програмска студијица *Словенски музеум* из 1866. године,[129] рад *О важности сакупљања народнијех правнијех обичаја код Словена* из 1866. године,[130] једна ситна обзнана објављена у првој књизи *Рада ЈАЗУ* 1867. године,[131] а могуће и једна загубљена Богишићева расправица

[127] Уп. Бранислав Недељковић у раду: Сок и соцбина у старом српском праву, *Историјски часопис* 7 (1957), стр. 53 („правни историчар и социолог“); Нико С. Мартиновић, Решетарово мишљење о црногорском дијалекту, *Стварање* 13 (1958), стр. 52; такође у раду: Два приступа етнолошком проучавању Црне Горе, *Симпозијум о методологији етнолошких наука*, 1974, стр. 199 („правник, социолог, књижевник, филолог, етнограф, фолклорист“); Радован Самарџић, Валтазар Богишић као историчар, реферат на скупу поводом 150. годишњице Богишићевог рођења, наштампан у опусу *Писци српске историје* IV, 1994, стр. 186 („правник и социолог“), 188 („мора радити као школовани историк и социолог“), 189 („правник, а потом и социолог“); Јелена Даниловић, у предговору збирке *Класици југословенског права – Валтазар Богишић*, стр. 5 („правник, историчар, етнолог и социолог“); Ходимир Сиритковић, Академик Богишић – Редактор црногорског ОИЗ, *Архивски вјесник* 33 (1989), стр. 15; Љубинка Крклуш, у Српском биографском речнику, под одредницом о Богишићу, I (2004), стр. 628 („правник, историчар, социолог“); такође: Gjergj Rrapi, *Die albanische Großfamilie in Kosovo*, 2003, стр. 18; Marija Wakounig, *Die gläserne Decke – Frauen in Ost-, Mittel- und Südosteuropa*, 2006, стр. 151.

[128] Овај Sumner Main-ov рад наштампан је под насловом South Slavonians and Rajpoots, у часопису *Nineteenth century* 2 (1872).

[129] Богишић, Словенски музеум – Мисли о потреби научнога средишта за сваколика словенска племена (1866), *Изабрана дјела* IV, 2004, 291–330.

[130] Штампана у *Књижевнику* (горе, фн. 52). В. посебно стр. 9 и неколико листова надаље, затим и стр. 164–165. Цео овај рад објавио је Богишић 1867. као књигу под насловом *Правни обичаји у Словена*.

[131] Богишић, Споменик народнога обичајнога права из XVI вијека, *Рад ЈАЗУ* 1 (1867), 229–236.

о византијском утицају на Дубровник.[132] Тако ће, примерице, Богишић за задругу у том периоду тврдити да је типична словенска установа, и да су је Словени тамо где је међу њима нема „изгубили".[133]

Живи „правни обичаји" занимљиву су само као средство за познавање правне и „хисторије словенске уопће".[134] Богишићеве опаске о породици и животу народа из тог времена су мање-више етнографија Вуковог стила, на којег се, уосталом, Богишић стално позивао. Разлика је само у томе што ће он, другачије него Вук, уз домаће прилике све упоредо износити и податке о другим словенским „племенима" и утврђивати тобоже значајне међусобне подударности.[135] Народи за Богишића у том периоду имају засебно незаменљиво биће које се само преноси од нараштаја до нараштаја.

Многи писци, као што су Теодор Тарановски или Иво Строхал, настојали су да цео Богишићев рад паушално протумаче као настојање да се конзервира или реконструише старо словенско право и држали су, следствено, да је Богишић био етнолошки оријентисан (правни) историчар.[136] Тарановски ће кратко рећи: „Богишић је спроводио мисао, коју је истакао још Мађејовски, и то да се историк права мора служити савременим му живим обичајном правом, јер се у њему одржало пуно заостатака старине, по којима се може репродуцирати слика давног права."[137]

Са тим у вези је, биће, и чињеница да је Српско социолошко друштво у пригодном прегледу наше социологије поводом овогодишње прославе, Богишића, заједно са Вуком, сврстало у групу оних наших првака код којих би социолошки рад и интерес стајао за етнографска дела

---

[132] Ову расправицу Богишић помиње у писму Карлу Кадлецу од 28. маја 1899, у *Богишићевој споменици*, књ. 2, стр. 621: „Thesis 'Parva Rachusanorum respublica...['] посве је излијев локалног патриотизма и *ондашњег* мишљења о Византији и њеној култури. Разумије се да ја данас не би био таки *chauvin* да се изразим тако апсолутно. Али *la jeunesse ne doute de rien*! Ова мала брошурица није никада ушла у књижну трговину – има дакле за се ако ништа друго бар библиографску вриједност."

[133] Богишић, *О важности сакупљања* (фн. 52), стр. 22, уп. и посебно стр. 164–165.

[134] Богишић, *исто*, стр. 2.

[135] Уп. опет *у истом делу*, стр. 27–47.

[136] Теодор Тарановски, *Увод у историју словенских права*, 2. изд. 1932, стр. 217 итд., посебно 218 и 222; Иван Строхал, Валтазар Богишић, *Мјесечник* 10/1908, 841–870, 842, 863, 866, 868. Иначе је овај чланак Строхалов доста лош и нетачан: није ли он на једноме месту (стр. 865) нашао чак за сходно да прогласи Богишића за правног позитивисту? Нарочито је, примерице, рђав и део на 867. страници о обиму прикупљаних правних обичаја, као и део на 869. страници где Строхал тврди како је Богишић заступао мишљење да се задруга никада не дели, а да је касније, поред задруге, нашао посебну врсту породице *инокоштину*, иако је баш Богишић обрнуто тврдио да су задруга и инокоштина једна те иста врста породице и да су разлике само у броју квалификованих чланова.

[137] Тарановски, *исто*, стр. 218.

и настојања. То у широком прегледу, какав је посреди, погодује хронолошком складу, али је нетачно и сигурно знатно умањује социолошки карактер Богишићевог рада. На сличној је линији и када је Анте Мариновић, не поменувши никакав социолошкоправни карактер Богишићевог дела, закључио да је Богишић био оснивач етнолошке јуриспруденције, коју је уобличио Немац *Пост*.[138]

У стварности је истина да се код Богишића могу наћи значајна места из којих се види да је он макар и споља, ради панславистичке научне конвенције, своме раду придавао реконструктивно-конзерваторску улогу. Али то важи само за *најранији период* Богишићевог рада, док је Богишићево интересовање за правну стварност касније јасно раздвојено од таквих мотива и нада романтичарског духа. Прекретница је његов одлазак у Одесу, што значи да највећи део његових радова и управо сви његови велики радови остају мимо суда Тарановског и других сличних оцена.

Јагић је 1866. године, са правом за Богишића писао да се бави „компаративном јуриспруденцијом“,[139] што није никакав *terminus technicus*, већ је Јагић као присталица компаративне лингвистике, која је настојала да реконструише прасловенски и индоевропски језик, сковао сходан назив за део правне науке за који је држао да се бави истим послом на другом предмету. Али та је оцена лепо пристајала Богишићевом настојању 1866. године, и зато је Јагић и имао право. За Богишићев каснији рад та је оцена, међутим, потпуно неприкладна.

У приступном предавању из 1870. и нарочито у следећем важнијем Богишићевом делу, књизи *Писани закони на словенском југу*, из 1872. године, не виде се никакви свесно артикулисани реконструктивни мотиви. Богишић ће и после модернизације мисли у Одеси ту и тамо, мада врло ретко, означити неку установу као „словенску“.[140] Али такве опаске морају да се читају у спрези са читавим текстом, не би ли се видело да су у раном периоду биле носиоци или патос целог излагања, док су оне у зрелим радовима не само врло ретке већ и увек потпуно узгредне и безначајне.

У приступној студији у *Зборнику* из 1874. године нема никаквих реконструктивних настојања. Када је изашла критика овог зборника, Богишић се у два осврта на објављене оцене дотакао реконструктивних могућности правне науке.[141] Осим тога што треба запазити да су тематски

---

[138] Анте Мариновић, Утјецај дубровачког средњовјековног статутарног права на Богишићев ОИЗ, у *Гласнику Одј. др. наука ЦАНУ* 6 (1989), 118–124, 118. – Мада је Постова етнологија заправо антропологија.

[139] Ватрослав Јагић, у часопису *Књижевник* (фн. 52), на стр. 51.

[140] Богишић, *Приступно предавање* (фн. 8), стр. 288; последњи пут – колико се види у једном прегледу који је 1898. године послао Карлу Кадлецу – наштампано у *Богишићевој споменици* (фн. 2), књ. 2, 610–613, стр. 612.

[141] Одговор Hanělu (фн. 89), стр. 58–59; одговор Леонтовичу (фн. 53), стр. 51.

избор у том погледу учинили његови критичари, а не Богишић, значајно је приметити и како се нарочито из одговора Хањелу види не само да Богишићу до реконструкције није више ни стало, већ и да је он почео да је схвата у другом смислу: као радњу изналажење хипотетичких антрополошки интересантних облика путем поређења.[142] То је нешто сасвим друго него што је, заједно са многим словенским правницима, мислио Тарановски.

Док је у ранијем периоду у првом плану стајало проналажење подударности, дотле Богишић у одговору Хањелу пише: „Колико села, толико навичаја! А управо познање тих разлика има највишу важност *за науку*.“[143] Истицаће да су код Јужних Словена „одношаји градова са селима посве друкчији него ли су они у Чеха, Пољака и Руса“, и друге разлике.[144] Раније је Богишић писао да су правни обичаји значајни за словенску прошлост, јер „прост Словен, како је познато, мимо икоји други народ најтврђе се држи старинске навике“.[145] А у одговору Хањелу читамо: „ја не знам како човјеку при свијести може пасти и на ум, да говори о *непроменљивости правних норма*“.[146]

Паралелно са напуштањем реконструктивно-конзерваторских мотива Богишић је изменио схватање народа. У већ више пута помињаном приступном предавању у Одеси, за које смо видели да у погледу Богишићеве научне мисли има прелазан карактер, напоредо ће стајати романтичарско схватање, које као да верује у вечно самонастало биће народа које се наслеђује, и, са друге стране, настојање да се разлике и посебности народа објасне као последице нарочитих спољних прилика, дакле као културне специфике. Карактеристично је, на пример, када Богишић каже да „поједине институте специјалног права, у његовом научном интересу, треба упоређивати са институтима свих сродних и сусједних народа“,[147] где топос *сродности* стоји за стари дискурс, док топос *суседних народа,* који једино срећемо у закључку предавања,[148] стоји за културни концепт. Срж је његовог новог уверења садржана у следећем:

> „Прије свега, обратићемо пажњу на заједничке основе права, тј. потребно је да покажемо суштинске особине историјског живота Словена, размотрићемо све оне односе који утичу на историјски живот народа – територијалне, климатске, етнографске, психолошке, економске, социјалне,

[142] Одговор Hanělu, *loc. cit*.

[143] Одговор Hanělu (fn. 89), стр. 39.

[144] *Исто*, стр. 40

[145] Богишић, *О важности сакупљања* (фн. 52), стр. 8.

[146] Одговор Hanělu (fn. 89), стр. 50.

[147] Богишић, *Приступно предавање* (фн. 8), 285

[148] *Исто*, стр. 290.

политичке и друге односе, да бисмо на основу свега тога изложили систем нашег предмета“.[149]

Нов Богишићев однос према правним истраживањима биће да је, осим тога што се подудара са усавршавањем Богишићеве мисли, имало и још неке нарочите подстицаје. Епохални значај има Богишићев 1866. године започети рад на прикупљању „правних обичаја“ код Јужних Словена. Богишићу је тада морао увидети да се „обичаји“ већ међу блиским местима превише разнолики, да би једни или други могли да се прогласе за одјек некакве словенске старине, а други да се одбаце. Али мислим да је ствар дубља и да је у Богишићу цело обиље материјала, појединости, очитих зависности међу различитим обичајима које указују на непосредан супстрат у свакодневним приликама, као и очите подударности које се могу објаснити непосредним утицајима са стране,[150] пробудило смисао за истицање везе између појединих правних схватања у народу и његових актуелних или заборављених, односно прећашњих стварних потреба.

Даље је у овом погледу неразјашњен, а могао би да буде занимљив ток догађаја у Одеси пред крај 1871. У октобру те године Богишић се нашао у средишту инцидента. Удаљио је једног слушаоца са предавања, након чега су студенти извикали протесте и започели велике немире. Тврди се да је Богишић лоше био примљен код студената јер је, што се зна да је тачно, рђаво говорио руски.[151] Инцидент се збио на Богишићевим предавањима из историје словенског права и никоме још није пошло за руком да га потпуно разјасни; али као да је извесно да је уследила атмосфера линча у којој је тематизовано Богишићево неруско порекло. Он је из Одесе писао Рачком: „Ви из тога видите да то већ није студентска игра, а све има дубљи корен тј. у негодавању инородника [тј. у неодговарању странца] да »славенско право« у козмополитској Одеси чита.“[152]

Бечки *Нови слободни лист* [*Neue Freie Presse*] као да је такође инсинуирао неподобност Богишића да предаје у Одеси; писао је да је Богишић Србин, који је у Одесу позван само из панславистичких обзира. У листу је Богишић означен као „српска упадица (serbischer Fremdling)“, а целу ствар те прослављене антисловенске новине закључиле су назнаком да су чак и најтврђи панслависти том приликом били против Богишића.[153] Цео догађај имао је после своје место у идеологији Совјетског

[149] *Исто*, стр. 286.

[150] Уп. *Зборник* (фн. 21), Пристпна студија, стр. L–LI.

[151] „... држао предавања недовољно познајући руски језик“ – уп. Николај Зубов, Богишићев неспоразум на Новоросијском свеучилишту, у зборнику *Богишић и култура сјећања*, 2011, 249–253, на стр. 251.

[152] Богишићево писмо Рачком од 7. 12. 1871, објављено у: Виктор Новак, Валтазар Богишић и Фрањо Рачки, *Зборник за ист., јез. и књиж. срп. народа* XXV, 1960, стр. 204.

[153] У бечком листу *Neue Freie Presse*, јутарње издање од 28. нов. 1871, стр. 5.

Савеза, тако да код доста превођеног совјетског романописца Трифонова читамо овакву карактеризацију Богишића: „Полуписмени Србин, није научио руски, али зна да на руском виче *тишина* и *напоље!*“[154]

Шири контекст протеста је нејасан, али је лако могуће да је Богишић напредно и социјалистички оријентисану академску омладину у Одеси иритирао не само својим славенофилством, које је у руском јавном мнењу везивано за конзервативне и монархистичке кругове, већ и чињеницом да је управо као странац, и то још са рђавим руским изговором, дошао да у Русији подучава словенске ствари. Он је у очима студената био извесна иронија словенског табора, којем је, из угла академске заједнице, припадао. Лако је замисливо, мада никако не значи да је било тако, да је Богишић под утиском свих тих протеста, злурадих извештаја у штампи, претећих писама и коначно једног скоро па правог „атентата“,[155] изгубио емотивни однос према словенским приликама.

Формално ће Богишић остати професор у Одеси све до 1890. године, али већ после 1872. никада више у том граду неће стати за катедру. Руска влада и цар послаће га 1873. у Црну Гору да напише грађански законик, а у међувремену ће Богишић у току 1872. извршити кавкаску експедицију, ради проучавања тамошњих правних прилика и обичаја. На обронцима те планине Богишић се сусрео са неиндоевропским живљем, што је значило и да његов интерес по сили ствари ту није могао да буде реконструктиван. На Кавказу[156] ће Богишић на несумњив начин урадити ствар о којој је говорио већ у делцету *Словенски музеум* из 1866. Гледаће и бележиће кавкаске правне феномене ради поређења, али не да би реконструисао којекакве старе правне поретке, већ да би разумео дате и друге сличне појаве код других народа путем аналогије:

> „Метода која данас влада скоро у свијем наукама а особито у онијем, које се баве истраживањем народнога осјећања, мишљења, говора и дјеловања, иде к тому да у свој знанствени круг доведе ако је могуће сваколика племена и народе које човјештво састављају, па да сличне и различне правце човјечијег духа сравњују, и аналогијама разјашњују поједина факта, за која или се до сада знало није, или су се сасвим друкчије разјашњавала. Наравно је дакле што видимо, да скоро никака научна метода није досада толико помогла раздријешењу замршенијех питања и поправљању пријашњијех кривијех тумачења, колико управ компаративна. Коме би

[154] Юрий Валентинович Трифонов, *Нетерпение – Повесть об Андрее Желябове*, прво издање (Политиздат, Москва 1973), стр. 7: „Полуграмотный серб, по русски – то говорить не научился, но такие слова, как 'Молчать!' и 'Вон!', уже знал прекрасно.“

[155] В. писмо Рачком, горе, фн. 152. Највише сведочанстава и докумената о немирима изнела је В. Писная, Студентские годы Желябова, у часопису *Былое* 4/32 (1925), 171–195.

[156] Уп. кавкаско поређење у Богишићевом раду Станак по дубровачкоме законику од 1272. године, *Пра́во* (Сплит), 5 (1877/1878), 361–376, 6 (1878/1879), 1–16, у првом делу, стр. 371, фн. 1.

> нпр. било икада на ум пало да, пошто је пуне 3000 година цијеломе ученеме свијету био необорими догмат да је Омир прави автор *Илијаде*, да ће ближе спознаје и сравњење са епском поезијом простога народа, а особито са српском, доћи до тога, да се почне мислити сасвим друкчије о начину постања *Илијаде* него што се за ово тридесет вијекова мислило?"[157]

Рад је Богишића на састављању Општег имовинског законика, као и на реформи правног система у Бугарској, опет морао водити томе да се, споља гледано, исти метод прикупљања правних схватања у народу, који је, можебити, на самом почетку непосредно био везан за реконструктивно-конзерваторску намеру, примени у сасвим другој улози – у функцији што успешније регулаторне активности правне државе. Најкасније у овом периоду у пуној мери и за Богишића важи суд Вернера Цимермана о швајцарским кодификаторима и следбеницима историјскоправне школе; наиме, да „за њих народ у својој цјелини и није био апстрактни појам него лично доживљена заједница".[158]

Тако је Богишић од убеђеног панслависте и српског романтичара из Дубровачког круга, који је веровао да у животу Јужних Словена гледа живе „уредбе" (институције) словенске старине, у зрелој фази рада развио апстрактни, управо би се могло рећи социолошки интерес за правну стварност. У следећој великој публикацији, у *Зборнику садашњих правних обичаја код Јужних Словена* из 1874. године, Богишић неће више говорити о Словенима као целини у пређашњем смислу, већ ће, рецимо, истицати да је неопходно обратити пажњу на „особити течај и правац историчког развитка и на друге важне елементе, који дадоше облик самосвој[ан] и земљама јужних Словена и њима самијем".[159] Карактеристичан је његов кредо у овом *Зборнику*, у коме се види читав домашај сазнајног помака:

> „Многи из наших словениста, или у опће родољуба, кад желе показати важност изучења словенског свијета, обраћају највише и готово искључиво пажњу на беспримјерну огромност простора који заузимљу словенска племена, од граница Италије па до Китаја и Јапана, од срца Еуропе до срца Азије. Дакако, да већ и тај простор није без великог значења, али не никако сам по себи, него као подлога богатству најразличнијих појава и облика друштвенога живота, богатству, које тешко да се игдје, барем у странама старога свијета, може наћи у такој мери. За све оне научнике, било словенске било иностране, који се баве изучењем човјека у друштву, – у разред којих свакако припадају социолози и правници –, веома је важан огромни број најразличнијих група сусједа, тога словенског земљишта; и по етнографском происходу своме и по значају и по изображености

[157] Богишић, *Словенски музеум* (фн. 129), стр. 305–306.

[158] Werner Zimmermann, Валтазар Богишић и кодификација грађанског права у Швајцарској, *Гласник Одјељења друштвених наука ЦАНУ* 6 (1989), 147–156, на стр. 150.

[159] Богишић, *Зборник* (фн. 21), Приступна студија, IX.

и по вјери и по политичким, економским и социјалним одношајима који се у њих развише; – важан је особити облик који дадоше ти разнојезични сусједи словенском земљишту раздијеливши га у два велика копна, или континента, са множином наших отока у њиховом а њихових у нашем земљишту; – важан исторички ход нашег етнографског покрета, при коме, или се ми уједначисмо другим, туђим народима, или они нама; – важни најразличнији политички одношаји и свезе са тим нашим сусједима у којима се ми негдје налазимо као управљачи над њима, негдје они над нама; а негдје живимо готово успоредно; – важне велике разлике у елементима вјере, које се угнијездише у наше земље, и од туда проистичуће разлике у облицима културе; – важна особита историја постајања, умнажања и ширења наших градова и њихови одношаји к ратару-сељаку, који је свагда представљао главну основу свих словенских племена. Разумије се да све то са крајним разликама, теллурним, климатичким, земљописним итд., с најразличнијим историчким судбинама и разликом појединих племена и земаља, требало је да произведе и произвело је беспримерно богатство облика обитељског, приватног, друштвеног, државног и међународног живота у свим могућим стадијама и облицима њихова развитка.“[160]

За париски период можемо да издвојимо рад *О облику названом инокоштина...*, у којем Богишић гледа наше градске и сеоске облике породице као неутрални посматрач; ако и помиње друге словенске породичне облике, он то чини у контексту разлике; сваки траг реконструкције и херменеутичке романтике у том раду је нестао.[161] У једном писму чувеном чешком правном историчару Карлу Кадлецу, Богишић ће га 1905. године са иронијом известити да је у Африци гледао српску задругу:

„Моја су истраживања у Кабилији и Алжеру дала доста добрих резултата. ’Српска’ задруга цвати у тој земљи да не може боље, сви су главни елементи задруге потпуни и као грађа за упоређење са нашом народном породицом кабилска је научно много погоднија него што је ражапутска, коју је обрађивао покојни Sumner-Maine.“[162]

Појам народа, испрва онтолошки, у париском ће периоду бити замењен позитивнијим категоријама. Богишић више неће говорити просто о разликама међу словенским и немачким или римским народом, већ ће у једном већ помињаном раду из тог периода говорити о *културним (!) и етнолошким (!)* разликама међу народима,[163] говориће о „преинакама и удешавањима“ које изискују „особине земље“ за коју се пише законик,[164] а на једноме месту затим о „приликама културе и традиције“:

[160] Богишић, *Зборник* (фн. 21), Приступна студија XXXIX–XL.

[161] Богишић, *О облику названом инокоштина* (фн. 33).

[162] Писмо Богишића Карлу Кадлецу од 14. маја 1905. – наштампано у *Богишићевој споменици* (фн. 2), књ. 2, стр. 641.

[163] Богишић, *О положају породице и насљедства* (фн. 35), стр. 31.

[164] *Исто*, стр. 42.

„Законодавне радње у ужим круговима: у градовима, опћинама, омањим земљама, па баш и при једнаким или сличним приликама културе и традиција, теку некако природније, неголи у ширима. У првима су животне потребе, правни назори, свакојаке друштвене прилике до тога свакоме познате, да им се не могу отети ни најотвднутији поклоници система и облика, који су им у главу утувљени школском рутином и предањем.“[165]

Цео овај прелаз Богишића са романтичног становишта и цитата немачких песника којима се подражавају Хегелове мисли, у царство „позитивних чињеница“ и проучавање стварног живота заједнице, има значај који превазилази његову, што оно кажу, личну биографију. Прелаз овај, по свом току благ и готово природан, а по последицама окомит, детаљно је историјско сведочанство интелектуалног праска у којем је не само настала једна нова, данас врло цењена научна дисциплина, већ у којем је и темељно промењен однос људи према категорији времена и друштвеном животу.

*

Овде је и право место да се каже да је, са друге стране, управо интересовање за посебности права код Словена имало нарочит значај за развој социолошкоправног интереса по којем ће Богишић бити упамћен. Ово интересовање неговали су сви представници историјскоправне школе, али увек латентно, јер се, у улози научника, никада нису упуштали у непосредно гледање правне стварности. Они никада нису посматрали саме односе правног живота, већ су се задовољавали ишчитавањем кодекса, старих записника са суђења, пресуда, извештаја и случајно насталих збирки правних правила. Често им други пут према представама и мотивима који су тада владали није ни био отворен:

„Али у Њемачкој ради дугога господовања туђега права, народно, што не уђе у писано право, скоро сасвијем ишчезну. Неостаде му дакле друго, него искати по прашњавијем Архивима записнике старијех народнијех судова, неби ли тамо штогод старога правнога обичаја записано нашао. И гле среће! [...] То је може бити Grimm-у повода дало да препоручи ученијем Данцима и Шведима сабирање живијех правнијех обичаја.“[166]

Тачно је становиште које су посебно изнели Иво Строхал и Штефан Медер да је појачан интерес Богишића за правну емпирију потекао отуда што другачији приступ Богишићу на словенском југу није био могућ.[167]

---

[165] *Исто*, стр. 32.

[166] Богишић, *О важности сакупљања* (фн. 52), стр. 7, 8.

[167] Иван Строхал, Валтазар Богишић, *Мјесечник* 10/1908, 56–87, 56 f.; Stephan Meder, Valtazar Bogišić und die Historische Schule – Rechtssoziologische und rechtsethnologische Folgerungen aus Savignys Rechtsquellenlehre, у *Богишићевој споменици* (фн. 2), књ. 1, 517–537, стр. 536.

Богишић је развио социолошки профил својих истраживања настојећи да прилагоди основни приступ историјскоправне школе расположивој грађи о праву на словенском југу. О томе постоји и сведочанство код самог Богишића, у *Аутобиографији*:

> „Кад је Богишић наумио и започео прибирање грађе за своје прво дјелце 'Правни обичаји у Словена', преметнуо је био у ту сврху стотине и стотине књига, у којима се понешто казивало о друштвеном животу Словена; а што је могао располагати толиком масом извора треба захвалити управ томе факту, што је био чиновник тако богате библиотеке [мисли се на Богишићево запослење у бечкој Дворској библиотеци]. При свему том књижевном богатству, ипак, исцрпи из књига не само не представљаху обилну жетву, него тек и слабо пољетковање [...] Уосталом и овај негативни резултат имао је неке посљедице, које су донијеле своју доста велику корист. »Када ми овако богата књижница послије тако огромног труда и искања«, вељаше он, »није могла дати него тако мршавих резултата, а правних обичаја у народу мора бити, не остаје него тражити таке материјале више у непосреднијим изворима него ли су књиге«.“[168]

Између Богишићевих интересовања и рада са једне стране, и интересовања и рада утемељивача и осталих припадника историјскоправне школе постоје многе готово куриозне подударности. Нећу погрешити ако кажем да су се управо припадници историјскоправне школе интересовали за целину народног живота и његовог умног стваралаштва. То је радо истицао и Богишић.[169] Браћа Грим, позната по филолошком, али и по правном раду, такође беху ученици ове школе. Оснивач ове школе, већ поменути Савињи прикупљао је по старим списима и листинама народне песме, а то ће бити исто што ће Богишић радити. Али Богишић се још пре студија заинтересовао за народно умно стваралаштво; рано је био опчињен Вуком и настојао да сам запише неке живе песме и приповетке.[170] Отуда Вернер Цимерман има и у ширем смислу право када тврди да је Богишић у поставкама историјскоправне школе наишао научно образован систем мисли и идеја које је у једном или другом облику већ и câм имао.[171]

Но, паралела са истраживањем „уметничког“ народног стваралаштва, овде нас интересује пре свега због једног нарочитог методолошког детаља. Богишић је у прикупљању записаних народних песама, имао какав-такав успех, па је 1878. у Београду стигао да изда прву књигу *Народ-*

---

[168] Богишићева „Аутобиографија“ (фн. 60), стр. 430.

[169] Богишић, *О важности сакупљања* (фн. 52), 7 итд.; *Зборник* (фн. 21), Приступна студија, XIII.

[170] Богишићева „Аутобиографија“ (фн. 60), 422, 466–467.

[171] Werner Zimmermann (фн. 5), 30–31, 117; такође: Zimmermann, О почетку Богишићевог интереса за историјскоправну школу, у *Богишићевој споменици* (фн. 2), књ. 1, 231–235, на стр. 234–235.

них пјесама из старих, најчешће приморских записа. Ова књига има око четири стотине страна, а мисли се да је Богишић стигао да прикупи грађу и за другу, само је судбина те грађе тамна и сумњива. И у погледу правне грађе Богишић ће остати веран својим учитељима, који су народно право сазнавали из старих законика и статута, пресуда, записника итд. Само што ће он било на словенском југу,[172] било на Кавказу,[173] уза све то настојати да се и непосредно информише о правном стању и феномену. Битно је приметити да је код нас тај прелаз између писаног и усменог, између записаног и непосредног – много краћи и мање болан него у другим народима и културама; нисмо ли ми управо у недостатку написане или сачуване књижевности измислили незапамћен оксиморон усмене књижевности?

У проучавању писане грађе Богишић је отишао знатно испред свог времена: није ли већ 1870. године скренуо пажњу да чињеница да је једна или друга одредба садржана у неком старом закону – још надалеко не значи да су људи по њој стварно живели?! То смо већ видели под првом тачком горе, па је сада место само да се дода једно место које има непосреднији методолошки значај:

> „Наилази ли правник почешће на какво јуридичко начело [правно правило] н.п. у дипломам с карактером уговора приватних људи, то он знаде да је то начело прије свега живјело у обичају, дакле у освједочењу народа; нађе ли какво друго начело у записима беспоротнога суда, то он зна да је то начело господовало у пракси тога суда; нађе ли он опет какво начело изражено у форми закона то он може увјерен бити да му се је законотворац клањао: али из појединијех случајева, ако нема другијех доказа, не може он још логично закључити (како се жалибоже обично догађа) о општенитости нађенога начела.“[174]

У сваком случају, почетак Богишићевог емпиријског рада везан је за незавидно стање писаних извора код Јужних Словена. Али биће да је Богишић већ убрзо увидео да непосредно гледање правне стварности, иако не треба да замени анализу писменог штива, у својим сазнајним могућностима превазилази писмене изворе. Отуда ће његова главна замерка осталим припадницима историјскоправне школе већ 1870. године бити да су, и поред свог програмског интересовања за правне обичаје и правну стварност, изоставили сваки труд да ту стварност непосредно

[172] Уп. његову књигу *Писани закони на словенском југу*, 1872; даље: Десетина судских записа из Паштровића (1906), *Изабрана дјела* IV, 2004, 371–396, критичко издање *Дубровачког статута*, 1904. године са К. Јиречеком.

[173] Уп. Ивана Црљенко, Богишићева кавкаска путовања: О становништву Сухумскога округа, *Богишићева споменица* (фн. 2), књ. 1, 51–60; исто и у зборнику *Богишић и култура сјећања*, 2011, 237.

[174] *Писани закони на словенском југу*, 1872, стр. 6–7.

спознају, и тиме своја начела остваре.[175] Биће да је људима често, писаће овај духовити писац и наш можда први социолог, „лакше црпати готову науку из књига, него ли је црпати из самога живота“.[176]

* * *

А какав је био Богишић као човек? Дубоко сам уверен да ови прикази науке једног или другог писца, какав је био овај, не само да остављају погрешан утисак о дотичном научнику – о његовој личности, о томе како се понашао и држао, него су и за ствар коју настоје да расветле непотпуни док се не каже понешто о писцу као човеку. Нико никада неће тврдити да су само случајност и плод прочитаног штива што један писац крене у једном правцу, а други изабере потпуно другу путању; што један допре дубоко и далеко, а другог ни не занима да се од полазишта одаљи. Има више сведочанстава да је Богишић био весео и ведар човек, а чини ми се да је најлепше оно које је оставио Симо Матавуљ. Њиме нека буде овај рад завршен:

> „Госпар Балдо је диван човјек. Осим што га броје међу највеће свјетске правнике, осим што зна неких десетак живих и мртвих језика, осим што је духовит и што с љубављу негује и лијепу књижевност, то је човјек детиње, незлобне душе, златна срца, весељак и мрзац комплимената и банал-ности. Ја сам га одмах заволио свом душом и поносим се што сам га често разгалио шалама, свакојаким причама, за које он душу даде.“[177]

Luka Breneselović
Institute for Comparative Law, Belgrade

Summary

VALTAZAR BOGIŠIĆ AND THE EMERGENCE OF SOCIOLOGICAL ATTITUDES IN HIS WORKS (WITH A PARTICULAR FOCUS ON LEGAL SOCIOLOGY)

During the 19th century it was Valtazar Bogišić who has accomplished some pioneering work in the field of legal sociology. This was to some extent openly acknowledged by Eugen Ehrlich in his Principles of the Sociology of Law. The study brings an overview of the academic and intellectual development of Bogišić's thought (1834–1908). Initially a child of European Romantic era, who had preferred to point out Hegel's ideas with some distinguished lines from the German poetry, in his mature studies Bogišić has turned to an enemy of speculation and generalization. Particularly after becoming a professor in Odessa in 1870, he has accepted some important positivistic concepts (induction, non licet admissions etc.). The author tries to show that Bogišić's sociological attitude relies on the basic concepts of German Historical

[175] Тако у *Приступном предавању* (фн. 8), посебно стр. 280 (о Гримовим следбеницима), али и *passim*; исто у *Зборнику* (фн. 21), Приступна студија, VIII.

[176] Богишић, *Зборник* (фн. 21), Приступна студија, стр. XV.

[177] Симо Матавуљ, *Биљешке једног писца*, 1939 (1902), стр. 262.

School of Law. Further inside, Bogišić´s sociological interests have arisen from his legal concept, which is anti-positivistic and strongly related to the social reality. He was elected president of International Institute of Sociology in 1902.

Key words: Valtazar Bogišić, Serbian Sociology, Sociology of Law, Social Science History (19th Century), Law Science

Слика 1. Валтазар Богишић (1834–1904), сликано 1871. (Архив САНУ)

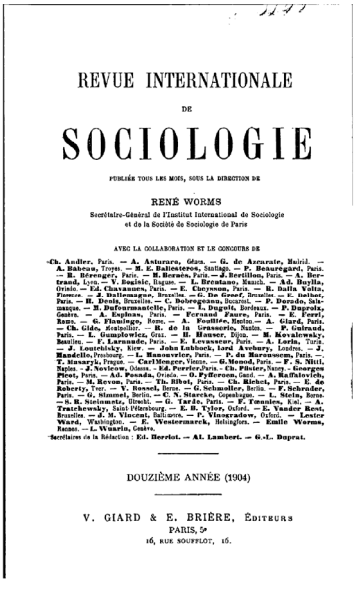

REVUE INTERNATIONALE
DE
SOCIOLOGIE
PUBLIÉE TOUS LES MOIS, SOUS LA DIRECTION DE
RENÉ WORMS
Secrétaire-Général de l'Institut International de Sociologie
et de la Société de Sociologie de Paris
AVEC LA COLLABORATION ET LE CONCOURS DE
Ch. Andler, Paris. — A. Asturaro, Gênes. — G. de Arenzate, Madrid. — A. Bakeun, Troyes. — H. E. Ballesteros, Stuttgart. — F. Bernaegaard, Paris. — E. Brooggy, Paris. — H. Bernès, Paris. — J. Bertillon, Paris. — A. Bertrand, Lyon. — V. Brusiloc, Bagnac. — L. Brentano, Munich. — Ad. Buylla, Oviedo. — Ed. Chavannes, Paris. — E. Chuyenna, Paris. — R. Dalla Volta, Florence. — J. Dallemagne, Bruxelles. — G. De Greef, Bruxelles. — E. Delbet, Paris. — H. Denis, Bruxelles. — C. Dobrogeanu, Bucarest. — F. Durodo, Salamanque. — H. Dufourmantelle, Paris. — L. Dugoit, Bordeaux. — P. Dugrois, Genève. — A. Espinas, Paris. — Fernand Faure, Paris. — E. Ferri, Rome. — G. Flaminge, Rome. — A. Fouillée, Mentin. — A. Giard, Paris. — Ch. Gide, Montpellier. — R. de la Grasserie, Nantes. — P. Guinand, Paris. — L. Gumplowicz, Graz. — H. Hauser, Dijon. — M. Kovalewsky, Moscou. — F. Larnaude, Paris. — E. Levasseur, Paris. — A. Loria, Turin. — J. Lourbetsky, Kiev. — John Lubbock, lord Avebury, Londres. — J. Mandéville, Fribourg. — L. Manouvrier, Paris. — P. du Maroussem, Paris. — T. Masaryk, Prague. — Carl Menger, Vienne. — G. Monod, Paris. — F. S. Nitti, Naples. — J. Novicow, Odessa. — Ed. Perrier, Paris. — Ch. Périer, Nancy. — Georges Picot, Paris. — Ad. Posada, Oviedo. — G. Pyrenne, Gand. — S. Raffalovich, Paris. — Th. Ribot, Paris. — A. Rilow, Moscou. — G. Schmoller, Berlin. — F. Schneider, Zurich. — Tarde. — V. Russel, Berne. — G. Schmoller, Berlin. — F. Schneider, Paris. — G. Simmel, Berlin. — C. N. Starcke, Copenhague. — L. Stein, Berne. — S. R. Steinmetz, Utrecht. — G. Tardé, Paris. — F. Tönnies, Kiel. — A. Trachewsky, Saint-Pétersbourg. — E. B. Tylor, Oxford. — E. Vander Rest, Bruxelles. — J. M. Vincent, Baltimore. — P. Vinogradow, Oxford. — Lester Ward, Washington. — E. Westermarck, Helsingfors. — Emile Worms, Rennes. — L. Wuarin, Genève.
Secrétaires de la Rédaction : Ed. Herriot. — Al. Lambert. — G.-L. Duprat.
DOUZIÈME ANNÉE (1904)
V. GIARD & E. BRIÈRE, ÉDITEURS
PARIS, 5e
16, RUE SOUFFLOT, 16.

Слика 2. Насловна страница *Међународне социолошке ревије* из 1904. године, на којој је Богишић назначен међу сарадницима и саветницима

Ми Срби и Хрвати можемо с поносом да бројимо велики број народних синова, који су и себе и свој народ продужили на разним пољима, било научном, било књижевном или уметничком, било политичком.

Пред годину и по дана отео нам је уже родом тамо великог сина онога народа, одличног научника, врсног правника и честитог родољуба; човјека који највјерније служби према свом народу и читавом словенству, човјека, који је са снијем сјајним умом и плодним радом стекао право видно мјесто и у нашему народу и у цијелом словенству. То је

ВАЛТАЗАР БОГИШИЋ

Вас културни и научни свијет, и словенски и страни, некамо је БОГИШИЋУ достојну почту и исказао нетоне непрекидиме заслуге на пољу знањости и науке, те ударио свијетли печат бесмртности на његова дјела.

Наш народ, чији је Богишић велики син и који је он марно служио, на да је искрено сплакао велику сврх, дана које тој сјајној знаменити јоп нешто мало, трајно и јачи знак поштовања и признања, јер није можно свиу благодарност своме великоме сину.

Славе и бесмртности, коју је БОГИШИЋ својим свијетлим умом и плодним радом стекао, треба да и народ у нешто допринесе.

На гробовима великана збиру се морална снага једнога народа; на гробовима великих отаца одгајају зрбоа великих синова; ту се сјећа, ту се дрема, ту се учи и прима снага, чини дух и јача вера у отаџбину.

Зато потписани одбор, знајући како наш народ зна и умије да поштује своје великане, и увјерен да сваки и мијачи сјећање његово, одлучио је, да у Цавтату, мјесту рођења ВАЛТАЗАРА БОГИШИЋА, подигне му споменик захвалности народне, достојан споменик, који ће бити симбол народне дубине и бити чувар народне благодарности.

У ту сврху одбор почиње да сакупља прилоге, како би споменик био што достојнији и народу, који га диже, и имена што носи.

Прилоги нека се шаљу на руке г. Туре Бојићића у Цавтату (Дјелмација), а бити објављени у листовима.

Цавтат-Дубровник на Новогодиње 1909.

Ваго Радоњић — Дим Вицко Бурић — Ђуро Бошко — Туре Бојићић — Вицко вл. Бакоје — Лука вар. Вин — Матија Бросић — Вицко Ерчевић — Др. Перо Мисирић — Стојко Домић — Јозо Фабрис — Ранко Ерчевић — Др. Вицко сп. Грго — Иво Грмоњић — Ђуро Кисић — Др. Иво Катић — Др. Перо Кисић — Тоно Кистанов — Др. Стојан Кисић — Др. Франо Крешић — Перо Кунић — Дим Матија Настасић — Туре Лисац — Миско Матуш — Мате Миљанић — Матија Марковић — Др. Вицко Матијевић — Др. Живојин Матић — Вицко Мишо — Иво Марета — Марко Марета — Никица Рисић — Иво М. Рисић — Стојанка Рисић — Вицко Рајковић — Др. Миско вит. Ружић — Иво Стојан — Матиј Шћерић — Дим Иво Штера — Ранко Вероиц — Иво Висковић — Бошко Ерчевић — Настасија Ерчевић — Перо Зоре.

Слика 3. Позив Срба и Хрвата из Дубровника да се прикупи новац за Богишићев споменик

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 1, стр. 71–90
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Милош Марјановић
Правни факултет
Нови Сад

УДК: 316.47+360(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

БОГИШИЋЕВИ ДОПРИНОСИ КОНСТИТУИСАЊУ ЕМПИРИЈСКЕ СОЦИОЛОГИЈЕ ПРАВА

Изузетно високе и ласкаве оцене Богишићевог дела за нас су имале само почетни, проблемски и хипотетички карактер. Показало се да је он једини консеквентни представник историјскоправне школе, јер је систематски анкетно истраживао живо народно обичајно право и претакао га у законик. При томе је водио рачуна о модерним достигнућима у европским грађанским кодификацијама. Несумњив је његов утицај на Ерлиха, којег многи сматрају оснивачем социологије права. Одјек његовог упитника, зборника и законика у свету био је огроман, а и данас је актуелан. Због тога сматрамо да је Богишић један од најзначајнијих оснивача емпиријске или истраживачки оријентисане социологије права. Њена главна одлика је емпиријска кодификација. Због свог доприноса социолошким истраживањима изабран је за првог председника Међународног института за социологију у Паризу, претече Међународног социолошког удружења.

Кључне речи: *Богишић и Ерлих, Богишићев упитник, зборник и законик, оснивачи социологије права, емпиријска кодификација*

Валтазар Богишић (1834–1908) био је, и до данас остао, научник европског, па и светског гласа. Он је постао „наш знаменити научник“ (В. Бакић), „истакнути научењак: свјетског (европског) гласа“ (Enciklopedija Jugoslavije, I), „научник светског гласа“ (Л. Марковић). Ово су само неке од мноштва ласкавих оцена које су изречене о Богишићу и његовом научном делу (Пуповци, 2004: 75–78). Оцене нису мање ласкаве ни када се изричу дисциплинарно диференцирано, а то ће ређи када се он посматра као правник, историчар, етнолог, социолог (Danilović, 1998: 8).[1]

Богишића су својевремено називали „кнезом српске правне науке“ (по Б. Дробњаковићу) али су га убрајали и у „најистакнутије правне повјесничаре у Хрвата и других јужнославенских народа“ (Пуповци, 2004: 65–67; Vrban, 2006: 49). Сматрало се да је он „један од најпризнатијих наших правника“ (М. Беговић), „досад најпознатији југословенски правник“ (А. Ђорђевић), „један од најчувенијих правника на словенском југу“

[1] Богишић је током својих студија пажљиво пратио и предавања чувених лингвиста, па је био и врстан филолог. Његово познавање народног говора, језик и стил писања, пажљиво одабирање правне терминологије, остављали су дубок утисак на правнике којима је стало до употребе језика у законима (Пуповци, 2004: 213–229; Орлић, 2006: 778–786).

(Н. Перић), како нас обавештава Пуповци (2004: 76) и, најзад, „вероватно најјача и најкреативнија личност у правној области на читавом Балкану у 19. веку“ (Molnar, 1994, 2: 569; и 1996: 151). Али Богишићеви домети су далеко прелазили границе Балкана. На Правном факултету у Одеси поверена му је 1869. године Катедра за историју словенских права. Када је 1893. године у Паризу основан Међународни институт за социологију, које је данас најстарије активно социолошко друштво на свету, а сматра се и да је претеча садашњег Светског удружења за социологију, Богишић је убрзо постао његов члан (1895. или 1896), већ 1900. је именован за потпреседника, а 1902. и за председника (*Annales de l'Institut internationale de sociologie*, 1903: 10; Breneselović, 2012: 23; Šuvar, 1988, I: 20).

Теодор Тарановски сматра Богишића за „истакнутог историка југословенског права“, по Александру Соловјеву је он био „несумњиво највећи југословенски научник у области права и правне историје“, Вернер Цимерман (W. Zimmermann) га сврстава „међу најзнаменитија имена правне историје његовог доба“, а за Бранислава Недељковића је он „знаменити правни историчар“, док је за Стефана Бобчева Богишић „корифеј историјске школе“ и угледни европски историчар народног обичајног права (Пуповци, 2004: 76–78).

Има и мишљења у којима се у први план ставља Богишићева законодавна делатност. Тако Л. Бакотић вели (1938) да је он био „врстан законодавац“ и „наш једини модерни законодавац“, док га М. Ковалевски сматра „знаменитим црногорским законодавцем“ и објективним проучаваоцем обичаја Јужних Словена“ (Пуповци, 2004: 76, 78). Нема никакве сумње да је управо његов имовински (грађански) законик управо оно по чему је он био највише познат у европским, па и светским размерама.

За Богишића се каже да је био „трудбеник на етнолошком пољу“ (Б. Дробњаковић), етнограф и истраживач јужнословенског обичајног права (В. Н. Кораблёв), „знаменити правни историчар и етнолог“ (Ц. Костић), да се бавио историјом и етнографијом, али „највише ипак с правом“, особито обичајним народним правом, уз то и правном историјом, посебно издавањем старих правних споменика, сматра Строхал (Пуповци, 2004: 77).

И социолози наглашавају значај Богишића за своју науку или га, пак, сматрају социологом. За Р. Лукића је он „један од најзначајнијих правника и социолога код нас“ а М. Младеновић га назива „нашим познатим правником и социологом“ (Пуповци, 2004: 77). Богишић „је био један од наших најпознатијих људи у светској науци али се он, углавном, помиње као даровит правник“ (Kostić, 1958: 169). Међутим, иако је „знаменит правни историчар и етнолог“, он је „значајан за руралну социологију и с обзиром на предмет његовог дела и с обзиром на метод како је село проучавао“ (Kostić, 1969: 64).

Као ретко ко у нашој прошлости, Богишић се огледао и потврдио у неколико научних подручја. „Наиме, он није само (како то неки мисле) истакнути хисторичар права, односно правни писац, него оснивач и утемељитељ научне етнологије, етнографије, па и социологије. Његов је опус доиста голем и свестран.“ (Livada *et al.*, 1972: 96) Задуживши неке наше социолошке дисциплине, „управо он је, поред Вука и Цвијића, утемељивач наше *социологије села и социологије породице*“ (Kostić, 1958: 173). Најзад, за Богишића би се могло рећи и да је пионир социологије права на Балканском полуострву (Molnar, 2007: 559).

Овакве изузетно високе и синтетичке оцене Богишића као научника и његовог дела, за нас имају само почетни, проблемски и хипотетички карактер. Требало би видети, макар у кратком прегледу, на чему се заснивају тако високе оцене? У каквим се интелектуалним условима одвијао процес дисциплинарног конституисања друштвених наука (нарочито етнологије права и социологије права), посебно на нашим просторима, у другој половини 19. и почетком 20. века, када је и Богишић стварао и томе доприносио? Који Богишићеви доприноси су ишли у правцу конституисања социологије и, посебно, социологије права на нашим просторима, али и шире, у европским и светским размерама? Какав су одјек имали ти доприноси код појединих научника и у појединим земљама, у периоду који досеже скоро један и по век? Наша је хипотеза да је најбољи угао из којег се то може сагледати – емпиријска социологија права.

Недавно се, поводом стогодишњице Богишићеве смрти, чувени немачки социолог права Манфред Ребиндер (Rehbinder, 2011) позабавио Ерлиховим виђењем Валтазара Богишића. Он наводи да је Ерлих (E. Erlich) при крају свог славног, а по многима и оснивачког дела социологије права – *Grundlegung der Sociologie des Rechts* (1913) у своје претходнике у проучавању живог права убројао, осим Богишића и Немца Безелера (G. Beseler) и Шпанца Косту (J. Costa). И док су ова два претходника била склона непосредном посматрању и личном прикупљању података о народном првном животу, Богишић је то чинио анкетним путем. Ерлих, затим, оповргава оптужбе за плагијат Богишићевих идеја јер су га у једном врло оштром спору кругови око Келзена (H. Kelsen) оптужили за пређуткивање Богишићевих идеја којима се користио.[2]

Ребиндер опширно цитира два ранија Ерлихова рада (једну брошуру из 1909. и један чланак из 1911. године), из којих се види да Ерлих није пређутао Богишићеве идеје. Ерлих не пориче Богишићев значај по себи, него само домет његовог утицаја на сопствено дело. У наведена два рада Ерлих Богишића назива „генијем за конкретно“, а његов упитник и

[2] О контроверзи Hans Kelsen/Eugen Erlich најновију литературу наводи Rehbinder (2011, 1: 168, фуснота 12).

имовински законик сматра „ремек-делима“. При томе, ипак, Богишић проучава само обичајно право неразвијених друштава, а не и организација модерног друштва које га стварају.

Исто тако, он није успео да своје поставке апстрактно и научно уобличи. „Ту последњу Erlich-ову тврдњу неопходно је даље испитати, али чини се да ипак Erlich има право да је он први уобличио теорију стварног (живог) права ван законодавног контекста и да јој је дао систематичан научни оквир“ (Rehbinder, 2011, 2: 686). На жалост, Ребиндер у закључку свог рада не синтетизује Ерлихово виђење Богишићевих идеја, него наводи и аргументује три главна Ерлихова доприноса у којима је уживао приоритет – конституисање социологије права, концепцију стварног (живог) права и утемељивање школе слободног права.

Можемо се сложити са мишљењем да Богишић своје идеје није апстрактно и довољно систематски изложио, али никако и са тврдњом да оне само због тога немају научни карактер и значај. Штавише, због ширине међународног утицаја и континуираног, дуготрајног деловања ми сматрамо да су његова дела допринела конституисању емпиријске социологије права у светским размерама. Уосталом, без обзира на то да ли је Ерлих прећутао или не Богишићев утицај, три су чињенице сасвим неспорне. Прво, иако их је Ерлих систематизовао, Богишићеве идеје су се појавиле претходно. Друго, оне су извршиле утицај чак и на самог Ерлиха, за којег многи држе да је оснивач социологије права. Треће, ако келзеновци и нису били у праву у погледу Ерлиховог прећуткивања или плагирања Богишићевих идеја, они су били дубоко у праву у нечему другом – уочавању великог значаја Богишићевих идеја и начина рада за социолошки приступ праву и конституисању социологије права.

У истом зборнику где и Рехбиндеров, појавио се и наш рад *Оснивачи социологије права: Богишићев утицај на Ерлиха и настанак социологије права* (Marjanović, 2011). У анализи Богишићевог утицаја на Ерлиха ми смо се, углавном, ослањали на један пригодни чланак Ђорђа Тасића – *Како је Валтазар Богишић схватио обичајно право*, који је он, поводом стогодишњице Богишићевог рођења, објавио у београдском листу *Правда*, 29. децембра 1934. Значајан део овог чланка Тасић посвећује Богишићевом утицају на Ерлиха као (једном од) оснивача социологије права. Нама се чини да се Тасићу овај утицај „отворио“ у предвечерје институционализације социологије на универзитету и у нашем друштву уопште, па се Богишићев утицај на њено конституисање остварио и на овај начин. Да подсетимо – Катедра за социологију на Правном факултету у Београду основана је 1935. године, када је основано и Друштво за правну социологију и филозофију (касније Друштво за социологију и друштвене науке), чији је иницијатор, први и до рата једини председник

био управо Тасић (Mitrović, 1982: 122–142; Митровић–Бован, 2010: 260; *Социолошки преглед*, 1/1938: 3).

Овај Богишићев утицај на Ерлиха анализира се и у нашој социолошкоправној литератури, док се у неким домаћим, али и иностраним радовима само узгредно помиње.[3] Ерлих је урачунао Богишића у Безлерове ученике, јер је прихватио његово гледиште да обичајно право не чине правни прописи, него правне установе и друштвени односи, али је Ђорђе Тасић био мишљења да има аргумената за тврдњу да није Безелер утицао на Богишића, него обратно. Тасић истиче како су Ерлиха напали да је од Богишића позајмио своју теорију о праву као друштвеној установи и животном односу, прећутавши то.[4] Ерлих се у *Основима социологије права* бранио од таквих приговора наводећи да Богишићеве радове није могао добро познавати због језичких баријера, а и због оскудности уопштавања из емпиријских резултата до којих је дошао, пропустивши да их класификује и систематизује. Уз то, његов је хоризонт екстремно узак, јер испитује само примитивна, а не и развијена друштва, са богатијим животом и савременим пословним односима.

Тасић прихвата Ерлихову тврдњу да код Богишића нема изграђене теорије о обичајном праву или праву уопште као установи и животном односу, али истиче да овај није стекао признања као филозоф и теоретичар (мада је имао практично оријентисану теорију), већ као правник који је пронашао живо право у народу и кодификовао га у пластичне системе односа и правила. Богишић је замерио Пухти да своја схватања гради „на апстрактним спекулацијама“, а да резултате није „оверавао фактичким односима“, „на темељу позитивних података“, што је рекао и за своје савременике. Зато се залаже за методу посматрања и социолошко и динамичко схватање права. Осим закона и правне науке, историја права треба да испита и обичајно право, али не само прошло него и садашње, јер у њему има много остатака и трагова из најдавнијих времена. Идући за Пухтом и Савињијем, Богишић сматра да је право живи организам у којем закон и обичаји имају један исти извор. Обичајно право је увек поред закона као „природни облик права“ који избија као врело воде или зато што законодавац не може да обухвати цео живот или зато што закон не може да се примени.

---

[3] Детаљније анализе у: Molnar (1994, 2: 449–450), Stanković (1998, II: 75–77), Марјановић (2010: 33–34) док се укратко помиње у: Radomirović – Podgorac – Maksimović (2000: 193), Igličar (2004: 89), Karbonije (1992: 99), Kojder (2006).

[4] О Богишићевом утицају на Ерлиха видети: Ђ. Тасић, „Како је Валтазар Богишић схватио обичајно право“, *Правда*, Београд, 29. 12. 1934, стр. 2 (чланак поводом стогодишњице Богишићевог рођења); A. Molnar, *нав. дело*, стр. 449–450; J. Stanković, *нав. дело*, стр. 75–77; V. Radomirović – T. Podgorac – E. Maksimović, *нав. дело*, стр. 193; A. Igličar, *нав. дело*, стр. 89; и М. Марјановић, *нав. дело*, стр. 33–34.

Међутим, Ерлих је признавао Богишићу да је „геније за конкретно“ и да је његов зборник „мајсторско дело“, а оба епитета се односе и на његов имовински законик. Он је у једном свом раду из 1911. године помињао Богишићеве заслуге, а то су, заправо, оне идеје до којих је касније и сâм дошао. За Ерлиха је Богишић једини консеквентни представник историјскоправне школе у законодавном раду. Док је Савињи, као законодавац, понудио Немачкој „мртво“ пандектно право, Богишић је обавио истраживање „живог права“ свих Јужних Словена и те резултате преточио у законске норме црногорског имовинског права. Вероватно инспирисан Богишићем, и сâм је Ерлих конструисао један упитник којим је истраживао „живо право“ Буковине.

Код Богишића постоји тесна повезаност социолошке теорије и емпиријског истраживања. Он је један од ретких у међународним размерама који је стварно закорачио у област емпиријског проучавања правне збиље. Курс из историје словенских права све више је модификовао у једну социологију права. Тесно је повезао социологију права са социологијом села у процесуалном проучавању инокосне породице и породичне задруге као јединственог типа. Он је најистакнутији правни историчар, први правни социолог и зачетник правне етнологије код јужнословенских народа. Изразито је социолошки оријентисан правник или социолог права, јер инсистира на праву као фактицитету, конкретности правних ситуација и систематском упоредном посматрању повезаности правних установа и других друштвених појава. Богишићево проучавање и кодификација обичајног права постали су светски значајна традиција која је утицала чак и на Ерлиха, као једног од оснивача социологије права.

Пригодни радови, али ни синтетичке студије о Богишићевом животу и делу, не помињу његов утицај на Ерлиха (Соловјев, 1935; Тарановски, 1934: 449–455; Богићевић, 1998: 355–362; Мартиновић, 1958; Пуповци, 2004). На основу тога се може закључити не само да овом утицају не придају довољан значај, него и да је, бар на први поглед, у овим публикацијама социолошкоправни аспект Богишићевог рада и дела поприлично занемарен. „Поред правне историје Богишића је такође интересовала и општа историја, етнологија, историја умјетности и друга научна интересовања.“ Овде су Богишићев социолошки приступ и социолошкоправни домен проучавања сврстани у „друга научна интересовања“.

Ово утолико пре изненађује ако се има у виду да исти аутор већ у следећем пасусу пише како је Богишић „у вријеме свог одласка у Одесу прихватио социолошки приступ у изучавању правне историје“, а одмах затим наглашава како му је критичко прихватање идеја историјскоправне школе „омогућило да пређе на терен социологије“ (Богићевић, 1998: 358). При томе се аутор позива на Н. Мартиновића, који вели да „Боги-

шић, иако велики присталица Савињијеве историске школе, не прихвата њене принципе без резерве и некритично, што му је касније омогућило да пређе на терен социологије“ (Мартиновић, 1958: 39). Најзад, он констатује: „Богишићево главно научно интересовање посвећено је породици и породичном праву, које изучава прије свега као социолог“ (Богићевић, 1998: 359).

Теодор Тарановски наглашава да је Богишић ударио „темељ социолошком правцу у истраживању историје словенских права“ (Тарановски, 1934: 454). Наиме, у својим предавањима у Одеси он је обрадио само спољашњу, а не и унутрашњу страну историје словенских права (Соловјев, 1939: 36). Инспирисан учењем француских правних историчара, који су се ослањали на Монтескјеова плуралистичка схватања, Богишић је у овој обради развио типичан социолошкоправни приступ, који се огледа у овим његовим речима: „Историчар права треба да обрати најозбиљнију пажњу на однос права према свим осталим странама народног живота: на његов географски положај, економски живот, социјалне односе, религију, карактер, политичку историју, карактер сусједних народа итд.“ (Мартиновић, 1958: 39)

Идући за Јерингом, Богишић је био и под утицајем еволуционистичких идеја, мислећи како ће коришћењем упоредног метода моћи да пронађе законе развитка права. (Соловјев, 1939: 35–36). У Јерингову интересној јуриспруденцији, видљиво је окретање правне науке ка друштвеним коренима права. Он и његова школа развили су један од социолошких приступа праву. Богишић је био повезан и са школом историјске и упоредне јуриспруденције у Оксфорду, која је била један од изданака историјскоправне школе (Vrban, 2006: 25). Он је замерао знаменитом пољском историчару права Мађејовском да је његова историја словенских права превише уопштена, јер није довољно заснована на претходним истраживањима (Богићевић, 1998: 358–359).

У до сада најсистематичнијем прегледу историјског развоја југословенске социологије до Другог светског рата Милован Митровић снажно наглашава социолошки и истраживачки карактер Богишићевог рада, као њеног претече, али не помиње његов утицај на Ерлиха (Mitrović, 1982: 21–24). У једном новијем јубиларном прегледу повезаности социологије и правних студија у Хрватској констатује се да су истакнути правници 19. века схватали право као друштвени феномен, као примери наводе Јеринг, Диги и Ерлих, док се за Богишића само каже да је на сличан начин развио један социолошко-историјски приступ праву, али се његов утицај на Ерлиха не помиње (Ravlić, 2006). И у једном словеначком курсу из филозофије права, у оквиру историјске школе права, заједно се помињу Богишић и Ерлих, али не и њихов међусобни утицај (http://www.scribd.com/doc). Штавише, ни на многим курсевима из со-

циологије права Богишићев утицај на Ерлиха није обрађен. Анџеј Койдер, познати савремени пољски социолог права, редак је и частан изузетак међу страним ауторима (и не само међу њима) који помиње Богишићев утицај на Ерлиха у његовим проучавањима „живог права“ (Kojder, 2006: 125–146).

Богишићев приступ проучавању правних обичаја у народу био је „први покушај систематског научног прикупљања емпиријске грађе за одређену област друштвеног живота“. Овај Богишићев „покушај показао се веома успешним, тако да ће касније Богишићев пример следити многи истраживачи народног живота, почев од А. Радића и Ј. Цвијића, па надаље. Његова методолошка искуства утрла су пут многим каснијим истраживањима“. Стога је Богишићев упитник и упутство за прикупљање грађе о народним правним обичајима био један „од најзначајнијих и најзапаженијих прилога у то време, не само у нашој науци него и у тадашњој социологији уопште“ (Mitrović, 1982: 23).

Богишићев значај за право велики је и многострук, а, осим као законодавца, његова највећа заслуга огледа се у проучавању обичајног права. Он је, углавном, прихватио Пухтино учење о обичајном праву, али је метод за проучавање народног права, највећим делом, сâм стварао. Проучавање народног права је неопходно за законодавне радње, судске послове и правну науку. Занимљиво је да он није кодификовао породично и наследно право, остављајући га и даље у оквирима обичајног права, добрим делом и зато што још није било довољно проучено. У овом домену, поступајући по својој оригиналној методској замисли, он је дошао до многих открића од којих је најинтересантније оно о идентичности правне природе задружне и инокосне породице (Константиновић, 1938: 272–282).

Богишић је, несумњиво пионир правно-социолошких истраживања и то не само код нас него и у ширим, ми бисмо рекли – светским размерама. Богишићев приступ је карактеристичан по супротстављању правно-теоријским апстракцијама и инсистирању на прикупљању емпиријске грађе о правним појавама. У том приступу се нагласак ставља на право као фактицитет, конкретност правних ситуација, њихово систематско упоређивање и процесуалност, што је посебно било видљиво код задруге као флексибилног облика сеоске породице. Богишићев метод је, у суштини, социолошки јер грађу прикупља анкетом на основу стандардизованог упитника, а коју су обављали његови сарадници у „различитим крајевима словенског југа“ (Vrban, 2006: 52–53). Међутим, треба рећи да је Богишић, који је постао светски познат по том упитнику и његовој анкетној примени, врло успешно употребљавао и друге истраживачке технике: непосредно посматрање („аутопсију“), статистику, упоредни метод и анализу архивских и других писаних докумената (Kostić, 1969: 64–66).

Свој знаменити *Напутак за описивање правнијех обичаја, који у народу живу* Богишић је објавио 1866. године, а садржао је 347 питања. Следеће године Богишић је допунио друго и треће издање са још пет питања, тако да их је било 352, а ти упитници су разаслани на 4.000 адреса. После анализе приспелих одговора он је 1874. године објавио *Зборник садашњих правних обичаја у Јужних Словена*, који ће, такође, постати светски познат. Међутим, када је, почетком 1873. године, дошао у Црну Гору са намером да у народу прикупи грађу за грађански законик, саставио је нови, знатно шири упитник који је нарастао на око 2.000 питања, а анкета је спроведена не само у Црној Гори него и у Херцеговини и северној Албанији. На основу ње је настао његов *Општи имовински законик за књажевину Црну Гору* (1888. и друго издање 1898), по чему је нарочито цењен у науци (Пуповци, 2004: 69–314).

На Богишићеву оријентацију ка историјскоправној школи, још у време док се опредељивао шта ће студирати, снажан утисак је оставило Савињијево дело *Von Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtwissenchaft* (1814), које је, изгледа, артикулисало његово неразрађено али рано правно искуство које је већ као младић имао у трговачким пословима и судским споровима и великој заинтересованости за народни живот и, особито, умотворине као што су песме и пословице. „Управо је на основи тог Савињијевог списа Богишић касније изградио своје схватање о природи, функцији и значају народног обичајног права.“ (Zimmermann, 2011, 1: 233) Временом ће Богишић постати један од најважнијих представника историјскоправне школе, по низу оригиналних и продубљених схватања које је заступао, настављајући тамо где су његови учитељи стали. Богишић ће остати упамћен и по правно-етнографском раду, који није карактерисао друге представнике ове школе (Meder, 2011, 2: 680).

Дакле, управо је тај истраживачки рад у прикупљању народних правних обичаја анкетном методом, а затим и њихово законодавно уобличавање као живог права, она особеност која је красила Богишића у односу на остале представнике историјскоправне школе. Међутим, Богишић је имао афинитет не само према историјскоправној школи него и више других теоријских праваца, посебно према „славјанофилској“ теорији и француском позитивизму (Молнар, 1996: 154). Док се окретање ка народном животу може повезати са славенофилском идејом, законодавна примена истраживачких резултата блиска је позитивистичком захтеву за практичну примену научних сазнања.

„Упитник о правним обичајима који је сачинио Богишић преведен је на више словенских језика (руски, бугарски, чешки, словачки), снажно је подстакао проучавања права у Европи и охрабрио упоредна истраживања. Нови упитници ће ускоро угледати светлост дана у Русији, Румунији, Пољској.“ (Stahl, 2011, 1: 191) Додајмо томе да је „напутак“ био преве-

ден и на украјински и румунски, а да је, по угледу на Богишића, један такав упитник сачинио и Ф. С. Краус у Аустрији. При томе се Богишић служио примером руских упитника за проучавање обичајног права, али је, како сâм вели, његов напутак „први у својој врсти, који је обухватао све дијелове права“ (Богишић, 1927: 53; Соловјев, 1935: 4–5; Пуповци, 2004: 88–89).

Међутим, поменути Богишићев зборник, упркос свом значају и интересовању које је за њега показан у то време, није у целини преведен ни на један светски језик. Па ипак, један резиме је објављен на француском, једно поглавље на италијанском, а изводи су се појављивали у немачким, француским, енглеским, швајцарским, америчким часописима (Stahl, 2011, 1: 190). Богишићев законик, када се појавио, изазвао је живе дебате, па је преведен на чак пет светских језика – француски, немачки, руски, шпански и италијански (Stahl, 2011, 1: 191; Соловјев, 1939: 9).

Већ и ови подаци о иностраним оценама и реакцијама на Богишићев упитник, зборник и законик, довољни су да потврде нашу хипотезу, садржану у наслову рада – да су његови доприноси конституисању емпиријске социологије права у светским размерама велики и да их треба ревалоризовати у светлости нових истраживања. Уосталом, рефлексије о његовом делу не престају ни данас, и то не само у домену социологије права, него и социологије села, где је његов допринос, такође био огроман (Winclawski, 2001; Stănculescu [Stahl], 2007). Навешћемо још неколико реакција Богишићевих, али и наших, данашњих савременика, код нас и у свету, у распону од готово један и по век, како бисмо што разуђеније, рељефније и садржајније потврдили нашу наведену хипотезу.

Још 1828. године, у знаку романтизма, Грим је објавио један зборник немачких правних обичаја а, нарочито под утицајем Савињија, правници се у другој половини 19. века све више интересују за њихово прикупљање. И сâм Богишић је, на бази докумената из Дворске библиотеке у Бечу, у којој је почео да ради од 1863. године објавио обимно дело *Правни обичаји у Словена* (1867), али њиховим начином прикупљања није био задовољан. Стога је он дошао на тада нову идеју да изради упитнике за сакупљање обичајног права на самом извору, у народу. Наслућујући велики научни значај података који се тако прикупљају и за будуће генерације, Богишић је пажљиво бележио податке о информатору и месту одакле потичу. Упитник није био напросто збирка питања, већ прави научни инструмент у којем су питања, а после и одговори, пажљиво редиговани и контролисани, водећи рачуна о њиховом редоследу, а на основу стеченог искуства комплетиране су и нове верзије. Ако би посумњао да су одговори нетачни, настојао је да то отклони новим, прецизнијим, допунским питањима, а у том циљу је и сâм више пута ишао на терен како би стекао информације из прве руке.

Интересантне су сличности и разлике између Богишића и Хашдеуа (Haşdeu), који је сачинио нову, прилагођену, румунску верзију, а посебно преписка, па чак и посета Букурешту, у вези са његовом израдом (Stahl, 2011, 1: 187–205). Богишић је, иначе, имао веома живу преписку са многим својим колегама истраживачима, посбно са онима који су се користили његовим упитницима или идејама (Румунија, Мађарска, Словачка), о чему у Богишићевој споменици из 2011. има доста података. То показује да је реч о научнику који је био свестан свог значаја и утицаја, и који је непрестано тежио ка што прецизнијим и компаративно употребљивим подацима.

Међутим, Богишићев напутак, али и узорак, имали су и озбиљне недостатке, чега је и он био свестан. У полемици са Леонтјевичем, који је упутио критичке примедбе на његов зборник из 1874. године, Богишић вели да је то био „само први, слаб покушај", састављен на основу тадашњег свог знања. У напутку има доста уопштених, доктринарних питања, извучених из литературе, нарочито уџбеничке. Било је и сугестивних питања, а и крајева чије особености обичајног права нису обрађене. Анкетари су били различитог нивоа образовања и познавања правних обичаја, па је и сакупљена грађа непотпуна и недовољно аутентична. Било је 48 анкетара, а узорак је био намеран (Пуповци, 2004: 89–90, 94–95, 357–358).

Док је грађа за Зборник (из 1874) сакупљена помоћу анкетара, Богишић је на Кавказу сâм вршио непосредна истраживања. За теренска истраживања на Кавказу (1872) и у Црној Гори (1873) он је сачинио нове, знатно шире упитнике. Ова последња верзија нарасла је на око 2.000 питања, а анкета је спроведена не само у Црној Гори, већ и у Херцеговини и северној Албанији. При томе је прикупљао и писане изворе обичајног права (у Паштровићима и Грбљу).

Анкета из 1873/84. године била је Богишићево најобимније, најсистематскије и најпотпуније испитивање обичајног права које је, с времена на време, настављено све до 1898. године. Ова анкета је спроведена на знатно ужој територији него јужнословенска (па и кавкаска), упитник је био осетно разрађенији и обогаћенији, а за известиоце су му додељени људи који су изврсно познавали правне обичаје, јер су их примењивали у судској и управној пракси. Ваља имати у виду да Богишић није проучавао само обичајно право Јужних Словена, већ и појединих народа Кавказа, Руса, Аустријанаца, Албанаца, Кабила, Бербера (Пуповци, 2004: 55, 90, 103, 110, 174, 361).

Засебно припремана, али никад довршена збирка *Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији*, иако некомплетна, више пута је, под различитим насловима, објављена после Богишићеве смрти (Kršljanin, 2011, 1: 441).

Познати француски социолог права Жан Карбоније (1992: 99) наводи да се Ерлих у свом пројекту истраживања обичајног права инспирисао Богишићевим моделом и да се са упитником од 800 питања користио и обичајима из Словеније. Његов првонаведени напутак преведен је на чешки, словачки, словеначки, бугарски, руски, украјински, и румунски. По угледу на Богишића, поједини научници су саставили своје упитнике за прикупљање правних обичаја у својим земљама, а међу њима су Русија, Пољска, Румунија, Аустрија, Шпанија (Богишић, 1927: 53; Соловјев, 1934: 4–5; Пуповци, 2004: 88–89; Stall, 2001: 341, Badescu–Cristea, 2003: 113; Stahl, 2011, 1: 191).

Говорећи о Богишићевом раду на прикупљању правних обичаја, Михаило Константиновић (1938: 272) констатује да је он код нас у том погледу „био претеча, – али претеча за којим скоро нико није пошао". Коментаришући ову констатацију, Нина Кршљанин (2011, 1: 441–442) закључује: „Заиста, ни у Богишићево време његов подухват није инспирисао друге да следе његов пример – па како би се тако нешто могло очекивати доста касније, када су схватања историјскоправне школе већ и сама 'отишла у историју', а њена љубав према обичајном праву постала ствар прошлости?"

Када је реч о првом делу овог закључка, бар када су посреди европске прилике, као што смо управо видели у претходном пасусу, он, једноставно, није тачан, јер противречи чињеницама. А и када је реч о другом делу овог закључка и о претходној, одмеренијој констатацији, ни то није сасвим тачно. Са Константиновићевом оценом слаже се и Б. Недељковић (1970: 312), који истиче да у погледу анкетног истраживања Богишић, углавном, није имао „последника" сем, донекле, С. Вукосављевића, чије су анкете највећим делом пропале у току Другог светског рата. Али и из велике Богишићеве анкете само је мали део искоришћен приликом израде законика, док је огроман материјал пропао крајем овог рата (Б. Недељковић, 1970: 311–312).

Па ипак, Богишићев упитник је и код нас, и то у 20. веку, послужио као инспирација у вези с правним обичајима. Наиме, током 1970-их у Балканолошком институту САНУ, читав век касније радило се на пројекту *Обичајно право и самоуправе на Балкану и у земљама југоисточне Европе*, чији је иницијатор био академик Васа Чубриловић, а у оквиру којег су одржана и два међународна научна скупа чији су радови публиковани. У оквиру овог пројекта Ђурица Крстић (2011, 2: 329–336, 676; и 1979), инспирисан Богишићевим упитником, али у једном знатно сужеријем обиму и броју питања, истраживао је 1972–1973. године правне обичаје код Куча и у суседним областима. Детаљни подаци о Богишићевим упитницима, анкетама и обради добијених резултата, уз упуте на већ огромно нараслу литературу о томе, може се видети у: Пуповци (2004: 69–314).

Изгледа да је Богишић намеравао да, на бази сакупљене анкетне грађе, изради заокругљен систем обичајног права Јужних Словена, али, због многих обавеза, то није стигао да уради. Чини се да је такав систематски зборник сачинио Ф. Т. Краус (1885), који се умногоме ослањао на Богишићев зборник. Наиме, због преузетих обавеза (1873) да изради црногорски грађански законик, Богишић је убрзао рад на зборнику и он се појавио већ следеће, 1874. године. Зборник садржи обиље обичајноправног и етнолошког материјала, а Богишић је сматрао да је то „први озбиљан почетак у радњама своје врсте" (Пуповци, 2004: 91–96). За овај зборник Богишић је „добио признање цијелог ученог свијета" (Kostrenčić, 1948: 183), а све до данас остао је темељ проучавања обичајног права Јужних Словена (Соловјев, 1935: 5).

Премда, као што смо видели, Зборник није никад у целини преведен на стране језике, један његов делимичан резиме (углавном о породичном праву) на француском језику, објављен 1876, а потом и као засебна књижица (1877), обезбедио је значајну утицајност овог Богишићевог дела. Хенри Самнер Мејн (Henri Sumner Maine) написао је, делом на бази података из Зборника, једну расправу (објављену у Лондону 1878) у којој се јужнословенска породична задруга пореди са сличним обликом породице у Индији. Ова расправа је убрзо преведена на француски (1880) и руски (1882). Према сачуваним забелешкама, и Карл Маркс је проучио ову Богишићеву књижицу. Осим овог резимеа, појавио се и читав низ приказа, осврта и чланака о Богишићевом зборнику, нарочито на словенским језицима, али и у немачким, француским, швајцарским часописима, углавном похвалних, али је било и критичких осврта (Хањел, Леонтович), на које је Богишић прикладно реаговао (Богишић, 1927: 51–96; Пуповци, 2004: 167–174). Ђорђе Тасић (1934: 2) обавештава нас да је Стефан Бобчев, по угледу на Богишића, израдио један такав зборник бугарских правних обичаја који је изашао у пет збирки и више расправа о томе, у периоду 1896–1927. године. Сакупљањем и обрадом грађе из обичајног права бавило се више научника других словенских народа, међу којима и чувени Максим Ковалевски код Руса, а сви су они, више или мање, ишли Богишићевим стопама (Пуповци, 2004: 21–22, 100–101, 361).

Богишићев рад на Општем имовинском законику за Књажевину Црну Гору трајао је око 15 година. На изради грађанског законика рад се поверава читавим комисијама, састављеним од најбољих правника, теоретичара и практичара, који на томе раде годинама, а Богишић је câм носио терет кодификацијског рада (Пуповци, 2004: 92, 245). Како је приметио Вернер Цимерман (Werner Zimmermann), швајцарски слависта, који је 1962. у Визбадену (Wiesbaden) објавио свој обимни хабилитациони рад (478 стр.) о Богишићу, пошто је 1873. обављена анкета, крајем

следеће, 1874. године, овај одлази у Париз како би обавио други део посла у вези са закоником, а он се састојао у упознавању са последњим тековинама науке, како би законик био на висини савремених правних идеја и правне технике. Он се консултовао са низом најугледнијих европских правника, а проучавао је и рад комисије за немачки грађански законик (Недељковић, 1970: 310–311).

Посебно истичемо чињеницу да је са положаја министра правде пратио примену овог законика (Danilović, 1998: 15), што је, социолошки-правно гледано, веома важно. Стога је слава аутора овог законика толико велика да се овај често назива у литератури Богишићев законик а не по имену владара, како је често случај – Јустинијанов, Наполеонов (Đorđević, 2011, 1: 298). Богишић је, пре свега као редактор овог законика, углавном утемељеног на правним обичајима, стекао име правника светског гласа, јер је законик донео светски значај и славу (Пуповци, 2004: 225; Đorđević, 2011, 2: 666). Имајући у виду пре свега овај законик као модерну и оригиналну кодификацију, Богишић је био „једини словенски правник који је у Европи у 19. веку стекао славу и привукао пажњу западноевропске правне науке“ (Benacchio, 2011, 2: 658).

Богишић је у састављању општег имовинског законика „пошао самосталним путем не слиједећи систематику, па ни принципе и методе дотадашњих кодификација грађанског права. Он је, базирајући се на обичајном праву, израдио модеран, оригиналан и народски законик. ОИЗ је преведен на: француски, немачки, италијански и шпански језик, што је допринијело и повећаној пажњи међународне научне јавности за тај законик и његовог аутора. То интересовање није опало ни данас.“ (Пуповци, 2004: 263) Стога се овај законик сматра Богишићевим најзначајнијим делом, још увек актуелним и после више од сто година великих промена на Балкану и у читавој Европи, а у време када се у нашем праву ради на доношењу грађанског законика (Kovačević-Kuštrimović, 2011, 1: 458; и 2: 674).

Културно зрачење Богишићевог законика, „тог великог и лепог правног остварења, чији су метод израде, језик и стил послужили као парадигма генерацијама цивилиста код нас“ (Орлић, 2006: 759), дакле, континуирано је и дуготрајно. У периоду између два светска рата постојао је предлог да општи имовински законик послужи као основа за доношење југословенског грађанског законика, а његов метод утиче и на стварање основа за припремање будућег грађанског законика. Метод израде, поједина правила и, особито, језик и стил Богишићевог законика „значајно су утицали на Михаила Константиновића, творца Скице за Законик о облигацијама, на чијим основама је настао Закон о облигационим односима“ (Орлић, 2006: 760–761, 770; Пуповци, 2004: 229). Имајући у виду нарочито језик и стил Богишићевог законика, Андра

Ђорђевић је сматрао да је овај законик „надмашио све досадашње законике своје врсте“, док је за Радомира Лукића то „најизразитији пример народског законика у најбољем смислу речи“ и „ремек-дело ’народског’ законика“ (Пуповци, 2004: 228 и 229). Нема сумње, стога, да је непосредни и посредни утицај Богишићевог законика на наше касније законодавство било велико. Посебно истичемо да је и наш Закон о облигационим односима стекао опште признање у европским правним круговима.

Богишићев законик чини част нашој правној култури, а његова оригиналност и нове идеје нарочито огледале су се у законику народног обичајног права, прилагођеног тадашњем нивоу развоја црногорског друштва, систематици и распореду материје (посебно двојној концепцији у којој се из грађанског законика изоставља материја породичног и грађанског права, а то је Богишић први урадио у свету), као и језик и стил (Орлић, 2006: 760; Пуповци, 2004: 299; Недељковић, 1970: 310; Danilović, 1998: 38; Kovačević-Kuštrimović, 2011, 1: 457–461; Đorđević, 2011, 1: 192). Не треба изгубити из вида да је Богишић при изради свог грађанског законика био не само правник-законодавац, већ и правни теоретичар и методолог, филозоф, социолог, етнолог и филолог (Пуповци, 2004: 299). При томе треба имати у виду да „Богишићев метод рада укључује и широк социолошки приступ у изучавању правних обичаја и правне историје“ (Danilović, 1998: 33).

Одјек Општег имовинског законика за Књажевину Црну Гору у јужнословенским, али и европским, па и светским научним круговима био је огроман. Могло би се слободно рећи да је о овом законику створена читава једна библиотека радова. За кратко време након његовог доношења и штампања објављено је преко 200 приказа, осврта, чланака, расправа и студија о њему, и то махом повољних, на разним европским језицима (câм Богишић их је прикупио 226). На више посебних научних скупова у академијама наука, научним институтима, удружењима правника (у Паризу, Тулузу, Берлину, Москви, Варшави, Загребу) Законик је обасут похвалама. У словенофилском гласилу *Славянские Известия* из 1889. оцењивало се да овај законик представља значајан догађај за Европу, а посебно за Словене (Пуповци, 2004: 298–317; Danilović, 1998: 17–18).

Посебно издвајамо оцену тадашњег председника Друштва правника Немачке, који је у листу *Allgemeine Zeitung*, од 14. фебруара 1889. године, изјавио да би „грађански законик Црне Горе у многим својим аспектима, могао послужити као модел и нама Немцима“ (Benacchio, 2011, 1: 245). Богишић је проучавао традиционалне друштвене облике Јапана и још неких ваневропских земаља (Пуповци, 2004: 174). Изгледа да је његов сусрет са вицеминистром финансија Јапана у Паризу 1878. године утицао да јапански грађански законик из 1896. године прихвати Богишићеву дводелну концепцију грађанског права и посебно уреди по-

родично и наследно право са идејом да се сачувају традиционалне вредности јапанске породице (Đorđević, 2011, 1: 293; Takii, 2011, 2: 691; Westhoff, 2011, 2: 694). Немачки културни антрополог из Келна Корина Еркенбрехт (Corina Erckenbrecht, 2011, 2: 666) изражава жаљење што је британска колонијална управа у Аустралији, својевремено, превидела и потценила значај правних представа Аборицина, што се не би десило да је уважен Богишићев емпиријско-кодификаторски приступ. А управо овај приступ чини главну одлику савремене емпиријске социологије права (Perrin, 1997).

Можемо закључити да је Богишић један од пионира систематских социолошкоправних истраживања, али не само на Балкану него и у свету. Размотрене су теоријске оријентације које су утицале на његова схватања али и његова особена теоријска концепција обичајног права у односу на друге представнике историјскоправне школе. Изразито је социолошки оријентисани правник или социолог права, јер инсистира на праву као фактицитету, конкретности правних ситуација и систематском упоредном посматрању повезаности правних установа и односа и других друштвених појава.

Наставио је тамо где су други представници историјскоправне школе стали – обавио је систематска анкетна истраживања народног обичајног права и извршио његово законодавно уобличавање. Несумњив је његов утицај на Ерлиха, којег многи сматрају оснивачем социологије права. Одјек његовог упитника, зборника и законика у свету био је огроман, а и данас су актуелни. Због тога сматрамо да је Богишић један од најзначајнијих оснивача емпиријске или истраживачки оријентисане социологије права. Или, другачије речено, због чега је Богишић изабран за првог председника Међународног института за социологију у Паризу, претече Међународног удружења за социологију?

Литература

Напомена: *Spomenica*... је скраћеница за зборник: *Spomenica Valtazara Bogišića o stogodišnjici njegove smrti* (L. Breneselović, prir.), Beograd.

Annales de l'Institut internationale de sociologie, 9 (1903).

Badescu, I. – Cristea, D. (coordinatori) (2003), *Elemente pentru un dicţionar de sociologie rurală*, Bucureşti.

Benacchio, G. A. (2011), „La codificazione di Bogišić tra originalità e tradizione“, у: *Spomenica*..., knj. 1, str. 239–254; i knj. 2, str. 658–659.

Богићевић, Ч. (1998), „Правна мисао Валтазара Богишића“, *Гласник Адвокатске коморе Војводине*, бр. 9, стр. 355–362. (Овај број часописа посвећен је „великом правном писцу и мислиоцу Валтазару Богишићу поводом 90 година од његове смрти и 110 година од проглашења његовог Општег имовинског законика за Књажевину Црну Гору.)

Богишић В. (1927), *Правни чланци и расправе*, Београд, Књ. прва.

Bogišić, V. (1998), *Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru i izabrana djela*, Podgorica–Beograd.

Breneselović, L. (2012), „O korenima i razvoju sociološkog i posebno sociološkopravnog interesa kod Bogišića“, рад на сајту Социолошког друштва Србије за саветовање *Сто година социологије у Србији* (штампан и у овом, истоименом зборнику).

Vrban, D. (2006), *Sociologija prava*, Zagreb.

Danilović, J. (1998), „Predgovor“ za: Bogišić V., *Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru i izabrana djela*, Podgorica–Beograd.

Đorđević, M. (2011), „Kodifikatorski rad Valtazara Bogišića i Jovana Hadžića“, u: *Spomenica*..., knj. 1, str. 283–299; i knj. 2, str. 665–666.

Erckenbrecht, C. (2011), „Uporedna studija o pravnoj etnologiji, na primeru odnosa prema pravnim običajima na slovenskom jugu i u Australiji“, u: *Spomenica*..., Beograd, knj. 2, str. 666.

Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena (1874). Osnovao, skupio i uredio V. Bogišić. Knj. I – Građa u odgovorima iz raznih krajeva Slovenskog Juga, Zagreb.

Igličar, A. (2004), *Sociologija prava*, Ljubljana.

Karbonije, Ž. (1992), *Pravna sociologija*, Novi Sad – Titograd.

Kovačević-Kuštrimović, R. (2011), „Bogišićeva shvatanja o pitanjima kodifikacije, modernizam Bogišićevih shvatanja, u: *Spomenica*..., knj. 1, str. 457–469; i knj. 2, str. 674–675.

Kojder, A. (2006), „Z Czerniowców w szeroki świat... Eugen Ehrlich i narodzini idei socjologii prawa“, w: A. Flis (red), *Stawanie się spoleczeństwa. Skice ofiarowane Piotrowi Sztompce z okazji 40-lecia pracy naukowej*, Krakow, str. 125–146.

Константиновић, М. (1938), „Идеје Валтазара Богишића о народном и законском праву“, *Социолошки преглед*, бр. 1, стр. 272–282.

Kostić, C. (1958), „Bogišić i sociologija“, *Filozofija–Sociologija*, br. 1–2. Овај рад је саопштен као реферат 24. априла 1958. године на свечаном састанку Социолошког друштва Србије у Београду поводом педесетогодишњице Богишићеве смрти.

Kostić, C. (1969), *Sociologija sela*, Beograd.

Kostrenčić, M. (1948), „Običajno pravo“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, str. 183–185.

Крстић, Ђ. (1979), *Правни обичаји код Куча* – анализа реликата – методологија – прилози за теорију обичајног права, Београд.

Krstić, Đ. (2011), „Bogišić kao inspiracija za anketu o pravnim običajima u 20. veku, u: *Spomenica*..., knj. 2, str. 329–336 i 676.

Kršljanin, N. (2011), „O naučnoj obradi istorije slovenskoga prava – nekad i sad“, y: *Spomenica*..., knj. 1, str. 433–455.

Livada S. et al. (1972), „Sociološka i srodna proučavanja sela u našoj zemlji s posebnim osvrtom na tipološke elemente“, u: *Tipologija ruralnih sredina u Jugoslaviji* (S. Šuvar – V. Puljiz, ur.), Zagreb.

Марјановић, М. (2010), *Социологија права*, Нови Сад.

Marjanović, M. (2011), „Osnivači sociologije prava: Bogišićev uticaj na Erliha i nastanak sociologije prava“, u: *Spomenica*..., knj. 1, str. 141–147 i knj. 2, str. 679.

Мартиновић, Н. (1958), *Валтазар Богишић, I – историја кодификације црногорског имовинског права*, Цетиње.

Meder, S. (2011), „Valtazar Bogišić und die Historische Schule. Rehtssoziologische und rechtsethnologische Folgerungen aus Savignys Rechtsquellenlehre“, у: *Spomenica*..., knj. 1, s. 517–531 i knj. 2, str. 680–681.

Mitrović, M. (1982), *Jugoslovenska predratna sociologija*, Beograd.

Митровић, М. – Бован, С. (2010), *Основи социологије и социологија права*, Београд.

Molnar, A. (1994), *Društvo i pravo*, knj. 2, Novi Sad.

Молнар, А. (1996), „Социјална мисао у позадини кодификација Јована Цвијића и Валтазара Богишића, у: *Сто педесет година од доношења Српског грађанског законика (1844–1994)* (М. Јовичић, ур.), Београд.

Molnar, A. (2007), „Sociologija prava“, u: *Sociološki rečnik* (A. Mimica – M. Bogdanović, prir.), Beograd.

Недељковић, Б. (1970), „Поводом студије Вернера Цимермана о Валтазару Богишићу“, *Историјски часопис*, књ. XVI–XVII, 1966–1967, Београд, стр. 301–314.

Орлић, М. (2006), „Утицај Богишићевог дела на наше законодавство“, *Архив за правне и друштвене науке*, бр. 1–2, стр. 759–788.

Perrin, J.-F. (1997), *Sociologie empirique du droit*, Bâle et Francfort-sur-le-Main.

Пуповци, С. (2004), *Богишић – живот и дјело*, Подгорица.

Ravlić, S. (2010), *Sociologija i pravni studij* – Uz povijest Katedre za sociologiju (1906–2006), str. 2, http://www.pravo.hr/_download/repozitory/Sociologija_na_PF-u.doc

Radomirović, V. – Podgorac, T. – Maksimović, E. (2000), *Sociologija sa sociologijom prava*, Kragujevac.

Rehbinder, M. (2011), „Valtazar Bogišić in der Sicht des Rechtssoziologen Eugen Erlich“, u: *Spomenica*..., knj. 1, str. 165–171; i knj. 2, str. 686.

Соловјев, А. (1935), *О животу и раду Валтазара Богишића*. Предавање одржано на Академији у част Валтазара Богишића, 27. децембра 1934, на Народном универзитету у Шапцу, Шабац.

Соловјев, А. (1939), *Предавања из историје словенских права*, Београд.

Социолошки преглед (1938), бр. 1.

Stahl, J. (2011), „Balthazar Bogišić et Bogdan Petriceu Haşdeu, deux scientifiques à la recherche des coutumes juridiques dans le sud-est de l'Europe“, u: *Spomenica*..., knj. 1, str. 187–205; i knj. 2, str. 690.

Stall, H., et al. (2001), *Festschrift für Hans Stall zum 75 Geburtstag*, Tübingen.

Stănculescu (Stahl), I. (2007), „Studiile de sociologie rurală ale lui Balthasar Bogišić“, *Rivista Română de Sociologie*, Bucureşti, nr. 3–4, pp. 413–422.

Stanković, J. (1998), *Osnovi opšte sociologije prava*, knj. II, Beograd.

Šuvar, S. (1988), *Sociologija sela*, knj. I, Zagreb.

Takii K. (2011), „Valtazar Bogišić i Hirobumi Ito – dva Štajnova učenika“, у: *Spomenica*..., knj. 2, str. 691.

Тарановски, Т. (1934), „Валтазар Богишић (1834–1908) (поводом стогодишњице његовог рођења *in memoriam*)“, *Архив за правне и друштвене науке*, год. XXIV, књига XXIX (XLVI), бр. 6, стр. 449–455.

Тасић, Ђ. (1934), „Како је Валтазар Богишић схватио обичајно право“, *Правда*, 29. децембар, стр. 2.
Westhoff, J. (2011), „Živo pravo i relikti stare japanske porodice u savremenom japanskom porodičnom pravu“, *Spomenica*..., knj. 2, str. 694–695.
Winclawski, W. (2001), „Valthasar Bogišić – a precursor of rural sociology in the Balkan countries“, *Eastern European Countryside*, Torino, vol. 7, pp. 145–148.

Miloš Marjanović
Faculty of Law
Novi Sad

Summary

CONTRIBUTIONS OF BOGIŠIĆ TO THE ESTABLISHMENT OF EMPIRICAL SOCIOLOGY OF LAW

Extremely high and flattering reviews of Bogišić and his work had for us only initial, problematic and hypothetical character. We found that he was only consequential representative of historical school of law because he systematically explored using a questionnaire living customary law and emptied it into the code. He thereby took account of modern developments in the European civil codification. His influence on Erlich is beyond doubt, whom many authors consider the founder of the sociology of law. The echo of his questionnaire, collection of customary law and Civil Code in many European countries was huge and is still current. We therefore hold that Bogišić is one of the most important founders of empirical or research-oriented sociology of law. Its main feature is empirical codification. Because of its contribution to social research, Bogišić was the first president of the International Institute of Sociology in Paris, the forerunner of the International Sociological Association.

Key words: Bogišić and Erlich, Bogišić's Questionnaire, Collection and Code, founders of the sociology of law, empirical codification

Нина Кршљанин
Правни факултет
Београд

УДК: 316:93+360(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

ВАЛТАЗАР БОГИШИЋ – СОЦИОЛОШКИ ПРИСТУП ПРАВУ И ПРАВНОЈ ИСТОРИЈИ[1]

Валтазар Богишић, један од највећих српских умова у области друштвених наука XIX века, пружио је велики допринос социологији и социологији права. Његов значај је нарочито у томе што је својим социолошким приступом начинио многа достигнућа у области права и правне историје. У раду се детаљније разматрају Богишићев идејни приступ и његов развој уз помоћ ставова историјскоправне школе, значај његовог смештања акцента на проучавање обичајног права, његове иновације у погледу техничког састојка метода – првенствено анкете – социолошки заснован приступ стварању стручне правне терминологије, као и примена наведених ставова у научном раду (првенствено проучавању породице) и у законодавству, пре свега при изради Општег имовинског законика.

Кључне речи: *анкетирање; Валтазар Богишић, законска терминологија, Општи имовински законик за Црну Гору, социологија, социологија права, правна историја*

Увод – Богишић као научник

Валтазар Богишић, један од највећих српских правника XIX века, познат је као научник и ерудита старог типа, каквих је у данашње време диктираног брзог развоја све мање. Заинтересован и стручан за многе друштвене науке, прославио се као правник и (правни, мада не искључиво правни) историчар, етнолог и социолог, комбинујући знања из свих наведених области, како наводи Ћирић (директор Института за упоредно право), холистичким приступом, чиме је редовно долазио до далеко квалитетнијих научних резултата него што би то стручњак за само једну дисциплину уопште и могао (Ћирић, 2011: 261–271).[2] Наравно, Богишић

[1] Рад је резултат истраживања у оквиру пројекта Правног факултета Универзитета у Београду „Развој правног система Србије и хармонизација с правом Европске уније (правни, економски, политички и социолошки аспекти)“.

[2] Како напомиње и сâм аутор текста, управо је овакав приступ оно што модерним правницима практичарима, али и научницима, све више недостаје, последице чега се, нажалост, одражавају на стање у нашој држави и науци.

није између дисциплина којима се бавио повлачио никакве оштре границе које би непажљив данашњи читалац могао поставити.[3] Додуше, треба имати на уму да у његово време оштрих граница није ни било. Деветнаести век[4] је био доба убрзаног развоја и експанзије друштвених наука, које су до тада умерено каскале за природним. За младе дисциплине које су тек настајале још није било строгих граница: оне су се везивале једна за другу како по предмету, тако и методолошки (Пуповци, 2004: 15–18).

На први поглед, ако би се осмотрили Богишићеви радови, не би се тек тако уочила његова опредељеност као социолога. Он сâм је у свом аутобиографском спису[5] поделио своје радове на пет различитих сфера: „1) Радови о обичајном праву; 2) Радови с погледом на издавање правних текстова; 3) Монографија о правној повјести; 4) О обитељи и нашљедству, напокон 5) Идеје о систематизацији права и о опћим правним питањима, с применом“ (Богишић, 1938: 104). Јелена Даниловић пак у изврсном тексту о Богишићу и његовом делу, који је објављен као предговор у једном издању *Општег имовинског законика*, сматра да издавање правних текстова, с обзиром на то да су историјског карактера, (поготово данас) више није неопходно одвајати од правноисторијских дела, па тако Богишићев целокупни опус дели у четири групе (Богишић 1998: 17–18).

Са друге стране, Сурја Пуповци, аутор најопсежније Богишићеве стручне биографије, прави засебну поделу његовог опуса на шест делова: 1) радови из области обичајног права; 2) из правне историје; 3) проучавање породице; 4) дела из теорије и методологије права; 5) из историје (опште или националне, али политичке, а не правне) и 6) радови из других научних области – фолклористике, топономастике, библиотекар-

[3] О Богишићевом схватању о природи ових наука и њиховом међусобном односу добро сведочи следећа чињеница. У једном писму, које је Богишићевој сестри већ после његове смрти (11. децембра 1908. године) упутио његов близак пријатељ Иван Павловић како би је упутио у планове и замисли њеног покојног брата, говори се, између осталог, о Богишићевој намери да оснује своју задужбину у Београду. По овом (нажалост, неостваренoм) плану, она је требало да стипендира тројицу научника (по једног од сваке од три признате вероисповести у нашем народу) који би се бавили неком од грана јужнословенске етнографије – историјом, правом, филологијом, народним умотворинама итд. (Писмо се налази у архиву Богишићевог музеја у Цавтату, под сигнатуром бр. 65. Наведено је према: Фајфрић, 2011: 64.)

[4] А нарочито његова друга половина.

[5] Богишић је у последњим годинама свог живота припремао једну аутобиографију, чији је део објављен у календару *Дубровник* за 1900, 1901. и 1902. годину, а потом прештампан 1938. у Споменици издатој поводом тридесетогодишњице његове смрти. Ипак, спорно је да ли је аутор тих редова заиста Богишић лично, или његов пријатељ Луко Зорић, који је писао по подацима добијеним од самог Богишића. Види: Пуповци, 2004: 25–26.

ства, музеологије итд. Аутор, додуше, наглашава да је ова подела условна и да се садржина појединих радова може убројати у више од једне од наведених области – тако, рецимо, радове о положају породице и наслеђивању у правном систему Пуповци примарно убраја у своју четврту групу, иако је неспорно да би се могли убројати и у трећу, па чак да би се то читаоцу могло учинити и логичнијим (Пуповци, 2004: 74–75). Ни сâм Богишић, дакле, као ни они који су о његовом раду детаљно писали, не помињу дела из социолошке области.

Међутим, када се погледа како различити аутори одређују *самог Богишића* као научника, ту већ има и оних који га, некад примарно, а нешто чешће споредно, сматрају социологом. Ипак, далеко је већи број аутора који га називају правним историчарем, само правником или чак, најуопштеније, научником.[6]

Наравно, ту се крије више од онога што је видљиво на први поглед. Социологија у Богишићево време још није била чврсто афирмисана као самостална научна дисциплина,[7] на овим просторима поготово; често је по области проучавања поистовећивана са историјом. Већи део Богишићевог опуса је оцењен као рад који припада овој или оној дисциплини још за време његовог живота; потоњи истраживачи Богишићевог живота и дела углавном су следили већ начињене трагове. Ипак, много тога чиме се бавио, макар и било примарно посвећено праву или правној историји, са данашњега гледишта се може назвати социолошким радом, и то оним који би, по Хаузеровој подели, спадао у групу „примењених друштвених наука“ (Hauser, 1949: 209–218, нарочито 209–212), јер је реч о минуциозној анализи друштвених околности које утичу на доношење и примену права, било оно разматрано са позитивног или историјског становишта.

[6] Детаљан преглед вредновања Богишићевог опуса у стручној литератури види у: Пуповци, 2004: 75–78. Као социолога су Богишића одредили Радомир Лукић, Марко Младеновић, Светозар Ливада и Јелена Даниловић.

[7] Неспорно је, наравно, да је Богишић 1902. био председник Међународног социолошког друштва, основаног 1893. у Паризу; међутим, то је био тек почетак ове организације, и већина њених чланова себе није сматрала примарно социолозима, већ су то били стручњаци из разних области друштвених наука које је у овом случају спајало њихово бављење социологијом и употреба њених метода. Види: Schuerkens, 1996: 6–7.

Богишићев идејни приступ

Како год то на први поглед необично деловало, своје суштински социолошке ставове према проучавању и стварању права Богишић дугује у доброј мери словенофилству, а поготово идејама историјскоправне школе. Како наводи Константиновић, Богишић „је доказао да никакав рад у области права, ни законодавни, ни судски, ни научни, није могућ без проучавања народног правног живота. У том погледу он је код нас био претеча, – али претеча за којим скоро нико није пошао“ (Константиновић, 1982: 422). Идејна основа његовог рада можда јесте настала у условима романтичарски настројених припадника историјскоправне школе, али је њена примена представљала до тада непознат спој права и социологије.

Словенофилство је било идеја са којом је Богишић васпитан и одрастао. Како то лепо изражава Тарановски, он је „од детињства удисао“ славенофилску атмосферу у свом окружењу у Цавтату – а „што му нису у томе погледу могли објаснити у родитељској кући ни у основној, ни приватној школи, коју је похађао, то су је доцније без сумње расветлили његов просвећени покровитељ Нико Пуцић и други образовани људи са којима је имао прилике да се упозна“ (Тарановски 1934: 449; Луковић, 2009: 46).[8] Надахнут романтичарским словенофилским духом и идејама истакнутих дубровачких интелектуалаца, показао је интересовање за историју, традицију и обичаје свог народа – наравно, шире схваћеног, у смислу који је обухватао не само Србе, већ све Јужне Словене и чак Словене уопште – још у младим данима, а занимање за право произашло је како из сродности са тим интересовањима, тако и из стицаја породичних околности.[9]

Овакво интересовање учинило га је веома пријемчивим за идеје историјскоправне школе. Ипак, како указује Соловјев, „у исто време осећа

[8] Како је познато, Богишић је имао веома квалитетно основно и приватно образовање (похађао је чак две приватне школе, од којих једну тајно од своје породице!), а одмалена је показивао велико интересовање и надареност за науку, али није похађао државну гимназију нити благовремено уписао студије, због противљења свог оца. Влахо Богишић, добростојећи земљопоседник и трговац, рекао је о томе: „Ја нећу да мој једини син буде службовати као чиновник по свијету, дочим може господовати код куће, као слободан човјек, тек надгледајући кућно имање, које долази од старијих.“ (Наведено према: Пуповци, 2004: 28.) Ипак, Нико Пуцић (а и његов брат Медо) знатно је утицао на младићево образовање и подстицао његову знатижељу. Коначно, управо је он помогао младом Богишићу да после очеве смрти упише прво гимназију у лицеју Свете Катарине у Венецији, а затим и Правни факултет у Бечу, тиме га чврсто постављајући на стазу са које неће сићи до краја живота. Види детаљније: *ibid.*, 25–31 и даље; Луковић 2009: 46–47: и Даниловић, 1998: 8–10.

[9] Богишићев деда, по којем је он и добио име Валтазар, слао је свог унука да га заступа у простијим судским парницама већ кад је овоме било тринаест година. Види: Пуповци, 2004: 26–27.

се на њему и утицај позитивизма који тражи да наше знање заснивамо на тачно констатованим и провереним чињеницама“ (Соловјев 1935: 4), што је за научника од изузетне важности и свакако супериорно у односу на неумерени и пристрасни романтизам неких његових претходника.

Вреди напоменути, као што чини и Јелена Даниловић, да он није усвојио идеје и правац изучавања ове школе због тога што је студирао у немачким земљама, где је у то време учење ове школе било апсолутно доминантно, већ, напротив – због својих ранијих интересовања и предиспозиција почео је да се занима за идеје Савињија (Savigny) и његових следбеника, а због *тог* интересовања се определио за место и усмерење својих студија. Већ у младим данима је, *ut supra diximus*, почео да се занима за народни живот и (домаћу) историју; проучавао је радове историчара Варшавске школе – Суровецког (Surowiecki), Раковецког (Rakowiecki), Мађејовског (Maciejowski) – у чијим радовима су се неке идеје које ће касније заступати историјскоправна школа појавиле још раније него под перима њених представника (Даниловић, 1998: 31);[10] коначно, управо за студије права[11] определио се баш прочитавши једну Лерминијеову (Lerminier) књигу о правној историји (како сâм, донекле погрешно, а очито под утиском дела који му је био значајан, наводи – о изучавању права историјском методом), те схвативши да ће управо на тај начин моћи да комбинује предмете свог интересовања и љубави. (Богишић 1998: 30, посебно фн. 68; Пуповци, 2004: 31) Како је самом Лерминијеу Савињијев рад помогао да схвати да је право „много више од закона“ и да се о њему може писати „живо и страствено“, тако је и Лерминијеова књига помогла Богишићу да разбије отпор који је гајио према праву као сувопарној материји која се изучава само зарад будућег рада у пракси (Цимерман, 2011: 232 и даље).

[10] Детаљније о раду ових научника види у Тарановски, 1933: 122–192. Тако вреди поменути да је теорија Суровецког о специфичности друштва, културе и права старих Словена прилично у складу са Савињијевим доцнијим учењем о народном духу. (*Ibid.*, 129–131) Раковецки је, могуће, већ користио Савињијево главно дело при при изради свог рада о Руској Правди, јер се у обе књиге појављује слична идеја о утицају заједничког убеђења народа, односно јавног мњења, на стварање најранијег слоја права – а Савињијев рад је ипак објављен читавих шест година раније (*Ibid.*, 135). Осим тога, он дотиче и питање „словенске самониклости“ старог руског права, што опет има додирних тачака са Савињијевим народним духом, мада је код Раковецког фокус више на *словенском* – дакле, ширем, племенском – него на чисто руском, то јест народном, пореклу овог права, из чега већ извиру зачеци опште историје права, која је засигурно далеко од Савињијевих схватања. (*Ibid.*, 143 и даље.) Мађејовски је „попунио празнину“ која је постојала у изворном учењу о народном духу у погледу утицаја спољашњих фактора на настанак права, признајући и страни утицај на основну идеју права коју одређени народ поседује, тиме указујући на духовну везу између различитих народа и њихових права. (*Ibid.*, 149–150 и даље.)

[11] У ужем избору су му били и филологија, филозофија и историја.

Као и остали припадници историјскоправне школе, Богишић је велики значај придавао обичајном праву – јер, по учењу ове школе, управо оно представља прву фазу у развоју сваког нациноналног права, основу која постепено, преко правничке обраде и изучавања, еволуира и коначно сазрева до нивоа потребног за кодификацију и квалитетно писано право. (Квалитетан кратак преглед схватања историјскоправне школе види у: Тарановски 1933: 18–29.) А већ ово схватање садржи у себи трагове социолошког, јер оно одриче држави улогу јединог и главног творца права и ставља на то место друштво као комплексан феномен, са својим „народним духом“ и свим његовим унутрашњим процесима који и доводе до стварања (обичајно)правних норми.[12]

Вреди напоменути и да се у Немачкој средином XIX века, под утицајем што ове школе, што (политичког) социјалног покрета насталог већ тридесетих година, формирао правац који Тарановски назива „социолошким покретом историје права“ (*ibid.*, 38–47), у чије се припаднике може убројати и Јеринг, а чији радови нису могли остати ван видокруга Богишићеве пажње. Јерингово схватање како право, иако јесте, и по његовом мишљењу, резултат народног духа, није при том његов *аутоматски* производ, већ резултат свесне и циљане људске радње – дакле, не апстрактан продукт мистичне силе народа који постоји сâм за себе, већ, управо супротно, бива створено од стране друштва зарад регулисања односа у њему и обезбеђивања како колективних интереса, тако и интереса појединаца који га чине (*ibid.*, 42–43) – није могло измаћи Богишићевој пажњи.

Како истиче Бакотић, Богишић је, усвојивши назоре ове школе, са „необичном марљивошћу а вођен жарком неугасивом љубављу према своме народу стао да проучава правне обичаје нашега народа онако како су се они у њему појавили, развили и одржали, и који сачињавају његову правну свест“ (Бакотић, 1938: 11). Ова његова љубав и таква стремљења дали су као резултат прво „Напутак за описивање правних обичаја“, по којем је потом спроведена анкета, чији су резултати објављени у делу *Грађа у одговорима из различитих крајева словенског југа* (Богишић, 2004a). Засебна, знатно проширена анкета[13] спроведена је и у циљу доношења Општег имовинског законика за Књажевину Црну Гору, а одговори на њу су публиковани као *Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији* (Богишић, 2004b).[14] На тај начин је и Законик,

[12] Види детаљније у: *ibid.*, 26–27.

[13] Садржала је више од две хиљаде питања, док је претходна имала свега 352; исправљене су неке грешке, попут питања која су била сувише доктринарно или помало сугестивно формулисана.

[14] Богишић је одлучио да анкету спроведе, осим у Црној Гори, и у овим двема суседним земљама с обзиром на историјску и географску блискост становништва на тим

крунско достигнуће Богишићеве каријере и велика прекретница у правном уређењу Црне Горе, настао са великим ослонцем на обичајно право, а све у складу са схватањима историјскоправне школе.[15]

Међутим, да ли је Богишићев приступ био директно преузет из идејног или методолошког апарата историјскоправне школе? Очито да не, и то се добро може видети у његовом писму упућеном књазу Николи, у којем Богишић излаже и разјашњава методолошке и техничке основе израде будућег текста Законика, од 22. фебруара 1874. (Вуксан, 1999: 82). Претходно објаснивши пролазност, релативност и губитак интересовања за различита учења која су многе раније правне школе и стручњаци правне науке сматрали једино исправнима,[16] он закључује: „Очевидна је посљедица тому, да ја при вршењу повјерене себи радње, треба да поступам посве независно и без предубјеђења; мени треба прије свега израдити и опредијелити основна начела, по којима ћу вршити задаћу, непрестаним обзиром на све главније теорије које господују у науци, као и *оне* које су израђене законодавном практиком у Европи, не пуштајући ни на часак из ока *особине* законодавног субјекта, т. ј. Црне Горе и Црногораца.“ (*ibid.*, 84) Дакле, он је свој задатак поставио широко, не ограничавајући се схватањима историјскоправне школе, иако је био њихов присталица, већ кројећи своје методе и технике искључиво по задатку који је требало обавити.

Главна идеја која је руководила његовим радом јесте значај обичајног права како за позитивноправни поредак и актуелни правни живот сваке државе и народа, тако и за њихову правну историју. Отишавши корак даље од већине припадника историјскоправне школе, он је замерао недовољно обраћање пажње на обичајно право позитивистима и законописцима – који пречесто дозвољавају да дође до очигледног разилажења између њега, са једне, и писаног, „правничког“ права, са друге

територијама, која је довела до повезаности и преклапања многих обичаја. Види детаљније *ibid.*, V–XIII.

[15] Луковић умесно истиче како су наведена Богишићева истраживања пажњу светске стручне јавности привукла са закашњењем, иако су старија од у то време много познатијих радова Моргана, Ровинског итд. Види Луковић, 2003а: 238–265.

[16] „Али како је познато Вашој Сјетлости [*sic!*], и у правничкој науци – премда је схоластичка мудрост глосатора болоњских већ давно заборављена, а и за теорије такозваних натуралиста пролога вијека мало маре бољи данашњи правници, – ипак, ни до данашњег дана, не установи се *правнога позитивнога* метода у научним изискивањима а по тому, дакако, не може ни ријечи бити о *правној позитивности* научних резултата. Из тога слиједи, да су и мњења и методи у науци веома различни, и да се непрестано мијењају: према школи којој припадају поједини научници, према њиховој индивидуалности, народности, филозофском правцу, изображењу, политичком мњењу и тако даље.“ Вуксан, 1999: 84.

стране[17] – али и историчарима права, који су га до тада изучавали недовољно и на неадекватне начине, дајући тако и са историјске стране примат писаном праву над неписаним, а прописаној норми која није заживела над реалном правном праксом.[18]

Било да се говорило о садашњости или о изучавању прошлости, дакле, Богишић се залагао за то да се право посматра као жив и динамичан феномен, који дише и развија се кроз праксу, заједно са друштвом у којем је примењено, а не само као статично слово на папиру. Већ ово је, могло би се рећи, *par excellence* социолошки приступ – разматрање права као елемента друштвене стварности, призме кроз коју се преламају бројни аспекти друштвеног живота. Како оцењује Крстић, Богишић „прилазећи обичајима, систематски и непосредно и посредно изучава ту 'правну самородицу' коју налази и изван уже схваћеног корпуса права – чиме, уствари, обухвата читав друштвени живот и све његове манифестације иоле релевантне за право" (Крстић, 1989: 175). По Марјановићевим речима, Богишић је „најистакнутији правни историчар, први правни социолог и зачетник правне етнологије код јужнословенских народа. Изразито је социолошки оријентисан правник или социолог права, јер инсистира на праву као фактицитету, конкретности правних ситуација и систематском упоредном посматрању повезаности правних установа и других друштвених појава." (Марјановић, 2011: 144)

Техничка и методолошка достигнућа

Осим наведеног, Богишић је модерну социологију умногоме задужио својим техничко-методолошким приступом. Наиме, у његово време – док је социологија и на Западу још била млада, пионирска дисциплина – анкетирање није било опште установљено као техника прикупљања информација. Тражећи најпогоднији начин да оживотвори своју идеју и стекне што боље знање о живом, актуелном, обичајном праву, Богишић

[17] „Кад човјек, незасењеним душевним оком, погледа с једне стране на правничку науку с тим што се обично на њу наслања (писано законарство и учени судије), а з друге на фактичне одношаје друштвено-правнога бивовања народног на словенском југу, – тешко да му се неће сама собом погледу наметнути слика, која, осим што ће га побудити к размишљању, већ ће му и на први мах оставити утисак: као да међу та два живља не господује баш најбоља хармонија." (Богишић, 2004a: VII)

[18] Ове замерке је Богишић изнео 1870, у свом приступном предавању у Одеси, на Новоросијском Правном факултету, где је дошао по позиву да предаје Историју словенских права. Касније је објављено и као чланак, под називом „О научној обради историје словенскога права" (Богишић 2004j). О актуелности ту изнетих Богишићевих разматрања и у данашње време већ је било речи у: Кршљанин, 2011a, односно у нешто измењеној форми на енглеском језику у: Кршљанин, 2011b.

је знао да га не може наћи ни у каквим правничким књигама.[19] Примерено га је било тражити само тамо где је заиста живело – међу обичним људима који су га примењивали. Иако је био склон и употреби интервјуа као технике,[20] Богишић никако није могао у иоле разумном року сâм обухватити сву територију са које је било потребно прикупити податке у његовим истраживањима, нити разговарати са довољним бројем људи.

Мада је анкетирање већ било познато као техника на овим просторима – веома је позната, рецимо, анкета коју је Милош Обреновић спровео како би оправдао неравноправност мушких и женских наследника у Српском грађанском законику[21] – оно није коришћено као озбиљан део научног метода, већ претежно за практичне потребе власти. Анкете које је Богишић саставио биле су, може се слободно рећи, не само изузетан допринос за своје време,[22] већ и поставиле будућим генерацијама социолога стандарде за квалитет упитника. Уистину, довољно је погледати шта се у данашњој социологији сматра неопходним особинама адекватно састављене анкете, па ће се лако показати како су све бар у извесној мери заступљене у Богишићевим упитницима.

Пре свега, неопходно је да питања буду формулисана јасно и прецизно, као и да не садрже нарочито компликоване и стручне термине (који би лаицима могли бити непознати), како би била разумљива свим испитаницима, без обзира на њихов ниво образовања. Свако питање треба да се тиче само једне теме, како би се осигурали потпуни и прецизни одговори.[23] Затим, питања морају бити постављена објективно и непри-

---

[19] Своје прво дело из ове материје, *Правни обичаји у Словена*, објављено 1866. године, Богишић јесте био написао са главним ослонцем на књиге, али касније и сâм тврди да је овакав посао био у доброј мери узалудан. Како сâм каже, „преметнувши преко рука и прегледавши на стотине различних књига, у великој већини њих не нађох ништа што би служило сврси, а у некојим које не превртах посве у заман, нађох у њима, према труду и надању, веома мало грађе за свој посао. Осим те оскудице материјала нађенога у књигам, које ми служаху изворима, замјетих у многима, да је добар дио грађе и ради фрагментарности своје и ради узгредности и површности којом је писцима разматрана и записивана била и ради других узрока не поуздан, те за научне сврхе употребљив тек с највишим опрезом.“ (Богишић, 2004а: XLIV)

[20] Не може се не споменути његово истраживање обичајног права на Кавказу 1872. године, које је спровео скоро искључиво лично разговарајући са тамошњим становницима. Детаљније о резултатима овог истраживања види: Црљенко 2011: 51–60.

[21] У питању је Указ № 4346 од 25. октобра 1837. године. (Налази се, заједно са одговорима на постављена питања, у Архиву Србије, у оквиру фонда Књажеска Канцеларија, бр. XXV/284.)

[22] Упитник је преведен на многе словенске језике; види Соловјев 1935: 4–5. Уважени руски професор-слависта Нил Попов (Нил Попов), рецимо, сматрао је како се Богишићева анкета и упутства могу применити и у Русији (Воробьёва, 1999).

[23] Додуше, ово је нарочито битно код упитника са унапред понуђеним одговорима међу којима испитаници бирају најподеснији, што није био случај у Богишићевој анкети.

страсно, а нипошто сугестивно, како би се осигурало да ће одговори бити реалистични и представљати резултат размишљања, односно знања, самих испитаника. Коначно, редослед питања треба да буде логично структуриран, а сматра се пожељним да се иде од општијих ка конкретнијим питањима.[24]

Што се тиче формулације питања, довољно је рећи да Богишић, који се касније прославио својим јасним, разумљивим и народским језиком у Општем имовинском законику, није ништа лошије саставио ни питања у својим анкетама. У свим питањима се користе једноставне, у народу уобичајене речи колико год је могуће; тамо где има ризика да би обичан човек који одговара могао нешто погрешно схватити или не знати, постоје и разјашњења значења израза у загради или примери различитих термина. Навођења на одговоре начелно (бар у другој анкети) нема; тамо где је питање у форми „или–или“, не наводи се само једна могућност, док би друга била представљена кратким „или обратно“, већ се обе објашњавају подједнако.

Питања иду до у детаље са разјашњењима и потпитањима: можда су нека зато поприлично дугачка, али тиме је избегнута (скоро)[25] свака могућност забуне при одговору. Примера ради, може се навести једно питање[26] које подесно илуструје већину изнетих аргумената: „Је ли у вашему мјесту или околици обичније да људи живу у обитељи састављеној из више ужијех фамилија (т. ј. више браће или другијех рођака са својими женама и дјецом) или напротив, да сваки ожењени човјек напосе живе и сâм својом економи[ј]ом управља?“ (Богишић, 2004а: LV)

Када се говори о редоследу, ни ту се Богишићевој организацији нема шта приговорити. Прва су питања из приватног права – и то у оквиру њега породичног, са којим је везано и наследно, затим ствâрног и на крају облигационог – а затим следе она из јавног права – унутрашње организације државе, грађанског и казненог судског поступка, материјалног казненог права и, коначно, међународног права (*ibid.*, LV–LXXI).[27] Види се да су на почетку оне правне области које су просечним испитаницима свакако морале бити најближе и најпознатије, а да се од њих лагано напредује ка онима које су компликованије и у које су анкетирани слабије упућени. У оквиру сваке правне области понаособ редослед

[24] У вези са овим захтевима у погледу анкете види Бован, 2008: 27–29; Тодоровић 1994: 51; Giddens, 2006: 87–88; Hughes and Kroehler, 2011: 26–27; и Macionis, 2012: 39–40.

[25] На пар места у прикупљеним одговорима се ипак може видети да испитаник није разумео питање и да је са својим одговором застранио изван његових оквира.

[26] Посреди је прво питање из његове првобитне анкете.

[27] За детаљнију квантитативну анализу структуре питања у другом упитнику види Луковић, 2003а: 8–12 и Луковић 2009: 80–86.

питања иде од општијих, која се односе на основне институте или принципе дотичне области, ка посебним и ужим, која се односе на врло конкретна и специфична правна питања и детаље регулативе појединих установа.

У другој анкети су основне области задржане, а претежно и њихов редослед,[28] али су у оквиру њих додате нове целине – рецимо, питања о заштити сирочади у оквиру породичног права, или категорија о економским односима и финансијама у оквиру државног – којима је поље које упитник прекрива проширено, али без измене основне структуре. Коначно, о квалитету ових упитника емпиријски сведочи и чињеница да су они (укључујући и методолошка упутства која је Богишић уз њих дао), уз одговарајуће осавремењивање, употребљавани чак и скоро век касније, како у нашој земљи, тако и ван ње. (Крстић, 1989: 177–178; и нарочито: Крстић, 2011)

Што се тиче разматрања обичајног права са гледишта правног историчара – нажалост, и ту је Богишићев приступ био од непроцењиве користи. Нажалост – јер у нашој земљи није било зборника и кодификација обичајног права састављаних у средњем или раном новом веку. Наравно да су делови обичајног права улазили у неке правне акте и утицали на стварање норми писаног права, али подједнако значајно као тражење трагова обичаја у писаним актима из истог времена може бити и тражење преживелих старих обичаја у корпусу касније прикупљене грађе. Коначно, обичајно право се, поготово у срединама где није било агресивног уплива законодавства, споро мења, те је могуће да многи институти опстану деценијама, па и вековима у свом неизмењеном облику, чак и када разлози због којих су настали престану да постоје.

Лингвистичко-социолошки приступ правној терминологији

Квалитет и разумљивост језика употребљеног испрва у анкетама, а затим у Општем имовинском законику, нису нипошто случајан и једноставан продукт Богишићевог дара за писање и високог нивоа општег образовања, већ, напротив, коначни резултат дуготрајног и напорног рада. Соловјев наводи како се из Богишићевог личног архива добро види „колико је труда улагао, колико је података сакупљао да би пронашао онај израз који најбоље одговара народном схватању и који ће бити народу

[28] Понегде има ситнијих промена у редоследу, као што је, рецимо, у другој анкети у оквиру породичног права област уже фамилије стављена пре питања о задружној породици, док је у првој анкети било обратно. Види Богишић, 2004b: 3.

разумљив, а да не изгуби од правничке тачности“ (Соловјев, 1935: 10; види и Луковић, 2009: 151–160).

У току тог рада он је објавио три чланка на ову тему: „Стручно називље у законима (Писмо пријатељу филологу)“, у *Праву* 1876. године (Богишић 2004f); „Технички термини у законодавству“, у *Браничу* 1887. године (Богишић 2004g); и коначно „И опет о стручним изразима у законима“, у *Мјесечнику* и *Браничу* 1900. (Богишић 2004h). Коначно, и његова необјављена студија о спровођењу кодификаторског рада садржи одељак „Језик и слог“, који се бави истом материјом (Богишић 2004i: 234–249). Из садржине ових текстова се види да се Богишић није бринуо само о томе да се нађу адекватно стручно прецизни термини за постојеће правне установе, без обзира на њихово порекло, звучање и усклађеност са духом домаћег језика,[29] нити примарно о лингвистичкој лепоти и хармоничности терминологије – колико год је то лако разумети погрешно из његовог наглашавања да је „*језик главно средство за разумијевање закона*“ (Богишић 2004g: 113) – већ пре свега о томе да сви термини буду блиски, јасни и разумљиви просечном човеку, обичном лаику. А то није, како би могло деловати, напросто питање номотехнике, већ специфичног односа између права и народа, који аутор жели да потенцира.

По Богишићевом мишљењу, разумевање права од стране народа неопходно је не само како би се правне заповести лакше и квалитетније извршавале (за шта оно свакако представља предуслов), већ и како би закони добили прилику да *подучавају* народ.[30] А та едукативна функција законодавства не може бити ништа друго до социјална функција – суштинско побољшање квалитета људског живота путем постојања и поштовања правних норми, а не уз помоћ примене прописане санкције у случајевима њиховог кршења. (Богишић 2004f: 100–101) Надаље, он се залагао за симбиозу права и друштва, наводећи како „закон и треба, ако ће да буде појмљив народу, да је ни више ни мање него примјерени дио тога укупнога народнога живота, и то сматран са гледишта народнога, а не са гледишта специјалисте; треба да је у потпуноме складу са тим што је народ из живота већ научио; треба да што год је у закону казано да је казано правим народним језиком, начином, изреком“ (*ibid.*, 102).

Кроз сва четири текста јасно се провлачи мисао да при састављању нове стручне терминологије законодавац треба да води рачуна о томе који све изрази постоје у народу, као и какви се термини, уколико народ-

[29] Што је, нажалост, пракса коју је велики број законодаваца примењивао и у Богишићево време, а примењује и сада, реципирајући ’без дискриминације’ транскрибоване стране термине, не водећи притом рачуна о њиховој рогобатности.

[30] Управо је зато, рецимо, Богишић у свој Законик укључио и последњи део са правним изрекама – како Луковић наводи, „како би ушле у широку употребу и тако развијале правну свест црногорског становништва“ (Луковић, 2009: 160).

них израза нема, лако могу разумети и 'примити' у лаичком језику, имајући на уму постојеће обичаје, друштвене прилике, претежни ниво образовања, и томе слично.[31] Очигледно је да је Богишић нешто што су пре њега – не треба рећи свуда у свету, али на нашим просторима свакако – углавном сматрали послом који је потребно посматрати искључиво из стручног правног угла први пут сагледао са социјалног гледишта.

А да би овакав приступ уродио плодом, неопходно је поседовати велики број података о циљној групи закона, то јест лаицима који ће га примењивати (постојећи обичаји, морална и религијска убеђења, степен и врста образовања итд.), до којих се може доћи само уз помоћ социолошких истраживања. Или, Богишићевим речима: „Закон треба имати пред очим распредјељење општега знања народнога карактера његова, степен развитка његова досадањега права, слојеве у које је народ раздијељен, мање или веће богатство у тачним изразима за правне појмове итд. Не треба заборавити ни врсту и природу закона о коме је ријеч и појединих дијелова и група његових. Све те и сличне прилике треба да су темељито изучене прије него се законика приме извјесне методе редакције са стране језика и слога." (Богишић, 2004i: 237) Са жаљењем се може констатовати да се овим Богишићевим науком пречесто не користи ни модерни законодавац.

Научна и легислативна примена

Вреди поново нагласити како методи и технике нипошто нису главна Богишићева достигнућа у области која ће се касније звати социологијом и социологијом права. Напротив, парадигма зарад које је настала ова техника је барем подједнако значајна. Богишићево проучавање обичајног права са жељом да се право посматра кроз праксу, а не нормативну делатност нераздвојиво је скопчано са темељном и детаљном студијом друштва у којем се то право рађало и живело.

Наиме, осим ових директних истраживања спроведених социолошком методом, Богишић је имао и већи број научних радова писаних о суштински правној тематици – дакако, са ослањањем на обичајно право – али из у доброј мери социолошког угла. У питању су претежно радови који се баве уређењем породице и, шире, племенском организацијом.

[31] Отуд Милена Бурић закључује да „обичајно право, чију је кодификацију Богишић спроводио, представља једно од културних подручја унутар којег су се вијековима стварали изрази који су се временом обликовали као термини, а који су своју фиксацију добили тек у Богишићевом *Законику*" (Бурић, 2011: 473). Анализу извора терминологије који су Богишићу при раду били на располагању и њихове употребе види у Луковић, 2003b: 570–587. За генезу појединих специфичних термина види Луковић, 2004a; и Луковић, 2004b.

Већ сама дистинкција између породичног и наследног права, са једне стране, и осталих сегмената грађанског права, то јест ствâрног и облигационог, са друге – на основу које је Богишић сузио селекцију материје за црногорски Законик, а којој је потом посветио и засебан чланак (Богишић, 2004c) – спроведена је на суштински социолошкој основи. Полазећи од схватања неких немачких стручњака, махом припадника историјскоправне школе, о томе како „породица и одношаји њени стоје више *изван сфере права*“ (*ibid.*, 21), а, истичући њихову грешку у погледу тога што наследно право спајају пре са имовинским него са породичним,[32] Богишић највећи део рада посвећује анализи и аргументовању постојећих примера и једног и другог приступа у законицима од старог века па до његовог времена.

Међутим, социолошко разматрање се види у последњем делу чланка, где он објашњава због чега се залаже за одвајање ових грана права од имовинског и чак у доброј мери противи њиховом законском регулисању.[33] Поново је у питању дискрепанција између законског и обичајног права, али Богишић овде наглашава како је природније да се овакви односи регулишу обичајним правом, јер су ближи личном животу чланова породице и у супротном долази како до узбуркавања и потресања породичног живота људи, тако и до примене обичаја *contra legem* и подривања ауторитета законодавца услед тога. (Богишић, 2004c: 52–59)

У свом познатом раду о инокоштини као облику породице (Богишић, 2004d), у којем је доказао да је разлика између ова два типа породице само квантитативна, а не квалитативна, како се пре тога сматрало, Богишић спроводи не толико правничко истраживање, колико социолошко истраживање и резоновање стављено у службу права. Податке који су му представљали основу за чланак Богишић је прикупио више путем већ поменутог анкетирања – дакле, уз помоћ социолошке технике. Њихова анализа, такође, представља анализу односа унутар породице, правних утолико колико су у складу са обичајним правом, али не и њиховог законског нормирања, јер Богишићев рад доказује управо како је

[32] Има, наравно, и примера присталица супротног схватања међу немачким правницима, од којих је најизраженије Лајтолдово, које Богишић цитира, да „насљедно право јест породично право“. (*ibid.*, 23) Ипак, свима њима Богишић замера како су сувише кратко и лаконски изразили своје мишљење, не поткрепивши га довољним бројем доказа и образложења (*ibid.*, 24).

[33] Додуше, могуће је да Богишић у ову материју није убрајао регулисање брачног права – односно, да је сматрао да је у том погледу допуштена интензивнија интервенција законодавства – јер су међу његовим рукописима пронађене белешке које су очигледно представљале нацрт за евентуални закон о браку, као и неколико закона европских држава који се тичу дотичне тематике, са пратећим напоменама којима је Богишић нотирао шта би од наведених законских решења погодовало Црној Гори, а шта не. Види детаљније: Никчевић, 1958.

оно веома често погрешно спроведено – а анализа друштвених односа је, опет, социолошки метод. Циљ и сврха рада, уз сва Богишићева ванправна интересовања, ипак су примарно правни: дефинисање (преко друштвених односа дедуковане) правне природе инокосне породице, које ће омогућити њено правилно разумевање и, у крајњој линији, квалитетнију правну регулативу.[34]

И у Богишићевом законодавном раду се може приметити да је сагле́дао далеко шири дијапазон фактора него његове савремене колеге. Довољно је навести само две реченице из његовог „Метода и система кодификације имовинског права у Црној Гори", које представљају увод у набрајање начела примењених при изради Законика: „Ми истина не примисмо одређена напутка о томе кад нама наложено би састављање законика. Али ако добро схватисмо елементе економског и друштвеног живота земље, његове замашније потребе, његове главне појмове о правди, његов земљописни положај и свезе са иностранством, надамо се да смо појмили главније намјере законодавца о особинама законика и циљеј који се нада достигнути његовим издањем, ако обратимо нашу главну пажњу на сљедеће тачке..." (Богишић, 2004i: 158)

Дакле, Богишић је сматрао неопходним и нормалним да обрати пажњу на све горе наведене факторе како би утврдио принципе на којима ће се заснивати са̂м кодификаторски процес и законик као његов производ; нема сумње да су они у још већој мери фигурисали у самом састављању правних норми. Наравно, и сама начела – укупно осам њих – у потпуности су у складу са оваквим начином размишљања (*ibid.*, 158–159).

Богишић није претендовао ни на то да кодификује обичајно право, ни на то да га замени: његова замисао је била да створи законик који ће *заједно* са постојећим обичајним правом – негде га укидајући, али негде се повинујући његовим нормама, све по томе где је који приступ потребан и примерен – створити правни систем у складу са друштвеним приликама које су у држави постојале. Како је то приказао Вукосављевић, разматрајући правну ситуацију у Црној Гори пре и после кодификације, „и после Богишићевог Имовинског законика, црногорско друштво је стварно и даље остало непосредни стваралац законских прописа у оквиру живота сеоског и племенског. Живи закони, које је Богишић својим имовинским законом само снимио у једном моменту њиног развија-

[34] Додуше, Богишићева аргументација није уродила плодом онако брзо и ефикасно као што се надао. У свом чланку посвећеном упоредном приказу породичних односа у Француској, са једне, и Србији и Хрватској, са друге стране, објављеном осам година касније, он се жали како у међувремену, „осим неколико ријечи, које је ту недавно др Веснић о томе питању узгредице казао (у питању је Веснићев приказ Општег имовинског законика за Црну Гору – *прим. Н. К.*), нама није познато ни да се питање спомињало, а камоли да се што озбиљно на томе пољу предузело и урадило" (Богишић, 2004e: 96).

ња, остали су живи.“ (Вукосављевић, 1958: 143–144) Снага обичајног права у руралној Црној Гори Богишићевог времена, наравно, само је изузетно изражен пример чињенице да свако цивилизовано друштво, ма на којем се степену развоја налазило, утиче на формирање и еволуцију сопственог права, чак и када њега доноси држава. Богишићева заслуга је у томе што је ову чињеницу признао и у најлепшем облику искористио у свом законодавном раду.

И сама Богишићева одлука да у законик уврсти само имовинско право, изостављајући породично и наследно, због велике разноврсности обичаја који су у том погледу на територији земље постојали (као и због тога што део те материје, по Богишићевом мишљењу и није чисто правне природе),[35] има, може се рећи, социолошко упориште. Јер, до кодификације није дошло баш будући да се уз помоћ социолошких истраживања закључило да она у овим областима не би била ефикасна, то јест да би сукоб писаног и обичајног права, односно права и морално-религијских назора, довео до непримењивања овог првог, које, опет, у постојећим државно-друштвеним условима не би могло бити на одговарајући начин санкционисано, односно принудно примењено.

Иако Богишић лично није свој рад одређивао као социолошки, погрешно би било сматрати да је ова његова димензија у потпуности измакла Богишићевим савременицима и да се на њу тек данас обраћа пажња. Примера ради, може се навести да је Андра Ђорђевић у свом приказу Општег имовинског законика, објављеном у *Браничу* исте године када је овај донет, нагласио како управо социологија доказује „да се развиће сваког људског друштва без разлике огледа у еволуцији конститутивних елемената његових, наиме: у еволуцији породице, језика, релиђије, морала, права и производње, и да се та свестрана еволуција врши под утицајем многобројних и разноликих фактора, који се и сами у дугом току развића целокупног друшт. живота, трансформирају и умножавају својим сопственим учинцима“, те да је за доношење квалитетног законика за било коју земљу неопходна темељна и детаљна анализа наведених фактора, а то управо и јесте оно што је Богишић учинио са својим Законником за Црну Гору. (Ђорђевић, 2002: 418 и даље) Богишићев утицај на многе потоње истраживаче – не понајмање једног од оснивача социологије права, Еугена Ерлиха (Eugen Ehrlich) – приметан је и у последње време се све чешће истиче, иако још увек није онолико истражен и научно обрађен колико доликује.[36]

---

[35] О томе он пише у деловима рада „Је ли све за кодификацију и за закон?“ и „Вањске границе (Границе предмета)“ (Богишић, 2004i: 174–200).

[36] О овом проблему, са фокусом на Богишићевом утицају на Ерлиха и виђење тог утицаја у литератури види: Марјановић, 2011: 141–147. Нешто другачији угао, који истиче

Закључак

Може се закључити да је Богишић, руководећи се испрва само начелима историјскоправне школе, са временом развио особен приступ – социолошки по својој суштини – који је примењивао како у свом научном раду (и то у областима и позитивног права, и правне историје), тако и када се ангажовао као законодавац. Достигнућа овог приступа су многобројна – од продубљеног проучавања правних установа на начин који је за њихов развој суштински неопходан (а који је у његово време представљао пионирски подухват), преко формирања и афирмисања у том раду изузетно корисних техничких процедура и постављања квалитетних смерница за формирање стручног правног језика, до сакупљања грађе која је и данас од непроцењивог значаја за правне историчаре и социологе и састављања једног од најквалитетнијих грађанских законика XIX века. Јасно је да није све наведено резултат *искључиво* Богишићевог социолошког приступа; но, без њега ништа од поменутог не би било исто, нити на оном нивоу квалитета на којем се налази.[37]

А управо тај приступ и представља један од највећих доприноса Валтазара Богишића модерном праву. Његово најграндиозније дело је можда Општи имовински законик; али он је данашњим правницима интересантан пре свега са гледишта правне историје и традиције. Напротив, приступ који је употребљен у његовој изради – као и у осталим више наведеним областима Богишићевог рада – представља изузетну вредност за модерне правнике било којег усмерења, јер је његова квалитетна примена у данашњим условима све више и више потребна – а у погледу тога се сваки правник и даље може ослонити на пионирска достигнућа која је утемељио Валтазар Богишић.

Ерлихов труд да докаже како је он први научно уобличио оно што је Богишић, додуше, применио у пракси, али без апстрактне генерализације и систематизације, неопходне за постојање научне теорије, износи Манфред Ребиндер (Rehbinder, 2011: 165–171). Ипак, он признаје како је ово питање за Ерлиха пре свега представљало борбу око тога ко је први утемељио одређено достигнуће у науци, те да његови аргументи нипошто не искључују Богишићев утицај на његов рад.

[37] Ђурица Крстић говори о Богишићу на следећи начин: „Богишић је у широкој научној области којом се бавио био, према томе, и визионар; имао је ону особину дубоког мислиоца, али и практичара и јавног радника, која у себи сједињује теоретичара и практичара – да на основу чињеница и стварне суштине појава гради теорије и конкретна законска решења која се могу успешно применити и у пракси. А то је особина која је данашњем правнику итекако потребна. То је, дакле, концепција која је изван времена, а и изван сфере конкретних друштвених и политичких система, па се може применити и данас...“ (Крстић, 1989: 174–175) Са овом оценом се треба сложити, с тим што је умесно напоменути да је научна област о којој говори Крстић широка – поље друштвених наука уопште – а да је Богишићев практични прилаз праву у ствари социолошки приступ.

Извори и литература

Архив Србије, фонд Књажевска Канцеларија.

Бакотић, Л. (1938). Предавање одржано приликом комеморације 30 год. Богишићеве смрти у Дубровнику. У: Одбор за комеморацију 30-год. смрти Д-ра Валтазара Богишића (прир.), *Споменица Д-ра Валтазара Богишића о тридесетгодишњици његове смрти*, Дубровник: Штампарија „Јадран“, 5–20.

Бован, С. (2008). *Основи социологије и социологија права*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.

Богишић, В. (1938.) Аутобиографија (Прештампано из календара ’Дубровник’ за год. 1900, 1901, 1902). У: Одбор за комеморацију 30-год. смрти Д-ра Валтазара Богишића (прир.), *Споменица Д-ра Валтазара Богишића о тридесетгодишњици његове смрти*, Дубровник: Штампарија „Јадран“, 57–134.

Богишић, В. (2004a). *Изабрана дјела – том II: Грађа у одговорима из различитих крајева словенског југа*, Београд–Подгорица: Службени лист СЦГ, ЦИД.

Богишић, В. (2004b) *Изабрана дјела – том III: Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији*, Београд–Подгорица: Службени лист СЦГ, ЦИД.

Богишић, В. (2004c). О положају породице и насљедства у правној системи. У: *Изабрана дјела – том IV: Студије и чланци*, Београд–Подгорица: Службени лист СЦГ, ЦИД, 19–59.

Богишић, В. (2004d). О облику названом инокоштина у сеоској породици Срба и Хрвата. У: *Изабрана дјела – том IV: Студије и чланци*, Београд–Подгорица: Службени лист СЦГ, ЦИД, 61–88.

Богишић, В. (2004e). Научна истраживања о уређењу породице у Француској и у Срба и Хрвата. У: *Изабрана дјела – том IV: Студије и чланци*, Београд–Подгорица: Службени лист СЦГ, ЦИД, 89–97.

Богишић, В. (2004f). Стручно називље у законима (Писмо пријатељу филологу). У: *Изабрана дјела – том IV: Студије и чланци*, Београд–Подгорица: Службени лист СЦГ, ЦИД, 99–109; такође објављено 1998. у: *Анали Правног факултета у Београду* (1–3), 139–150.

Богишић, В. (2004g). Технички термини у законодавству. У: *Изабрана дјела – том IV: Студије и чланци*, Београд – Подгорица: Службени лист СЦГ, ЦИД, 111–129; такође објављено 1998. у: *Анали Правног факултета у Београду* (4–6), 473–492.

Богишић, В. (2004h). И опет о стручним изразима у законима. У: *Изабрана дјела – том IV: Студије и чланци*, Београд–Подгорица: Службени лист СЦГ, ЦИД, 131–148.

Богишић, В. (2004i). Метод и систем кодификације имовинског права у Црној Гори. У: *Изабрана дјела – том IV: Студије и чланци*, Београд–Подгорица: Службени лист СЦГ, ЦИД, 149–268.

Богишић, В. (2004j). О научној обради историје словенскога права. У: *Изабрана дјела – том IV: Студије и чланци*, Београд – Подгорица: Службени лист СЦГ, ЦИД, 269–290.

Бурић, М. (2011) Правна терминологија у Богишићевом законику. У: Бренеселовић, Л. (прир.), *Споменица Валтазара Богишића о стогодишњици његове смрти*, књига 2, Београд: Службени гласник, Институт за упоредно право, Правни факултет Универзитета у Нишу, 471–511.

Воробьёва, И. Г. (1999). *Профессор-славист Нил Александрович Попов: научная, педагогическая и общественная деятельность*. Тверь: Министерство общего и профессионального образования Российской Федерации, Тверской государственный университет. <http://www.opentextnn.ru/history/historiography/historians/ros/?id=3164>, 22. 6. 2012.

Вукосављевић, С. В. (1958). Корени Богишићевог Имовинског законика. *Анали Правног факултета у Београду* (2), 142–147.

Вуксан, Д. Д. (1999). Генеза „Општег имовинског закона". У: Богишић, В., *Изабрана дјела, књига осма: Богишић о себи и други о Богишићу*. Београд–Подгорица: Унирекс, 79–95.

Giddens, A. (2006). *Sociology*. Cambridge and Malden: Polity Press.

Даниловић, Ј. (1998). Предговор. У: Богишић, В., *Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору и изабрана дјела*. Подгорица–Београд: Унирекс, Службени гласник, 7–40.

Ђорђевић, А. (2002). Богишићев „Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору". *Анали Правног факултета у Београду* (3–4), 417–440.

Константиновић, М. (1982). Идеје Валтазара Богишића о народном и законском праву. *Анали Правног факултета у Београду* (3–4), 422–433.

Крстић, Ђ. (1989). Савремени значај Богишићевог истраживачког метода у прикупљању грађе о обичајном праву. *Гласник Одјељења друштвених наука*, ЦАНУ, књига 6, 173–179.

Крстић, Ђ. (2011). Богишић као инспирација за анкету о правним обичајима у двадесетом веку. У: Бренеселовић, Л. (прир.), *Споменица Валтазара Богишића о стогодишњици његове смрти*, књига 2, Београд: Службени гласник, Институт за упоредно право, Правни факултет Универзитета у Нишу, 329–336.

Кршљанин, Н. (2011a). „О научној обради историје словенскога права" – некад и сад. У: Бренеселовић, Л. (прир.), *Споменица Валтазара Богишића о стогодишњици његове смрти*, књига 1, Београд: Службени гласник, Институт за упоредно право, Правни факултет Универзитета у Нишу, 433–455.

Кршљанин, Н. (2011b). „On the Scientific Elaboration of the History of Slavic Law" – Now and Then. *The Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review* (3), 249–271.

Луковић, М. (2003a). Истраживања Валтазара Богишића племенског друштва у Црној Гори, Херцеговини и Албанији. *Balcanica* (34), 238–265.

Луковић, М. (2003b). Извори терминологије Општега имовинског законика. *Анали Правног факултета у Београду* (3–4), 543–593.

Луковић, М. (2004a). Генеза терминологије Општега имовинског законика. *Анали Правног факултета у Београду* (1–2), 229–265.

Луковић, М. (2004b). Решавање терминолошких питања у изради Општега имовинског законика. *Анали Правног факултета у Београду* (3–4), 539–569.

Луковић, М. (2009). *Богишићев законик: Припрема и језичко обликовање*. Београд: САНУ, Балканолошки институт.

Марјановић, М. (2011). Оснивачи социологије права: Богишићев утицај на Ерлиха и настанак социологије права. У: Бренеселовић, Л. (прир.), *Споменица Валтазара Богишића о стогодишњици његове смрти*, књига 1, Београд: Службени гласник, Институт за упоредно право, Правни факултет Универзитета у Нишу, 141–147.

Macionis, J. J. (2012). *Sociology*. New Jersey: Pearson Education.

Никчевић, Т. (1958). Богишићеве припреме за закон о браку у Црној Гори, *Анали Правног факултета у Београду* (4), 470–479.

Пуповци, С. (2004.) *Валтазар Богишић: Живот и дјело*. Подгорица: ЦИД.

Rehbinder, M. (2011). Valtazar Bogišić in der Sicht des Rechtssoziologen Eugen Ehrlich. У: Бренеселовић, Л. (прир.), *Споменица Валтазара Богишића о стогодишњици његове смрти*, књига 1, Београд: Службени гласник, Институт за упоредно право, Правни факултет Универзитета у Нишу, 165–171.

Соловјев, А. (1935). *О животу и раду Валтазара Богишића* (Предавање, одржано на Академији у част Валтазара Богишића, 27. децембра 1934, на Народном универзитету у Шапцу), Београд–Шабац: Библиотека Народног универзитета Шабачке народне књижнице и читаонице, штампарија „Привредник“.

Schuerkens, U. (1996). The Congresses of the International Institute of Sociology from 1894 to 1930 and the Internationalization of Sociology. Првобитно објављено као „Les Congrès de l'Institut International de Sociologie de 1894–1930 et l'internationalisation de la sociologie“, *International Review of Sociology*, 6 (1), <http://www.scasss.uu.se/iis//pdf/iishistory.pdf>, 6. 9. 2012.

Тарановски, Т. (1993). *Увод у историју словенских права*, Београд: Геца Кон.

Тарановски, Т. (1934). Валтазар Богишић (1834–1908) (Поводом стогодишњице његовог рођења in memoriam). *Архив за правне и друштвене науке* (6), 449–455.

Тодоровић, М. (1994). *Увод у социологију*. Београд: Номос.

Ћирић, Ј. (2011). Ко само ријечи законске знаде, тај још закон не зна... док му не схвати разум и смисао. У: Бренеселовић, Л. (прир.), *Споменица Валтазара Богишића о стогодишњици његове смрти*, књига 1, Београд: Службени гласник, Институт за упоредно право, Правни факултет Универзитета у Нишу, 261–271.

Фајфрић, Ж. (2011). Неостварена задужбина Валтазара Богишића“, У: Бренеселовић Л. (прир.), *Споменица Валтазара Богишића о стогодишњици његове смрти*, књига 1, Београд: Службени гласник, Институт за упоредно право, Правни факултет Универзитета у Нишу, 61–64.

Hauser, P. M. (1949). Social Science and Social Engineering. *Philosophy of Science* (3), 209–218.

Hughes, M. and Kroehler, C. J. (2011). *Sociology: The Core*. New York: McGraw-Hill.

Цимерман, В. (2011). О почетку Богишићевог интереса за историјскоправну школу. У: Бренеселовић Л. (прир.), *Споменица Валтазара Богишића о стогодишњици његове смрти*, књига 1, Београд: Службени гласник, Институт за упоредно право, Правни факултет Универзитета у Нишу, 231–235.

Црљенко, И. (2011). Богишићева кавкаска путовања: о становништву Сухумског округа. У: Бренеселовић Л. (прир.), *Споменица Валтазара Богишића о стогодишњици његове смрти*, књига 1, Београд: Службени гласник, Институт за упоредно право, Правни факултет Универзитета у Нишу, 51–60.

Nina Kršljanin
Faculty of Law
University of Belgrade

Summary

VALTAZAR BOGIŠIĆ – A SOCIOLOGICAL APPROACH TO LAW AND LEGAL HISTORY

Valtazar (Baltazar) Bogišić, one of the greatest Serbian social scientists of the XIX century, has made a significant contribution to the fields of general sociology and sociology of law. He is particularly renowned for making many achievements in the areas of law and legal history by using his, at that time unique, sociological approach. The paper addresses in some detail Bogišić's scientific approach and its development in interaction with the ideas of the Historical School of Law, the significance of his accentuation of the study of customary law, his innovations regarding the technical element of the scientific method – particularly the questionnaire, his sociologically-based approach to the creation of professional and academic legal terminology, as well as the application of the aforementioned approach in his scientific work (primarily the study of family) and in legislation, mostly during the creation of the General Property Code.

Key words: legal history, legal terminology, questionnaire, sociology, sociology of law, The General Property Code of Montenegro, Valtazar Bogišić

Сл. 1. Најстарија Богишићева фотографија

Сл. 2. Портрет Валтазара Богишића који је 1892. урадио Влахо Буковац

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 1, стр. 111–137
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Милојица М. Шутовић
Универзитет у Приштини
Филозофски факултет, Косовска Митровица
sutovicm@gmail.com

УДК: 93:316(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

„РАДИКАЛНА СОЦИОЛОГИЈА“ И „СОЦИОЛОШКА ИМАГИНАЦИЈА“ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

Ретроспективно посматрано, Срби нису имали нити су канонизовали своје социолошке „класике“. Али, да би се спознало како је социологија у Србији успостављена, мора се увидети како је саму себе конституисала градећи везе са историјом, органским развојем и целовитом културом сопственог народа. Без те везе не може се градити социологија било којег народа. Отуда, слéдећи историјски начин на који се развијала, за њен зачетак у средиште интересовања узимам „радикалну социологију“ и „социолошку имагинацију“, „ангажованог интелектуалца“, знаменитог Србина 19. века Светозара Марковића, као првог српског мислиоца, за којег је уређење друштва, сáмо по себи, најважније друштвено питање. Он на систематски начин пише као „социолог у правом смислу речи а да то не зна“, па је први у Србији написао „социјално-политичку штудију“, „Србија на Истоку“ (1872), о развитку „друштвених и државних одношаја“, како би српском народу показао шта му је донела српска револуција и ослобођење од „турског господства“, шта је могао добити а није, и шта је изгубио у свом државном развитку. Циљ тог развитка Марковић је замишљао као српско ослобођење од тираније власти, умног и материјалног ропства, изградњом друштва слободе, једнакости, братске узајамности, оригиналне словенске друштвене зграде, на основу достигнућâ науке и усавршавања народних установа и појмова. С друге стране, Марковић је оштро критиковао модел војничко-полицијске државе и романтично-национално начело српске политике, под називом „Велика Србија“, сматрајући га таквом бесмислицом, којој Србија не сме бити жртвована. Све то показује колико је писац „постанка тадашње српске државе и значаја прве српске револуције“ био субјект у А. Туреновом смислу, свестан ризика и одабирања циљева, првим саглéдањем српског друштвено-државног нето баланса, показујући тенденцију његовог развитка, у чијем корену по његовом налазу лежи разарање „словенске и српске цивилизације“.

У том погледу С. Марковић никада није одустао од служења великим циљевима, да Србија постане слободно место и праведно друштво, јасно указујући, „радикално“ и „имагинарно“, шта ваља радити и чему тежити, ради остварења тих циљева, јасном дијагнозом времена и антиципацијом будућности. То потврђује колико је С. Марковић не само „претеча“ него и наш „социолошки савременик“, који заслужује дивљење, тим пре и тим више што је социологија, управо са њим као „првим социологом“, започела своје конституисање у Србији, још пре 140 година. Без претензије да канонизујем „оца“ српске социологије, верујем да прихватање овог „очинства“, отклањањем једне интелектуалне неправде, српској социолошкој баштини и заједници не би ништа наудило, напротив.

Кључне речи: *словенско-српска цивилизација, усавршавање друштвених установа, „радикална социологија“, „социолошка имагинација“, војничко-полицијска држава, ослобођење, правда*

„Расправа, чак и изврсна, никад није обратила једног јединог неверника. Једини начин да се докаже кретање јесте ходање. Једини начин да се посведочи да је социологија могућа јесте показати да она постоји и живи.“

Е. Диркем

„Ствари које други не би приметио, или не би на њих ни главу обрнуо, мене страшно дирају. То је болест од које сâм највише патим.“

С. Марковић

Истраживање најдаљих корена социолошке мисли у Србији није просто акт залудне ерудиције, пуне илузија, јер они који не поштују своје претходнике тешко да ишта могу очекивати од својих наследника. Замисао духовног очинства спаја оно најбоље из претходећих јој традиција, самим тим и сопственог бића социолошких теорија које су издржале пробу времена, имају широк обим примене и баве се важним друштвеним питањима (Рицер, 2009: 36). Реч је о једној врсти спорости без које социолошки „дух“ није у стању да се складно развија. Стога време посвећено социолошкој књижевности „спаја читаоца са људским временом“ (Е. Фај) и представља уточиште од насиља данашњице, од којег је толико патила и наша прошлост, са којом су не тако ретко рушени мостови.

И данашња дебата о развитку српске социологије могла би бити занимљивија, плодоноснија, ако се осветли светлом прошлошћу, односно уважавајући прошлост. Јер, наука може да пружи нешто, што „пиљарица америчких дечака“ не може: *методе мишљења, оруђа и вежбе у мишљењу* (Вербер, 1998: 91). При том интелектуалац мора сачувати способност тумачења догађаја, мисли и дела, ослањајући се на разноликост поља друштвених наука, треба му и смелости за суочавање са новим изазовима *нелагодности у друштву*, где стварност толико може надмашити фикцију. Најчешће се њен историјски развој упознаје само споља, а занемарују се унутрашњи садржај и темељи који проучавају друштвене облике (нај)даље прошлости. „Шта су они могли примити од цивилизације осим голе форме (наш почетак образовања [*па и социологије* – М. Ш.]) томе је најбољи пример.“ (Марковић I, 1987: 99)

Стога социолог, још више ако је историчар социологије, јер не почиње све са нама, има неспоран разлог да чита социолошке класике (Вебер, Диркем, Зимел), да се повремено враћа из истог разлога делима (Хобсу, Русоу, Сен-Симону), који се могу употребити као нова исходишта, да проучава мајсторе, а не ученике (Мертон, 1998: 64, 66). Склоност социолога према радовима њихових претходника не обавија велика мистерија, а занимање за класичне списе прошлости може изазивати интелектуално дегенеративне тенденције у историји мисли кроз страхо-

поштовање и банализовање мисли славних предака, стерилним тумачењима коментатора, јадним и бескорисним, али може бити и врло корисно, што зависи од облика проучавања, инвентивности, научне оригиналности, и селективног ишчитавања рукописа и ископавања „црвљивих теорија“ (*исто*, 58, 61).

Оно што је најважније, „социолози морају разликовати специфичне задатке развијања историје социолошке теорије и развијања курентне систематике“ (*исто*, 67). Ово разликовање је код нас занемарено и потцењено, иако би могло помоћи бољем разумевању савремености и целовитијем поимању прошлости социологије. При томе, „ваља се чувати сувишног теоретисања и доктринарства“, како оно не би постало „само пријатна забава мозга, већ да се вазда има пред очима практични циљ, ради којих се теорија изучава“ (Марковић XIV, 1997: 223, 224). Поготово што је човеков дух изложен погрешкама, које нису везане само за личне особине, већ за нарочите животне прилике, особине групе или народа којем припада.

Тако „култ самога себе“ деструктивно утиче на научни рад и научну личност. Везан је махом за научнике без дара, ретко за даровите, прецењивање самог себе. Увек је „знак погрешне или непотпуне научне школе, разноврсних празних васпитања, ка[д]што и научне моде“. Отуда „сваки научни радник полази од метода и резултата, које су други стварали. Сви се ми пењемо на раменима других. И људи великих резултата мали су фактори у огромном научном развитку.“ (Цвијић I, 1921: 6, 32)

Од великог америчког социолога Роберта Мертона можемо сазнати како се „вековима преносила слика научника што као патуљци стоје на раменима дивова – *Pigmei Gigantum humeris impositi plusquim ipsi Gigantes vident*“. И један од главних ликова у европско-америчкој драми, Имануел Кант, „означио је себе као Пигмеја“ (Лепенис, 2009: 259). Српски Пигмеји који су одиграли велику улогу у развитку социолошког духа нису се могли ослонити као пионири на рамена српских дивова. Срби нису имали, нити су до данас канонизовали своје социолошке „класике“. Стога је разумљиво што се успостављање и конституисање социологије у Србији одвијало под утицајем европских узора, њихових политичких или социјалних концепција.

У *Општем прегледу наше социологије и наших друштвених наука* социолог и правник Ђорђе Тасић (1938) већ у првој реченици запажа да „социологије код нас је једва било, и она се тек управо ствара“. Одсуством „осећања потребе за синтезом“ Тасић је објаснио и незнатно интересовање за социологију, „јер сваки напор ка синтези водиће ка социологији, која даје најпотпунију слику“, и обратно – „обрада социологије ће помоћи продубљавању посебних наука и помоћи да оне дођу до својих синтеза“. Заједнички напор да се дође до синтезе о друштвеним појава-

ма, особито о српском друштву, имало би према Тасићу прворазредни културни и практични значај.

Тасићев преглед дотадашње српске социологије презентовао је, не случајно, неколико имена из српске прошлости, значајних за њену културу, политички развој и научну мисао, почев од Вука Караџића, преко Светозара Марковића, све до Божидара Кнежевића. У том историјском прегледу Тасић је навео и најзначајније модерне писце: Јована Цвијића (в. Цвијић, 2011), Слободана Јовановића (в. Јовановић, 1937), Тихомира Ђорђевића (в. Т. Ђорђевић, 1924) са гледишта социологије (Тасић [1938] 2005: 249, 251, 252). Социологија је, према Тасићу, млађа наука, која може полагати право да почиње са Вуком Караџићем, „јер је Вук био такође наш први социолог“. Док Светозара Марковића (1846–1874), „можемо посматрати и као социолога, и морамо га посматрати и са гледишта социологије, јер је од првих наших људи који даје један поглед на друштвене појаве и своја социолошка и историјска знања покушава да примени на друштвени живот“ (*исто*, 255, 259), условљен различитим чиниоцима (економским, политичким, психолошким, васпитним), које посматра са становишта „еволуционизма и нужности у еволуцији“ не сводећи је ни на фаталност ни механичност, допуштајући могућност особеног развоја појединих народа (*исто*, 260).

Међутим, без претензије да се шире упуштам у расправу о „очинству“ српске социологије, сле́дећи историјски начин на који је развијана, у средиште интересовања узимам „радикалну социологију“ и „социолошку имагинацију“, посебно „новосадске фазе“ Светозара Марковић, као првог српског мислиоца који је на систематски начин „писао као социолог у правом смислу речи а да то и не зна“, сматрајући, са́мо по себи, питање друштвеног уређења као најважније друштвено питање (Марковић XIII, 1996: 91). Још 16. априла 1969. из Цириха, у писму Љубомиру Белимарковићу, Марковић пише о *изучавању социологије и најважнијим питањима социолошким*. „Ми смо доста разговарали о социјализму и комунизму, али управо о социологији, о науци равнотеже и кретања (статици и динамици) друштвеног, као што је назвао Конт, разговарали смо врло мало. Тек кад се знаду закони, који владају друштвом, може се определити сигуран пут и сигурне мере, којима се народ води опредељеној циљи, коју су определиле социјалисте, тј. једнакости и братству.“

Марковић је још изложио неке мисли о најважнијим социолошким питањима, начину како их изучава социологија при тадашњем стању науке. „Најважније питање из социологије“, како га је конципирао Марковић, јесте „колико људи може да храни један ланац земље, колико је људи потребно да обрађује тај ланац.“ Одговор на тако важно и основно питање, према Марковићу, економисти нису ни покушавали. А „кад би се тако за све израчунавало, онда би се то могло проеспапити, колико

друштву остаје слободних руку, да их употребе на производњу предмета за угодност (али никако за раскош), да се баве вештинама итд. Кад би се то бар приближно постигло, онда би се могла организовати производња, и онда би сви произвођачи добијали приближно једнаку цену за свој рад јер би сад друштво имало једнаку потребу за хлеб, као и за ципеле и за друго што."

То је могуће остварити приближно, јер је тешко „свести на математичке формуле тако сложену машину као што је друштво – произвођач". Ту треба разумети питање технологије и природне науке, која у друштвеним наукама до тада „нису дирнута". Економисти их, изузев Н. Г. Чернишевског, К. Маркса и „унеколико Џ. Мила, решавају наопачке. За то и не знају", вели Марковић, „да одговоре на најпростије питање из народног газдинства" (што ни данас није много друкчије – М. Ш.). На крају писма Марковић каже „да се социологија не може изучавати ни из каквих компендија, не само у целом, већ ни у једном специјалном питању" (Марковић II, 1987: 153–154).

Марковић Чернишевског сматра економистом и социјалним реформатором, од особите важности за Србе, с обзиром на то да потпуно схвата разлику између „индустријалног и земљоделског друштва", као и разлику путева којима морају ићи оба друштва, „да приватну својину преобрати у колективну и уопште да реши питање друштва према својим особинама" (Марковић XI 1996: 193). Чернишевски је тражио најкориснију форму својине и, за разлику од Џ. Мила, којег је Марковић сматрао најбољим савременим економистом који узима „приватну својину као основ природног економског строја, па чак и поделу на раднике власнике капитала и власнике земље", он се одриче приватне својине.

На основи те кључне разлике Марковић је хтео да по Чернишевском изгради „једну социјалистичку политичку економију" (Марковић VII 1996: 207). При том, према властитом признању, није тражио туђинске „форме" као што раде они који му пребацују „претераност" у тежњи да „подражава Запад" копирањем њихових институција, устава и закона, већ се сâм обазирао на потребе српског народа и достигнућа савремене науке о друштву, те водио начелну борбу за народну самоуправу и народно благостање, а не борбу за „столице" (Марковић XI 1996: 181–182).

Изучавање мисли и осећања која побуђују човека да се развија, усавршава и распростире цивилизацију око себе – за Марковића „значи изучавање основа друштвене науке. То је за њега „азбука друштвених наука" (Марковић XIII, 1996: 5), где „друштвене потребе морају постати мерило обраћања на друштвене науке". Тамо где класа књижевника и научника не обраћа пажњу на савремене потребе, „ту се образује класа научних филистера и аристократа, која троши и не производи, која пије срч народу као и свака друга привилегисана класа".

Иначе, наука је по Марковићу, већином својина једне привилеговане класе. „Чланови разних друштава и академија седе често још и данас, као и пре, у својим прашњавим архивима и пишу дебеле књиге за дебеле хонораре из разних фондова, ове књиге остају тајна за масу народа...“ (Марковић IV, 1996: 16) Свакидашње појаве показују истинитим, како је објашњавао Марковић, позивајући се на једног писца, да српски „књижевници боље познају дивљаке у Аустралији, но свој српски народ и друге народе на Балканском полуострву“ (Марковић VII, 1996: 109).

Свакодневни живот у Србији од читаонице до улице испуњен је чудним и свакојаким навикама, сувишним бављењем „ситничарском политиком“, од чега нема баш никакве користи. Свагде се може чути како беспосличење тражи нешто „важно“. Све српске новине се просто утркују, као у опкладу, „која ће пре какву важну ’политическу’ новост донети, као што је нпр. Цар је руски у Емсу, тамо ће и царица доћи, грчки краљ је ручао код цара. Ручак је био сјајан. Султан је послао пуне сандуке ордена у Русију. Ова се принцеза удала, а ова је родила итд, сијасет таквих ’политичких рецепата’ сваки дан читамо [као и данас – М. Ш.]. О нашим стварима најмање бринемо, као да све плива у благостању.“ (Марковић IV, 1995: 125)

И Срби који су, попут других народа на Истоку, настојали да остваре своје право на самосталност „постадоше саиграчка у рукама европске дипломатије“. Тако се појам слободе није могао развијати како би слобода постала државном политиком, „али се слободним сматрао онај који има неограничену власт“. Кнез А. Карађорђевић се сâм „задовољавао празном титулом“, И. Гарашанин „био је познат као вешт интригант и пријатељ Турске“, а Матија Бан се „прославио својом Одом султану“. Партије су се бавиле ситничарском политиком, бесконачним дипломатским комбинацијама, вечито незавршеним прпремама, празним обећањима, обмањивањема српског народа (Марковић I, 1987: 23, 76, 77, 84).

У суштини, народ је као војска ишао за „извесним људима који се уопште нису борили за народне интересе“. У основи свих српских побуна, почев од завере против Карађорђа 1812, како описује Марковић, „леже само интриге турског карактера, освета због неког чиновничког понашања или услед немилости“. Људе турског кова Марковић је називао „туркоманима“. Њих је мало или нимало дотакао европеизам, хтели су да владају, боље рећи да деспотују по сваку цену, а кад им то није полазило за руком, „појављивали су се незадовољници који су измишљали сва могућа средства да би се осветили због унижења и да би приграбили власт у својим рукама“ (*исто*, 205). Сама влада се одржавала (држи) „варањем простог необразованог народа“ (Марковић II, 1987: 83).

Просвећивање у Србији прво је почело доласком аустријских Срба. Марковић их је описивао врло негативно, оштрим језиком. „То је“, како

он каже, „већином, свакојаки шљам који више од најелементарнијих појмова ништа није знао.“ Наравно, Срби тада нису имали алтернативе и „примали су сваког ко је знао само читати, писати и понешто рачунати. Таквим учењацима биле су преплављене српске школе.“ Њих „није запало ниједно племенито зрно“. Школе су остале „прилично сирове“ и нимало код младих нису уносиле она схватања, стварана под утицајем идеје хуманизма, која су се тешко примала, чак и онда кад је десетине Срба, по свршетку универзитетских студија у иностранству, почело да „просвећује непросвећене“ (Марковић I, 1987: 206). Београдски „сви астали за картање беху заузети ђацима, а на биљару нико не могаше добити реда од великошколаца“.

Узрок свему томе Марковић је нашао у васпитању или боље речено „систематично углупљивање наших нижих школа“, где су „царовали класицизам и сколастика у потпуној својој сили“ (Београдска гимназија). По Београду је кружила пословица: „Проводи се ко пијан лицејац.“ Све је разједала страшна болест, коју нико није увиђао, „*савршено отсуство мишљења* – савршена беспосленост у годинама кад треба да је највише воље и рада“. Подстицана је суревњивост међу ученицима од стране професора, свим средствима, ласкањем, наградама, давањем власти над другима. Ученици су остали „неразвити, забављени схоластичким предавањем и професорским деспотизмом, стешњени и угњетени туторством“.

Марковић потврђује и „то да ђаке (у Великој школи) не интересује наука“. Уопштено, на свим факултетима „они су учили за испит“, који се „задржава у глави“ неколико дана после полагања и „тако редом до последњега испита“. Велика школа није поправила недостатке гимназија, „већ их је довела до крајних предела“. Професори су просто „преводили стране ауторе, о томе нису обавештавали студенте, јер онда не би имали шта да предају“, нису трпели мишљења ђака, претили су да ће питати „оно што сами не знају“, а другима су „стављали највеће белешке само зато су му шпијонили, што који ђак говори о њима, а овамо су признавали пред другима да је тај ђак глупак и да не зна ништа“.

Чак је и Технички факултет, који је завршио и сâм Марковић, у Србији, такав какав је био, „савршено некористан“. Ђак је морао знати „све предмете који се тамо предају т.ј. осуђен је да не зна ни један“. Најцењенији су били они који су записивали оно што професор говори. Од њих је највише слато оних „преко“. „То су били најограниченији људи и доцније бирократе.“ „Тако се“, закључује Марковић у својој исповости *Како су нас васпитавали* (1868) из Петрограда, „васпитавала једна половина српске омладине за бирократе а друга за лоле и скитнице или за гроб“ (Марковић I, 1987: 111–132).

Отуда и не изненађује што Марковић у једном писму сестрама Нинковић (25. 12. 1872.) покајнички пише: „Сва моја радња од самог

почетка била је погрешна. Сада се мора ударити нов темељ.“ (Марковић VII, 1996: 206) Нешто раније (2. 10. 1872.) у писму Николи Пашићу истиче како Срби „Цирижани“ – „нису били начисто ни са елементарним начелима о социјализму и социјалистичкој револуцији, а вамо су хтели такву партијску дисциплину, као да су одиста начелно уједињени, па само треба чврста дисциплина за акцију“ (*исто*, 201). Марковић је сматрао погрешним сводити социјализам на питање идеала или узора друштва, а социјалисте на људе који се баве смишљањем таквих узора. Друштво се налази у непрестаном „прелазном стању“ и сваки нови облик друштва („друштвени строј“) мора се материјално и морално ослањати на претходни. „Под социјалном револуцијом [Марковић] разуме и такав преврат у друштвеним одношајима, да се сами основи друштвеног страја мењају и даје се сасвим други правац цивилизацији тог друштва.“ (Марковић XIII, 1996: 95, 147, 142)

Међутим, „за социјалну револуцију“ Марковић је у једном писму брату Јеврему (1872) казао „да је у Србији бесмислица, јер се нема са чим дизати, а у Босни морао би дизати он câм“. М. Блазнавац је члан краљевског намесништва Србије, а „најдрскији човек у држави, спреман и Бога да лаже гледајући му право у очи“ (Ђорговић, 2010: 180), с којим је Марковић сарађивао. Почетком 1874. извињавао се што *Јавност* одступа од чисто социјалистичког програма правећи толике уступке „средини која је толико непогодна за социјалистички рад. Изгледа страшна збрка и један социјалиста или бар радикал чисте крви на западу ужаснуо би се ове збрке и нелогичности у једном листу. Али ми на Оријенту“, пише Марковић, „спрам таквих нелогичности смо неосетљиви. Наше друштвено стање [као и сада, М. Ш.] је тако хаотично и неодређено, да се партије не могу никако да групирају.“ (Марковић VII, 1996: 196; Марковић XIII, 1996: 184)

Марковић је критиковао и догму о „историјском закону“ марксиста, ишчезавања приватне својине заменом за државну, која им се чини довољном као мухамеданцу „алах ил алах“, како би постали пророкови војници, и згазили појмове, навике и материјалне интересе малих сопственика. Био је изричит: „... марксистичка теорија не даје никакве позитивне основе за решење друштвеног питања код нас.“ (Марковић XI, 1996: 220) Ова критика је у складу са његовим поимањем, строго научног карактера критичко-историјске школе, којој је глава К. Маркс и „мана Марксовог закона о друштввеном развитку“, којим је Маркс изједначио законе економског развитка капиталистичког друштва Запада имајући у виду индустријски развитак Енглеске са законима „човечног друштва уопште“. Марковић је сматрао да се једно друштво може преобразити на малој својини, увести најсавременију машинску призводњу и да не мора пролазити кроз „пургаторијум“ капиталистичке производње (Марковић IX, 1988: 28, 31).

Имајући у виду *само једну*, али *врло важну* Марксову погрешку, Марковић каже: „Наш је задатак не да уништимо капиталистичко газдинство, које у ствари не постоји, већ да малу патријархалну својину претворимо у заједничку, и да тако прескочимо једну историјску епоху развића – епоху капиталистичког газдинства.“ (Марковић XIII, 1996: 183) Будући „другачији пут“ развитка социјализма у Србији Марковић види у ослонцу на „руски социјализам, нарочито на Чернишевског, који ставља питање на шире земљиште и ... води врло много рачуна о ситним сопственицима, занатлијама и сељацима“ (Марковић V, 1995: 143).

Класично руско народњаштво фактички је представљало реакцију на марксизам, под чијим је утицајем био Марковић, градећи модел „узајамног прожимања“ народњаштва и марксизма, тако да „без Марксове теорије не би било ни Марковићеве сопствене идеологије“, која није супротстављала Чернишевског и Маркса (Шемјакин, 2008: 56, 58). Другим речима, радило се о „изазовима“ и „одговорима“, где у ствари српски социјализам представља реакцију на почетке модернизације српског патријархалног друштва, на лагани процес његовог економског раслојавања и политичког институционализовања, дајући на изазов модернизације патријархалан одговор, тако да доктрина руског народњачког социјализма, у целини, „нигде није нашла тако јако упориште као у Србији“. И „српски и руски социјалисти имали су заједничке учитеље у Западној Европи: Бланки, Прудон, Блан, Ласал, Маркс“ (Перовић, 1993: 7, 8, 68).

Марковић је говорио о патријархалности, а не демократичности српског народа, код којег се још нису развили, и нема поповске затуцаности („поповштине“), монархичног мистицизма, нити силног племства „по крви и богатству“, које би држало власт по божјој милости, али нема ни свесних елемената који би разумели једнакост и братство свих људи у друштву и тежили да ово остваре онако како то чине европске демократије. Постоје само клице из којих се може развити *демократија*, исто као што се из њих може развити *деспотизам*, попут оног у Русији.

Они који хоће нешто стално да направе у народу „ово треба вазда да имају пред очима“. Јер, тадашња Србија „већ 40 година сеје кукољ место пшенице, па кукољ већ доноси плода“ (Марковић IV, 1995: 39–40). У патријархалном друштву народна скупштина никад не може бити оно што је „парламент“ у западној Европи, нити се у њему може усталити европска „уставност“ да „кнез кнезује а не управља“, да управљају министри (Марковић XIII, 1996: 73). (Још и данас неки српски председници јавно одбијају да буду „енглеска краљица“.) Сама демократија често је уништавала радничке покрете ватром и гвожђем, тако да су „социјалисти имали сувише право, када су демократску слободу, једнакост и братство прекрстили на друго тројство: инфантерија, кавалерија, артиљерија“ (*исто*, 99).

Појмови *социјализам, комунизам, социјалист* значили су опасност за постојаност поретка, „стање друштвене растројености“ и анархије. Они су у Кнежевину Србију дошли као прогоњени појмови у Западној Европи. Социјализам је сматран страном политиком, док су социјалисти у капиталу видели разорни удар у патријархалну основу друштва, поготово инострани капитал, који доводи Србију у економску зависност и уништава њену политичку независност те угрожава сâм опстанак нације. Тако је борба против туђинштине изједначавана са захтевима социјализма, подизање српске нације у економији подразумевало је држање социјалистичких начела. Социјалиста Димитрије Ценић писао је о измени ствари – „пре је социјализам морао свећом тражити присталице, а данас га, ради свог спаса, мора тражити читава једна нација“, по формули „србизам = социјализам“, коју је сковао један други српски социјалиста, Драгиша Станојевић (Перовић, 2000: 30, 35).

Марковић је критиковао и није прихватио ставове „неких књижевника, московске школе […] који су ради цео свет да посрбе“, попут М. Милојевића, „који је доста млатио тражећи свугде Србе, и онде где их не може бити“. Милојевић „фанатично мрзи све што је паметно, па било српско или бугарско, и то му се у Србији већ и не замера“. Марковић је држао да у „оваквим стварима главно [је] сматрање народа, јер се питања никако не могу решавати у кабинетима“ (Марковић XI, 1996: 93). Марковић се пре свега интересовао за социјално стање народа и планирао је његово испитивање (истраживање), које би обухватило: 1) породични живот (положај жене, појмове о браку, стање деце и одраслих), 2) грађанска права чланова породице, нарочито задругара, грађанска права жене и појмове народа о тим правима, 3) моралност у полним односима (распрострањеност проституције и болести повезаних са њом), 4) условљеност моралних појмова (утицај народног развитка, друмских механа и калуђера), 5) очуваност патријархалних установа (задруга, моба, позајмица, позајмица без интереса, где се највише развио ћифтински дух, себичност, жеља за богаћењем, утицај трговаца, чиновника, адвоката, јавних буџаклија на сељачки свет); 6) преступи и злочинства (у којим се народним слојевима највише дешавају, с обзиром на удаљеност или близину села од вароши и српских канцеларија); 7) јавне врсте спорова у земљорадничкој класи (утицај необразованости, себичности, спољних прилика, уређеност својине приватне и општинске, рђавих закона, интрига лица која од спорова живе); 8) заузимљивост за опште послове (општинска, грађанска и државна (народна) свест, утицај на њен развитак политичког устројства (општина, полиција), разлика села и вароши, утицај новина, кафанског политичарења, учитеља, попова, уопште интелигенције, појам народа у скупштини о својим правима и власти (Марковић XI, 1996: 15).

Марковић је имао циљ да науком помаже напредак српског народа, који се огледа у материјалном благостању, образовању и слободи. Своје идеје о националној патријархалности, општини и задрузи као прототипу будуће политичке организације друштва, уз критику аутократске Србије ширио је кроз низ социјалистичких часописа: *Радник*, *Јавност*, *Ослобођење*, *Рад*. Они су били важни зачеци опозиционог деловања и критичке мисли, једног „ангажованог интелектуалца", доброг хришћанина, којем је било врло тешко и није се могао никако отрести те несрећне страсти да „политичари" верују како у политици неће „мутити као мува без главе" (Марковић I, 1987: 91; II, 1987: 94).

Као што је Маркс пошао против капитализма, тако је и Марковић пошао у борбу против бирократизма, сматрајући уништење бирократског система првом потребом Србије (Јовановић, 1903: 21). Она је јасно изражена у *Нацрту пројекта за програм (будуће) Радикалне партије* и обухвата: уништење дотадашњег управног система скупштинским решењем; предајом полицијске управе у потпуности општинама; укидање судског система увођењем изборних судова; успостава финансијског система на федералном принципу (централна банка, банке округа и срезова; поништење целокупног дуга земљорадничке класе; законом се успоставља рад на земљи само оном који је ради; земља која не припада земљорадницима припада општинама; преображај све земље из приватне својине у општинску, како би се српски народ за свагде осигурао од пролетаријата. На овим начелима партија која се буде организовала извршиће до детаља план будуће организације српског друштва (Марковић XI, 1996: 3–4).

Све то показује, према налазима историчара, да су амбивалентан однос према модерности и ослањање на сељаке у отпору краљевима и њиховим владама били одлике *европског* радикализма и да је Србија изграђивала релативно софистицирану политичку структуру засновану на западним узорима, тако да је главна област модернизације Србије у 19. веку, остала политика, а не друштво и привреда. Српски радикали брзо су „напустили утопијски сеоски социјализам" (Ковић, 2011: 407, 410), чији је заробљеник био и сâм Марковић, који је после бирократизма, управо због њега, највише критиковао српске либерале. Они му нису остајали дужни, приписујући му грамзивост за улогама, издајство српства, ниско клеветништво, руско плаћеништво, „најмљени руски агент", „купљени радикал" који под фирмом „републиканца" у „социјалисте", „мути воду" по Србији како би руска влада могла лакше ловити по њој (Марковић IV, 1995: 11; II, 1987: 172; IV: 10). Приписивали му „надуженост", „младићку сујету", „незрелост", „циришке висине". Јавно је нападан као „социјалиста", „месије", каљан по буџацима као „ристићевац" и „карађорђевићевац".

Социјалиста Васа Пелагић оптужио га је као *агента српске владе*, а нарочито (Миливоја) Блазнавца (Марковић II, 1987: 122, XI, 1996: 181; VII: 205). Владан Ђорђевић (1844–1930, истакнути српски политичар и председник владе) оптужио је Марковића: да се напајао „карикатуралним социјализмом“, да „пабирчи цвет појединих наука,“, да је „сваки час мењао факултете“, да се „вратио у отаџбину не научивши ништа“, да има необуздане и силне жеље за јуриш у политичку борбу; да је хтео створити радничку партију, а није се стидео да живи „од милостиње свога брата или управо од имања његове жене“; да као „раднички пророк“ не ради ништа, осим што преводи „из Фрајштата и К. Маркса“, за нетактичност и бацање блата на људе који су га учили срицању речи „грађанска слобода“ и „општинска самосталност“, да се јавно истицао као „најжешћи републиканац“ а тајно писао црногорском кнезу Николи обећавши његовој династији владавину у „будућој српској држави“ само ако устхедне да „с вама почне рат за ослобођење“.

Владан је то назвао „издајством идеја којој си посветио свој живот, и криминални покушај против егзистенције нашег народа“, оптужујући Марковића, да би био у стању да „интригом дође до власти“, да силом намеће народу „форму државну и економске установе“, које се њему чине најбоље; да као „социјални демократа“ пактира с краљем „да заједно начине социјалну републику па он [Марковић – М. Ш.] да буде раднички краљ“, да жели да сруши одмах „то парче државе што имамо па да је подигнемо изнова на здравом темељу“, да кад би то разумели они за које „наводно пише“, „камењем (би га) умлатили“, да има срећу што „они не читају ’Раденика’, него само они које Марковић сматра ’српском буржоазијом’“. Ђорђевић је „сумњао“ да је Марковићев мозак „остао неповређен од тога частољубља“. Јер у противном не би се у његовом раду, за кратко време, могле нагомилати „толике бесмислице... несљедствености... детињарије... нелојалности наспрам оног, што је дојиста сваком образованом човеку најсветије“.

На крају Ђорђевић га јавно упозорава, да се убудуће чува „несмислених корака“, да његово „ново јеванђеље ма колико га маскирао именом Интернационале не само да није за увођење у данашње српско друштво, него је осим тога из темеља лажно, јер није основано на природним законима“ (Ђорђевић, 1976: 121–130).

У својим *Успоменама* В. Ђорђевић је представио С. Марковића као даровитог човека, првог српског социјалисту, судбоносног социјалисту, који је успео да омладинском покрету Србије одузме народносни карактер и да га претвори у социјалистички у земљи крваво завађених партија, које су претендовале на „монопол српског родољубља“ и међусобно се нису разликовале по политичким начелима својих програма, већ „једино по именима и интересима својих вођа, либерала, конзервативаца, радикала.

Присталице Светозара Марковића, а након „његове смрти Николе Пашића и компаније“, које „називаху радикали“ за Ђорђевића су у ствари „терористе, доцније антидинастичари и револуционари, а после успеха у династичком преврату постадоше реакционари и династичари“. Занимљиво, Ђорђевић је указао на појаву *јавних радника* у политичком животу Србије, друге половине 19. века, који се нису приклонили политичким агендама ниједне партије, имајући дрскости да буду независни, или да по традицији своје породице буду обреновићевци или карађорђевићевци, тако да су их све партије и противничке династије, крваво гониле, омаловажавале, одрицале било какве заслуге за Србију, не само њих, већ и њихових наследника, све до њихове смрти.

Али, након смрти, кад су престајали бити конкуренти партије и династије (што је био случај и са С. Марковићем – М. Ш.) преокретало се у потпуности јавно мнење. Они су постојали „велики Срби, заслужни реформатори“, новине су биле пуне „бомбастих биографија“, прецењивања јавног рада. „Крокодилске сузе проливене том приликом беху одвратне“. Ђорђевић је поменуо „дивљачку форму опште борбе за опстанак“, да би се разумело „како је појава др Владана Ђорђевића као јавног радника у седамдесетим годинама 19. века изазвала силну буку ’девет јуриша’ по новинама“, они који са завишћу нису подносили његово рано чланство у *Српском ученом друштву*, нити су у зрелим годинама то могли постићи, па је, како се Ђорђевић сећа, „својом полемиком против Светозара Марковића заслужио мржну његову и његових присталица“ (Ђорђевић, у: Марковић XVI, 1996: 40, 41–42).

И Марковић је био жесток полемичар.(„Ко год ме је ударио у леђа, вратио сам му у лице.“) Такав рад нимало му се није допадао. Сестрама Нинковић (27. II 1873) пише: „Готов сам на све друго, макар одмах у чету и у шуму, али ми се пискарање и оговарање у себи попела на вр’ главе. Ако потраје овако дуже, нема ништа од нас. Ми ћемо се навикнути на нерадњу, и пређи ће нам у обичај да гриземо сами себе или један другог, све због немоћи да што озбиљно урадимо.“ (Марковић VII, 1996: 210) Он је називао *варварином* сваког човека којим владају ћуди и нимало не раде на васпитању своје природе према својим уверењима. За своје пријатеље желео је оне који имају своје мишљење, уверења и дело. А под еманципацијом уопште подразумевао је *самосталну личност, вољну и моћну да живи* и ради по свом уверењу, да се по цену живота бори за своја начела и живи као *слободан човек* (*исто*, 202, 203). Јер кад поставимо начела како је увидео просветитељ и либерал Ш. Монтескје, онда нам се појединачни случајеви подвргавају готово сами од себе, с обзиром на то да су историје свих нација само њихове последице, док појединачни закони зависе од неког општијег закона (Монтескје, 2011: 6).

Тражећи радикалан преображај друштва и радикалистички правац у књижевности и науци, Марковић је у Србији и српству изражавао протест против романтично-националног извртања идеја „здравог разума“, филозофије просветитељства, и био главни представник и творац тог покрета, ушавши у арену знаменитих Срба 19. века (Гавриловић, 2008: 562), као човек, који је интимно признао у писму Анки Нинковић: „У мојим жилама тече арнаутска крв“, а једно писмо, још док се школовао у Русији (Петрограду), упућено брату Јеврему завршио речима: „Е да Бог дâ се видели догодине на Косову“ (Марковић XI, 1996: 196, I, 1987: 220).

Студенти, Србијанци „руске школе“, како је пристрасно писао Пера Тодоровић, Марковићев сарадник и следбеник, разликовали су се од оних који су студирали на Западу. „Париз је Србији лиферовао празне фразере и псеудолиберале; Беч – политичке варалице; Берлин неку врсту опскурних људи; а само Петроград неколико бистрих умова, људи од акције и карактера, са озбиљним научним образовањем који су за узор узели нажалост – прерано умрле или још у Сибирији живеће мученике Чернишевског, Добросљубова, Михајлова“ (наведено према: Вулетић, 1964: 8). Овај цитат навео је у свом чланку „Успон Југославије и *Светозар Марковић*“ (1925) социјалиста Карл Кауцки (1854–1938). Полазећи од тога да је Србија морала све из темеља изградити, узимајући узоре слободних европских нација, без отпора аристократије, које није имала, и јаке Цркве, одмах прелазила из варварства на најмодерније идеје, Кауцки приказује Марковића као социјалисту, снажног мислиоца и борца, који није марксиста, нити је могао бити, чак ни у Немачкој, где се о особености марксизма почело говорити у Ф. Енгелсовом *Анти-Дирингу*, из 1877.

Марковић је, већ у Цириху, видео борбу Маркса и Бакуњина, импоновао му је Марксов *Капитал*, али се није знао користити њиме, као што то није нико знао пре Енгелса. Под утицајем Русије, одбранио је Србију од бакуњинизма. Марковић је Бакуњина сматрао „поштеним, али апсолутно неспособним организатором и врло неумешним револуционаром“, чију целу теорију „не зна ниједан циришки Србин“ (Марковић XI, 1996: 218). То му је, по Кауцком, омогућило да постане *регенератор* Србије, мада су његова социјалистичка очекивања заснована на илузијама, његова агитација је ослободила велике снаге. Ослањала се на сељачке снаге, не губећи никад тло под ногама и пружала захваљујући социјализму, сељачком покрету, виши културни садржај деловала у смислу демократије, и лакше га приближавала култури Запада.

Међутим, како је српска држава напредовала, тако је и *Радикална* странка Николе Пашића (који је био најзначајнији друг и пријатељ С. Марковића, рођен исте године) губила је социјалистички идејни садржај. Превагом сељачких маса над интелектуалцима ентузијастима (ка-

кав је био и Марковић – М. Ш.), доласком странке на власт, идејни садржај социјалиста потпуно је ишчезао, утицајем странке на државни апарат, и обратно. „*Овај утицај постаје нарочито јак*“, како објашњава Кауцки, „*у земљи у којој се домократија ослања скоро искључиво на сељаштво, које се ретко разуме у питања владавине*“ (Кауцки, у: Марковић XVI, 1996: 224, 225, 227–228; подвукао М. Ш.).

До овог запажања Марковић, као „велики родоначелник“, најјачи фактор *јужнословенског* „Рисорђимента“, и „скроз на скроз интернационална природа“ (*исто*, 229), ипак, својом „имагинацијом“, није дошао, као што је нисам срео ни код савремених српских социолога, поготово села, које је од великог социолошког значаја за разумевање и савременог политичког живота, и слом социјалистичких идеја у Србији. Речју, он се залагао за политику чија будућност не би била одређена прошлошћу, било традицијом средњовековне српске државе или православља, већ би се ослањала на демократску сељачку традицију српског народа, из које је поникла знаменита српска револуција на почетку 19. века, и револуционарна мисао о уништењу турске државе у Европи (Перовић 2, 1985: 333). Марковић се углавном слагао са српским „Советом“ од 1807. године.

Као идеолог довршења српске и балканске грађанске револуције и отпочињања сељачке револуције на основама социјализма, и син Србије и Балкана, Марковић је изузетно осећао историјски развој српског народа, и имао развијено осећање (машту – М. Ш.) за његове скривене потенцијале и снаге. Научио је да разликује либералну опсену од сурове стварности, слободарску фразу од борбене акције, „китњасту либералну реч од магичне моћи личног примера“, учио је да схвати шта Србија треба да уради, како би постала савремена, европска, видећи решење националног балканског конгломерата у удруженом напору *националних аутономија* ка слободи и вишој култури (Вулетић, 1964: 7, 237).

Живећи у необично занимљиво време, долазећи у додир са много људи с којима је сарађивао, или се пак сукобљавао, скоро без приватног живота, ангажован у остваривању својих идеала, у толикој мери поистовећен са својом епохом (Вулетић, 1976: 36, 29), Марковић се „још, а да не зна“ у херојско доба развоја социјалистичке мисли у Срба, уз „оригинални теоријски допринос једног српског писца социјалисте“ (Малон, у: Марковић XVI, 1996: 187) бавио, појединачним идејама социологије: заједнице, ауторитета, статуса, светог, отуђења. Оне стоје у основи нове оријентације европске деветнаестовековне мисли, обликоване значајним променама у друштвеном поретку.

Те идеје нису схватљиве изван идеолошког контекста у којем су настале. И главни социолози века од О. Конта, А. Токвила, Е. Диркема, до М. Вебера, нису били ван токова великих идеологија 19. века: либерализма, конзервативизма и радикализма, индустријске и демократске рево-

луције „које су обликовале идеологије, а такође и темељне идеје социологије (Низбет, 1999: 36, 37–38). Идеје и политички термини којима је Марковић анализирао стварност Србије у највећем је обликовала идеологија радикализма. Он је наду за Србију, Европу, човечанство видео на политичком краку друштва, из којег није нестао миленаризам. Радикализам деветнаестог века садржао је јасне моделе револуционарног хилијазма. Он је извирао из вере у апсолутну моћ, не ради ње саме, „већ зарад рационалног и хуманитарног ослобођења човека од тираније и неједнакости (укључујући и верску) које су га вековима мучиле“ (*исто*, 39).

„Вјерују“ људи из шездесетих (седамдесетих) година деветнаестог века, којим је и Марковић припадао, означених као „републиканско-социјалистичка школа“, „циришка школа“, „циришки револуционари“, „циришки отрови“ (Жујовић, 1923: 6), у идеолошком смислу С. Јовановић је дефинисао као једну смесу „радикализма, натурализма, позитивизма, оптимизма и анархизма“ (Јовановић, 1903: 3). С. Јовановић је у неку руку посматрао Марковића, као претечу бољшевика, увиђајући више разлике него сличности. Бољшевизам је изашао из марксизма, а Марковић није био марксиста, нити је код њега било класне мржње, борбености, и тероризма. Према Јовановићу, Марковић је човекољубиви идеалист старог утопијског социјализма, чији је начин писања и пропаганде „начин једног социјалног педагога, а не једног подстрекача грађанског рата. Он је хтео довести људе до социјализма путем просвећивања, а не путем диктатуре.“ (Јовановић 2, 1990: 225, 226)

Марковић је „идеалист-пројета“, припадник у „души страсних и споља страсних идеолога“, један „јакобински тип, али ипак нешто поправљени и ублажен“, којом се „толико разликовао од људи оног сујетом хипертрофираног романтичарског нараштаја“ (Скерлић, 1910: 115, 119, 120, 121). За Марковића је јакобинац „заиста – челик карактер“, „последњи Римљанин“, спреман да за своја начела и погине, баци чинове и све титуле, позове народ да се на барикади бори голим рукама, остане câм и погине последњи. Марковић не сумња да би ове врлине за социјалисте биле далеко боље, али их они немају (Марковић XI, 1996: 188).

Марковић, за којег је идеал човека „највећа нежност скопчана с највећом сталношћу и енергијом“ (чију „сентименталност“ и „идеалност“ одбацују само сурови себичњаци „јадни фразери, који су напамет научили звечеће фразе“ (*исто*, VIII, 1996: 209), настојао је да схвати историју и живот појединаца, као и њихове узајамне односе у условима српског деветнаестовековног друштва. То је према Рајту Милсу (који је за многе научнике постао „икона критичке социјалне теорије“, „савест америчке друштвене науке“, „двадесетовековни примерак просветитељског критичког ума“, симбол критичког академског радикализма и идеал јавног

радника [Јакшић, 2007: 6]) управо оно што представља несумњиви задатак *социолошке имагинације* и њене перспективе.

Онај ко је у стању да то појми за Милса има и красе га одлике „класичног социјалног аналитичара. Такви су, нема сумње: китњасти, софистицирани, систематични Херберт Спенсер (Марковић га само помиње – М. Ш.), грациозни, заједљиви, скрупулозни Е. А. Рос: Огист Конт (Конт, чији значај класификације наука и поделе друштва на статику и динамику истиче Марковић) и Емил Диркем; комплексни и проницљиви Карл Манхајм. Социолошка имагинација даје свој квалитет свему ономе по чему Карл Маркс (којем се Марковић није само дивио – М. Ш.), интелектуално бриљира; она је основна одлика Торстен Вебленовог блиставог и иронијом обележеног посматрачког дара; она је омогућила Јозефу Шумпетеру да изгради оне многоструке конструкције реалности (...) исто онако као и у основи дубине и јасноће Макса Вебера. *Социолошка имагинација је*“, каже Р. Милс, „*обележје свега онога што је најбоље у савременим студијама о човеку и друштву*“ (Милс, 1998: 8–9; подвукао – М. Ш.).

Милс је сматрао, можда најплоднијом дистинкцијом којом социолошка имагинација оперише, ону која дели ситуације на „личне, приватне тешкоће, условљене средином у којој се живи“, и на „јавне друштвене проблеме, који извиру из социјалне структуре“. Ова дистинкција представља основно оружје социолошке имагинације и суштину свих класичних дела у области друштвених наука (*исто*, 11). Свакако, таква „социолошка имагинација“ је била оруђе и суштинска одлика Марковићевих најзначајнијих дела: *Србија на Истоку* и *Нова начела политичке економије* (в. Марковић, [1872] VIII, 1996; Марковић [1874] IX–X, 1988). Он себе није сматрао књижевним занатлијом „коме је занат само да напише књигу“. Наводио је пример управитељства *Матице српске* које се према њему односило као „спрам неког просјака“. Себе је описивао „као књижевни пролетарије“. Полемику, иако је био страстан полемичар, колико и критичар, доживљавао је као „страшно несносан посао“ (Марковић VII, 1996: 178, 183, 191).

У време кад су социјалисти у Србији називани „петролејцима, паликућама и најгорим људским олошем“ (В. Казимировић) Марковић је прогањан, забрањиван, и осуђен казном затвора због „опорочавања и омаловажавања државних власти и уређења државна“ учињеног путем штампе (Марковић XII, 1996: 111). Светозареви пријатељи и брат Јеврем (који ће и сâм бити осуђен на смрт) држали су да је Марковић у пожаревачком затвору отрован „па је услед отрова лагано венуо, док се најзад није у вечност преселио“ (Л. Нанчић, у: Марковић XIV, 1997: 205).

Сама замисао научне социологије, чији је термин Конт сковао и нерадо користио, дајући рационално образложење социологије, настала је у једном непријатељском окружењу и времену. Њој је доприносио „аро-

гантан, груб и непријатан“ став управо Конта, који се залагао за „менталну хигијену“, нечитања инфериорних писаца, који још бораве у мрачном добу „теолошког мишљења“, прогласивши социологију рођеном „краљицом међу наукама“, а себе „великим свештеником човечанства“. Стога је овај несрећан Француз био исмеван и називан лудаком (Тарнер, 2009: 31, 34).

Отуда је у највећем потицао узрок и за многе неприлике због Марковићеве критике, и неприлике оних који су критиковали његове „радикалне“ и „имагинарне“ концепције народно-политичког програма „разбојничке банде“ око *Радника*, „убилаца, робијаша, комунаца који се сви црвене крвљу племенитог кнеза Михаила“, како је грмела ондашња режимска српска штампа, сматрајући тешким злочином и са́мо растурање *Србије на Истоку*, „најбоље, најоригиналније и најважније“ Марковићево дело (Скерлић, 1910: 67, 107, 73). Ова књига „сва ишарана црвеним плајвазом“ стајала је и на столу краљевског намесника Миливоја Петровића Блазнавца, који је круг око Марковића нападао као револуционаре и комунисте, иако се раније „шушкало понешто о неком уговору с Блазнавцем“. Савезништву редакције *Радника* с Блазнавцем, о чему се поверио са̂м Марковић (Д. М. Ценић, у: Марковић XVI, 1996: 148).

Док је Ј. Ристић, управљач Србије с неограниченом влашћу, наредио, по повратку С. Марковића у Србију (јесен 1873) да га нико не узнемирава (Перовић, 1993: 190). Блазнавац им је претио „туцањем камена у Топчидеру (робијашница)“, увидевши да више нема ништа од његовог кола младих људи и појаса око младог кнеза Милана Обреновића, у чијем би друштву делио власт и радио на напретку земље (Марковић VIII, 1995: 116). Највероватније је члан тог кола био и Марковић. Блазнавцу је преостало да под оптужбом да је „желео смрт“ кнеза Милана, под његовим притиском, уместо срамне, изабере часну смрт „испијањем“ отрова (1873) и буде свечано сахрањен, уз оплакивање званичних листова о губитку „великог државника, који је изненада преминуо од дифтерије“ (Перовић, 1993: 189).

У таквој друштвеној клими, достојној савремених трилера, настала је, може се слободно рећи и прва „социолошка студија“ у Србији, *Србија на Истоку*, или боље и тачније рећи – прва „историјска социологија“ једног социјалног аналитичара какав је био С. Марковић, са свим врлинама и манама свога времена. Иначе, историјска социологија је, у свом најбољем виду, „рационална, критичка и имагинативна. Она трага за механизмима помоћу којег се друштва мењају или репродукују“, „тражи скривене структуре које неке људске тежње осујећују, док друге чине остваривим, без обзира на то да ли их ценимо или не“ (Смит, 2001: 7).

Чини се да је Марковић, трагајући за механизмима примене и репродукције српског друштва, понирући у скривене структуре, две деце-

није пре Диркема, разликовањем нормалног од патолошког, прихватио без задршке, основно начело, *објективне стварности друштвених чињеница*, издвојивши га од споредних питања. Тако је остао веран „социолошкој традицији“, из чијег је признања произашла целокупна социологија. Јер „наука социологије могла се на миру родити тек онога дана када се наслутило да друштвене појаве, иако нису материјалне, остају реалне ствари које подносе пропитивање“ (Диркем, 1999: 18).

Борећи се против колективне репресије ка најуобичајенијим моделима мишљења, уздижући свој разум, изнад ауторитета, Марковић је друштвене чињенице у Србији пропитивао као односе, што је неупоредиво теже, а мање као ствари и личности, што је много лакше. Раскидајући одлучно са спонтаном филозофијом историје, он је акумулацијом знања и синтезом својих идеја, ојачаних опозиционом снагом анализе постојеће стварности, смештајући *Србију на Истоку* дошао до своје најбоље „социјално-политичне штудије“, у којој само „пишчево име јамчи за унутрашњу вредност садржаја“.

Покушавајући да види какво би друштво могло да буде, Марковић је настојао да адекватно сагледа какво српско друштво заиста јесте, показујући „постанак тадашње српске државе и значај прве српске револуције“ кроз развитак српског народа после ослобођења од „турског господства“. Његов рад се више ограничио на „развитак друштвених и државних одношаја“, „стања и појмова“, без карактеризације личности оног времена, пре свега, саглéдањем последица развитка традиционалних установа и појмова, утицаја науке, или простог подражавања туђинских форми, на развитак политичке форме „нове српске државе“, проблем њених граница, влада и управљања. Дефинишући државу као „само организовано друштво“, чије темеље „породични и друштвени економски склоп“, „само чувају“ политичке установе.

Марковић је, тумачећи постанак саме српске државе и последице српске револуције, показивао је шта српски народ треба да ради, чему да тежи у великој борби за ослобођење, шта је добио, а шта изгубио у свом државном развитку. Није сумњао у лидерску улогу Србије, у ослобођењу Балканског полуострва, која ће се у потпуности потврдити четири деценије касније. Циљ самосталног државног развитка, „слободу и јединство“ српског народа Марковић је замишљао и разумевао као „потпуно ослобођење од власти тираније, од умног и материјалног ропства“, чији би основ као и сваке цивилизације било „развијено мишљење и развијено осећање“, заштита сваке личности од насиља других и насиља саме државе („држава слободни договор грађана“); као могућност да усавршавањем народних друштвених установа и појмова, применом научних достигнућа и открића, без примене „туђинске форме и закона под именом цивилизације“, као што се то радило у „шумадијској кнежевини“

(и данас понавља у „европејској“ Србији – М. Ш.), изгради „оригиналну словенску друштвену зграду“ и „оснује друштво на основу слободе, једнакости и братске утакмице“, чему су онда (и сад) тежили сви напредни народи света“ (Марковић VIII, [1872] 1995: 3, 4, 7, 75, 78, 79, 84, 96).

У том смислу „држава војничко-полицијска“, каква је била ондашња Србија (и касније) сасвим је непотребна српском народу, који у новој држави нема „*ни унутарње ни спољње слободе*“, с обзиром да се унутрашња и спољна политика, закони и све друго удешавало „интригом и ’внушенијем’ странаца“, најчешће у „господским салонима преко жена, шпијона и лакеја који су само по милости овога или онога носили титулу и униформу српског чиновника“. Пужење и увијање пред страном господом, не *због државних разлога* и осећаја политичке слабости, већ што је то постао „лакејски ропски дух“ више „српске класе“, што је то била „цивилизација“, „нобл“, чиме се добијало поштовање код „страних дворова“, ордени и друга „одличја“. А гаранција слободе и напредовања тражила у милостињи и гаранцијама конзулских салона, грабежи капиталиста и отрцаних ћифтинских економских теорија, како би непрестано остало „животињско клање и отимање“, „цивилизација, која се карактерише сјајношћу власника, богатством и нацифраношћу њихове околине а у исто време понизношћу и крајњом сиротињом већине народа“ (*исто*, 84–85, 89, 90, 79, 81).

С друге стране, повезујући национално и социјално ослобођење Срба, Марковић је оштро критиковао начело српске политике, под називом „Велика Србија“, верујући да би у новој држави наступили исти правни и економски односи, са свим последицама, који су постојали и постоје у Србији. Ништавило те „велике политике“ огледало се у неодољивим препрекама: независност Црне Горе, са њеним интересима у Босни и Старој Србији; властела босанска, њена права, и останак босанске раје у ропству. Добити Босну ратом значило би изазивање *социјалне револуције*, уништење домаће аристократије, тако да остаје отворено питање како би ослобођена одушевљена раја прихватила да „дође под српске пандуре капетане и остале господаре“?

Очигледно за Марковића, политичка мисао „Велика Србија“, била је највећа политичка „утопија“ у мозаику различитих балканских народа који никако неће пристати да се „анексира“ у *српској монархији*, налик на Аустрију или Угарску, која је за саме српске државнике неодржива. Зато Марковић пита: „Је ли вредно да се српски народ бори за такву бесмислицу само зато што су неки српски државници добили вољу да мајмунишу Кавуру или Бизмарку?“ Одговор Марковића је недвосмислено одречан: „Србија не сме бити жртвована интересу једне породице или боље – интересима неколико властољубаца.“ Једини излаз за српски народ Марковић је видео у балканској револуцији која би срушила све

државе, које не дозвољавају народима да се „сједине као слободни људи и равноправни радници; као савез општина – жупанија – држава – како им најудесније буде“ (*исто*, 92–93, 97).

Ове идеје „реално“ и „имагинарно“, Марковић је уобличио још у „петроградској фази“, у чланку: „Велика Србија“ (1868), сматрајући да у условима лажних појмова, политичке незрелости и несвесности („српски народ већином не мисли ни о свом праву ни о равноправности с другим народима“), политику „јаке и велике Србије“ противну темељним интересима српског народа, која уједињена по форми само би спречавала и окивала његове материјалне и умне снаге, и касније или раније довела би до неке спољашње или унутрашње катастрофе. „Српски народ ван кнежевине добио би врло мало, а народу у кнежевини у ’великој Србији’ било би много горе но што му је сада у малој Србији.“ (Марковић I, 1987: 194, 192, 193)

Српско јединство, како је Марковић писао у чланку: „Социјализам или друштвено питање“ (1874), мора садржати нешто стварно, пре свега државу са њеним границама. Али те границе немогуће је одредити без сукоба са суседима (Хрвати, Бугари, Румуни). Тим пре што српски народ нема никаквих географских ни етнографских граница које би му одређивале неку јединствену целину. Стварање једне државе српског народа подразумева непријатељске односе са Хрватима, Бугарима и Румунима, рушење Турске и Аустрије, преузимање улоге *освајача*. Чак ни српска уједињена омладина у Угарској не узима озбиљно „српско уједињење“.

Под ослобођењем и уједињењем Срба они су подразумевали ослобођење Срба у Турској, с којима би остали у „духовном јединству“. Најснажнији део те омладине, *Српска народна странка* у Угарској, теоријски и практично заступала је „начело федерације – начело које види српски народ или у савез источних народа, или у савез југословенски, али никако не у једну српску државу“. На другој страни „о српској држави која би обухватила све Србе у Турској и Аустро-Угарској ни један српски државник није никада ни размишљао“ (*sic!*), док не само Бугари, већ ни Црна Гора, нису ни најмање показивале вољу да буде провинција „велике Србије“, а „савез с Грчком“ није донео ништа, па су „напуштени“ морски планови о српском „ослобођењу“ и „уједињењу“. Успостава једне државе народа поцепаног на „три вере и четири државе“, који у Србији једва има милион и двеста педесет хиљада становника јесте по Марковићу, управо донкихотска политика, и могла је понићи само у главама људи који имају такав појам о влади и држави као Дон Кихот о ритерству.

Уједињењем Србије, Босне, Црне Горе, Херцеговине и Старе Србије, „Велика Србија“ морала би нужно постати, војничко-полицијска

држава, улажући сву снагу у одбрану од спољних непријатеља, од умног и културног развитка не би остало ништа. Спољне околности чине настанак и опстанак такве државе немогућим. Ништа мање нису ни унутрашње препреке, културне разлике земаља које би ушле у њен састав (Србија, Босна и Црна Гора). Србијанско друштво је засновано на приватној својини, слободи рада, конкуренцији, бирократској управи, извесном степену свести о унутрашњој самосталности и самоуправи, претпоставкама за савршенији државни и друштвени склоп према другим српским земљама. У Босни влада стара српска властела, пониженост и утученост народа, подељеност на три вере, о чему се још дуго мора водити рачуна. Цивилизацијски услови у Босни су сасвим друкчији но у Србији. Док је Црна Гора „још племенско пре-друштвено стање“ на које се калеме неки елементи европских државних система. Црногорци по економском и друштвеном развитку и свести о самоуправи такође се сасвим разликују од Србије. Херцеговина се једним делом приближава Босни, а другим делом Црној Гори, а Стара Србија једним делом Србији, а другим Црној Гори.

Као решење „одричући се народности“ као општег правила образовања држава, Марковић види савезно устројство, три самостална унутрашња уређења, три главна дела српског народа, које би подразумевало „ослобођење у културно уједињење, а не уједињење канцеларија, које би му донеле неизбежно тиранију и материјално пропадање“. Социјалисти су изнели јасан програм унутрашњег и спољног развитка српског народа: „социјални преображај изнутра, на основу народног суверенитета и општинске самоуправе, револуција у Турској и федерација на Балканском полуострву“ (Марковић XIII, 1996: 150, 152–155).

У самој ствари треба да стоји колективна задруга, социјална општина, односно федерација општина, из којих се склапа цело друштво социјалне демократије. Томе треба додати да је општина код Словена врло често значила исто што и република (*исто*, 117). Међутим, у једном писму Пери Тодоровићу из пожаревачког затвора (2. јул 1874) Марковић тврди да сматра „ни за какву савршену или бар добру систему ону политичку децентрализацију у Швајцарској, која цео народ разбија на ситне комадиће, који нису у стању да се културно развијају као једна организована целина“. Стога нешто касније, скоро пред сâм крај живота, у једном другом писму Пери Тодоровићу (26. 12. 1874), Марковић, онога ко би хтео да Србију разбије на две хиљаде и неколико стотина, малих, раштрканих, слабо саобраћајно повезаних општина са државним функцијама назива „правом будалом“, био он социјалиста или не (Марковић XIII, 1996: 179, 181).

Па ипак, поред критике „велике Србије“, Марковић је, у *Јавности* 18. IV 1874. године, писао: „Србија у данашњим границама не може има-

ти веће будућности... шта више према спољним приликама њена будућност је у опасности... ми смо морали наново да се освестимо: да Србија још није зграда дограђена, да без опште народне слободе не може за нас бити правог благостања" (Марковић XI, 1996: 179). Зато Марковић не сумња да је узрок пропасти свих дотадашњих држава, *једино деспотски притисак и материјална експлоатација народа* (Марковић VII, 1996: 3; подвукао – М. Ш.). Тако да ће и у будућности све људске беде и патње долазити од „рђавог друштвеног устројства, а не од природних закона који управљају умножавањем људи и производа" (Марковић IX, 1988: 205). Он горко осећа слабу социјалну диференцираност, једноличност, неразвијеност, готово примитивност привреде (и друштва) Србије, налазећи у народној самоуправи јамство против царства тиранија и услов бржег привредног и културног развоја (Лапчевић, 1922: 52, 57).

Свакако то потврђује колико је писац „постанка тадашње српске државе и значаја прве српске револуције" и први творац српског друштвено-државног нето баланса у Р. Мертоновом смислу, једно „чудновато сањало" (Јовановић, 1903: 167), „један велики лични пример", „покретач покретача... со соли земљине" (Скерлић, 1910: 259, 267), и човек чије дело „измиче нашим шематским класификацијама" (Ћирић-Богетић, 1976: 105), долазио до научних напора, да се послужим исказом Р. Низбета, „пре путевима једног уметника неголи онима једног обрађивача података, логичара или технолога" (Низбет, 1999: 48). Изазвавши нешто налик на кризу српског национализма (С. Јовановић), Светозар Марковић, остао је субјект у А. Туреновом смислу, који је, одабравши своју страну, јасно преузео све ризике, никада не одустајући од служења великим циљевима како би Србија постала слободно место и праведно друштво, јасно указујући „радикално" и „имагинарно" шта ваља радити и чему тежити ради остварења тих циљева.

Показујући тенденцију развитка српског друштва, у чијем корену лежи клица разарања „словенске и српске цивилизације", Марковић, попут свих великих социолога, никад није престао да буде и морални филозоф и уметник. Како би то сажео Вернон Дибл (Vernon Dibble): „Социологији су били потребни моралисти да би могла да настане" (цит. наведен према: Козер, 2010: 14). Значај те традиције снажно сведочи јасно изражена Р. Милсова свест о епигонској ситуацији савременог социолога: „Они који желе да размишљају о природи друштва и историје у наше време живе у сенци великих људи деветнаестог века... незгода је у томе што многи од нас то не знају" (цит. наведен према: Јакшић, 2007: 24), и заборављају да се у 19. веку догодила једна битна промена социјалне политике и организације која је утицала на начин функционисања света. „Од тада, у правом схоластичарском маниру, ми само пискарамо по маргинама ових идеја." (Сол, 2011: 372)

Стога, ако социологија подразумева науку, која хоће да разуме и тумачи друштвено делање и тиме објасни оно што је узрочно у његовом току и његовим последицама (Вебер, 1976, I: 3), или „науку о колективном понашању“ (Р. Парк), онда је С. Марковић, као ватрени моралист и друштвени реформатор, не само „претеча“ који је дијагностиковао стање српског друштва, жестоком критиком, него и наш „савременик“ који је успешно предвидео његово кретање и последице тог кретања у будућности српског народа, тако да заслужује моје дивљење, тим пре, и тим више, што је социологија тек са њим, као „првим социологом“, управо започела своје конституисање у Србији, пре нешто више од 140 година. Његов индивидуализам проузроковао је и његово отпадништво. Но, упркос томе што свако научно „остварење“ подразумева нова „питања“ и *тражи* да буде „превазиђено“ и да застари, што као чињеницу мора прихватити свако ко жели да се бави науком (Вебер, 1998: 69–70) – не само као судбину, већ и као циљ – верујем, без претензије да канонизујем „оца“ српске социологије, да би свако разматрање историјског развоја социолошке баштине и заједнице у Србији, морало започети са С. Марковићем, што је до данас, некако заборављено.

Отклањање ове интелектуалне неправде српској социолошкој заједници ништа не би наудило. Напротив, обнова критичког духа у српској социологији, могућа је и у интензивном дијалогу са критичким мишљењем традиције С. Марковића. Јер, како би рекао Марковић, социолог „не треба довека давати кап истине у чабар воде“. Њима „треба пропаганда делима, а не само речима. За речи има их доста.“ Његово дело даје ми без сумње за право да га ставим на почасно место међу оснивачима наше дисциплине. Овај млади чангризавац из Јагодине, својом свежом и језгровитом прозом, још увек може бити од велике користи. Када је вест о успеху легализације шпекулантског, пљачкашког и мафијашког капитализма у његовој земљи „расељачених сељака“ (Турен, 2011: 21) допутовала на небо до Марковића, вероватно је његов блажени младалачки осмех заменила неверица и бол упитности зашто је социологија у Србији још увек у *ауту*, зашто се о њој тако мало *разговара*? Или је можда опет резигнирано закључио, као на почетку у Петрограду: „Тако је било у свима друштвима, где се не признаје начело равноправности већ начело старешинства.“

Србија је и данас, као у време С. Марковића, недограђена „заробљена земља“ (в. Антонић, 2002) и „слаба држава“ (Антонић, 2009), у којој у љутњи или очају, уверењу идеологије, друштво не дозвољава да се ослонимо на снагу заједнице. Марковић је веровао да имамо избора и није се препуштао несрећном одрицању. Напротив.

Литература

Антонић, С., 2002, *Заробљена земља. Србија за владе Слободана Милошевића*, Београд: Откровење.

Антонић, С., 2009, *Елита, грађанство и слаба држава: Србија после 2000*, Београд: Службени гласник.

Цвијић, Ј., 1921, *Говори и чланци 1*, Београд: Издавачка књижара „Напредак“.

Цвијић, Ј., 2011, *Балканско полуострво и јужнословенске земље: основе антропологије*, Београд: Марсо.

Ћирић-Богетић, Љ., 1976, „Схватање Светозара Марковића о еманципацији и равноправности жена“, у: *Зборник радова о Светозару Марковићу*, ур. С. Глигоријевић, Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“.

Durkheim, E., 1999, *Pravila sociološke metode*; Zagrab: Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo.

Dirkem, E., 2007, *Društvo je čoveku Bog*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet.

Ђорђевић, Т., 1924, *Из Србије кнеза Милоша. Становништво – насеља*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.

Ђорђевић, В., 1976, „Отворено писмо Г. Светозару Марковићу од др Владана Ђорђевића“, у: В. Вулетић, *Савременици о Светозару Марковићу*, нав. дело, стр. 121–130.

Ђорговић, М., 2010, *Српски валцер*, Београд: Лагуна.

Гавриловић, А., 2008, *Знаменити Срби XIX века* (друго допуњено издање), Београд: Научна КМД.

Јакшић, Б., 2007, *Милсова критика друштва организоване неодговорности*, Београд: Службени гласник.

Јовановић, С., 1903, *Светозар Марковић*, Београд: „Доситеј Обрадовић“ – штампарија Аце Станојевића.

Јовановић, С., 1937, *Формална социологија*, Београд: Футур.

Јовановић, С., 1990, *Политичке и правне расправе I–III*, Сабрана дела, том 2, Београд: БИГЗ и др.

Kozer, L. A., 2010, „Američki trendovi“, u: D. Marinković (priredio), *Američka sociologija 1892–1914*, Novi Sad: Mediterran Publishing, str. 11–56.

Ković, M., 2011, „Saznanje ili namera: savremena svetska istoriografija o Srbima u XIX veku“, *Sociologija*, Vol. LIII, № 4, str. 401–416.

Лапчевић, Д., 1922, *Историја социјализма у Србији*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.

Лепенис, В., 2009, *Култура и политика*, Београд: Службени гласник.

Марковић, С., 1987, *Целокупна дела*, књ. I, II, Београд: Научна књига; Нови Сад: Матица српска; Приштина: Јединство.

Марковић, С., 1988, *Целокупна дела*, књ. IX, X, Београд: Научна књига и др.

Марковић, С., 1995, *Целокупна дела*, књ. IV, V, VIII, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Марковић, С., 1996, *Целокупна дела*, књ. VII, XI, XII, XIII, XV, XVI, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Марковић, С, 1997, *Целокупна дела*, књ. XIV, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Merton, R. K., 1998, *O teorijskoj sociologiji*, Beograd: Plato.
Mils, R., 1998, *Sociološka imaginacija*, Beograd: Plato.
Монтескје, Ш. де, 2011, *О духу закона*, Београд: Завод за уџбенике.
Низбет, Р., 1999, „Јединичне идеје социологије“, у: А. Мимица (приредио), *Текст и контекст: огледи о историји социологије*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 31–48.
Перовић, Л., 1985, *Српски социјалисти 19. века*, књ. 2: *Идеје и покрет Светозара Марковића*, Београд: Рад.
Перовић, Л., 1993, *Српско-руске револуционарне везе: прилози за историју народњаштва у Србији*, Београд: Службени гласник СРЈ.
Перовић, Л., 2000, *Људи, догађаји и књиге*, Београд: Хелсиншки одбор за људска права у Србији.
Рицер, Џ., 2009, *Савремена социолошка теорија и њени класични корени*, Београд: Службени гласник.
Скерлић, Ј., 1910, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд: Нова штампарија Давидовић.
Смит, Д., 2001, *Успон историјске социологије*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
Сол, Џ. Р., 2011, *Пропаст глобализма и преобликовање света*, Београд: Архипелаг.
Шемјакин, А. Л., 2008, *Идеологија Николе Пашића: формирање и еволуција* (1868–1891), Београд: Завод за уџбенике.
Tarner, Dž. H., 2009, *Sociologija*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
Тасић, Ђ., [1938] 2005, „Општи преглед наше социологије и наших друштвених наука“, *Журнал за социологију*, бр. 3. (јесен), стр. 249–280.
Тодоровић, Д., 1974, *Суђење Светозару Марковићу*, Београд: Рад.
Turen, A., 2011, *Nova pradigma*, Beograd: Službeni glasnik.
Вебер, М., 1976, *Привреда и друштво*, том 1, Београд: Просвета.
Вебер, М., 1998, *Духовни рад као позив*, Сремски Карловци. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
Вулетић, В. Р., 1964, *Светозар Марковић и руски револуционарни демократи*, Нови Сад: Матица српска.
Вулетић, В. Р., 1976 (приредио), *Савременици о Светозару Марковићу*, Београд: Рад.
Жујовић, Ј. М., 1923, *О републиканизму у Србији*, Београд: Штампарија „Скерлић“.

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 1, стр. 111–137
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Milojica M. Šutović
University of Priština, Philosophical Faculty
sutovicm@gmail.com

S u m m a r y

"RADICAL SOCIOLOGY" AND "SOCIOLOGICAL IMAGINATION" OF SVETOZAR MARKOVIĆ

Looking in a retrospective way, Serbs do not have, nor have canonized sociological "classics" of them. But, to be able to acknowledge on which way is sociology established in the Serbia, it is necessary to see the way of its self-constitution in a building of connections with the history, organic development and the whole culture of our own people. Without that connection it is impossible to make sociology of any people. By that, in the following its way of developing, for its principle and the focus of interests I am taking "radical sociology", "engaged intellectual" and the famous Serb of 19th century Svetozar Marković, as the first Serbian thinker for whom is the ordering of society, by himself, most significant question of the society. He wrote it in a systematic way, as a "sociologist in a right sense of word, not knowing for it", and first in the Serbia who wrote the "socio-political study" "Serbia on the East" (1872) about development of a "social and state relationships" with intention to show to Serbian people what was coming with the Serbian revolution and deliberating from the "Turkish lordship", what he was in situation to give, and what not, and what he had lost in his state development. Marković sees the goal of that development as Serbian deliberating from the tyranny of government, from the mental and material slavering, in the building of the society of freedom, equality, brotherhood connection, of original Slavic social building, on the ground of a scientific discoveries and perfecting (finalising) of a national institutions and conceptions. From the other side, Marković was criticized brightly model of a military-policy state and a romantic-national principle of Serbian politic known as the "Great Serbia", considering it as a nonsense, to whom Serbia have not due to be sacrificed. All that shows how much the writter of a "generating of Serbian state of his time and a significance of the first Serbian revolution", was a subject in a sense of A. Tourain, self-conscious of the risk and election of goals, by the first consideration Serbian social-state pure balance, and shows the tendencies of his development, in which reason, according to his investigations, lays in the destruction of a "Slavic and Serbian civilisation".

Looking in that way, S. Marković was never taking off from the serving to great goals, in order to Serbia become a place of freedom and justified society, clearly shows what is needing to work and to what serving "radically" and "imaginative" for the realization of that goals, by a clear diagnosis of the time and by an anticipation of the future. It confirms how much is S. Marković not just a "ancestor" of us, but also a "contemporary sociologist" to us, who deserves my respect, and more than that, because sociology began with him with him as a "first sociologist" in its constitution in a Serbia, 140 years ago. Without pretensions of canonizing "the father" of the Serbian sociology, I believe that, with an exception of that "fatherness", by eliminating of one intellectual unjustice, it will not be negative to the Serbian sociological heritage and society, but on the contrary.

Key words: Slavic-serbian society, Perfection of a social institutions, "Radical sociology", "Sociological imagination", Military-police state, Deliberating, Justice

Владимир Зарић
Филозофски факултет
Београд

УДК: 316.324.5(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

СОЦИОЛОГИЈА ЗАДРУГАРСТВА МИХАИЛА АВРАМОВИЋА

Овај рад је посвећен највећем имену српског земљорадничког задругарства, Михаилу Аврамовићу, и његовој социологији задругарства, како у теоријском тако и у практичном облику. Први део обрађује значајне догађаје у нашем задругарству са краја 19. и почетка 20. века, почев од оснивања првих земљорадничких задруга, формирања Главног савеза и његовог придруживања Међународном задружном савезу, до доношења Закона о земљорадничким задругама. Други део се бави теоријским и методолошким аспектима Аврамовићеве социологије задругарства, а трећи обрађује тензију између економских и социјалних функција задруга, као и расцеп у домаћем задругарству на Јагодинским конгресу. Четврти део се бави Аврамовићевим концепцијама односа задруга, политике и државе, као и његовим изнуђеним ангажманом током Другог светског рата у Недићевом режиму. Несумњиво, Михаило Аврамовић спада и у ред најплоднијих народних просветитеља, будући да је својим задружним васпитањем успео да српско село и сељаштво уздигне на један виши културни ниво и да их тако укључи у опште друштвене токове.

Кључне речи: *Михаило Аврамовић, задругарство, земљорадничке задруге*

Од Вранова до Лондона

Иако је завршио Трговачку школу, а по занимању био банкарски чиновник, Михаило Аврамовић је један од родоначелника социологије у нашој земљи и свакако први српски диркемовац.[1] Можемо га сврстати у тзв. „самоуке социологе“, групу интелектуалаца разних професија који су социолошка знања самостално стицали читајући иностранну литературу и слушајући предавања из социологије на универзитетима у иностранству, настојећи да стечена знања прошире на овим просторима. Аврамовић је био иницијатор и покретач Друштва за социјално васпитање, мало познатог, али за историју социологије на нашим просторима врло интересантног удружења. Ипак, оно за шта се Аврамовићево име најчешће везује и по чему ће бити упамћен јесте његова кључна улога у организо-

[1] Овај чланак представља прилагођену и скраћену верзију дипломског рада „Социологија задругарства Михаила Аврамовића“, одбрањеног 2005. године на Одељењу за социологију Филозофског факултета у Београду; ментор: проф. Сретен Вујовић.

вању првих земљорадничких задруга и развијању задружног покрета на нашим просторима.

Михаило Аврамовић је рођен 1864. године у селу Дубона, крај Младеновца, где је завршио основну школу, док је гимназију, Трговачку школу и Велику школу свршио у Београду. После завршене школе извесно време је радио у Класној лутрији и још неким кредитним институцијама у Београду и Смедереву. Године 1893. постаје управник Подунавске окружне задруге у Смедереву и од тог тренутка читав свој радни век посвећује задружном покрету, а нарочито земљорадничком задругарству. Био је оснивач и дугогодишњи управник Главног савеза српских земљорадничких задруга, оснивач Главног задружног савеза Краљевине СХС, а активно је учествовао и у оснивању земљорадничких задруга у другим земљама, посебно у Бугарској и Грчкој. Аврамовић је такође био професор задругарства на Пољопривредном факултету у Београду, као и оснивач, главни уредник и најчешћи аутор чланака часописа *Земљорадничка задруга*, оставивши тако за собом велики број радова из области задругарства. Његов допринос јачању и ширењу задружног покрета, пре свега земљорадничког задругарства не само у Србији већ и на читавом Балкану непроцењив је. Сâм покрет доживљава снажан развој и достиже светски ниво управо у периоду његовог организацијског и теоријског ангажмана на овом пољу.

Све земљорадничке задруге које су се оснивале током 19. века широм Европе имале су исти задатак – да побољшају друштвено-економски положај широких слојева сељаштва, директно погођеног продором капиталистичких односа, тј. последицама које они са собом доносе. Борба против зеленаштва, јевтиније снабдевање села, ослобађање привреде од остатака натуралне привреде и оспособљавање сеоског газдинства за виши, савременији начин производње постају основни задаци земљорадничких задруга. Прворазредни значај за појаву првих земљорадничких задруга на српском селу имала је Подунавска окружна задруга. Када је 1893. године Михаило Аврамовић постављен за управника ове институције, захтевао је да најпре отпутује у неке западноевропске земље, где би проучио неке облике кредитирања земљорадње. Путујући по Европи, Аврамовић се најдуже задржао у венецијској области код др Леона Воленберга (Leon Wallenberg), који је у то време пропагирао и радио на оснивању земљорадничких задруга у Италији.

Аврамовићево лично познанство са др Воленбергом и боравак на његовом имању у Лорећији утицали су на то да се определи за земљорадничке кредитне задруге Рајфајзеновог типа. Овакав тип задруга, који је већ пола века успешно егзистирао широм западне Европе, показао се као најподеснији облик кредитирања ситног и средњег сељачког газдинства, а начела рајфајзенизма Аврамовић је само прилагодио нашим

условима. Основни принцип на којем су се заснивале кредитне задруге био је *неограничена солидарна одговорност* чланова, по којем сваки члан целокупном својом имовином одговара за задружне обавезе било према задругарима било према другим физичким и правним лицима. Овај принцип је био неопходан, јер се њиме појачавало поверење задругара према задрузи (одговарајући целокупном својом имовином, задругари су морали да буду заинтересовани за њено што боље пословање) и подизала кредитна способност саме задруге.

Остали задружни принципи су били територијална ограниченост (ради лакше контроле уласка нових чланова, јер се тако основни услов – поштење задругара – лако могао проверити); принцип набавке и додељивања кредита само својим члановима; бесплатна и почасна служба чланова управног и надзорног одбора; недељивост прихода (сва добит задруге је само задружна својина и улази у задружни фонд, који је служио за покривање евентуалних губитака); и принцип самопомоћи (чији је циљ био да се обезбеде довољна сопствена средства како би задруга постала самостална и економски независна привредна организација). Новчана средства кредитних задруга састојала су се од штедних улога задругара, од зајмова које је задруга узимала од других кредитних установа и од задружног резервног фонда (формираног из вишка наплаћеног интереса на позајмице које су даване члановима, а који је служио за покриће евентуалних пословних губитака).

По повратку у Смедерево Аврамовић је најпре преуредио Подунавску окружну задругу, тако да је њен основни задатак постао то да обезбеди најповољније кредите за земљораднике, и то посредно преко задруга, које би, опет, обезбеђивале правилну и систематску примену кредитних услова. Задруге је требало формирати као нарочите сеоско-економске установе које би се заснивале на начелу неограничене одговорности својих чланова, како и стоји у једном од првих бројева часописа *Земљорадничка задруга*. Сама правила задруге Аврамовић је осмислио и правно формулисао у виду Међусобног уговора земљорадничких задруга, будући да ни у једном тадашњем закону није било помена о удружењима у којима чланови солидарно одговарају за своја пословања.

Организационе припреме за оснивање првих задруга Аврамовић је вршио уз несебичну помоћ својих пријатеља и партијских колега из Народне радикалне странке крајем 1893. и почетком 1894. године. У самим селима једна од форми агитације били су Аврамовићеви разговори са виђенијим сеоским домаћинима и сеоски зборови, на којима је потенцијалне задругаре упознавао са основним економским и социјалним функцијама, организационим принципима задруга и њеним правилима.

Средином марта 1894. године у кући Лазара Савића – Геце, угледног домаћина, кмета и народног посланика из села Вранова, крај Смеде-

рева, одржана је оснивачка скупштина Врановске земљорадничке задруге и изабрана њена управа. Када су 11. априла исте године 32 земљорадника из Вранова, предвођена Лазаром Савићем и у присуству Михаила Аврамовића, у Окружном суду у Смедереву потписала акт о оснивању земљорадничке задруге, отпочета је нова ера у животу српског села. Врло брзо су се у смедеревском округу формирале и друге задруге, тако да се јавила потреба за оснивањем Главног савеза, а касније и Земаљског савеза, као институција од изузетног значаја за даљи развитак задружног покрета у Србији. На иницијативу Михаила Аврамовића, у Смедереву је 20. јула 1895. године основан Савез српских земљорадничких задруга, са циљем да помаже задруге чланице у њиховом пословању, да врши надзор над њиховим радом и пословањем, као и да пропагира задружне идеје. Исте године Михаило Аврамовић је, као представник задружног покрета Краљевине Србије, заједно са Хенријем Мејом (Henry Mayo) у Лондону учествовао у оснивању Међународног задружног савеза, чији пуноправни члан постаје и Савез српских земљорадничких задруга. Том приликом Аврамовић је изабран за члана Централног одбора, у којем је остао све до своје смрти.

Доношењем Закона о земљорадничким и занатским задругама Краљевине Србије 1898. године, у чијој је изради активно учествовао Михаило Аврамовић, задружне организације су добиле и свој формалноправни оквир са веома прецизно дефинисаним компетенцијама свих задружних органа (основни органи управљања били су задружна Скупштина, управни и надзорни орган и секретар-књиговођа, иначе једини плаћени службеник задруге). Исте године савез се премешта у Београд и мења назив у Главни савез српских земљорадничких задруга.

Теоријска мисао и метод Михаила Аврамовића

За Михаила Аврамовића је карактеристично то што је он у себи сједињавао не само организатора и практичара задругарства, већ и теоретичара и идеолога задругарства. На његову мисао највише су утицале идеје Хораса Планкета (Horace Plunkett), пионира ирског задругарства који је цео свој задружни план сажео у мото о три бољитка (*three betters*), као и идеје Џорџа Расела (George Russell), који говори о стварању једне сеоске цивилизације за чију би изградњу земљорадничке задруге послужиле као економско средство. Ипак, може се рећи да је на Аврамовићеву теоријску мисао највише утицала социологија Емила Диркема (Émile Durkheim). Он усваја све битне категорије Диркемове замисли друштва и његов методолошки програм. Од самог почетка Аврамовић је нарочито истицао етичке и васпитне моменте задругарства, а Диркемова

идеја солидарности,[2] као једне изразито моралне појаве коју заједница усваја процесом социјализације, за нашег просветитеља је представљала основни стуб задругарства.

Иако је од самог почетка своје задружне активности већ имао осмишљену концепцију задругарства, у његовом целокупном теоријском раду може се уочити извесна еволуција. Ради бољег приказа развоја његове теоријске мисли можда би најбоље било да се целокупна Аврамовићева делатност подели у две фазе. Прва фаза обухвата период од оснивања најранијих земљорадничких задруга на нашим просторима па све до раскола у задружном покрету на Јагодинском конгресу 1927. године (када је превагнула струја тзв. „пословног задругарства"). У овој фази, тзв. „земљорадничког задругарства", његова теоријска схватања и теоријска активност били су неразлучиво повезани. Друга фаза Аврамовићевог рада почиње од 1927. године, када он престаје да се бави практичним радом. Два немила догађаја утицала су на његово повлачење „са терена" – смењивање са функције управника Главног савеза и његово лоше здравствено стање.

У првој фази задружне активности своје идеје, ставове и практична упутства Аврамовић је највише износио у листу *Земљорадничка задруга*, али и многим другим часописима. Међутим, прво његово веће дело *Тридесет година задружног рада* објављено је тек 1924. године. У овом раду су сумиране и јасно изражене основне линије његових теоријских концепција – његов задружни програм. Аврамовић је ту потпуно проникао у суштину друштвено-економских кретања која су захватила српско село пре оснивања првих задруга у последњој деценији 19. века. Он појаву земљорадничких задруга доводи у везу са степеном развоја пољопривреде, тј. у периоду преласка натуралног облика привређивања у робно-новчани, тако да је њихов основни задатак био да се спречи процес деградације и пропадања сељачких газдинстава. Сâм Аврамовић није крио да се његов задружни програм у потпуности поклапао са идејама Хораса Планкета и његових већ поменутих *three betters*: *better farming* – побољшање и увећање производње уз смањење издатака; *better business* – заштита сељака на тржишту од накупаца и лихвара; и *better living* – подизање благостања на селу. У свом програму Аврамовић је овим основним циљевима само променио редослед, јер је на српском селу крајем 19. века заштита сељака од зеленаша био приоритет.

Године 1928. Аврамовић објављује један за социологију села врло значајан рад *Наше сељачко газдинство*, који представља резултате социолошког истраживања српског села спроведеног уочи Првог светског рата на основама Диркемове методологије. Окосницу овог рада чинила

[2] О Диркемовом појму солидаризма упор.: Мимица, 1991.

је Велика анкета Главног савеза српских земљорадничких задруга, где су, под Аврамовићевим руководством прикупљени подаци о опремљености средствима за рад и капиталом, саопштене тржишне квоте и приходи по величини различитих класа имања и прикупљени подаци о општим условима живота на селу. Овом анкетом се дошло до података на основу којих је први пут приказан обим структуре незапослености у српској пољопривреди. Иако је ова анкета често критикована, њени резултати су касније потврђивани и у другим изворима, тако да су се и сами њени критичари често позивали на њу.

Након Јагодинског конгреса 1927. године (где је на заиста некоректан начин смењен од стране тзв. „пожаревачке струје“ у оквиру задружног покрета), Михаило Аврамовић се готово искључиво окреће теоријском раду. Иако је био делимично хендикепиран (одузимање десне стране тела као последица шлога), наставио је да пише и развија своју теоријску мисао. Своје ставове износио је у многобројним часописима, а многи његови радови објављени су као засебна издања. Ипак, Аврамовић се у овој фази удаљава од земљорадничког задругарства и окреће потрошачком задругарству као једном засебном облику, карактеристичном за градске целине. Најзначајнији радови у којима износи своје теоријске ставове јесу *Чиновник као задругар* (1932), *Радник, привредник и задругар* (1937), *Социјална функција задругарства* (1938) и *Садашњица задругарства* (1939). Нажалост, спис *Социологија задругарства*, који је требало да представља круну његовог теоријског рада, ни до данас није објављен.[3]

Ову фазу Аврамовићевог рада карактерише један знатно шири, социолошки приступ задругарству. Под снажним утицајем диркемовске социолологије, настоји да идеје задругарства изложи кроз теоријско-методолошке категорије овог становишта. Он задругарство првенствено посматра као друштвену чињеницу: „Задругарство је социјални факат, другим речима оно је творевина једне социјалне групе или једнога друштва...“ (Аврамовић, 1939: 4), а основно полазиште у изградњи јединствене и систематизоване задружне теорије Аврамовић види у јасном дефинисању задругарства и његових појмова. На овакав начин се, како тврди, најбоље одређује и сâм правац проучавања односно његов референтни оквир. Аврамовић је сматрао да је познавање функција задругарства неопходно да би се схватило са́мо задругарство као друштвена чињеница. На основу функција се, како каже, одређује: „како сама појава задругарства, тако и улога и циљ његов“ (Аврамовић, 1938: 51), а, у зависности од функција које оне обављају, настају и разни облици земљорадничких задруга.

[3] Аврамовићев рукопис *Социологија задругарства* чува се у библиотеци САНУ.

У свом раду *Чиновник као задругар*, објављеном 1932. године, он први пут даје јасну дефиницију задруге на основу њених најбитнијих обележја: заједничког рада људи који добровољно приступају удружењу; сарадње међу члановима, и апсолутне одговорности чланова. Аврамовић, дакле, дефинише задругу као „удружење више лица која су се добровољно удружила да узму своје привредне послове у своје руке – не да отуда црпе користи од другога, већ да себи помогну – и да их воде (или врше) на основи сарадње и одговорности свих, као и користи сразмерно сарадњи сваког понаособ“ (Аврамовић, 1932: 10). Као што се може запазити, према Аврамовићу је задруга удружење засновано на принципима самопомоћи и добровољности, на сарадњи и колективној одговорности. Она се заснива ради остваривања профита, док се расподела врши сразмерно учешћу сваког задругара у његовим пословима са задругом.

У својој књизи *Радник, привредник и задругар* Аврамовић дефинише задругарство као „рад у коме суделује више лица с једнаким дужностима и правима“ (Аврамовић, 1937: 31). Он у даљем тексту каже да се задругарство историјски и социолошки може посматрати двојако, као обичај и као установа. Као обичај задругарство је стара и стална појава која се практиковала када год су људи осетили потребу да заједничком акцијом реше неке заједничке проблеме. Оног тренутка када се проблем реши најчешће се угаси и та заједничка делатност. Међутим, када постоји стална потреба за заједничким радом, онда се задругарство институционализује и претвори у установу која ће стално и систематски обављати свој посао. Та установа се зове задруга и она је према Аврамовићу „апарат који извршује оно што задругарство хоће и онако како оно хоће“ (*ibid.*: 42).

У делу *Садашњица задругарства* Аврамовић даје основну поделу задругарства, и то на два типа: потрошачко задругарство и задругарство самосталних привредника. Ова два типа задругарства припадају различитим социјалним слојевима. Потрошачке задруге формирају радници са намером да бране своје наднице у сфери потрошње. Њихова основна функција је да набавком јевтиних производа за свакодневну потрошњу заштите радникову надницу од посредника-трговца. За разлику од радничких, тј. градских потрошачких задруга, сељаци који средства за живот добијају из својих сопствених газдинстава формирају задругу јер „штити њихова газдинства, оспособљава их да се снађу у тржишној привреди, брани их од туђег искоришћавања“ (Аврамовић, 1939: 15).

Дакле, основни задатак земљорадничких задруга представља то да сељачко газдинство оспособи и што боље припреми за тржишну утакмицу обезбеђивањем јевтиних кредита, набавком савремених пољопривредних машина и алата, организовањем заједничке продаје пољопривредних производа итд. Нема сумње, Аврамовићев допринос задругар-

ству произлази из његовог целокупног организацијског, практичног и теоријског рада у сфери земљорадничког задругарства са његовим специфичним условима настанка, опстанка и развоја.

Дихотомност задруга и Јагодински конгрес

У савременој терминологији задругарство представља покрет који обухвата идеје о људима што раде заједно да би постигли неке одређене социјално-економске циљеве служећи се принципима који су прихваћени у задрузи. Задруга, дакле, има задатак да задовољи и економске и социјалне циљеве својих чланова. Управо та дихотомност задруге, концепција о економским циљевима обједињеним у скупу социјалних идеја представља камен темељац задружне филозофије.

Прве земљорадничке задруге које је Аврамовић оснивао крајем 19. века биле су кредитног типа. Основна економска функција кредитних земљорадничких задруга је била набавка и додељивање јевтиног кредита својим члановима. Међутим, убрзо су се појавиле и нове потребе које је задруга требало да задовољи. Преко својих засебних одељака оне су обезбеђивале производе које сељачка газдинства нису производила (гас, со, шећер, ђубриво...), затим набављале савремене справе за производњу, организовале заједничку прераду и продају пољопривредних производа итд. Како се са̂м покрет развијао и ширио, ови засебни задружни одељци су прерасли у разне облике специјализованих задруга (продајне, машинске, набављачке, млекарске, виноградарске итд.).

Посебну пажњу Аврамовић је посветио социјалним функцијама задруге, од којих су најважније биле задружна етика, васпитање и образовање задругара, као и здравствена помоћ. Основне етичке вредности којих је сваки задругар морао да се придржава биле су уграђене у сама задружна правила и представљале стуб задружне идеологије. Задругар је морао бити поштен, честит и радан човек, а са̂м Аврамовић се у свом пропагирању задруге обично ослањао на најутицајније домаћине у селу. Своју образовну и васпитну функцију задруге су вршиле преко задружне литературе и путем разних предавања из области пољопривреде и сеоског живота уопште, обично на задружним скупштинама, али и посе́лима и сеоским зборовима.

Аврамовић посебно наглашава да су, поред утицајних сеоских домаћина, велику улогу у просвећивању сељаштва и пропагирању задругарства по српским селима имали учитељи и свештеници као прва и најважнија интелигенција на селу. Задруге су посебно водиле рачуна о здрављу својих чланова, почев од места становања па све до здравственог образовања. Неке задруге су имале тзв. „фондове за међусобно помагање у случају болести и смрти“, док су друге, опет, формирале своја соп-

ствена здравствена одељења и апотеке. Даљим развојем задругарства искрсла је потреба за оснивањем самосталних здравствених задруга чија је правила написао сâм Аврамовић. Због огромног значаја и важности рада на просветном пољу, Главни савез земљорадничких задруга, на иницијативу Михаила Аврамовића, формирао је 1924. године Просветно одељење, чији је основни задатак био „да руководи целу радњу око просвећивања задругара и да даје правац и оном племенитом старању које са́мо од себе ниче у задругама“ (Аврамовић, 1924: 153).

Ипак, треба истаћи да се још од почетка задружног покрета није се придавала подједнака важност економским и социјалним циљевима задруга. Двојица најутицајнијих задружних практичара из 19. века, Херман Шулц Делич (Herman Schultz Delitch) и Фридрих Вилхем Рајфајзен (Friedrich Wilhelm Raiffeisen), по чијим су се моделима организовале задруге широм Европе, управо су се разликовале по самом приступу задругарству. Док је Шулц Делич у први план истицао економску делатност задруга, јер је сматрао да се само на основу комерцијалног успеха могу остварити и резултати на социјалном плану, Рајфајзен је, вођен хришћанским идејама о самопомоћи и љубави према ближњем, сматрао да економска функција задруге представља тек средство да се дође до благостања осиромашеног сељаштва.

На институционални развој задругарства у Србији највише су утицала управо ова два концепта задругарства. Већ почетком 20. века, када се број земљорадничких задруга знатно увећао, а сâм покрет раширио по читавој Србији, почињу да се издвајају две струје у српском задругарству. Прву струју представљао је тзв. „смедеревски“ задружни правац, у којем су доминирали социјални моменти, док је другу струју чинио „пожаревачки“ задружни правац, у којем је била изражена идеологија потрошачког задругарства, где се највише инсистирало на пословима задруге. Михаило Аврамовић је од почетка своје задружне активности нарочито истицао етичке и васпитне моменте задругарства, сматрајући да је просвећивање сељаштва и ширење духа солидарности међу њима заправо основни задатак покрета, а са́мо пословање задруга средство да се дође до главног циља.

Као поборник и идеолог „смедеревског“ задружног правца, Аврамовић се оштро супротстављао овој „пожаревачкој“, пословној струји. Несугласице између два табора прерасле су у прави сукоб, који је кулминирао на Јагодинском конгресу 1927. године. Тада је Михаило Аврамовић, махинацијама руководства ондашње политичке странке Савеза земљорадника (чији је, иначе, био оснивач и једно време посланик у Народној скупштини), смењен са функције управника Главног задружног савеза на чијем је челу био од његовог оснивања. Аврамовић је веома тешко поднео овај догађај, што је утицало на његово здравље (наиме,

услед шлога, Аврамовићу се потпуно одузела рука), тј. на његово потпуно повлачење са „терена“ и посвећивање искључиво теоријском раду.

Јагодински конгрес не представља само прекретницу у Аврамовићевој задружној активности него је то и кључни моменат у историји задружног покрета код нас, тренутак када се из фазе „земљорадничког задругарства“ прелази у фазу тзв. „пословног задругарства“. Уместо етике, паралеле између моралних квалитета задругара и пословања, неполитичности и окренутости сиромашнијим слојевима, „пожаревачка струја“ почиње да инсистира на пословању и окренутости богатијим сеоским слојевима уколико активности задруге не доносе неопходан профит.

Држава, политика, задругарство

После само неколико година од оснивања прве земљорадничке задруге у Вранову, задружни покрет је постао врло битан чинилац у укупном друштвено-економском расвоју српског села. Задруге су добиле и своју правну основу када је 1898. године донет Закон о земљорадничким и занатским задругама. Овај закон је најпре важио за читаву територију Србије и Црне Горе, да би након Првог светског рата и припајањем свих српских земљорадничких задруга из Македоније, Славоније и Далмације Главном савезу, ова територија била готово удвостручена. Према једној овако снажној организацији са чврстом правном основом, која је обухватала територију читаве једне земље, држава никако није могла да остане равнодушна.

Аврамовић се проблематиком односа између државе и задругарства, односно задругарства и политичких партија бавио од почетка своје задружне делатности. Његови ставови о овим односима најконцизније су изнети у делу *Држава и задругарство*, објављеном 1910. године (које заправо представља говор Михаила Аврамовића на 15. конгресу српских земљорадничких задруга у Крагујевцу) и у раду *Наше одлуке – наша аграрна политика*, објављеном две године касније.

Аврамовић сматра да је основни задатак државе благостање својих становника, а да би се оно постигло, неизбежно је и њено уплитање у привредне токове, под условом да се тиме не угрожава лична иницијатива појединца. Државна интервенција је нарочито потребна у сфери пољопривреде, јер је то наша најважнија, али и најзаосталија привредна грана. Држава, дакле, мора да спроводи аграрну политику чији је основни задатак регулисање и унапређење пољопривредне производње. Међутим, пошто је државна администрација гломазна и трома да би адекватно интервенисала, аграрна политика је много ефикаснија када је упућена на већ постојећа организована земљорадничка удружења него

када је држава остварује само у виду разних олакшица којима потпомаже неорганизоване индивидуалне произвођаче. Једини и прави начин да држава испуни своје обавезе према сељаку јесте да то учини преко земљорадничких задруга, јер се, како каже „поправка нашега земљорадничког стања не може извести друкчије него ако се разумно сложе самопомоћ са државном помоћу“ (Аврамовић, 1912б: 38).

Задругарство је, по Аврамовићу један виши ступањ од личне приватне иницијативе, као и снажнији и сложенији облик предузећа, на чије услуге држава мора рачунати, а земљорадничке задруге, као удружења настала независно од држава и која су директно упућена на оне којима је помоћ најпотребнија, представљају идеално средство за остварење аграрне политике било које модерне државе. Земљорадничке задруге најбоље познају проблеме земљорадника и начине како да их превазиђу, тако да задругарство треба да свим средствима утиче на државну аграрну политику. То је, каже Аврамовић, један специфичан облик политике, тзв. „државна кооперативна политика“, коју свака модерна држава треба да практикује. Држава, најпре, мора да помогне задругарство у области законодавства – да потпуно обезбеди слободу удруживања појединаца и слободу рада задружних организација, као и да „регулише све правне односе између свих чинилаца у задружноме племену“ (Аврамовић, 1910: 43).

По Аврамовићевом мишљењу држава мора да систематски организује једно задружно васпитање, јер је задругарство важан народни покрет који шири дух заједништва и подстиче међусобну помоћ људи у свим сферама друштвеног живота. Даље, она би требало да задругама пружи материјалну потпору у виду новчаних позајмица, а такође и концесијама, повластицама и наградама, као и да олакша увоз савршенијих оруђа за рад у сврху унапређења пољопривредне производње. Сарадња између државе и задруга веома је корисна приликом размене производа. Држава би могла да „из прве руке“ обезбеди задругама све оне производе који се само од ње могу набавити, док би са друге стране задруге по најнижим ценама обезбеђивале држави квалитетне намирнице, пре свега за задовољавање потреба војске и полиције.

Аврамовић је сматрао да се задружна државна политика (државна кооперативна политика) мора ослањати на једну централну задружну организацију, која најбоље познаје потребе својих чланица и која би их заступала пред државом. Главни савез српских земљорадничких задруга требало је, према Аврамовићевој замисли, да врши ту функцију координатора између државе и задруга. Држава, каже он, треба да прихвата сугестије и испуњава захтеве савеза, јер он заступа интересе знатног дела најбројнијег слоја друштва, који се бави најбитнијом привредном граном – земљорадњом.

Једно од основних начела задружног покрета уопште јесте принцип политичке и верске неутралности, према којем у задругу могу ступити сви људи без обзира на њихова верска и политичка убеђења. Са развитком задружног покрета, нарочито са стварањем Међународног задружног савеза, начело неутралности постаје гесло задругарства, али у исто време одступања од овог начела постаје све чешћа појава. Ово напуштање начела неутралности лако се може разумети када се зна да је задругарство покрет маса, које су подложне утицају политике, али које и саме могу утицати на политику. Политичка неутралност никако не значи и аполитичност. Задругарство често води политичке акције, било у одбрани освојених позиција, било у жељи за освајањем нових. Оно се у таквим случајевима служи политичким утицајем маса које заступа, користи се услугама задругара-политичара или политичара који су симпатизери овог покрета.

Аврамовић је био присталица, како сâм каже, „ванстраначке“ борбе задружних организација. Ванстраначност (неутралност према политичким партијама), која је према његовом уверењу потпуно у складу са економском, социјалном и моралном улогом задругарства, никако не искључује борбу за остварење одређених задружних интереса. Он је сматрао да задружне организације, као и било које друге социјалне групе, настоје да обезбеде што повољнији положај у друштву и да побољшају услове за сопствени развитак, а то је немогуће извести без јединствене политичке акције. По његовом мишљењу „задругарство које има своје одређене задатке, за чије се остварење тражи сарадња политичке власти не може бити неутрално“ (Аврамовић, 1912б: 11).

Наравно, Аврамовић овде под задружном неутралношћу мисли на аполитичност, тј. одсуство политичке акције коју не треба мешати са задружним принципом неутралности. Политичка борба је, дакле, неопходна најпре за обезбеђивање повољних услова за настанак и развој задругарства, а касније и за отклањање свих друштвено-политичких проблема који отежавају његово нормално функционисање. При остваривању својих идеја задругарство мора користити све политичке факторе који имају сличне интересе, али се мора водити рачуна да саме задруге не постану инструмент за остваривање интереса неких политичких партија. Аврамовић наглашава како је наше задругарство успело да сачува своју ванстраначност, а да је у исто време водило сопствену политику уобличену на задружним конгресима. Он није крио да се за извођење свог економског и социјалног програма Главни савез „служио свим средствима да придобије и подстакне неке странке“ (*ibid.*: 14) и да је резултат борбе био то што су 1910. године две парламентарне странке у свој програм унеле потпомагање задружног покрета.

Ипак, треба имати на уму да су пионири земљорадничког задругарства код нас, укључујући и Михаила Аврамовића, готови сви били чланови Народне радикалне странке (од 1901. године Самосталне радикалне странке), која је имала већину не само у народу већ и у задругама. Идеологија ове странке, тзв. „народњачки социјализам“, разрађивана у правцу учења које у Србији развио Светозар Марковић (друштвено-економске реформе у духу традиције српског народа, опште право гласа, преуређење пореске политике, унапређење пољопривредне производње итд.), подударала се са жељама великог дела становништва, тако да и не чуди што су радикали имали снажно упориште у земљорадничким задругама. Тешко се може замислити да би земљорадничко задругарство у Србији доживело већи успех да иза себе није имало једну снажну политичку подршку Народне радикалне странке. Од Јагодинског конгреса Главни савез је дословно узурпиран од стране „пожаревачке струје“, чији су чланови, предвођени Војиславом Ђорђевићем, били представници једне друге политичке опције – Земљорадничке странке. Најзначајнија жртва овог политичко-пословног преврата у задружном покрету био је управо Михаило Аврамовић.

Укратко, Аврамовићев став према политици и политичким партијама био је тај да задругарство може имати успеха у својим односима према држави само ако се буде понашало ванпартијски, али не и неутрално. Он је био присталица тзв. „реалног“ задругарства, чије је становиште било да задружни покрет не стреми неком новом друштвеном уређењу, већ треба само да „отупи оштрице капитализма“, тј. да најугроженије слојеве становништва што боље прилагоди условима тржишне привреде, уклањајући све неправилности које такав економски систем ствара. Ипак, по овом питању Аврамовић није био искључив. Наиме он је сматрао да би, у некој даљој перспективи, постепеним и правилним развојем задругарство могло интегрисати целокупну привредну делатност и на тај начин спонтано заменило капиталистички начин привређивања. Овакво становиште да задружни покрет користећи услуге постојећих политичких партија створи једно новог друштвено уређење – задружну државу – било је у међународном задружном покрету познато као „реформистичко“, односно „идеалистичко“ задругарство.

Стицајем околности, Аврамовићево име се везује за један доста оспораван пројекат, познат као „Српска сељачка задружна држава“, настао током Другог светског рата у окупираној Србији, под окриљем тадашње Владе националног спаса, на чијем се челу налазио Милан Недић. Ова влада је покушала да организује нову српску државу на сељачко-задружној основи, али у оквирима немачког Рајха. Нова Србија, по Недићевој концепцији, требало је да се заснива на старом српском задружном духу, прилагођеном потребама и захтевима новог времена, а, служећи

се новом терминологијом, свој програм је назвао српски народни (национални) социјализам. У својим многобројним говорима Недић је нарочито истицао значај задружних организација у целокупној обнови и изградњи која би требало да постане један „способан произвођач у колу европских народа ради свога добра и ради извршења своје дужности члана европске заједнице“, како наглашава у свом говору објављеном маја 1943. године у новинама *Српски народ*.

Недићева влада је велику наду полагала у земљорадничко задругарство, које је требало да, како каже сâм Недић у исто време у новинама *Ново време*, изврши „веома важне задатке како у погледу извођења планске пољопривреде, тако и у погледу дистрибуције индустријских артикала које троши село, тако да тиме допринесе стварању хармоничне сарадње између села и града“. У основи, његов задружни план није се много разликовао од концепта којег су се придржавали пионири нашег земљорадничког задругарства, а његов декларативни циљ био је исти – модернизација села у свим сферама друштвеног живота. За стварање „новог времена“ Недићу је био потребан стари ауторитет, требало му је име Михаила Аврамовића, оца српског задругарства, кога познаје сваки српски сељак. Тако је Михаило Аврамовић, на захтев владе националног спаса, маја 1943. године именован за председника Управног одбора Главног задружног савеза, а убрзо и за председника управног одбора Привилеговане аграрне банке, установе која је требало да буде у служби задругарства, ради обезбеђивања његовог правилног финансирања.

Многи послератни задружни теоретичари и историчари српског задругарства слагали су се са констатацијом Михаила Вучковића да је овај период Аврамовићеве делатности представљао „тренутну негацију читавог дотадашњег позитивног биланса једног плодног живота посвећеног задругарству“ (Вучковић, 1966: 26). Међутим, треба имати у виду да је Аврамовић прихватио да се врати на чело Главног савеза само зато што је био притиснут од стране високих државних функционера и да је једина олакшавајућа околност била „очинска љубав према задругарству“, о чему сâм сведочи у својим аутобиографским записима *Како сам постао председник Главног задружног савеза* и *Како сам постао председник Привилеговане аграрне банке* (нав. према: Исић, 1997).

Из ових записа се може видети да Аврамовићу никако није био близак Недићев концепт „сељачке задружне државе“, као једне вештачке творевине, формиране и контролисане „одозго“, од стране саме државе и дириговане привреде и да је он, како каже „свом снагом својих чисто задружних аргумената устао против оваквога полицијског задругарства“ (Исић, 1997: 236). У том смислу Аврамовић је још 1934. године у свом раду *Шта се дешава у свету на задружном пољу*, у којем разоткрива положај задружних организација у десетак европских земаља,

изнео јавну оптужбу фашизма, који се већ учврстио у Немачкој и Италији, констатујући да се у тим земљама врши отворено насиље над задружним покретом, јер се задруге насилно уграђују у фашистичке корпоративне системе.

У овом кратком периоду свог реактивирања Аврамовић је од почетка, разочаран зверствима окупатора, одбијао било какву сарадњу са Немцима, говорећи да то нису они добри људи и задругари какве је познавао пре тридесет година. Поред тога, он је до краја отворено бранио принцип неутралности не дозвољавајући било какво уплитање политике у задружне послове, тако да је дигао глас против директиве наложене од стране Министарства пољопривреде у којој се тражи протеривање симпатизерâ комуниста из Главног задружног савеза. Вреди напоменути да је Аврамовић у овом периоду успео да оснује Институт за проучавање села, који је требало да организује социолошка истраживања на српском селу финансирана од стране Привилеговане аграрне банке. Заједно са колегама са Пољопривредног факултета, Аврамовић је почео да прикупља грађу и израђује план истраживања које је требало да се реализује одмах након завршетка рата. Нажалост, Аврамовић то није доживео.

Без обзира на то што је против своје воље био прикључен пројекту стварања Недићеве задружне државе, Аврамовић је покушао да у условима окупације, колико је то било могуће, дезорганизовано и уништено задругарство постави на здраву основу, али овога пута полазећи од самога врха, далеко од терена, далеко од самих задруга. И на овом новом задатку, у „новом времену“ и „новој Србији“ он је настојао да, како сâм каже, „служи само идеји задругарства, а кроз задругарство и животним интересима српскога народа“ (*ibid.*: 237).

Сто година касније

Прошло је готово 120 година од оснивања првих земљорадничких задруга у Србији и ако упоредимо ондашње друштвено-економске услове у којима су оне настајале са данашњом ситуацијом у којој се налази српско село, могу се уочити извесне сличности. Крајем 19. века, на преласку са екстензивне на интензивну пољопривредну производњу, односно са натуралне на тржишну привредну, српско сељаштво је осетило прве налете капитализма у свој његовој суровости. Велика светска житна криза, увећање пореза, слаби приноси и неродне године константно су сиромашили сељаштво. Српско село је убрзо било суочено са огромним класним диференцијацијама, тако да, са једне стране, уочавамо врло мали број крупних газдинстава и огроман број сељака ситнопоседника, док је, с друге, све већи број сељачких газдинстава пропадао услед презадужености код зеленаша.

Основни проблем је био како доћи до капитала, а земљорадничке кредитне задруге појавиле су се као најповољнија опција. Последње две деценије српско село пролази кроз још једну транзицију суочено са многобројним проблемима, као и пре више од једног века. Поред масовног егзодуса са села и негативних последица социјалистичког (нетржишног) модела развоја, ратова и санкција, нове проблеме доноси транзиција са логиком капитала, која је немилосрдна према малима и слабима. Са таквим наслеђем и у таквом окружењу, у материјалној оскудици и друштвеном растројству, сеоска газдинства, нарочито она малог и средњег обима, морају се суочити са тржишном конкуренцијом и истовремено оспособити за савремену производњу и општи развој. Земљорадничке задруге се поново намећу као једно од могућих решења овог проблема.

Ситнопоседничка пољопривреда, каква је пољопривреда Србије и сада, тешко може да обезбеди успешан и брз развој без добро организованих земљорадника – без развијеног земљорадничког задругарства. Задруге би превасходно требало да организују пољопривредну производњу својих чланова на најрационалнији начин: да помажу задругарима у снабдевању средствима за рад, у организовању и избору најповољније структуре производње, у обезбеђивању финансијских средстава, пласману пољопривредних производа по најповољнијим условима итд. При том задруге никако не смеју занемарити своју своју социјалну функцију, пре свега едукацију својих чланова, али и свих заинтересованих пољопривредних произвођача (будући да у нашој земљи, сем неколико ТВ емисија, не постоји готово ниједан специјализовани часопис за пољопривреднике, а камоли неки из области задругарства). У суштини, основни задатак задруга не би се битно разликовао од оних задатака којима су се бавиле и прве земљорадничке задруге крајем 19. века, а то је јачање сељачких газдинстава као робних произвођача како би опстала на тржишту.

Ову, 2012. годину Уједињене нације су прогласиле за годину задругарства, а наши политичари треба да прихвате нови Закон о задругама (други у последњих 16 година), будући да, према речима доскорашњег министра пољопривреде, транзиција у задругарству није најсрећније завршена. Данас је можда највећи проблем у српском задругарству још нерешено власништво над земљиштем и имовином задруга. Такве формалне сметње и остали проблеми са којима се суочава српско село могу се разрешити уз једно снажно и одлучно задружно руководство, које ће бити способно да подстакне све друштвене актере за решавање структурно-развојних проблема села, и то онако како је пре више од једног века учинио Михаило Аврамовић.

Литература

Аврамовић, Михаило (1907). *Начела и дела или погодбе од којих зависи истински и свестрани развој задругарства*. Београд: Главни савез српских земљорадничких задруга.

Аврамовић, Михаило (1910). *Држава и задругарство*. Београд: „Доситеј Обрадовић“.

Аврамовић, Михаило (1912а). *Земљорадничко задругарство*. Београд: „Доситеј Обрадовић“.

Аврамовић, Михаило (1912б). *Наше одлуке. Наша аграрна политика*. Београд: „Симеон Мироточиви“.

Аврамовић, Михаило (1914). *Земљорадник и новчани заводи*. Београд: Пијемонт.

Аврамовић, Михаило (1923). *Економски значај земљорадничких задруга*. Београд: Главни савез српских земљорадничких задруга.

Аврамовић, Михаило (1924). *Тридесет година задружног рада 1893–1924*. Београд: Главни савез српских земљорадничких задруга.

Аврамовић, Михаило (1928). *Наше сељачко газдинство*. Београд: „Св. Сава“.

Аврамовић, Михаило (1932). *Чиновник као задругар*. Београд: Савез набављачких задруга државних службеника.

Аврамовић, Михаило (1934). *Шта се дешава у свету на задружном пољу*. Београд: Савез набављачких задруга државних службеника.

Аврамовић, Михаило (1937). *Радник, привредник и задругар*. Београд: Савез набављачких задруга државних службеника.

Аврамовић, Михаило (1938). *Социјална функција задругарства*. Београд: Савез набављачких задруга државних службеника.

Аврамовић, Михаило (1939): *Садашњица задругарства*. Београд: Савез набављачких задруга државних службеника.

Вујатовић-Закић, Зорка (2000). *Кооп менаџмент: основни задружни принципи и задружна пракса*. Краљево: Слово.

Вучковић, Михаило (1966). *Историја задружног покрета у Југославији 1918–1945*. Београд: Институт друштвених наука.

Давидовић, Ђорђе (1940). *Идеолошке основе нашег задругарства*. Београд: Економско-финансијски живот.

Илијић, Никола (1999). *Историја задруге код Срба*. Београд: ЈП Службени лист.

Исић, Момчило (1997). „Михаило Аврамовић у Недићевом управном апарату“, *Токови историје* (3–4).

Јовановић, Драгољуб (1940). *Учитељи енергије*, Београд: Графика.

Комадинић, Милан (1934). *Скице и огледи за једну историју задругарства*. Београд: Привредни преглед.

Мимица, Аљоша (1991). *Радикалска социологија*. Градина: Ниш.

Митровић, Милован (1982). *Југословенска предратна социологија*. Београд: Истраживачко-издавачки центар ССО Србије.

Митровић, Милован (1998). *Социологија села*. Београд: Социолошко друштво Србије.

Перовић, Латинка (1995). *Српски социјалисти 19. века*, Београд: Службени лист СРЈ.

Ранђеловић, Виден (1994). *Основи задругарства и земљорадничког задругарства Србије*, Београд: Задружни савез Србије.

Ранђеловић, Виден (прир.) (1994). *100 година земљорадничког савеза Србије*, Београд: Задружни савез Србије.

Суботић, Драган (1999). *Органска мисао Срба у XIX и XX веку*. Београд: Преображај.
Халуза-Парис, Савка (1966). Појава и развој земљорадничких задруга у Србији (до I светског рата). Зрењанин: Будућност.
Чалић, Мари-Жанин (2004). *Социјална историја Србије 1815–1941*. Београд: Clio.

Vladimir Zarić
Faculty of Philosophy, Belgrade

Summary

MIHAILO AVRAMOVIĆ'S SOCIOLOGY OF COOPERATIVE MOVEMENT

This paper is devoted to the greatest name of Serbian agricultural cooperative movement, Mihailo Avramović, and his sociology of cooperative movement, so in its theoretical as well as in practical form. The first part deals with significant events in our cooperative movement towards the end of the 19th and the beginning of the 20th century, starting from the foundation of first agricultural cooperatives, the initiation of the Central Union and its associating with the International Cooperative Union, till the passing of the Agricultural Cooperative Law. The second part focuses on theoretical and methodological aspects of Avramović's sociology of cooperative movement, and the third treats the tension between economic and social functions of cooperatives, as well as the splitting in national cooperative movement on the Jagodina congress. The fourth chapter depicts Avramović's conceptions on relations of cooperatives, politics and state, as well as his forced involvement in Nedić's regime during the World War II. Without any doubt, Mihailo Avramović also ranks among most fruitful popular enlighteners, for his cooperative education of people succeeded to elevate on a higher cultural level and thus to integrate them into general/global social tendencies.

Key words: Mihailo Avramović, cooperative movement, agricultural cooperatives

Слика 1. Михаило Аврамовић

Слика 2. Управа Бадњевачке набављачке земљорадничке задруге 1920.

Слика 3. Поворка задругарског покрета, Београд 1920-их година

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 1, стр. 157–180
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Љубица Рајковић
Универзитет у Београду
Географски факултет
Весна Милетић-Степановић
Универзитет у Београду
Географски факултет

УДК: 316:9(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

СОЦИОЛОГИЈА И ГЕОГРАФИЈА У ДЕЛИМА ЈОВАНА ЦВИЈИЋА[1]

У овом раду се врши валоризација Цвијићевих социолошких идеја, које су актуелне и данас и могу се применити у савременим истраживањима друштвених појава. Основни процеси који повезују ова два периода у развоју друштва Србије, премодерни Цвијићев и данашњи постсоцијалистички период, јесу процеси пропадања старих политичких система и конципирање нових, у оквиру којих је преовладавао тежак економски, политички и социјални положај становништва. У Србији, у периоду постсоцијализма, модерне институције и обрасци свакодневног живота изгубили су на снази, на делу је враћање на премодерне обрасце живота. *Реч је, пре свега, о групи елемената који представљају* ризике за развој модерног друштва, *који су деловали у доба Цвијића, али постоје и данас. Обрађени су следећи проблеми из Цвијићевих дела: методолошки допринос (системски приступ, мултидисциплинарност, етносоциолошки и етнопсихолошки приступ, марксистички, тј. класни приступ, теренски рад и посматрање), допринос у проучавању миграција, насеља, породичне задруге и психичких типова личности. Осим тога, сматрамо да постоји и индиректан допринос Јована Цвијића проучавању два модерна проблема: положаја жена и социјалног капитала.*

Кључне речи: *Србија, Јован Цвијић, географија, социологија, традиционално друштво, постсоцијалистичко друштво, розици развоја, ретрадиционализација*

1. Увод

1.1. *Однос социологије и географије*

О односу социологије и географије ауторке су писале у једном од својих радова (Милетић-Степановић, Рајковић, 2011) следеће:

Социологија је теоријска наука о људском друштву, о системима односа који постоје у друштву, о облицима и делатностима у којима се друштвени живот испољава, као и његовим разноликим творевинама,

[1] Чланак је део рада на пројекту Изазови нове друштвене интеграције у Србији – изазови и актери, евиденциони број 179035, чију реализацију финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

а затим и о односима друштва према природи, у коју, поред спољних природних услова спадају и биолошка својства човека као врсте, и наука о друштвеном развоју (В. Милић, 1978: 234).

Као теоријска наука, социологија тежи да о свим овим искуственим садржајима дође до теоријског, тј. општег и систематског сазнања. Социолошка теорија за предмет изучавања има одређене аспекте и резултате интеракције људи (Милетић-Степановић, Рајковић, 2011: 283).

Географија је практично једина премошћавајућа наука између природних и друштвених наука, која проучава *природне и друштвене појаве и процесе у геопростору, и везе и односе између њих*. Због своје комплексности, упућена је на сарадњу са другим наукама. Однос географије и других наука објашњава се мултидисциплинарношћу, интердисциплинарношћу и трансдисциплинарношћу.

Географски омотач, тј. Земљина површина, најсложенији је и најуниверзалнији систем наше планете. Задатак географије као науке јесте да пружи комплексну и свеобухватну информацију о стању географских појава и процеса, те о узрочно-последичним везама и односима као и законима и закономерностима. Географија је наука на граници природних, друштвених и техничких наука, која проучава Земљу као дом човечанства, са посебним нагласком на територијалном аспекту (Милетић-Степановић, Рајковић, 2011: 284).

Географска средина је веома сложен комплекс друштвених и природних елемената, па географија има карактер природне и друштвене науке.

Општа географија је, у ствари, укупност компонентних аналитичких проучавања геопростора. Она се дели на физичку географију (природну), која проучава географски омотач и његове структурне елементе (литосферу, атмосферу, хидросферу, педосферу, биосферу) и на друштвену географију (антропогеографију), која проучава производно-територијалне комплексе и њихове елементе (становништво, насеља, привреду). (Милетић-Степановић, Рајковић, 2011: 284).

Антропогеографија или хуманистичка географија јесте грана географије која се фокусира на систематско проучавање образаца и процеса који обликују човекову интеракцију с околином, с посебним нагласком на узроке и последице просторне расподеле људске активности на Земљиној површини. Она обухвата хуманистичке, политичке, културне, друштвене и економске аспекте. Антропогеографија има много унутрашњих подручја. Свако од тих подручја има сродно подручје у другим наукама. Због своје сродности са социологијом, на овоме месту нас посебно интересује социјална географија (Милетић-Степановић, Рајковић, 2011: 284).

Социјална географија истражује односе које поједине групе људи (социјалне групе) имају међу собом. Социјална географија рашчлањује како ти односи утичу на место где људи живе, раде и користе слободно време. Развој социјалне географије тесно је повезан с развојем сродних географских дисциплина и с развојем социологије. Постоји више смерова, односно приступа у социјалној географији. Социјална географија се бави мапирањем, демографијом, популацијом, али уз такву географију могу се везати како критичка перспектива, тако и друге дисциплине, као што су антропологија, социологија, политичке науке (Милетић-Степановић, Рајковић, 2011: 285).

У оквиру истраживања односа социологије и географије могуће је истаћи следеће: социологија и географија настају у неком културно-историјском склопу, уз другу старију научну дисциплину – етнологију, или националну „науку о народу“. Социолошка и географска знања у Србији јавила су се у исто време и од стране истог творца, Доситеја Обрадовића. Просветитељске идеје из Европе у Србију донео је Доситеј, а у оквиру њих је пропагирао и географска знања, али и питања постанка друштва и његовог развоја. Подстицање за ширење географских знања у Србији Доситеј је добио још у Хопову, посредством руских утицаја.

Доситеј је писао још 1784. године: „Морални живот човека досеже донде докле његова знања досежу... Ко из совршеног земљописанија позна шта је на целоме кругу земноме свуд около себе и под собом, то му поготово толико чини колико да је о малом трошку и без сваког бједствованија по мору и по суву сву земљу обишао и прошао, и људе и њихов свуда начин живота видио и познао.“ (Kovačević, 2001: 33) Социјална филозофија Просветитељства, на челу са Доситејом Обрадовићем, бавила се питањем постанка друштва и његове касније еволуције. Разматрање даљег развитка друштва, уз дејство извештаја морепловаца, путника и мисионара о „примитивним“ народима, била је база на којој се формирала модерна етнологија.

Испитивање тих идеја у Доситејевом делу представља основу за формирање глобалне науке о човеку и култури – антропологије, те затим и национална „наука о народу“, која обухвата етносоциолошка истраживања и путописе – „земљоописанија“ и „путешествија“, а у та истраживања спадају: порекло и постанак народа, његово распрострањење и бројно стање, његове особине и погледи на свет, као и да се у изворе за познавање народног живота уврсте и путописи. Доситејево схватање географије се састоји у томе да се она заснива на познавању земље и њених физичких карактеристика, климе (физичка географија) и познавање народа и њихових обичаја, „жизн“ или начин живота, васпитање и „обучение“, те државно уређење (политичка географија и етнографија) (Kovačević, 2001: 108–110).

1.2. *Јован Цвијић као социолог*

О значају социолошких сазнања за географију и студије географије говорио је и практичним активностима показао Јован Цвијић, својим теренским радовима и делима: упознао је и научно објаснио човека, његово окружење, етно-психичке особености становништва, типове кућа и насеља, миграције, метанастазичка кретања, културне утицаје, зоне цивилизација и целокупну српску прошлост. И данас су актуелна схватања односа центра и периферије, средишта и залеђа, језгра и периферије. (Милетић-Степановић, Рајковић, 2011: 285).

Као географ, Цвијић је '*социологизовао*' и 'антропологизовао' *географију*, што се битно разликује од редукционистичког приступа у социологији у облику географског, расног или каквог другог натурализма. То значи да социологизам у географији није редукционистички приступ као што је то географизам у социологији. То даје посебну вредност целокупном Цвијићевом научном делу, које зато не остаје у редукционистички суженим границама једне посебне дисциплине, „него се суверено простире много ширим духовним просторима“ (Mitrović, 1999: 47).

Цвијић се бавио многим научним дисциплинама: (антропо)географијом, етнологијом, етнопсихологијом, али и социологијом, тј. код њега је постојала *мултидисциплинарност*. Осим тога, примењивао је и *интердисциплинарни* приступ: *у методолошком смислу*, спроводио је *координацију* теоријских схватања и методологије низа сродних наука (етнологије, демографије, географије, економије, психологије, социологије, историје итд.) ради истраживања појединих научних проблема. (Милетић-Степановић, Рајковић, 2011: 285).

Како је писао Ђорђе Тасић (1938), Цвијић је истраживао заједничке друштвене услове, везе, заједничке друштвене атмосфере, додиривања, мешања, брачне везе, економска и политичка стања управо онако како то чини социологија. „Та су питања врло суптилна и врло несигурна. Он их врши са изванредним талентом.“ Зато је „дао пуно ствари од важности за социологију“ – закључио је Тасић.

О значају Цвијићевих радова за социологију писао је и Душан Недељковић (1923), запазивши да су „Цвијићеви радови пуни социологије“. Касније, 1929. године, истакао је социолошку страну Цвијићевих психичких типова.

Цветко Костић (1965) је извршио избор текстова о социолошким проблемима у Цвијићевом научном делу и Цвијићеву друштвену проблематику сврстао у пет поглавља: 1. научни метод, 2. природа и људи, 3. друштвена структура, 4. друштвена покретљивост, 5. друштвене особености.

Француски професор Жил Сион (1920) писао је да „Цвијић испитује проблеме који су уско повезани са социологијом, али које географија не може заобићи“.

Светозар Ћулибрк (Ћулибрк, 1982: 44) писао је да се Цвијић социологијом почео бавити крајем 19. века, када је постављен за професора Велике школе у Београду. Како је говорио са̂м Цвијић, пресудна су била његова научна путовања по Македонији, Бугарској, Босни и Херцеговини. На овим научним путовањима видео је тешко економско, политичко и културно стање словенских народа у источним крајевима Балканског полуострва под заосталим турским феудалним системом и управом, али и тешко стање словенских народа у западним деловима Балканског полуострва под аустро-угарским капиталистичким системом. Управо су ови проблеми навели Цвијића да се, уз географију и геологију, почне бавити и социологијом. Поставио је темеље емпиријској социологији у Србији и у јужнословенским земљама, па су га, како пише Ћулибрк, још за живота с правом називали оснивачем југословенске социологије и утемељивачем социологије прве половине 20. века.

2. Теоријско-методолошки увод

Овај рад има за циљ да успостави везу између друштвених појава и питања које је проучавао Јован Цвијић, и модерног постсоцијалистичког друштва Србије, тј. да пронађе у делу Јована Цвијића оне елементе које бисмо данас могли да користимо у проучавању постсоцијалистичке трансформације у Србији.

У раду се полази од следеће *хипотезе*: у радовима Јована Цвијића, који су настали као резултат проучавања традиционалног друштва Србије, постоје елементи, како теоријски тако и методолошки, који су и данас актуелни и могу се применити у проучавању савремених социолошких проблема друштва Србије у постсоцијалистичкој трансформацији.

Проблеми који ће бити обрађени у овом раду јесу следећи:

1. методологија,
2. миграције,
3. проучавање насеља и проблем подурбанизованости у постсоцијалистичкој Србији,
4. проучавање задруге и постсоцијалистичка проширена породица,
5. Цвијићево „слепило за род“ и опис локалног ратничког патријархата,
6. низак социјални капитал као ризик развоја цивилног друштва,
7. национална карактерологија као ризик развоја грађанства.

Резултати рада Јована Цвијића биће критички анализирани, а чињенице до којих је дошао биће интерпретиране у контексту друштвених проблема постсоцијалистичког развоја друштва Србије. Основни процес који повезује ова два периода у развоју друштва Србије, премодерни и постсоцијалистички, јесте чињеница да је данас на снази процес зауста-

вљања развоја у разореном постсоцијалистичком друштву, тј. *ретрадиционализација* у постсоцијализму. При томе, модерне институције и обрасци свакодневног живота изгубили су на снази, и у таквом институционалном вакууму, постоји *враћање на премодерне обрасце живота*. Савремени механизми интеграције и кохезије урушени су, а у општем процесу инконзистентности, противречности и флуидности дошло је до враћања на премодерне механизме преживљавања. Реч је пре свега о групи елемената који представљају *ризике за развој модерног друштва*.

2.1. *Историјски тренутак: На границама политичких система*

Садашњи, постсоцијалистички развојни тренутак – почетак XXI века – сличан је историјском тренутку у којем су настали радови Јована Цвијића – друга половина XIX и почетак XX века – по свом историјском значају: оба се налазе *на границама различитих политичких система*. Пре свега, то су периоди који су обележени крупним и значајним догађајима на међународној сцени, пропадали су стари политички системи и конципирали се нови. Током друге половине XIX и почетком XX века пропадао је феудализам (срушена су два царства – турско и аустро-угарско) и рађао се капитализам на Балкану.

Крајем XX и почетком XXI века урушавао се социјализам, процес глобализације је универзализовао капитализам на светској сцени, тј. дошло је до распада СФРЈ и социјалистичког система и конципирања капитализма у Србији. Затим, преовладавао је тежак економски, политички и социјални положај становништва. Период постсоцијалистичке трансформације обележен је масивном социјалном искљученошћу, сиромаштвом, миграцијама, ретрадиционализацијом породице и урушавањем положаја жена.

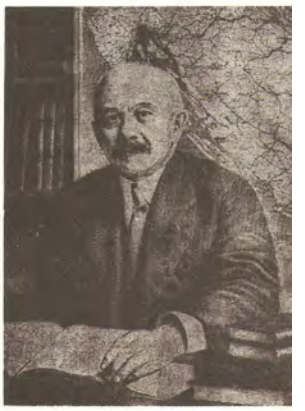

3. Резултати

Цвијићево социолошко наслеђе састоји се од теоријског и емпиријског дêла, као и од методолошких достигнућа.

3.1. *Методологија*

Цвијићева антропогеографија Балканског полуострва заснована је социолошки и представља пример интердисциплинарног приступа у научним проучавањима (Ћулибрк, 1982). Јован Цвијић је социологизовао географију с циљем да дубље проникне у сложене системе односа, веза и интеракција човека и географске средине (Ћулибрк, 1982).

У методолошком приступу Јована Цвијића приметни су висок степен *оригиналности, револуционарности и многобројне иновације*. Познати чешки географ Јиржи Данеш (1927: 25) наглашава значај проучавања психичких особина: „Ни методе *француских социолога* нису биле у стању да продру *у суштину ствари*. Сувише су суви, сувише далеки од предмета које испитују. Цвијић је увидео да у томе научном послу није могуће доћи до научних резултата без дубоког, интимног познавања душе разних географских и друштвених целина. Од свих до сада употребљених метода на томе пољу његове су најсвестраније, иду најдубље у суштину ствари.“

Светозар Ћулибрк (1982: 63) истиче да је Цвијић у својим радовима користио више метода:

1. директно посматрање,
2. индиректно посматрање,
3. метода психичких и етнопсихичких типова,
4. метода која бележи разлику између становника земље матице и земље колонизације,
5. историјско-компаративна метода,
6. географска метода,
7. монографска метода,
8. статистичка метода,
9. индуктивна метода,
10. дедуктивна метода.

Према Ћулибрку „Цвијић је *проучавање социолошких појава* сматрао основним принципом научног истраживања“ (Ћулибрк, 1982: 56). Овај аналитичар сматра и да је „све друштвене појаве проучавао *у целини*, од настанка, развоја и промене, у жељи да утврди законити развитак појаве, чиме је промовисао дијалектичку узрочно-последичну повезаност“.

Методолошки приступ Јована Цвијића има следеће основне особине:

1. коришћење социолошког метода,
2. системски приступ,

3. мултидисциплинарност,
4. етносоциолошки и етнопсихолошки приступ,
5. марксистички, тј. класни приступ,
6. теренски рад и посматрање.

3.1.1. Коришћење социолошког метода

Иако није био социолог, у свом раду је Цвијић користио и социолошки метод. У том смислу, врло је значајно следеће запажање о повезаности Цвијића и социолошког метода: „Цвијићев антропогеографски метод представља комбинацију природњачког и социолошког метода.“ (Грчић, 2004: 25) Антропогеографија је део друштвене географије, која се бави проучавањем односа између природне средине и човека, просторног размештаја људи, као и културних и привредних одлика простора. Под утицајем Јована Цвијића, антропогеографија је постала наука о људима.

3.1.2. Системски приступ

За рад Јована Цвијића карактеристичан је системски приступ. О томе говоре истраживачи дела Јована Цвијића: „У Цвијићевом методолошком и истраживачком поступку имплицитно је садржан системски приступ“ (Грчић, 2004: 46), примењен на антропогеографско-етнографски процес (тј. процес генезе, еволуције и трансформације антропогеосистема).

Данас, могли бисмо рећи да је његов *системски приступ* био претеча данашње методолошке триангулације, која обједињава микро-, мезо- и глобални, системски ниво. Код Цвијића, *методолошка триангулација би могла да изгледа овако:*

1. микрониво би били: психички типови, кућа, задруга;
2. мезониво: насеља, локална заједница, племе;
3. глобални ниво: етнички елемент, Балканско полуострво.

3.1.3. Мултидисциплинарност

Сматра се да је Јован Цвијић био претеча мултидисциплинарног приступа у науци. Интегративна целина коју проучава Цвијић односи се на истраживање узрочно-последичних веза између просторно-физичких, просторно-функционалних, историјских, етнографских, социјалних, цивилизацијских и политичких фактора (Ћулибрк, 1982). Циљ оваквог приступа је повезивање природе, друштва и човека – целовит поглед на свет.

3.1.4. Етносоциолошки приступ

С обзиром на основни процес који повезује рад Цвијића и савремени тренутак, процес ретрадиционализације, од великог је значаја и његов етносоциолошки приступ, тј. начин проучавања прошлости. За етносоциологију су карактеристични проучавање прошлости, смисао за прошлост, проучавање традиционалног друштвеног живота. Етносоциолошки приступ допуњава и етнопсихолошки. Посебно је важно проучавање улоге обичајâ и веровањâ у традиционалном друштвеном животу.

3.1.5. Марксистички – класни приступ

За савремену социологију су посебно значајни и његов марксистички приступ и утицај социјалистичких идеја (С. Марковић): Цвијић развија економски приступ и објашњава проблеме на основу њихове економске и материјалне основе. Неодвојиви део марксистичког приступа – класни приступ – такође је уочљив код Цвијића: он врши критику тадашње буржоаске државе Србије и истиче лош положај радничке класе, која је експлоатисана од стране тадашњих капиталиста (Ћулибрк, 1982: 52).

3.1.6. Теренски рад и посматрање

Врло велики значај у раду Јована Цвијића имао је теренски рад, на којем је провео чак 40 година. Отуда је посматрање основни метод прикупљања података код Цвијића.

О значају *посматрања и теренског рада* у свом истраживању сâм аутор је писао следеће (*Балканско полуострво*, стр. 348): „Проматрањем и искуством дошао сам до највећег броја резултата. *Директно* проматрање на лицу места даје више тачних резултата у балканским земљама него у Западној Европи, јер југословенско становништво није обрађено, модификовано и постало готово једнолико под утицајем цивилизација. Његове су психичке особине простије и јасније. Оне се могу поузданије ухватити, а нарочито врло експресивне психичке особине етничких група, патријархалног режима. Има проматрача који су, несумњиво запазили неке од карактеристика овог становништва. Задатак олакшава мање сложена природа предмета.“

Имао је веома развијену методологију: теренска истраживања, разговор и анкету, али и посматрање и породично порекло.

3.2. *Допринос проучавању миграција*

Цвијић је дао велики допринос у домаћој демографској и социолошкој литератури у проучавању миграција, као родоначелник познате антропогеографске школе. У проучавању миграција он се користио веома развијеном методологијом, теренским истраживањима, разговором и анкетом, породичним генеалогијама, што му је све послужило да реконструише тзв. метанастазичка кретања. Цвијићев метод у проучавању миграција даје две групе извора података о становништву: *примарне* и *секундарне*. И данас се у демографским уџбеницима прихвата ова подела извора података о становништву (Đurđev, 2001: 7), при чему се под примарним изворима подразумевају: теренски рад и историјски извори (као и Цвијићеви извори), али и статистичка евиденција, која је у Цвијићево време коришћена у оскудној мери; док се у секундарне убрајају: књиге, чланци, студије – које настају на основу обраде примарних извора.

И тај податак доприноси оцени да је Цвијићево схватање сеоба теоријски и методолошки добро развијено и још увек је актуелно. Миграције утичу на географску средину, мењају је и прилагођавају својим потребама. Цвијићева анализа узрокâ метанастазичких кретања јесте социолошка категорија првог реда. Чувени су његови *цитати*: „... скоро у сваком селу Шумадије сељаци су разноврсног порекла, досељени из разних крајева, једни од Сјенице и Пештери, други од црногорских Брда, трећи из Херцеговине, четврти с Косова и Метохије или из вардарског слива итд. Тако је у свима областима моравске Србије, ваљевских и подринских крајева. Око 80% становништва је досељеник, и поглавито у току последња три века...“

„... излази да је почевши од краја 14. века па кроз турско време до наших дана, испремештено скоро све становништво на простору од Велешке Клисуре на Вардару па до Загребачке горе. А главну масу тих што се крећу и насељавају чини динарско становништво, чији су главни део стари Рашани, народ српске средњевековне државе. Струје које премештају становништво стицале су се више од четири века у Србију; скоро толико исто времена у Далмацију; прелазиле су Дунав, Саву, Уну, Купу, чак и Драву и насељавале су Банат, Бачку, Барању, Срем и Славонију, Хрватску, Штајерску, Крањску; прешле су на многа острва или отоке Јадранскога мора, у Истру, у околину Трста, чак неке слабе струје у Горицу. Прелазиле су у Италију, поглавито у млетачку област и у Абруце; затим у Ердељ и јужну Русију.

Услед тих сеоба је знатно измењен распоред народа на Балканском полуострву. У многим областима је једно становништво смењено другим, друкчијих особина, негде другог језика, а често друкчијег дијалекта. Настала су укрштања становништва, које се услед миграција измешало, и извршили су се разноврсни етнички и етно-биолошки процеси, који су

умногоме изменили етнички тип појединих области: често је нестало старог покрајинског или историјског средњевековног народног типа и образовао се нов етнички амалгам.“ (Cvijić, 1922: 3–4).

Како би се јасно одвојиле сеобе које је проучавао Цвијић од ранијих, и да би се боље истакле њихове специјалне карактеристике и велики значај, аутор их је назвао нарочитим именом: *метанастазичка кретања*, што значи мењање места становања (Cvijić, 1922: 4). Речима самог аутора: „Метанастазичке струје су, дакле, апстракција вековног правца кретања исељеника. Кад се на карти прате и уцртају сва та кретања, добијају се као синтеза селидбене и метанастазичке струје којима су се кретали исељеници из земље матице, одакле су излазили као у ројевима у земљу колонизације, где су се настањивали. Често исељеници нису право ишли из земље матице у земљу колонизације, већ су се краће или дуже времена, често низове година, задржавали у *прелазној или етапној земљи*: на пример, они што су силазили са црногорских Брда, често су се задржавали око Сјенице и на Пештери и у Старом Влаху, пре него што сиђу у моравску Србију; а овде су се настањивали по високој Шумадији, па су доцније неки силазили у ниску Шумадију и моравску долину. Кретали су се и уздужним и попречним путевима, али изгледа више попречним; овима су пролазили многобројни ројеви исељеника, нарочито у Србију, тако да су се претварали у праве *метанастазичке путеве*. На лицу места сељаци знају *метанастазичке долине и превоје* кроз које су пролазиле струје насељавања из динарских и централних области Полуострва према Србији.“ (Cvijić, *ibidem*: 4)

„У границама Балканског полуострва, а ка[д]што и изван њега, ретко се која миграција вршила без претходног обавештења о земљи насељавања. Пре него што би се кренуле веће исељеничке групе, оне би изашиљале извиђаче да изаберу крај за насељавање. Извиђачи би ишли обично тамо где има који њихов сродник или саплеменик, раније одсељен, бавили би се код њега и испитали прилике, пре него што би се остали у маси кренули из земље матице. Кашто су избор краја за насељавање одрешивали калуђери и свештеници, јер су они, обилазећи православне земље на Полуострву и изван њега упознали прилике различних области. Те су се сеобе, осим изузетних случајева, вршиле постепено, и осим тога, из једне земље матице или племена иду вековима миграционе струје махом у исте земље колонизације. Њихове, често врло угледне породице населиле су се у близини метанастазичких вратница, превоја и бродова и оне прихватају нове емигранте, и даље их упућују. Ове добро познате *куће*, на гласу, звучног имена, намештале су нове досељенике у току више генерација и обезбеђивале сигурност области и кретање емигрантских. Поворке исељеника су увек биле породице које су имале мало или нису имале своје земље. По једном старом обичају, бар један члан

задруге остајао је са својима на староме огњишту, и њему су остављане непокретности и гломазне ствари, које се нису могле носити...“ (Cvijić, *ibid*.: 5)

Социолошки елементи у Цвијићевом проучавању миграција огледају се у његовом повезивању унутрашњих и спољашњих узрока и наглашавање општих, као и основних заједничких узрока миграција, уз читав низ споредних одређујућих узрока. Примарност је придао историјским и економским узроцима и психолошким стањима. Тако је све узроке груписао у: *историјске* (продор Османлија са истока или окупација неких области од стране Аустро-Угарске), *економске* (мали земљишни посед, лош квалитет земље и висок наталитет) и *психолошке*. Тешко је одвојити ове узроке, пошто се међусобно преплићу и условљавају, а сваки акт слободне миграције резултат је индивидуалне одлуке и мотивисан је одређеним разлозима, како у Цвијићево време тако и данас. У томе се заснива и данашњи значај Цвијићевог дела.

У данашњој демографској и социолошкој литератури издвајају се две велике групе фактора који утичу не сеобе: привлачни (*pull factors)* и одбијајући (*push factors)*. Теорију *push*- и *pull*-фактора формулисао је Доналд Бог (1969). Његова класификација привлачних и потисних фактора јесте следећа (Đurđev, 2001; Bobić, 2007): 1. у *pull*-факторе (јаки *економски разлози*) спадају боље могућности за запошљавање појединца у својој струци или за улазак у жељену струку; могућности стицања већег дохотка; прилика за специјализацијом или обуком – на пример, могућност факултетског образовања; погодности које пружа околина и животни услови: клима, становање, школе и други социјални капацитети и институције; зависност – покретљивост сродника или верника, кретање за храниоцем или веренице за партнером (реунификација породице); примамљивост нових или другачијих активности, околине или људи као што су: културне или рекреационе могућности великих градова за становнике села или малих градова; 2. у *push*-факторе (*неекономски чиниоци*) убрајају се опадање природног богатства или његове цене, смањење потражње за одређеним производом или за услугама одређене индустрије; исцрпљеност рудника, шумских богатстава или пољопривредних ресурса; губитак посла услед отпуштања због нестручности или опадања потребе за одређеном струком или због механизације и аутоматизације операција које су раније извођене уз радно интензивне процесе; угњетачки или репресиван дискриминаторски третман због политике, религије, етничког порекла, или било којег другог чланства (азиланти и друге групе присилних странаца); отуђење од заједнице јер се појединац више не слаже са преовладавајућим веровањима, обичајима или начином понашања – било међу својом породицом или у заједници; одлазак из заједнице због катастрофа: поплава, пожар, рат, суша, земљотрес или епидемија, као и избеглиштво.

Могуће је поређење тадашњих (Цвијићевих) и данашњих миграција у Србији: почетком 19. века, првом српском револуцијом, Србија се ослободила турског феудалног угњетавања и управе. Досељени сељаци су, поред слободе, могли добити земљу и на крчевинама подизати куће и ливаде и претварати их у оранице. Дакле, *лична и национална слобода и право на земљу* јесу они фактори који су привлачили сељаке из других неослобођених крајева. У сеобама Цвијић је видео велики значај. Сеобе, и с њима везана социјална прилагођавања и етнобиолошки процеси, били су од првокласне важности за изједначавање и стапање нашега народа. Са досељеницима су разнесене нове навике и обичаји, снажан и дубок фолклор, нарочито народне епске песме, у којима се изражавао народни понос, морал, тежње, и оне су због тога примамљиве и освајачке; појачана је патријархална задруга.

Старо становништво је тиме било као подмлађено. Дошло је до мешања и сједињавања српског народа, пореклом из разних крајева. Цео српски народ се осетио као целина. А данас?

У Србији се вековима догађају миграције, у прошлости једнако као и у савременим условима. Ратови и разарања, настала као последица распадања бивше Југославије, условили су неекономске, присилне, избегличке миграције, или тзв. хуманитарне сеобе, мотивисане борбом за голи опстанак себе и својих најближих, као што је расељавање српског становништва из Хрватске, Босне и Херцеговине, те интерно расељена лица са Косова и Метохије – присилно и крваво раздвајање у Цвијићевим истраживањима измешаних Срба и Хрвата, католика и православаца.

Запазио је Цвијић да се становници Косова брзо прилагођавају у новој средини, јер су биле незнатне разлике између старинаца и досељеничких група са Косова. Данас, на територији Републике Србије избегличку популацију карактерише слаба социјална кохезија, тј. низак социјални капитал (неформалне мреже за подршку) како унутар своје групе, тако и у односу на становништво у земљама пријема. Ретко се самоорганизују, што се може разумети као последица фрустрације земљом пријема, која је перципира као „мањинску групу“.

Анализа њиховог правно-политичког положаја и укупног квалитета живота (Bobić, 2005) показује системску инхибицију избеглица, тј. друштвено потискивање на маргине друштвеног живота, на дно социјалне лествице, и то разним каналима: политичким путем, медијима, законом као и понашањем људи у свакодневном животу. Истраживања су показала да расељена лица веома често пате од осећања резигнираности, депресивности, изолованости, пролонгираног стреса (Влајковић *et al.*, 2000). Избеглице слабо комуницирају са домицилним становништвом, а спорадичне социјалне мреже одржавају са пријатељима и познаницима из старог краја.

Веза између географије и социологије у делима Цвијића огледа се и у његовом схватању и тумачењу географске средине – антропогеографији. Цвијић је сматрао да се током историје природни услови претварају у „географске услове“, под деловањем друштвених чинилаца (Ћулибрк, 1982: 73). У оквиру тог питања он тврди: 1. географска средина стално утиче на људске групе, њихове творевине и њихов начин живота; 2. човек, људске групе и људско друштво својом делатношћу и свешћу утичу на природу, мењају је и прилагођавају својим потребама – то је стварање материјалне и духовне културе; 3. географску средину и човека проучавао је и тумачио у њиховом најразноврснијем преплитању и утицају.

У борби човека и друштва с природом човек је мењао природу и прилагођавао је својим потребама, а са мењањем природе мењао је и самога себе. У овом разматрању се налазе елементи марксистичке идеје о могућности деловања човека на природну средину и њено прилагођавање људским потребама. Природни фактори према Цвијићу „одређују човеков материјални живот“. Јован Цвијић је свестрано пришао односу природа–друштво, или географска средина–човек и проучавао их повезано, па су отуда његова објашњења историјскоматеријалистичка, блиска марксистичкој социологији. То је показао на примерима кућа, сеоских и градских насеља.

3.3. *Цвијићево проучавање насеља и проблем подурбанизованости у постсоцијалистичкој Србији*

У погледу анализе односа социологије и географије у својим делима Цвијић је остао упамћен у научној литератури и по својим теренским истраживањима насеља, избору показатеља демогеографских карактеристика насеља и свом захтеву за масовношћу, свеобухватношћу и прецизношћу у процесу прикупљања података (*Упутства за испитивање насеља и порекла становништва*).

Ипак, Цвијићево проучавање миграција и насеља претрпело је критику у социолошкој литератури. Милић сматра да Цвијић недовољно проучава миграције село–град и процес дезаграризације, који је са тиме повезан. С тим у вези, сматра да су његови описи поприлично анахрони и јер не воде довољно рачуна о економским и социо-културним променама у току XIX и почетком XX века, већ су више везани за крај XVIII века, „... тако да се мало анализирају оне крупне промене које су се у читавом начину друштвеног живота десиле у току XIX века: формирање самосталних држава и модерног државног апарата, развој капитализма у привреди, настајање нових друштвених класа и слојева, развој саобраћаја и градова, писмене књижевности, науке и штампе на народном језику, формирање и делатност политичких партија и разних облика земљо-

радничког задругарства, зачеци радничког покрета, интензивна емиграција у Америку почетком 70-их“ (Milić, 1978: 320).

Сретен Вујовић изриче критику о Цвијићевом прецењивању нашег села и сељака, док су наш град и његове друштвене категорије остали некако у сенци, или су код њих често сувише наглашене негативне црте „чаршија“ (Vujović, 1988). Прецењивање нашег села и сељака условљено је претежном сељачком стварношћу у Цвијићево доба. Такав Цвијићев однос према сеоској проблематици условљен је чињеницом да је у доба Цвијићевог стваралаштва, 1900. године, Краљевина Србија имала 14,1% варошана и 85,9% сељана. По попису из 1921. године, годину дана пре појављивања *Балканског полуострва* на српскохрватском језику, у Краљевини Србији било је 20,17% градског и 79,83% сеоског становништва (Vujović, 1988: 65).

Ови подаци о ниском проценту варошког становништва из Цвијићевог доба могу се упоредити и са данашњим ниским процентом урбанизације у Србији – према попису из 1991. у Србији је градско становништво чинило 51% од укупног, док десет година касније тај процент није видније побољшан: према подацима из 2002. године 56%, по чему је Србија на последњем месту у региону у погледу урбанизације становништва. О томе је Цвијић писао: „Извесни народи и извесни културни крузи користе се у већој мери оним положајима који су згодни за велика насеља. То би се нарочито могло тврдити за Турке, Цинцаре и Грке, а најмању склоност за оснивање вароши и варошица као да има наш народ...“ Да ли се то и данас може рећи за друштво Србије или је у питању системски проблем и централизација система, који условљава да се данас највише улаже у развој Града Београда, који тиме условљава и привлачи масовно досељавање становништва из унутрашњости? Сваке године у Београд се доселе 56.042 становника из унутрашњости Србије (извор: *Демографска статистика 2010*, стр. 356, таб. 8.12).

Сретен Вујовић (Vujović, 1988: 62) замера Цвијићу са становишта социологије града: постоје пропусти у опису друштвеног живота у градовима, где не узима у обзир промене као што су: развој капитализма с почецима индустријализације, настајање нових друштвених класа и слојева, образовање нових самосталних држава и управних апарата њихових главних градова, зачеци радничког покрета, деловање политичких партија итд. „О изузетно важном утицају индустријализације на облик, функције и структуру насеља Цвијић је написао само једну реченицу: ’Последњих деценија су почели да подижу индустријска предузећа која су у вези са продуктима земље; у вароши има, дакле, млинара, фабрика шећера, пивара, предионица, ткачница, стругара (већином изван вароши) итд’ (Цвијић, 1902: 248). Може се запазити да Цвијић има ’*антивелеградски став*’.“ (Vujović, 1988)

Значај Цвијића се састоји у томе што је његова социо-географска идеја послужила као основа за бројна истраживања насеља, а нарочито његов опис, тумачење и типологија сеоских и градских насеља. Оно што је у Цвијићевој анализи градова и данас занимљиво, јесу његови сликовити описи морфологије градова, нарочито њихових историјских језгара (чаршија), који се у одређеном броју примера (приморски градови) ни до данас нису битно променили, или ако јесу, онда се промене могу боље сагледати поређењем са Цвијићевим описима (Vujović, *ibidem*: 63).

Цвијићева истраживања локалне друштвене заједнице недовољно су се усмеравала на друштвену структуру у оквиру локалних сеоских заједница, тј. није имао довољно разноврсних података о односима у породици, задрузи, племену, општини итд. „Цвијићева упутства су најслабија управо на подручју испитивања друштвене структуре и важних манифестација духовне културе. У том погледу, она заостају за ранијим упутствима Валтазара Богишића, чије је тежиште управо на испитивању система друштвених односа и друштвене структуре, као и за упутствима Анте Радића.“ (Milić, *ibid*.: 466, 467).

У његовим каснијим емпиријским радовима до изражаја долазе друштвени фактори и њихов значај и утицај на психички живот, задружна и племенска организација, класни односи, друштвено-економски и политички системи (Ћулибрк, 74).

У проучавањима процеса постсоцијалистичке трансформације много пажње је привукао проблем подурбанизованости. Проблем подурбанизованости се карактерише преиндустријским и данашњим ниским процентом урбанизације у Србији: као што је поменуто, према попису из 1991. године у Србији је градско становништво чинило 51% од укупног, док десет година касније тај процент није видније побољшан: из 2002. године 56%, по чему је Србија на последњем месту у региону у погледу урбанизације становништва. О самим коренима подурбанизованости говори управо Цвијић, када констатује наведену „ниску склоност за оснивање вароши и варошица“ (Cvijić, 1991: LXI).

3.4. Проучавање задруге и постсоцијалистичка проширена породица

У раду Јована Цвијића можемо наћи податке о улози и значају породичне задруге, који представља специфичан модел живота, понашања и мишљења (Milić, 1996).

Овај традиционалан облик породице има значајну улогу у процесу производње благостања у источноевропском обрасцу брака и домаћинстава, источно од Хајналове линије. Према Џону Хајналу, источноевропски образац брака чини управо систем сложених породичних домаћинстава (*joint household systems*). Балканско сложено домаћинство, које постоји у оквиру источноевропског обрасца, постаје важан социјални

инструмент, изузетно прилагодљив према социјалним и економским проблемима.

Модерном терминологијом речено, реч је о вертикално проширеној породици. Истраживања (Miletić-Stepanović, 2011) показују да је на делу ретрадиционализовани породични облик, који у постсоцијалистичкој Србији заузима значајно место. Према проценама, вертикално проширена породица заступљена је у породичној структури са око пола милиона (Miletić-Stepanović, 2011: 107) и има значајну економску и политичку улогу. Основу структуре и интеграције чини крвно сродство, у којем је конципирана механичка солидарност.

Саме зачетке проучавања друштвене динамике у значају и распрострањености породичне задруге такође можемо видети код Цвијића. Наиме, изузетно је занимљив закључак Јована Цвијића да су се задруге у средњем веку у српској држави *распадале*. Међутим, касније, у турском периоду, задруга је поново постала главни облик породичног живота у динарским подручјима (Ђулибрк, 1982: 84). Према мишљењу Цвијића, враћање задрузи било је условљено економским разлозима – плаћањем пореза турској управи. Турци су тражили да се порез плаћа по кућама, па су сељаци радије живели у задругама него у нуклеарним породицама, радије су плаћали порез само на једну кућу. Осим тога, задруга је имала углед пред Турцима и пред другим непријатељима (Ђулибрк, 1982: 84)

Може ли се данашњи *повратак проширеној породици* у градовима повезати са његовом анализом задруга и мишљењем да је враћање задрузи у турском периоду било условљено отежаним условима за опстанак у тадашњем неодрживом развоју – плаћањем пореза турској управи – и зато су се удруживали да живе у задрузи? А данас, у условима сиромаштва, незапослености и продуженог детињства деце јавља се зависност од родитељских ретких ресурса: стан, пензија, ауто.

3.5. Цвијићево „слепило за род“ и опис локалног ратничког патријархата

Јован Цвијић се *није бавио родним студијама*. Штавише, може се рећи да је за њега било карактеристично оно што данас називамо „слепило за род“, али и дискриминација жена и неувиђање њиховог тешког положаја. Много вреднији за проучавање насиља над женама свакако су радови Вере Ерлих.

И поред свега тога, занимљиво је да његови резултати, уколико их подвргнемо критичкој анализи – тј. више уважимо податке до којих је овај аутор дошао, а мање његову интерпретацију – могу да буду од значаја за проучавање положаја жена. Реч је о материјалу који потврђује и добро описује *локални ратнички патријархат*.

Појмови који повезују рад Јована Цвијића и модерна истраживања положаја жена у Србији јесу како традиционални културни образац насиља над женама, тако и проучавање динарског виолентног типа личности. Цвијић проучава и чак велича војничке врлине и виолентност динарског типа, који се, међутим, у проучавању насиља над женама посматрају као важни фактори који производе насиље над женама, као културни образац (Милетић-Степановић, 1997).

Истраживања насиља у породици показала су да је посреди насиље над женама као културни образац (Милетић-Степановић, 1997), који има своје упориште у вредносно-нормативном систему традиционалне културе Срба. Полазећи од концепта да је традиционална култура Срба пре свега ратничка култура, која фаворизују мушку доминацију и субординацију жена, све податке које нам доноси Цвијићев рад можемо тумачити у родном кључу.

Насиље над женама у постсоцијалистичком периоду постоји у преко 80% породица (Miletić-Stepanović, 2005: 29), што је скоро исто као пре пола века, између два светска рата. У односу на саму породицу ови подаци говоре да се савремена породица у Србији у току XX века уопште није променила, те делује као актер конзервације патријархата и при томе има потпуни легитимитет у нетрансформисаном друштву Србије (Miletić-Stepanović, 2005: 30).

Разореност свих темељних институција глобалног друштва прати континуитет локалног патријархата, који са собом носи континуитет културе насиља над женама, дефинисање женскости као „другости“ и јак образац деструктивности „другог“. Горе поменуто перпетуирање традиционалног обрасца живљења даје легитимитет личној власти, власти мужа у породици, коју карактерише дискриминација, доминација и насиље. Патријархална породица гарантује мушко наслеђивање и мушку контролу женске сексуалности. Патријархат још увек преживљава у религијама, у подели социјалних улога и у расподели моћи.

Може се успоставити веза између насиља над женама као културног обрасца живота и проучавања динарског виолентног типа личности.

3.6. *Низак социјални капитал као ризик развоја цивилног друштва*

Модерни концепт социјалног капитала је настао када је *Роберт Патнам* понудио аргументе да је ефективност државне власти директно повезана са способношћу удруживања у конкретној заједници. Замисао да се посматра *способност удруживања* у заједници као *ресурс за друштво* био је одговор на идеју о гомилању личних залиха материјалног капитала као основе за рационално економско понашање. Социјалне интеракције у друштвено-економском животу идентификоване су као фактори стварања социјалног капитала. Концепт социјалног капитала

обједињава у исти оквир економију, политичку науку, развојне теорије и социологију. Социјални капитал као концепт повезује функције тржишта, државне управе и социјалног развоја, и везује се за *цивилно друштво*. Може се схвати као „систем норми и мрежа (унутар заједнице/друштва) које олакшавају колективну акцију", или као „друштвени (заједничког) ресурс који олакшава и/или отежава приступ појединца другим друштвеним, економским или природним ресурсима".

Примена овог појма објашњава партиципацију грађана у групним активностима, разјашњава немонетарне форме друштвених интеракција; представља извор не само за материјалне или финансијске добити већ и извор моћи. Са једне стране, и сама висока распрострањеност вертикално проширене породице представља доказ о развијености социјалног капитала. Али, та врста социјалног капитала има сродннички предзнак и извесне лимите, јер је сродничког типа, и функционише као затворена социјална мрежа. Из радова Јована Цвијића може се индиректно видети да је социјални капитал био на ниском нивоу и сусретао многе препреке: „Осећања дужности готово никако нема, *заједнички рад... готово је непознат*." „Влада онај ситан морал, који само себе гледа, све је основано на малим подвалама." (Цвијић, 1902: XCII–XCIV)

На тај начин је и сâм Цвијић покренуо анализу ризика развоја цивилног друштва у Србији, које је и данас неразвијено.

3.7. *Национална карактерологија као ризик развоја грађанства*

У вези са почетним појмом ретрадиционализација, у овом делу ћемо размотрити утицај традиције на личност.

У својим радовима, Јован Цвијић на више места истиче снажну *везу са прецима и традицијом*. Такође, савремена етнопсихолошка истраживања говоре о снажној вези између националног карактера и савремених збивања. Етнолог Бојан Јовановић је доказао да „невидљиве, дубинске менталне структуре индивидуалног и националног карактера у великој мери одређују видљиве друштвене догађаје, детерминишу историјска збивања посебно у периодима криза" (Jovanović, 2002). Он се на тај начин позива на дубинске слојеве и црте националног карактера (свесне, несвесне, рационалне, ирационалне, конструктивне, деструктивне). Појам националног карактера Бојан Јовановић дефинише као скуп најбитнијих психичких црта, везаних за темперамент, мишљење, идеје, ставове, веровања, обичаје и понашања, а који су карактеристични за једну націју и по којима се она разликује од других (Jovanović, 2002).

Национални карактер је етно-психолошки конструкт, који означава спој карактера и образаца понашања типичних за једну націју. Заснован је на усвајању истог искуства (заједничка историја, језик, вера, обичаји, веровања припадника једне націје. Тако схваћен, близак је појму

друштвеног карактера или базичне личности (Jovanović, 1992). Цвијић закључује да је једно од главних обележја националног карактера Јужних Словена подложност „*колективној грозници*“ (Цвијић, 1987: 325–517).

Овако *снажна оријентација ка прошлости* говори о фактору који производи систем развојних ризика, као што су: традиционализам, конзервативизам, малограђанштина, паланаштво – паланачка личност, прелазништво, традиционална личност. Традиционализам је некритички однос према традицији, инсистирање на континуитету културе и на поштовању традиционалних норми и обичаја у изворном облику, упркос промени друштвено-историјских околности.

Традиционализам добија значење конзервативизма када подразумева залагање за *непромењивост наслеђених културних образаца, глорификацију прошлости и противљење новим, модерним идејама*. У српској култури традиционализам се претежно јавља као патријархализам. Поштовање религије, религијских обичаја и култ предака заузимају средишње место у традиционалној култури Срба.

Малограђанин је припадник грађанства, неспособан за јавну делатност изван свога непосредног интереса и сигурности. Једина аутентична димензија малограђанина јесте прошлост, устаљени начин живота, старе моралне вредности, једнообразности. Такође, малограђанска породица је затворена заједница, интерно оријентисана.

Везан за традиционализам је и термин дух паланке, паланачка личност (Konstantinović, 2008). Аутор описује *паланку као „свет између села и града“*, који није ни село ни град. Дух паланке „исповеда религију затворености“ и за њега „нема света изван духа паланке“. Паланчане описује као појединце који нису на свом личном путу, већ су чувари стила паланке. У свету паланке је важније држати се устаљеног обичаја него бити личност. Константиновић сматра да је ова служба стилу, у својој основи, служба сигурности. Паланчанин је утопљен у стил паланке има утисак продуженог детињства, живота под окриљем породице, у чему Константиновић препознаје инфантилизам.

Дух паланке тежи затварању у свој свет конзервативизма, наглашен осећај колективитета. Важније је држати се обичаја него бити личност. Све лично и индивидуално је непожељно. Дух паланке као преживљавања изразито је *племенски дух*. Паланачки дух се противи свему што је модерно, који се затвара пред светом, који је окренут традиционалнōм и носилац је национализма и нарцизма.

На нивоу личности патријархат оставља траг и постоји у главама људи. Патријархат стимулише стварање традиционалних ауторитарних личности оба пола, слабих личности, које може да инструментализује и користи за своје одржавање и репродукцију. Теорија научене беспомоћности говори о механизмима социјализације који, на време примењени

(у детињству), имају снагу да произведу такво друштвено научено понашање, које карактерише сламање воље, изазивање депресије и отуђења, тако да индивидуе, у овом случају жене, губе сваку индивидуалност и живе у трајном уверењу да су неспособне за самосталан живот и да нису у стању да контролишу сопствену околину (Miletić-Stepanović, 2005: 28).

Идеалан тип грађанина који би могао бити субјект демократије и требало би да има потпуно другачије особине: знање, компетентност, поузданост, веровање у грађанске врлине, вештине за грађанско учествовање, одлучивање на основу аргумената и информација.

4. Закључак

У овом раду је доказано да се у делима Јована Цвијића налазе теоријски и методолошки елементи за проучавање савремених социолошких проблема друштва Србије у периоду постсоцијалистичке трансформације. То су следеће области: методологија, миграције, проучавање насеља и проблем подурбанизованости у постсоцијалистичкој Србији, проучавање задруге и постсоцијалистичка проширена породица, Цвијићево „слепило за род“ и опис локалног ратничког патријархата, низак социјални капитал као ризик развоја цивилног друштва и национална карактерологија као ризик развоја грађанства

У периоду постсоцијализма у Србији, модерне институције и обрасци свакодневног живота изгубили су на снази, па зато постоји *враћање на премодерне обрасце живота*. Реч је, пре свега, о групи елемената који представљају *ризике за развој модерног друштва*, који су деловали у доба Цвијића, али постоје и данас.

То су миграције, неекономске, присилне, избегличке миграције, или тзв. хуманитарне сеобе, мотивисане борбом за голи опстанак себе и својих најближих – присилно и крваво раздвајање у Цвијићевим истраживањима измешаних Срба и Хрвата, католика и православаца. Супротно од Цвијићевог запажања о брзом и лаком прилагођавању новој средини, данас, на територији Републике Србије, избегличку популацију карактеришу слаба социјална кохезија, тј. низак социјални капитал (неформалне мреже за подршку) како унутар своје групе, тако и у односу на становништво у земљама пријема, те системска инхибиција избеглица, тј. друштвено потискивање на маргине друштвеног живота, на дно социјалне лествице.

У проучавањима процеса постсоцијалистичке трансформације друштва Србије изражен је и проблем подурбанизованости, о чијим коренима је говорио и сâм Цвијић.

Са проблемом подурбанизованости тесно је повезан и процес ретрадиционализације породице, односно ширење и значај постсоцијали-

стичке проширене породице. Данашњи повратак проширеној породици у градовима повезује се са Цвијићевом анализом значаја кућних задруга у турском периоду, које су биле мотивисане отежаним условима за опстанак у тадашњем неодрживом развоју – плаћањем пореза турској управи, а данас, са значајном улогом вертикално проширене породице у процесу производње благостања у условима сиромаштва, незапослености и продуженог детињства деце – зависност од родитељских материјалних „ретких“ ресурса: стан, пензија, ауто. Може се рећи да се савремена породица у Србији у току XX века уопште није променила, те делује као актер конзервације патријархата, и при томе има потпуни легитимитет у нетрансформисаном друштву Србије (Miletić-Stepanović, 2005: 30).

Снажна оријентација ка прошлости – ретрадиционализација друштва Србије представља ризик развоја грађанства, због утицаја традиције на личност.

Повезивање друштвених проблема из преиндустријског Цвијићевог доба и данашњих постсоцијалистичких указује да, иако је од настанка истраживачког опуса Јована Цвијића до данас прошао период дужи од једног века, у току којег је дошло до највишег степена цивилизацијског напретка и развоја културе, те хуманизације људског друштва и живота, постсоцијалистичко српско друштво се споро мења и не успева да се трансформише и укључи у процесе евроинтеграције.

У друштву Србије влада дуготрајан патријархат, специфичан, локални патријархат. Споро се ослобађамо патријархалних односа, зато што су се важне вредности патријархата задржале и пренеле на савремену породицу и не само на њу: оне данас живе и у менталитету и у расположењу широких народних слојева и условљавају: традиционализам, конзервативизам, малограђанштину, паланачку личност, прелазништво, традиционалну личност, чему доприносе и политичко-културни чиниоци.

Литература

Bobić, Mirjana (2007): *Demografija i sociologija – veza ili sinteza*, Javno preduzeće „Službeni glasnik“, Beograd.

Bobić, Mirjana (2005): „Migracije“, *Studije o izbeglištvu*, priredio Ivan Milenković, Beograd.

Vujović, Sreten (1988): *Sociologija grada*, Sociološka hrestomatija, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

Vujović, Sreten (1988): Cvijićevo sociološko proučavanje varoši, *Sociološki pregled*, vol. XII, br. 1–2.

Vuksanović, Gordana (2001): *Jugoslovenske izbeglice između želja i mogućnosti za povratak*, Katedra za sociologiju Filozofskog fakulteta, Novi Sad.

Грчић, Мирко (2004): Гносеолошки модел антропогеографије према концепцији Јована Цвијића и његова научна актуелност, *Демографија*, бр. 1, стр. 25–49.

Daneš Jirži (1927): *Jovan Cvijić*, Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd.

Đurđev, Branislav (2001): *Osnovne tehnike u demografiji*, Matica srpska, Novi Sad.

Здравковић, Данијела (2003): Могућности и границе етносоциологије, *Социолошки преглед*, бр. 1–2, стр. 137–160.

Janković, Dejan (2001): Metodološki doprinos Jovana Cvijića sociološkom proučavanju seljačkog društva, *Letopis naučnih radova*, br. 1–2, str. 75–85.

Jovanović, Bojan (2002): *Karakter kao sudbina: eseji iz etnopsihologije*, Narodna biblioteka „Stefan Prvovenčani“, Kraljevo.

Jovanović Bojan (ed), (1992), *Karakterologija Srba*, Beograd: Naučna knjiga.

Kovačević, Ivan (2001): *Istorija srpske etnologije*, Etnološka biblioteka, knj. I, Beograd.

Konstantinović, Radomir (2008): *Filosofija palanke*, Otkrovenje, Beograd.

Лукић, Р. (1987): Уводна реч за књигу Балканско полуострво и јужнословенске земље. Сабрана дела, књига 2, САНУ, „Књижевне новине“, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Милетић-Степановић, Весна (1997): „Насиље над женама као културни образац у традиционалној култури Срба“, у: Милосављевић, М.: *Породица, насиље и савремено друштво*, Градски центар за социјални рад, Београд.

Miletić-Stepanović, Vesna (2005): „Nasilje nad ženama kao rizik za socijalnu transformaciju“, u: *Temida*, br. 1, str. 21–33.

Miletić-Stepanović, Vesna (2011): *Proširena porodica u Srbiji*, ISI FF/Čigoja, Beograd, str. 236.

Милетић-Степановић В., Рајковић, Љ. (2011): „Неповољан статус социологије у настави и образовању географа као фактор урушавања интердисциплинарности“, *Нова српска политичка мисао*, посебно издање: „Образовање у транзицији“, број 2, стр. 281–290.

Milić, Vojin (1984): *Sociološki metod*, Nolit, Beograd.

Milić, Anđelka (1986*): Rađanje moderne porodice*, ZUNS, Beograd.

Mitrović, Milovan (1999): Srpsko selo – prilog sociologiji tradicionalnog srpskog društva, Matica srpska, Novi Sad.

Рајковић. Љ., Милетић-Степановић В. (2010): „Породица и социјални развој: између ризика и капитала“, у: *Гласник Српског географског друштва*, бр. 3, стр. 257–279.

Sentić, Milica (1965): „Značaj Cvijićevog rada za savremena istraživanja migracije“, *Stanovništvo*, broj 4, Beograd.

Станковић, Стеван (2004): Јован Цвијић о настави и науци, *Гласник Српског географског друштва*, бр. 2, стр. 61–70.

Stojadinović, Milosav (1926): *Selo i varoš*, Štamparija „Tucović“ Beograd.

Ћулибрк, Светозар (1982*): Цвијићева социологија Балкана*, ИДН, Београд.

Цвијић, Ј. (1902): *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*, Српски етнографски зборник, књ. IV, Прво одељење, Насеља српских земаља, књ. I, Београд.

Cvijić, J. (1991): Antropogeografski problemi Balkanskog poluostrva. Sabrana dela, Beograd.

Cvijić, Jovan (1922): *Naselja i poreklo stanovništva, Metanastazička kretanja, njihovi uzroci i posledice*, knj. 12, Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd.

––– Srpska književna zadruga (1927): *Cvijićeva knjiga*, Beograd, Štamparija „Sv. Sava“ M. Sladekovića.

Ljubica Rajković
Vesna Miletić-Stepanović
University of Belgrade
Faculty of Geography

Summary

SOCIOLOGY AND GEOGRAPHY IN JOVAN CVIJIĆ'S WORKS

This paper provides valorization of Cvijić' ideas concerning sociology by establishing a link between phenomena and issues investigated by Jovan Cvijić and the modern, post-socialist society of Serbia. In the course of our research on post-socialist transformation of Serbian society, we made use of the following ideas by Cvijić: methodology, migrations, investigation of settlements and the problem of under urbanization, family cooperatives and post-socialist extended family, Cvijić's „blindness as to gender“ and the description of local military patriarchate, low social capital posing a risk to the development of civil society, and the national character as an obstacle for the development of citizenry.

It has been established that in the post-socialist period in Serbia, there still exists: regression *to pre-modern patterns of living – risks relating to the development of a modern society*, present both in Cvijić' time as well as today. They are: *migrations*, namely, non-economic, forced, refugee migrations, or the so called humanitarian displacement. In addition, there are also issues of *underurbanization*, along with the process of family *retraditionalization*, or more specifically, the spread and gaining in importance of post-socialist extended family in cities. Strong *orientation to the past* – retraditionalization of Serbian society poses an obstacle to the development of citizenry, owing to the effect of tradition on personality.

Serbian society has long been characterized by patriarchy, namely by specific, *local patriarchy*. Some important values of patriarchy linger on in modern family, as well as in the mentality and dispositions of the wider community, giving rise to: traditionalism, conservativeness, petite bourgeois mentality, provincialism and traditionalist personality, further exacerbated by political and cultural factors.

Key words: Serbia, Jovan Cvijić, geography, sociology, traditional society, post-socialist society, developmental risks, retradionalization

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 1, стр. 181–199
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Бранислав Стевановић
Филозофски факултет
Универзитет у Нишу
stebranis@yahoo.com
branislav.stevanovic@filfak.ni.ac.rs

УДК: 316:9(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

СОЦИОЛОШКО-ПОЛИТИКОЛОШКА РЕЛЕВАНТНОСТ И АКТУЕЛНОСТ ЦВИЈИЋЕВЕ „АНТРОПОГЕОГРАФИЈЕ“ БАЛКАНА*

Занемаримо ли повремено подлегање стереотипизацији, схематизму и, посебно, идеализовању црта тзв. „динарског психичког типа“, увиди Јована Цвијића о „националном карактеру“ на балканским просторима представљају плодну основу за социолошка и друга истраживања скорашњих и актуелних балканских (не)прилика. Многе његове тврдње као „антропогеографа“ практично су се потврдиле каснијим збивањима у стварности на Балкану, карактеристичним понашањем читавих народа или њихових делова. Оне, заправо, представљају антиципацију одређених црта личности, које су касније у науци емпиријски потврђене као синдроми „ауторитарног карактера“ – који је више него изражен у балканској политичкој али и привредној и културној свакодневици.

Кључне речи: *Јован Цвијић, Балканско полуострво, психички типови, динарски тип, централни тип, српска политичка култура, ауторитарна личност*

Јован Цвијић спада у категорију најплодоноснијих српских научника и угледних интелектуалаца с краја 19. и почетка 20. века. Рођен је 30. септембра (12. октобра) 1865. у Лозници, а умро 16. јануара 1927. у Београду. Своја теренска истраживања по којима је нашироко познат и која су трајала скоро четрдесет година, планирао је и изводио са минуциозношћу и изузетном марљивошћу. Цвијићев научни опус широк је и слојевит, због чега га је тешко сврстати у неку од данас веома издиференцираних научних дисциплина. У првом реду Цвијић је био географ, али неке његове тестове и студије често наводе и коментаришу и етнолози, социолози, психолози, политиколози и историчари. У историју науке је ушао пре свега својим радовима везаним за геоморфологију, глацијалне трагове, велика језера и планинске системе на Балканском

* Рад рађен у оквиру пројекта *Традиција, модернизација и национални идентитети у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције* (179074), који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира га Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

полуострву. За друштвене науке нарочито су значајни радови везани за регионалну географију, антропогеографију[1] и етнологију Балкана, укључујући оне који се тичу становништва, миграција, класификације насеља, културних појасева и зона цивилизација, балканских кућа, привредне делатности балканских народа, психичких типова и варијетета народа и других тема.

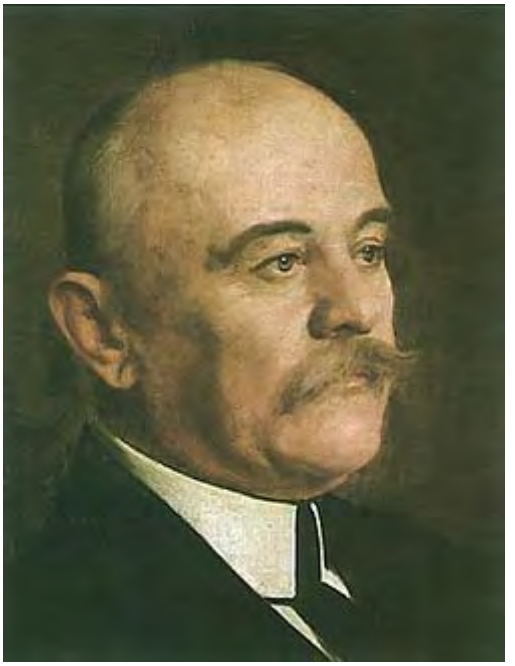

Портрет Јована Цвијића,
уље на платну,
аутора Уроша Предића
(Извор: sr.wikipedia.org)

[1] Постоји више дефиниција *антропогеографије*. Најчешће се одређује као део друштвене географије који се бави проучавањем односа између природне средине и човека, просторног размештаја људи, као и културних и привредних одлика простора. Оснивач антропогеографије је Фридрих Рацел (Friedrich Ratzel). Из ње су се развиле остале друштвеногеографске дисциплине: географија становништва, географија насеља, економска географија, политичка географија и друге области. У ужем смислу, антропогеографија је део географије који испитује колико природни положај земљишта на којем људи живе утиче на образовање људских заједница, и колико је човек уопште кадар да известан простор тако преобрази да би му могао бити од користи, као подврсте су: историјска, културна, саобраћајна, привредна, трговачка и политичка географија (Антропогеографија [2012], Вокабулар Бета <http://www.vokabular.org/?search=antropogeografija&lang=sr-lat>, 29. 6. 2012). Нас у овом тексту, међутим, не интересује строго научно одређене поменуте дисциплине, већ Цвијићево одређење, али и оно не у целини, већ само у оним аспектима у којима и данас може бити од значаја за социолошка и друга истраживања у друштвеним наукама. Из тог разлога смо појам *антропогеографија* ставили под знаке навода већ у самом наслову. У наставку текста разјаснићемо о којим је то аспектима Цвијићеве антропогеографије реч.

У овом тексту не можемо се нашироко задржавати на питањима методологије коју је у свом истраживањима користио Јован Цвијић. У његовим истраживањима свакако има и метода и закључака који су превазиђени са становишта данашње науке, али оно што је у његовом опусу било оригинално и за социологију значајно јесте нарочита пажња коју је посветио процесима генезе, еволуције и трансформације, посебно етничког супстрата балканских народа. Те еволутивне процесе Цвијић је истраживао пратећи родовске и племенске традиције, сеоба, етничке асимилације и друге појаве. Територијалне, културолошке, политичке и друге антрополошке феномене Цвијић је посматрао кроз историјско-генетске процесе, комбинујући их са просторним, филозофским и социолошким факторима и утицајима.

Објашњавајући историјске, социолошке, етнографске и етнопсихолошке процесе и појаве у односу са географском средином, Цвијић је испитивао њихову узајамну условљеност и пратио динамику овог односа од праисторије до данас. Тиме је Ј. Цвијић значајно проширио предмет дотадашње антропогеографије, чији је главни недостатак био тај да је превише пажње придавала материјалним аспектима културе – привреди, насељима, кућама. Насупрот томе, социјална структура, облици заједништва људи и елементи духовне културе остајали су углавном изван њеног интересовања, док је о религиозним веровањима често имала погрешну представу. Зато се у Цвијићевим радовима могу наћи и неке теме о којима се у антропогеографији пре њега није писало, попут „културних појасева“, „психичких типова“, „метанастазичких кретања“ и друга проблематика.

Како је основни принцип његовог антропогеографског приступа било полазиште о органској повезаности свих аспеката живота, као и о њиховој тесној вези с географском средином, Цвијић је и те како користио методе друштвених наука, пре свега етнопсихологије и етносоциологије.[2] Ваља нарочито нагласити метод *типологије*, који је примењивао на тако успешан начин да нико – „ни пре ни после њега, није показао сву сазнајну вредност типолошког приступа друштвено-културним појавама“ (Митровић, 1999: 47). Следећа важна и нашироко позната карактеристика Цвијићевог метода јесте непосредно *посматрање* предмета на терену, што је лично демонстрирао теренским радом којим је долазио до значајних научних резултата.

[2] У првом реду метод непосредне опсервације, али и метод психичких и етнопсихичких профила, географско-компаративни метод, историјско-генетски метод, картографско-графички метод, статистички метод, методе систематизације, класификације и типологије.

Генерално узев, Цвијићева антропогеографија има шта да каже и данас, својим интегралним, холистичким или системским приступом који надограђује и обогаћује корпус квантитативних и квалитативних метода у науци који су се у међувремену развили. Може се још рећи без опасности да погрешимо, да је она чврсто социолошки фундирана и да представља изузетан пример интердисциплинарног приступа, не би ли се сложен систем односа између човека и географске средине учинио научно транспарентнијим. Интегрални приступ друштвеним феноменима омогућава уопштавања емпиријских података и води повезивању свих његових делова у једну сазнајну целину. У Цвијићевом истраживачком поступку сједињене су бројне релације и фактори – физичко-географски, историјски, етнографски, социјални, цивилизацијски, политички и други. Заједно, ти фактори и релације формирају један променљиви еквилибријум у којем свака значајна промена његових елемената доводи до измена у његовој целини. Речју, Цвијићев приступ призива и досеже научну синтезу сазнања о етничким, демографским, културно-цивилизацијским, економским, социјалним, политичким и другим процесима у њиховом просторном изразу и временском трајању.

Главни антропогеографски феномени по Цвијићу на Балкану јесу: територијално лоцирање балканских народа, типични начини привређивања, својински односи, типови насеља, продукти материјалне културе (пре свега куће али и друге зграде и предмети) као и духовне културе (психички типови, културни обрасци, моралне норме, верске представе, облици уметности идр.). У његовом опусу, дакако, нашла су се бројна излагања о географским особинама овог полуострва, али су за социологију и друге друштвене науке најзначајнија излагања о антропогеографским и етнографским факторима.

Међу последњима посебан значај имају *културни појасеви*, настали ширењем из њихових центара или жаришта. Имајући и виду особине рељефа и историјске утицаје, Цвијић је на Балкану регистровао четири главна круга/појаса: (1) *стара балканска цивилизација* (или преиначена византијско-цинцарска), која обухвата Тракију, источну Румелију, Македонију, Грчку, јужне делове Албаније, јужно Поморавље и црноморско приморје у Бугарској. Стожери ове цивилизације су били Грци и Цинцари, а њена главна карактеристика огледа се у специфичном духу балканске „чаршије“, која подразумева одређен начин живота и рада и „ћифтински“ егоистични морал. (2) *турско-источњачки* (оријентални) појас укључује јужне и источне области Балканског полуострва насељене Турцима, али и делове у унутрашњости Балкана где живе исламизовани делови словенских народа. Одликују их норме домаћег и јавног живота базиране на исламу, као и посебан начин понашања за жене, доколица, специфични обичаји и карактеристичне манифестације материјалне

културе које се тичу типа насеља и архитектуре; (3) *западноевропска цивилизација* се на Балкан простире из два правца – на западно приморје полуострва и доње токове река осећају се утицају римско-италијанске цивилизације, док су на северу осећају млетачки, а у Албанији јужноиталијански утицаји. Средњоевропска (германско-угарска) култура проширила се у Посавини, Подунављу и на северу Србије, мешајући се и потискујући византијско-цинцарске и патријархалне елементе; (4) *патријархални културни режим* најзаступљенији је у Босни и Херцеговини, Црној Гори, Србији, северној и средњој Албанији и северној Бугарској. Језгро овог појаса чине стара Црна Гора, стара Херцеговина, Стари Влах и северна Албанија.

Балканско полуострво, подручје Цвијићевих истраживања
(Извор: sr.wikipedia.org)

Важне су и *миграције становништва* Балкана, у којима је Цвијић видео кључ за објашњење распрострањења етнографских појава, дијалеката, етнопсихичких особина, друштвеног и економског начина живота. Из тог разлога се нарочито интензивно бавио проучавањем порекла становништва, налазећи узроке миграционих кретања у економским и етнопсихолошким факторима, али и у кметском режиму, печалби, па и у природним непогодама. Миграционе струје, које Цвијић још назива и метанастазичким кретањима (грч. *метана́стасис* – мењање места становања), најчешће су полазиле из планинских предела динарског система. Ова кретања су се дешавала на постепен начин кроз насељавање неке територије и ширење етничког простора у одређеном правцу.

Цвијић је помно истраживао порекло досељеника уз помоћ племенских и других веза с матичним крајевима, као и различите процесе етнобиолошког и социјалног прилагођавања и хомогенизације у новонасељеним областима. Идентификовао је четири главне миграционе струје на Балкану: (а) *динарска* струја, која је кренула из Херцеговине, Црне Горе, Старе Рашке према Шумадији (са краковима ка Босни, Крајини и Далмацији); (б) *косовско-метохијска*, која је ишла од Скадра и Зете, Метохије и Косова ка Поморављу и Шумадији; (в) *моравско-вардарска* струја, која је пошла из Македоније (Прилепа, Битоља, Охрида) и Албаније долином реке Мораве до Београда; (г) *струје које су прешле Саву и Дунав* јесу продужеци косовске и вардарске струје, које су у себе укључивале и становништво Поморавља, Шумадије и Источне Србије, премештајући га у Војводину, Барању, Славонију, па и у Мађарску и Румунију. Од 14. до 18. века збило се осам великих сеоба житеља на Балкану, који су се на тај начин помешали биолошки и етнокултурно, доводећи и до уједначавања и кристализације психичких типова Срба, али и других балканских народа. Управо је у својим истраживањима метанастазичких кретања Цвијић узорно демонстрирао своје умеће стварања великих научних синтеза, доводећи у везу географске, друштвене, културно-историјске и етнопсихолошке факторе балканског поднебља.

Етнопсихичке особине Јужних Словена чине онај сегмент Цвијићевог опуса који има највећу релевантност са становишта друштвених наука, иако овде наилазимо и на извесне моменте које су с разлогом биле предмет критика (овде пре свега ваља поменути својеврсну идеализацију динарског типа, којем је и са̂м Цвијић етногенетски припадао).[3] Како било да било, Цвијићева класификација етнопсихичких типова код Јужних Словена садржи четири типа: (I) Код *динарског типа*, у којем

[3] Према сопственим аутобиографским белешкама, његов прадеда Цвијо Спасојевић, звани Врело, који је био хајдучки харамбаша и устаник у Првом српском устанку, доселио се из Дробњака из Херцеговине у Лозницу, где је након 1815. отворио трговину и стекао имање.

претежно (преко 3/4) партиципирају Срби, нарочито је изражено поштовање предака и обичај крсне славе, као и висока национална свест, војничке врлине, енергичност и импулсивност. Овај тип по Цвијићу одликују и високе моралне и интелектуалне врлине и чине га способним за високу културу. Такође, у њему постоји јака веза с природом и традицијом, па га отуд одликује и извесна динарска или историјска туга. Динарци најчешће живе у селима разбијеног типа и у оквиру породичних задруга, док понегде још постоје и племена, братства и колена. Постоје следећи варијетети и групе унутар овог типа: 1. шумадијски варијетет, 2. ерски варијетет, 3. босански варијетет, 4. мухамедански варијетет, 5. личка група, 6. јадрански варијетет.

(II) *Панонски* тип обједињава елементе старобалканске културе, патријархалног режима динарских досељеника и западноевропске културе, у оквиру којег Цвијић распознаје следеће варијетете: 1. славонски варијетет, 2. сремско-банатски варијетет и 3. словеначки/алпски варијетет (са загребачко-загорском и правом словеначком групом). (III) *Централни* тип је карактеристичан за моравску Србији, а у себи садржи следеће варијетете и групе: 1. косовско-метохијски варијетет (са сиринићко-средачком групом и групом врањског Поморавља); 2. моравско-вардарски варијетет, са групом Биначке Мораве, 3. западномакедонски варијетет (са полошком, мавровско-реканском, мијачком, дебарском, струшко-охридском, битољско-прилепском и преспанско-костурском групом) и 5. шопски варијетет. (IV) *Источнобалкански* тип раширен је пре свега у Бугарској, у оквиру којег Цвијић разликује: 1. варијетет Средње Горе, 2. јужни/румелијскотрачки варијетет и 3. помачки варијетет.

Поставља се начелно питање: да ли на овај начин класификовани и описани психички типови и данас имају хеуристичку вредност за проучавање „националних карактера“ на Балкану и сличних тема, и у којој мери? Без намере да до краја одговоримо на ово питање, покушаћемо да дамо макар неке паралеле са актуелним (пре свега политичким) дешавањима у Србији и шире, за која се макар део објашњења крије у карактеристичном, претежно ауторитарном „балканском менталитету“. Већина Срба и њихових политичких лидера, дакле, потпада под (у основи, плаховит) *динарски* тип[4] и (потиштен и поданички) *централни*

[4] Актуелна политичка сцена у Србији обилује „динарцима“, по директном или нешто даљем генетском пореклу. То важи за најпознатијег бившег председника Србије С. Милошевића (којем се чак рођени брат изјашњавао као Црногорац), али и за кумове из некада ривалских странака (СПО и СРС) – В. Драшковића и В. Шешеља (који си Херцеговци), З. Ђинђића и Д. Мићуновића из ДС-а (који су пореклом из околине Прокупља, где су насељени досељеници из Црне Горе). Из прокупачког краја је био и преминули В. Обрадовић из „Социјалдемократије“, док се презиме бившег генерала М. Перишића из ПЗДС-а по правилу среће код особа црногорског или херцеговачког порекла. Не треба

тип, тј. неки њихов варијетет, међутим оба ова наоко антиподна феномена инклинирају амбивалентној структури *ауторитаризма per se*.

Под ауторитарношћу разумевамо – „понашање појединца који грубо користи своју моћ и ауторитет, ограничавајући слободу других особа, али и крајње субмисивно *одношење* према ауторитету и особама које поседују моћ и ауторитет – дакле, спремност на *потчињавање* ауторитету“ (Кузмановић, 1995: 61). Ауторитарна личност испољава снисходљив однос и некритичку послушност према онима који су хијерархијски изнад њега, док према онима који су ниже испољава строг и арогантан однос. Заједнички именитељ обе ове врсте понашања јесте обожавање ауторитета по себи, тј. принципа хијерархије.[5] Идеалнотипски образац ауторитарне личности дочарава се метафором о „бициклисти“, односно особи која у остваривању својих циљева у исто време и сагиње главу и гази оне испод себе.[6]

Што се наше средине тиче, чини се да исвесна патријархална ауторитарност, представља једну од трајнијих културних и менталних диспозиција, тако да се читава политичка култура Србије и њена „колективна

пропустити В. Коштуницу (његова породица је у прошлости напустила Херцеговину и променила оригинално презиме – Дамњановић), као и доскорашњег председника Србије – Б. Тадића (чији је отац рођен у Никшићу, Црна Гора). Наравно, ту су и млађе снаге – да поменемо само Д. Ђиласа (носи исто презиме као и најпознатији црногорски комунистички дисидент) и његовог конкурента за место градоначелника Београда на изборима од 2012. (а сада потпреседника владе) – А. Вучића (чији је отац пореклом из западне Босне, док су Вучићи даљим пореклом из источне Херцеговине или Црне Горе).

[5] Како истиче Е. Фром (Fromm): „Црта заједничка свем ауторитарном мишљењу јесте уверење да живот одређују снаге које се налазе изван човековог личног ја, његових интереса, његових жеља. Једина могућа срећа лежи у потчињавању тим снагама. Човекова немоћ јесте лајтмотив мазохистичке филозофије.“ (Fromm, 1984: 122)

[6] У богатој литератури о проблематици ауторитаризма, издваја се рад Т. Адорна и сарадника, према чијим налазима кључне карактеристике ауторитарне личности јесу доминација над подређенима, покорност према надређенима, висок степен афилијације ка политичкој моћи, потреба да се свет перципира у високо структуралним облицима, претерана употреба политичких стереотипа и изузетно велико поштовање за конвенционална права средине. Уз то, ауторитарну личност одликују и изразито песимистичка слика о људској природи, сујеверје и цинизам, као и осећање да се „опасне ствари дешавају у свету“. По Адорновом психодинамичком тумачењу, „ауторитарни синдром“ (анализован на примеру немачког антисемитизма), иначе, настаје као резултат политичке социјализације (првенствено у породици), потиснуте агресивности и одбрамбене идентификације. (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson, Sanford: 1964.) Неки истраживачи ауторитарности у некадашњој СФР Југославији донекле су релативизовали ово схватање, указујући на значај културе и поткултура, тј. друштвених извора ауторитарности који су карактеристични за наше подручје. Висока ауторитарност, тј. ауторитарни синдром који су утврдили у нашој средини, по овим ауторима, настаје као последица учења широко усвојених вредности, норми и уверења, тј. традиционалне и „патријархалношћу засићене културе“ (Рот и Хавелка, 1973: 153).

свест“, често проглашавају за ауторитарне.[7] „О ауторитарности политичке културе у нашој земљи говоре народне пословице према којима су се стварали обрасци политичке културе као што су: ’Вежи коња где ти газда каже’, ’Више вреди грам власти него ока памети’, ’Богу божје, а цару царево’.“ (Бутиган, 2000: 23)

Не може се оспоравати чињеница да су Срби у својој историји имали много више „несрећних фаза“ – фаза ратова, поробљавања, тегобног живота – него што су имали периода мира, среће, благостања и успона у квалитету живљења. Непрекидна борба за физички опстанак али и специфични опортунизам, свикнутост на беспоговорно трпљење прате Србе од византијског и татарско-монголског, преко отоманског и аустро-угарског, све до домаћег – деспотског начина владања. Византијски цареви и турски бегови сурово су се обрачунавали са конкурентским династијама и претендентима за престо, а сличних примера убијања краљева и политичких неистомишљеника било је и у политичкој историји српског народа. „Историјски посматрано, Срби су били изузетно несрећан народ; довољно је само поменути реч раја, ропску титулу целог једног народа, па да се изазову асоцијације патње, оскудице, унижавања самог човечијег достојанства.“ (Марић, 1998: 120)

Елементи ауторитарне политичке културе одржали су се до данас у нашем друштву у толикој мери да су неки истраживачи претпоставили да постојање извесног (ауторитарног) *типа личности* на нашим простору, занавек онемогућава сваки покушај његове демократске трансформације. Многи од њих, почев од краја 19. века, трагали су за одређеним карактерним типом „Јужних Словена“ (В. Дворниковић, С. Јовановић, И. Андрић и други). Један од најпознатијих је свакако Ј. Цвијић, о чијим психичким типовима овде расправљамо.

Поновимо још једном и нешто шире главне црте *динарског* типа, према Цвијићу: узајамна наклоност и солидарност, осећајност и симпатија, поштовање предака и слава, снажно осећање националне свести и задатка, војничке врлине, енергичност и импулсивност, осећање историјске туге, мистична логика, даровитост и жива машта. Динарски тип се формирао у области динарских племена, у социјалном миљеу чију основу чини племе или задружна породица, као и патријархална идеологија, са ратничким системом вредности, култом части, родољубља и сличним својствима. Виолентни тип динараца (што је заправо еуфемизам за насилнички карактер), међутим, подразумева и ексцесну агресив-

[7] Тако се у једном истраживању из 2002. тврди да је стање колективне свести људи у Србији и „након тзв. плурализације политичког система, одређено ауторитарно-популистичким обрасцима понашања, ауторитарним вредностима и културом која налази своја исходишта у ретрадиционализацији и, чак, у етничкој затворености према другим етничким заједницама“ (Јовановић, 2002: 51).

ност, тј. има наглашене ирационално-нагонске основне психичке црте. Њега такође краси и непомућено, безгранично самопоуздање, из којег произлази некритичка вера да нема несавладивих препрека. У том самопоуздању налази се корен осећаја надмоћи и нереалистичне процене како сопствених могућности, тако и друштвено-историјских околности.

За ово последње свакако имамо достојне потврде у сукобима које су Срби, предвођени својим (нереалистичним и нарцисоидним) вођама, водили у периоду од 1991. до 1999. године и све их, што војно, што дипломатски – изгубили. У међународној политици водичи су интереси, а не љубав или наклоност према некој од земаља, али то и српске вође и „просечни Србин“ сазнају недопустиво споро, упирући поглед некад према „мајци Русији“, некад према „братској Кини“, тражећи савезнике и пријатеље тамо где их у датом историјском периоду није могло бити. Највећу одговорност за то, разуме се, ипак сносе српске вође, тј. политичка врхушка режима током 1990-их, која је све време вукла погрешне потезе, бесомучно задржавајући комунистичке реликте – без смисла за реалност конкретних историјских прилика, без способности успешног предвиђања догађаја, без стратегије и визије. У томе се пре свих истицао С. Милошевић својим уско тактичким, „квазиинаџијским“ стилом према светским моћницима: најпре је тврдо одбијао све њихове захтеве, а онда, нагло попуштао и губио (а с њим и читав народ) знатно више него што би изгубио да је на време начинио неке компромисе.[8]

Врáтимо се опет Цвијићевим психичким типовима. За разлику од динарског, *централни* тип се образовао у плодним долинама Мораве и Вардара, код популације у близини турских утврђења која је вековима била под зулумом османлија и пљачкана од Арбанаса. У константном страху за физички опстанак, то становништво је развило поданички карактер – менталитет сервилних, потиштених људи – „раје“. Његове главне психичке особине су биле оданост, послушност, понизност према господару, потуљеност, подмуклост, суровост итд. Ова балканска варијанта *homo duplex*-а формирала је изванредан смисао за трпљење и кроткост,

[8] У току скорашњег решавања тзв. „коначног статуса Косова“, Срби су и од стране свог новог политичког вођства поново били уверавани да су Руси (па и Кинези) на „њиховој страни“, јер су се све досад опирали чврстој намери западних сила да се србијанској покрајини Косову и Метохији по сваку цену дâ независност. Колико ће руско и кинеско противљење овој независности трајати (у Савету безбедности УН), наравно, нико поуздано не зна. Руско сврставање уз Србију свакако није истог реда као западно сврставање уз Албанце на Косову и Метохији, јер је ово друго било потврђено и директним војним мешањем, тј. бомбардовањем циљева у Србији. С друге стране, постоји само начелни став Русије да се статус Косова мора решавати уз „сагласност обеју страна“ и „компромисно“, као и противречна чињеница да је Русија у међувремену признала независност Абхазије и Јужне Осетије – које су такође прогласиле једнострану независност од Грузије, у чијем су саставу до тада биле.

али и потајну мржњу. Рајинска психологија се, такође, одликује склоношћу ка лажи, подвали, сопственој нестабилности, те *моралном мимикријом*, као видом психолошког одбрамбеног механизма од. агресора – зулумћара. „Ови људи постају притуљени, скривени, неповерљиви и подмукли; навикну се на претварање и на подлост, јер им то помаже да могу живети и да се чувају од насиља.“ (Цвијић, 1966: 442)

Морална мимикрија манифестовала се у привидном, но, понекад и у истинском прихватању мишљења, вредности или вере окупатора, које се, опет, понајпре огледало у преузимању његове ношње, изгледа, понашања и језика. Цвијић указује и на неке касније последице рајинског менталитета – он, наиме, траје и кад балкански „парија“ стекне слободу. Образац понашања према хијерархијски нижим од себе не мења се, тако да дојучерашњи роб са лакоћом постаје сурови господар – по узору на свог донедавног крвника. Ослобађање од Турака не само у војсци, већ и у политици, створило је модел српског „господара“, који је по понашању идентичан оном турском. Овде треба истаћи да рајински менталитет, ни по Цвијићу није био својствен само централном, већ и динарском и панонском психичком типу, што су каснија истраживања, као и са́мо историјско искуство, додатно потврдила.

У данашње време нарочити продукт рајинског менталитета јесте својеврсна *политичка мимикрија*, која је заправо константна одлика политичке културе у Србији. Сама по себи, политичка мимикрија је условљена вишевековном цезаристичком влашћу властодржаца, док је у појединим периодима политичке историје Србије, слободно изражавање политичких ставова било и законски санкционисано. Стога и не чуди да се и данас српски бирачи углавном политички конформишу, тј. изјашњавају онако како то од њих очекују њихове политичке вође.

О томе колико је у Србији просечном бирачу тешко прекорачити хоризонт тегобног ауторитарног наслеђа речито говоре резултати готово свих парламентарних избора од почетка 1990-их година (уз изузетак председничких избора из септембра 2000). Не само да је због овог наслеђа ауторитарни режим из 1990-их трајао више од десет година, већ ни дан-данас (2012) Срби нису сасвим навикли да својом вољом бирају или мењају власт, да буду, у правом смислу речи, *политички субјекти* (а не само политички објекти). Јер, како су показали и последњи избори (из маја 2012), већина србијанских гласача по аутоматизму наставља да даје подршку дотад владајућим партијама или коалицијама (у конкретном случају партијама из претходне владајуће коалиције ДС-СПС-ПУПС-ЈС-Г17+), и поред врло слабих економских резултата у претходном мандатном периоду (2008–2012).

На ову чињеницу не утиче околност да је након избора састављена нова владајућа коалиција у којој је доминантну позицију, уместо ДС,

заузела СНС, па се коалиција због тога значајно изменила. Овде је реч о томе да су појединачне чланице некадашње владајуће коалиције (која је, због лоших резултата, завршила послеизборним распадом) у укупном збиру добиле више гласова на крају свог мандата у односу на број гласова који их је пре четири године довео на власт. Очито, док год се не устали пракса ригорозног и рационалног (изборног) процењивања политичких актера (по принципу: за успех – додељивање новог мандата, за неуспех – ускраћивање поверења), у Србији ће бити упутно „приклонити се владајућој струји“, док ће се политичка оријентација бирача евентуално мењати *post festum* – тек пошто дође до промене неког актуелног режима.

Добар актуелни показатељ ауторитарности (како динарског тако и централног типа) чине и трвења, сукоби, провале емоција, индискретно понашање, „недоказаност“ и др, које можемо видети у србијанском парламенту приликом сваког његовог заседања. И тада наступа „узајамна наклоност и солидарност“, као и „снажно осећање националне свести и задатка“ *динараца*, али у свом најгрубљем облику – оном усмереном према унутра – ка другим Србима, који притом неизоставно постају „издајице“, „страни плаћеници“, „шпијуни“, или пак „расисти“, „шовинисти“, „националисти“, једном речју – „непријатељи“. Присталице различитих странака често се међусобно вређају и прогоне са скоро правом племенском мржњом, уз неизбежну манихејистичку поделу на „наше“ и „ваше“. У овој подели, јасно је, мало тога припада рафинираној интересној подвојености, која одликује демократска друштва, док се гро мисли и емоција троши на идеолошку заслепљеност, пакост и искључивост. Од одговорности за нетолеранцију, разуме се, не могу бити изузете ни личности (харизматских) партијских вођа, које, најчешће испољавају сопствену нарцисоидну, патолошку природу, али је то питање које је више упућено психологији,[9] па се на њему овом приликом не бисмо задржавали.

У основи прихватајући Цвијићев опис динарског типа као предоминантног у Срба, неки аутори су с правом указивали и на његову *амбивалентну* и слојевиту природу, која се нарочито испољава у мешавини трпљења и борбености, у извесном „прелазничком менталитету“, чији је, можда и највернији, опис дао В. Велмар-Јанковић:

> „У том прелазном стању људи су способни да уситне и највеће подвиге, да прокоцкају и најдубља уверења, да се за ноћ окрену за читав круг, и да

[9] Нарцисоидни вођа, сматра Е. Фром, „не употребљава своју нарцисоидну каризму једино као средство политичког успјеха; њему су потребни успјех и аплауз ради властите менталне равнотеже. Идеја његове величине и непогрешивости у основи је заснована на његовој нарцисоидној грандиозности, а не на стварним достигнућима њега као људског бића.“ (Fromm, 1984б: 28)

истог дана неколико пута осете напоредо у себи и рајетина и хајдука, и победника и неспособног, и јунака и полтрона, јаког и слабог, револуционара и циника, заинтересованог и скептика, Србина и гада, Југословена и наказу колонијалну.“ (Велмар-Јанковић, 1938/1992: 223)

Да Цвијићеви психолошки профили на просторима Балкана и нису толико одељени и различити, покушао је да докаже и Д. Недељковић, смело закључујући како између Јужносрбијанаца и Динараца и нема суштинске разлике, тј. да су Јужносрбијанци, по својим основним психичким цртама – динарци (Недељковић, 1929/1992: 89–102). Нарочиту потврду тога да агресивност и бунтовност „динараца“ могу постојати паралелно са умереношћу и трпељивошћу „централног типа“, налазимо и код познатог савременог српског психотерапеута Ј. Рашковића. Према психоаналитичкој карактерологији, тврдио је Рашковић, Србе одликује тзв. *едипални карактер*, који се испољава у послушности оцу (ауторитету) који има потпуну власт, али и у бунту, оспоравању носиоца власти и задовољству у рушењу институција ауторитарности (Рашковић, 1989: 15). Овде едипални карактер има улогу заједничког именитеља различитих менталних особина испољених у динарском и централном психичком типу, који су карактеристични за већину Срба.

Ипак, најважнији облик ауторитарног синдрома у нашој средини огледа се у тежњи ка стварању кадровског монопола, у постављању „својих“, партијских људи на чело свих стратешки важних институција – банака, фабрика, армије, државне управе и локалне власти, културних, образовних у здравствених установа. Заузимање кључних друштвених положаја тада не почива на стручности, већ на партијској лојалности и послушности, што омогућава фактичку доминацију над друштвом. Следећи пример налазимо у чињеници да се у Србији, макар досад, увек тежило јаком председничком, а не класичном парламентарном систему владавине, чиме решење судбинских одлука прелази у руке само једне институције – председника државе или (у новије време) – владе. Пример ауторитаризма налазимо и у константном мањку толерантности власти према опозицији, као и у релативно попустљивом односу према различитим екстремним и милитантним партијама и криминалним групама. Постојање крајње милитантних, екстремних политичких група, које су на Западу мање-више маргинална појава, дакако, на нашем ужареном политичком тлу носи многе реалне опасности за новоуспостављени демократски систем.

Што се тиче негативног односа оних владајућих према опозицији, она говори о неспремности за дијалог, услед чега нема ангажовања целокупног стваралачког потенцијала друштва за решавање кризе која је, по дефиницији, увек изнад моћи једне или неколико владајућих партија. Откад у Србији постоји вишестраначје, бахато понашање изборних по-

бедника (додуше, и завист побеђених) представља главну карактеристику политичког живота. Ни каснији развој, чини се, ту ништа није променио: изборни победници не показују било какву намеру да се саветују са опозицијом, чак ни онда када се исписују најдраматичније странице српске историје (као у претходне две деценије), док лидерска суревњивост често доводи у питање и саму изборну победу – уколико су је извојевале партијске групације. Ово се потврдило у случају распада некадашње коалиције „Заједно“ из 1996/97. године, у случају фаталних трзавица у оквиру коалиције ДОС (која је 2000. године почела са демонтажом претходног ауторитарног режима), све до скорашњих размирица, што су завршиле разлазом између чланица коалиције (чију су кичму чинили ДС, СПС и Г17+) која је управљала Србијом у периоду 2008–2012.

Овде заправо имамо посла са психолошким механизмом на чије погубне последице сликовито указује једна, стално актуелна, народна пословица: „Сачувај ме, Боже, од пријатеља, од непријатеља ћу се сâм чувати.“ Њено константно присуство у колективној меморији убедљиво сведочи о хроничном неповерењу српског човека, односно његових политичких вођа, чак и у своје најинтимније пријатеље, уколико они могу постати њихови политички опоненти, „ренегати“, отпадници од партије-цркве и њене квазирелигиозне доктрине. У некадашњем социјалистичком режиму у нас („титоизму“), као и у свим другим социјалистичким земљама, најсуровије су били кажњавани управо партијски „јеретици“ или „ревизионисти“ ортодоксне комунистичке идеологије, суровије чак и од прокажених „класних непријатеља“ – „буржоазије“.

Овај патолошки страх од страначких фракција и „мангупâ у сопственим редовима који ће нам доћи главе“ (Лењин) по свој прилици је надживео комунистичке „чистке“ и постао делом јединственог комплекса „лидерске зависти“, од којег болује велик број данашњих српских партијских вођа. Пример за претходно налазимо и у збивањима унутар некадашње јединствене *Демократске странке*, из које се годинама, због неслагања, непрекидно одливао велики број чланова и неретко – оснивао нове странке. Најпре су неистомишљеници унутар ДС основали *Српску либералну странку*, затим *Демократску странку Србије*, па (данас непостојећи) *Демократски центар* и, на крају, *Либерално-демократску партију*. То је не само ослабило матичну странку, већ је значајно успорило продор идеја које је она намеравала да шири по народу и тако убрза преображај Србије.

Најзад, још једна од посебно уочљивих манифестација склоности ка ауторитарном духу, представља и појава тзв. „фантомских“ или „комби-партија“, које заправо не постоје или су премале, а углавном служе за задовољење мегаломанске природе њихових нарцисоидних вођа. Проблематичност овог ангажмана огледа се у томе што се он често „претвара

у најрадикалније гласове који заузимају велики део политичке сцене у име странака које, међутим, не постоје, или су потпуно безначајне, као нека врста политичког опсенарства“ (Милић, 1994: 64).

Како ће се Срби убудуће борити са сопственом ауторитарношћу, остаје да се види – тек, синдром ауторитарности је понајвише раширен међу становништвом са нижим образовањем и квалификацијама, тј. међу онима који потичу из патријархалних средина. „Сељаци, домаћице и неквалификовани радници су најауторитарнији (6 пута више него стручњаци и 10 пута више него студенти).“ (Голубовић, 1995: 64–65) Проучавања ауторитарности на подручју Србије такође су указала су и на то да се широка распрострањеност овог феномена не може објашњавати само упорном перзистенцијом традиционалне свести, већ и неким новим обрасцима ауторитарног понашања развијеним у доба социјализма, као и то да је ова социјално-психолошка карактеристика умногоме условљена актуелном социјалном и политичком ситуацијом. Наиме, постоји врло јасно изражена законитост да се у кризним ситуацијама повећава број оних који изражавају ригидне, нетолерантне ставове према различитим политичким питањима или појединим друштвеним групама. Ова ауторитарност, коју су неки истраживачи назвали „реактивном ауторитарношћу“ или „вишком ауторитарности“, дакако, не представља неку трајну црту српског националног карактера, већ пре специфично тренутно расположење произведено кризним стањем у друштву.

Још једна нарочито карактеристична црта српског националног, па и политичког менталитета налази се у специфичном непристајању на нешто, тврдоглавости, реактивном понашању или, народски речено – *инату*. Небројено пута се током историје потврдило да се он на крају Србима враћа као бумеранг, али то није довело до битнијег смањења његове учесталости. Срби су у току XX века успели да кажу чак четири „чувена *НЕ*“, понављајући тиме једну те исту митску причу о Милошу Обилићу, који се у Бој на Косову, како каже предање, „жртвовао за спас Европе и хришћанства“. Прво су 1914. рекли *не* Аустро-угарској монархији, затим су то исто рекли Хитлеру у 1941, па Стаљину 1948. и на крају НАТО-у 1999. године.

Иако оваквом ставу засигурно не мањка поноса, достојанства, племенитости и жеље за праведношћу, инаџијско понашање у односу на оне који су стоструко јачи знак је и одсуства прагматичности и политичког реализма, које је до сада Србе скупо стајало, чинећи од њих „вечите страдалнике“ и „жртвене јарце“. То се, дакако, потврдило и у последњем (двадесетогодишњем) периоду, када је Србија од стране великих сила кажњена санкцијама, осиромашењем, бомбардовањем и комадањем сопствене територије (прихватањем самопрокламоване независности *Републике Косово*). За Србе, а пре свега за његове вође, пословице типа

„паметнији попушта“, „кога не можеш да победиш – ти му се придружи“, „кога је молити, није га срдити“ углавном не важе или се прихватају са недопустивим закашњењем, када тзв. „небески народ“ по диктату овоземаљских сила, у ствари, пристаје на све, па и на својеврсну капитулацију (тзв. „Кумановски споразум“).

Ауторитарност представља велику препреку демократским установама, јер готово увек подразумева некритичко подређивање индивидуа њиховим политичким лидерима. Она, такође, испољава претерану приврженост етничким групама, конформистичко понашање, политичку, етничку, верску и другу нетолеранцију, као и неповерење према странцима. Ауторитарна личност пати од комплекса моћи, услед сопствене немоћи и осећаја несигурности који му је одмалена усађиван у њену менталну структуру. Што је она слабија, то је већа њена потреба да се сакрије под скуте какве моћне групе, најчешће нације, партије или друге скупине, и тако стекне неопходну заштиту путем унутаргрупне хомогенизације. Тиме ауторитарни појединац задобија лажну сигурност, постаје зависан од групе којој припада и пристаје на конформисање и сваковрсна ограничења слободе. Лојалност ауторитету тада постаје врхунска вредност, уз нескривено непријатељство према свима онима који му се беспоговорно не покоравају.

У Србији је ауторитаризму свој лавовски допринос дао и педесетогодишњи „социјалистички“ режим, чија је једна од главних особина био велики раскорак између прокламованог и стварног, идеолошког и животног. Читаве генерације људи су одрастале у конформистичком убеђењу да није „здраво“ поседовати своје оригинално мишљење, већ је пробитачније ићи „низ ветар“, уз гласачку и сваку другу већину, тј. опортунистичку масу. За пет деценија социјализма, што кроз официјелну идеологију, што путем непосредног искуства, српски сељак и радник (који чини већину грађана Србије) могли су „сазнати“ да *школованост не вреди* много (јер се слабо плаћа; осим тога, поред поштене, постоји и „непоштена интелигенција“ – како су то често истицали послератни комунисти у својим говорима), да *не мора много да ради* (јер, како су гласиле узречице из тог времена – „никада ме не можете толико мало платити, колико ја могу мало да радим“ и „радио – не радио, свира ти радио“), да *крађа није крађа* уколико се спроводи у име свих (закони о колективизацији, национализацији), да је друштвена својина „*свачија и ничија*“, али да углавном припада партијској бирократији („црвеној буржоазији“!) или ономе ко се „снађе“ и т. сл.

Склоност потчињавању ауторитету и страх од неизвесности, узрокују потребу за јаком и патерналистичком државом, како се то небројено пута показало у нашој ближој прошлости. Све до председничких избора у тадашњој СРЈ (2000. године), на пример, гласачка већина србијанских

грађана значајно се опирала политичким променама тврдоглаво гласајући за владајућу странку и њене „сателите“, јер су у њој, као својеврсном хибриду државе-партије, видели гаранта своје основне социјалне сигурности – не обазирући се много на то што им је она притом ограничавала основна грађанска права и слободе. Услед такве менталне структуре бирача у Србији, постојала је велика подложност манипулацијама, коју је владајући режим и искористио у покретању погубног „популистичког“ покрета крајем 80-их година XX века, односно, праве националне еуфорије, која се сасвим неславно завршила, али тек читаву деценију касније и била праћена вишегодишњим пострадањем и самог српског народа. Да се такве трагедије не би понављале, разуме се, сваки, па и србијански „нови демократски поредак“ мора се трудити да, у што већој мери, сузбија ову диспозицију, која иначе, латентно постоји у свакој политичкој култури.

Јован Цвијић (фото-архива листа *Политика*)

Све у свему, занемаримо ли повремено подлегање стереотипизацији, схематизму и посебно – идеализовање динарског психичког типа, поједине црте Цвијићевог описа „националног карактера“, односно „психичких типова“ на балканским просторима, несумњиво представљају плодну основу за социолошка, политиколошка и друга истраживања скорашњих и актуелних балканских (не)прилика. Многе његове тврдње практично су се потврдиле каснијим збивањима у стварности, карактеристичним понашањем читавих народа или њихових делова. Оне, заправо, представљају антиципацију одређених црта личности, које је потоња социјална психологија емпиријски утврдила као синдроме „ауторитарног карактера“, који је више него изражен не само у политици већ и у привредном и културном животу Србије и Балкана као целине. Такође,

скорашњи, умногоме ирационални етнички сукоби на простору некадашње Југославије, али и трвења унутар истих народа, не могу се објаснити искључимо ли из анализе категорије које нам је подарила Цвијићева антропогеографија Балкана, а то су, пре свега, *виолентна природа динараца* и *морална мимикрија*, која је у међувремену постала поседом читавог српског народа – доводећи до неслога, политичких конверзија („голубова-прелетача“), издајстава, осветољубивости и много чега другог штетног, како за српски тако и за остале народе који живе у Србији.

Литература

Adorno, W. T, Frenkel-Brunswik, E, Levinson, D. J. Nevitt, Sanford, R. (1964). *The Authoritarian Personality*, I–II, New York: John Wiley and Sons.

Fromm, E. (1984a). *Bekstvo od slobode*. Zagreb – Naprijed, „August Cesarec“ – Rijeka, Nolit – Beograd.

Fromm, E. (1984b). *Anatomija ljudske destruktivnosti*, knjiga II. Zagreb: Naprijed, „August Cesarec“ – Beograd: Nolit.

Бутиган, В. (2000). *Политичка култура на Балкану*. Ниш: Филозофски факултет.

Васић, Д. (1992). Каракер и менталитет једног покољења, У: Б. Јовановић (прир.), *Карактерологија Срба*, Београд: Научна књига, стр. 205–220.

Велмар-Јанковић, В. (1992). Прелазнички менталитет, Поглед са Калемегдана, У: Б. Јовановић (прир.), *Карактерологија Срба*, Београд: Научна књига, стр. 221–228.

Глушчевић, З. (1991). Етнопсихологија у светлости савремених проблема и сазнања о националном менталитету, У: Б. Јовановић (прир.), *Етнопсихологија данас*, Нови Београд: Дом културе „Студентски град“, стр. 17–27.

Голубовић, З. (1995). Традиционализам и ауторитарност као препреке за развој цивилног друштва у Србији, У: В. Павловић (прир.), *Потиснуто цивилно друштво*, Београд: Еко центар, стр. 51–70.

Голубовић, З. (1995). Уводна разматрања, У: З. Голубовић, Б. Кузмановић, М. Васовић (прир.), *Друштвени каракер и друштвене промене у светлу националних сукоба*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, „Филип Вишњић“, стр. 5–25.

Јовановић, Ђ., Ј. Петровић, Д. Петровић, С. Мадић (прир.). (2005). *Пародија трагичног, Истраживање доминантних политичких ставова и културних преференција у Србији*. Кич као конституенс политичке и културне идеологије (1999–2001). Косовска Митровица: Филозофски факултет, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, Ниш: Истраживачко-аналитички центар.

Кузмановић, Б. (1995). Ауторитарност као социјалнопсихолошка карактеристика, У: З. Голубовић. Б. Кузмановић, М. Васовић (прир.), *Друштвени карактер и друштвене промене у светлу националних сукоба*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, „Филип Вишњић“, стр. 61–94.

Марић, Ј. (1998). *Какви смо ми Срби?* Прилози за карактерологију Срба. Београд: „Слободан Јовић“.

Марић, Ј. (2001). *Куда иду Срби?* (Какви смо ми Срби – други део). Београд: Меграф.

Печујлић, М., и В. Милић (1994). *Демократија и ауторитаризам, политичка култура југословенског вишестраначког друштва*. Београд: Сремпублик, Правни факултет и Институт за политичке студије.

Митровић, М. (1999). *Српско село, Прилог социологији традиционалног српског друштва*. Нови Сад: Матица српска.

Недељковић, Д. (1992). Динарски психички тип и основне етнопсихолошке одлике Јужносрбијанаца, О психичком типу Јужносрбијанаца, У: Б. Јовановић (прир.), *Карактерологија Срба*, Београд: Научна књига, стр. 89–102.

Рашковић, Ј. (1989). О етнокарактерима: Едиповци и кастрати (интервју), *Интервју* (15. 9. 1989): 12–16.

Рот, Н., и Хавелка, Н. (1973). *Национална везаност и вредности код средњешколске омладине*. Београд: Институт за психологију и Институт друштвених наука.

Требјешанин, Ж. (1995). *Политика и душа*. Београд: Време књиге.

Цвијић, Ј. (1966). *Балканско полуострво и јужнословенске земље*. Београд: Завод за издавање уџбеника СР Србије.

Цвијић, Ј. (1991). *Антропогеографски и етнографски списи. Сабрана дела*. Београд: САНУ, Књижевне новине, Завод за уџбенике и наставна средства.

(Антропогеографија (2012) Вокабулар Бета <http://www.vokabular.org/?search=antropogeografija&lang=sr-lat>, 29. 6. 2012.

Branislav Stevanović
Faculty of Philosophy
University of Niš

Summary

SOCIOLOGICAL-POLITICAL RELEVANCE AND ACTUALITY OF CVIJIĆ'S "ANTHROPOGEOGRAPHY" OF THE BALKANS

Leaving aside the occasionally succumbing to stereotyping, schematism and, in particular, idealization of the so-called „Dinaric psychological types," Jovan Cvijic's insights about „national character" in the Balkans are fertile grounds for sociological and other research on recent and current Balkan (in)opportunities. Many of his claims as „an anthropologist" are practically confirmed by subsequent events in the reality of the Balkans, by the characteristic behaviour of entire nations or their parts. Actually, they are anticipating some personality traits, which were later confirmed empirically in science as syndromes of an „authoritarian character" – which is more than present in Balkan political, economic and cultural everyday life.

Key words: anthropogeography, Jovan Cvijić, Balkan Peninsula, psychological types, Dinaric type, central type, Serbian political culture, authoritarian personality

Љубинко Милосављевић
Филозофски факултет
Универзитет у Нишу

УДК: 316.255(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

СОЦИЈАЛНО-ТЕОРИЈСКА МИСАО У ДЕЛУ СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА*

У првој реченици првог одељка студије Слободана Јовановића о Макијавелију пише: „Да би се потпуно разумеле његове политичке идеје, извесни подаци о његовом животу и карактеру, као и о добу у коме је живео, морају се безусловно знати.“ То исто се може применити и на аутора студије. Зато је овај рад покушај да се утврди да ли су и на који начин политичке теорије Платона, Макијавелија, Маркса и Берка, које чине окосницу Јовановићевог историјског бављења социјално-теоријском мишљу, утицале не само на његова политичка уверења већ и на личну судбину, односно у којој је мери и како Јовановићева лична судбина утицала на живот његовог дела.

Кључне речи: *Слободан Јовановић, историја политичких доктрина, наука, политика, судбина*

Да би се експлицирала суштина социјално-теоријске мисли Слободана Јовановића, било би потребно да се пажљиво ишчита готово целокупно његово дело и знатан део већ веома богате њему посвећене библиографије и све то изложи у такође обимној студији, што, наравно, знатно премашује сврху овог рада. У *Сабраним делима* Слободана Јовановића из 1990. године, која су приредили Радован Самарџић и Живорад Стојковић, срж за реконструкцију Јовановићеве социјално-теоријске мисли садржи се у књизи насловљеној *Из историје политичких доктрина*, према наслову издања Геце Кона из 1935. године. У овој књизи садржане су Јовановићеве кључне студије из ове области – о Платону, Макијавелију, Берку и Марксу (марксизму, марксистима и антимарксистима) али и краћи радови објављени у *Додатку* о Бенжамену Констану, Хансу Келзену и другима.

Поред ових мислилаца, у другим Јовановићевим књигама обрађени су или често помињани многи аутори који у уџбеницима историје социјалних теорија заузимају значајно место, попут теоретичара друштвеног уговора, Хобса, Лока и Русоа (о којем је Јовановић писао у својим

* Рад је настао у оквиру реализације пројекта *Традиција, модернизација и национални идентитети у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграција* (179074), који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, уз финансијску подршку Министарства просвете и науке Републике Србије.

првим радовима), затим разматрања о просветитељству, либералном индивидуализму и револуцијама, понајвише о Француској из 1789. године. Уз извесно претеривање, могло би се тврдити, да када би се маказама из *Сабраних дела* издвојили аутори о којима је Јовановић писао студије и чланке, и они социјални теоретичари чије је идеје интерпретирао и коментарисао, могао би се сачинити својеврстан уџбеник историје социјалне мисли, у којем су бар назначена и обрађена кључна раздобља и мислиоци, са доста јасно израженим Јовановићевим ставовима и оценама.

Јовановић, наравно, нема систематски изложену историју политичких доктрина, али је систематично изложио четири, рекло би се, кључне мислилачке фигуре у њој. Својим избором Јовановић је, свакако не случајно, Платону, Макијавелију, Берку и Марксу, дао посебан дигнитет у историји социјалног мишљења. Његове интерпретације њихових идеја истраживане су и коментарисане, па ће аутор ових редова настојати да у овом раду не обавља већ извршени посао. Зато ће покушати да укаже на то како су ставови обрађиваних мислилаца утицали не само на његов интелектуални профил већ и у којој су мери предодредили његову судбину, односно како су идеје-силе[1] утицале на трансформисање пишчеве личности и његовог погледа на свет.

Судбина, веровали су стоици, одређује токове људских живота. Она, како је писао Сенека, води оне који хоће, а вуче оне који неће. Неки други су приметили да се судбини приписују само заслуге за несреће, а фортуни се, оном њеном бољем делу, благодари за благостање. Верује се такође да смо сами творци своје среће, док несреће долазе однекуда изван као судбински ударци. Својом судбином се увек мора бити задовољан, препоручивао је индиректно неки арапски мудрац. Он је био несрећан зато што нема ципела, али је својој лошој судбини изненада постао захвалан када је пред џамијом видео човека без ногу.

Неко је лепо приметио да је за изузетна стваралачка остварења неопходна и изузетна биографија стваралаца. Код уметника је то најчешће драматичан живот, уз гладовања и потуцања, код политичара битна су тамновања због борбе за власт, потом сласт власти и неретко опет тамновања. Биографија С. Јовановића лишена је такве драматике; рекло би се да је двоструко једнолична. Био је у младости и зрелом добу научник, са књижевним амбицијама, у старости политичар без извесних предиспозиција и превелике страсти за ту врсту посла.

[1] Синтагму идеје-силе, односно њом означено филозофскоисторијско уверење, користио је Слободан Јовановић не наводећи јој порекло, пошто је у свом есејистичком начину писања избегавао исписивање референци. Милорад Екмечић ће утврдити да је филозофију идеја-сила Јовановић преузео од француског филозофа Алфреда Фујеа (1838–1912), мислиоца блиског Иполиту Тену. За Екмечића је, иначе, Јовановић у српској култури оно што је Иполит Тен у француској. (Опширније у: Екмечић, 1998: 79–97.)

Најпре је, живећи без политике, доживео вртоглав успон у академској каријери. Потом је, живећи у политици и од политике, доживљавао све саме суноврате и разочарања. Јовановић никада није осетио сласт власти у којој уживају властољупци, али је као човек од власти доживео да буде осуђен на робију и све друго што иде уз осуду политичара. Захваљујући најпре окрутности судбине, а потом њеној милости, пресуда на робију му је преиначена на доживотно изгнанство. Рођен као син емигранта, дугу старост провео је и сâм у егзилу – на срећу, у Лондону, а не на неком пустом острву или у усамљеном месту, на шта су бивали осуђивани политички прогнаници.

I

Политички и интелектуални ангажман се каткад срећно допуњавају као и што се у извесним случајевима могу опако да искључују. Неки неписмени владаоци, попут, рецимо, Карла Великог, па и нашег Милоша Обреновића, успевали су да стану на пут процесу интелектуалног запуштања и да преокрену токове ствари у смеру културног препорода. Било је, наравно, и сасвим супротних ситуација; оних када су учени људи зазирали од бављења политиком, односно, ако су их већ стицаји околности гурали у политичке воде, они су се у њима више давили него што су успешно умели да пливају. Међу прве спада Платон, који је по породичним стаблима био предиспониран да се бави политиком, али је то до одређеног тренутка, поред осталог и под утицајем Сократове судбине, упорно избегавао. Зато се теоријски појачано занимао за оно што политичари практично чине.

Платон ће у зрелим својим годинама ипак подлећи изазову политичког ангажмана, и то не под утицајем могућих привилегија, које по правилу прате послове политичара, већ из жеље да провери начин функционисања своје теоријске конструкције државе. Ова његова настојања навела су га да чак три пута путује на Сицилију, не би ли са локалним владаоцима испробао своју идеју државе и аристократској државничкој мудрости обучавао будућег владаоца, оно што, наравно, никако није било могуће у његовој родној, вазда демократији склоној Атини.

Тако је, вели реконструисана Платонова биографија, док се једном враћао са Сицилије, филозоф био заробљен од гусарâ и на егинском тргу продаван као роб. Онда су пријатељи сакупили новце за откуп, којима је Платон спасен ропства, а од вишка пара откупљено је земљиште за потоњу Платонову академију. Тако се Платонов излет у политику није, не само на његову личну срећу, за њега завршио фатално, што се свакако могло десити, већ је чист профит од те авантуре било стварање Платонове Академије.

Између Платона и Слободана Јовановића постоје бар две додирне тачке. Јовановић је међу првима код нас писао студију о Платоновој политичкој филозофији и, попут великог Атињанина, дуго и упорно, све негде до већ позних година, одупирао се изазову политичког ангажмана. За собом је имао бриљантну научну каријеру; у 28. години постао је универзитетски професор, са 35 први пут декан Правног факултета у Београду, дописни члан Академије годину дана касније, а редовни у 39. години.

Ратне 1912–1919. године такође га нису мимоишле. Тада се, наравно, није бавио професуром, већ је радио као шеф Прес-бироа Врховне команде српске војске. У том међувремену, од избора за професора државног права на Правном факултету Велике школе 1897. године до пензионисања 1941, написао је многе странице у области права, историје, историје политичких идеја, социологије и других дисциплина, потом књижевнокритичких и полемичких штива, да је за данашње прилике готово незамисливо како је све то један човек могао да постигне.

Тајна ове тако успешне научне каријере, поред осталог, лежи у томе што се Јовановић, до већ познијих својих година, држао подаље од политике. Тешка времена приморала су га да у том настојању попусти, што је била последица става да је нечасно, ако већ (државна) кућа гори, бавити се искључиво академским пословима. Најпре је 1936. године наговестио оснивање Српског културног клуба, да би годину дана касније постао његов председник. Клуб је био национална културна организација која не би ни постојала да је југословенство задобијало оне идеалне и очекиване форме које су својевремено омогућиле стварање заједничке државе.

Стварање јединствене југословенске нације не само да се показивало као пука илузија, већ је постало све очигледније да се наместо интегралног југословенства, стварањем Хрватске бановине, остварују хрватски национални интереси, чиме су започињале, упркос будућем смењивању идеологија, да се исцртавају контуре савремених балканских држава. Пошто су у ондашњој Југославији неки народи своје националне интересе већ успели да артикулишу и остварују, Јовановићев Српски културни клуб испољавао је бригу о српским националним интересима.

А онда су историјски догађаји чинили што су чинили. Јовановић се у зла времена неочекивано и нагло нашао у средишту тада веома несрећне југословенске (и српске) политичке позорнице. После пуча од 27. марта 1941. године он, иако није био пучиста, нити је знао шта ће се збити, постаје један од двојице потпредседника владе, такорећи без политичког искуства, пошто претходно није био ни у једној политичкој странци. Непуну годину дана касније замениће вођу пучиста, генерала Симовића, на месту председника Југословенске краљевске владе у избе-

глиштву. Тако је постао још и државник, што је, наравно, обогатило његову биографију, али је фактички био државник без државе, политички актер који ништа битно за спас државе и народа није могао да учини, а све што је урадио – стицаји околности су могли усмеравати против њега и његовог дела.

Писац студија о Платону и његовом ставу о неоходности јединства морала и политике, могао се уверити на свом примеру, да филозофи, умни, образовани људи, по правилу у историји нису били и не морају бити успешни владаоци. Писац студије о Макијавелију могао се такође уверити како је његова судбина сасвим супротна од Макијавелијеве. Фирентинац је, после преврата Медичија, силно желео да дође до неке власти, али му се то никако није дало. Јовановић није горео од жеље да буде политички актер, али му се то „посрећило“, онда када му је најмање требало, односно када су други што даље бежали од таквог посрећења. Ту је већ Јовановић био Платонов филозоф, који поступа из осећања дужности, а не као Макијавелијево политички промућурно створење, које увек зна да за себе изабере оно што може да му највише користи.

Јовановић као политичар, председник па потпредседник Југословенске владе, није могао да утиче на тај вихор политичких збивања, али је његова судбина њима била исписана. Године 1941. њему су већ седамдесет две, а поживеће још пуних 17 година, али не више у својој земљи, у кругу културно-научне елите, већ у Енглеској, у емиграцији, у некој врсти спаса од ропства које би доживео у својој држави.

У Платоновом случају политички ангажман који је могао имати негативне – створио је позитивне последице. У Слободановом случају биће обратно; дело је морало да отрпи судбину свог творца. Оно Енглезима није много значило, нити им је било потребно, а у његовој земљи, услед радикално измењених политичких прилика, он је постао забрањени писац, што дело са́мо по себи никако није заслуживало. Генерацијама које су овде стасавале после Другог светског рата оно је било мање-више недоступно (додуше, стајало је у библиотекама), на несрећу не једино аутора, самог дела, већ највише на штету могућих реципијената. Име писца је прећуткивано – односно, у политичком говору је спомињано у дисквалификујућем политичким контексту и тону, а његово дело углавном више није било читано и ретко коме је могло служити за узор.

Са уласком Слободана Јовановића у политику његово научно дело било је мање-више завршено. После Другог светског рата написао је још студију *О тоталитаризму* (Париз, 1952) и по завештању постхумно објављени *Један прилог за проучавање српског националног карактера* (1962).

Ми, Срби, немамо дугу и богату традицију у науци, посебно не у друштвеној, а изузетне успехе у природним наукама неки наши научници

имали су ван овог тла и, по свој прилици, овде се никада не би научно остварили. У српској друштвеној науци Слободан Јовановић дао је један од најзначајнијих доприноса. Али, на његову и нашу несрећу, не само да у дугом временском периоду није физички био присутан у средини где се афирмисао већ му је и дело на известан начин било одсутно што се тиче рецепције и утицаја. У готово полувековном раздобљу, од 1945. до 1990. године, и имали смо га и нисмо га имали.[2]

Са његовим активним стваралаштвом у најбољим годинама били смо савременици неким научним и духовним струјањима у Европи и свету, потом је уследило велико заостајање. Јовановићеви студенти, и не само они, могли су слушати и читати његове интерпретације Платона, Макијавелија, Берка, Маркса, затим предавања *О формалној социологији* (објављена 1937) и *Социологији религије* (1938),[3] док су послератне генерације студената слушале најпре само догматске интерпретације Маркса, а потом су училе да постоје два Маркса, стари и млади, што је већ био вид дедогматизације мисли овог филозофа.

За Јовановића је Маркс био велики мислилац, чије се идеје разложно могу хвалити и оспоравати. По оцени А. Павковића, Јовановићево тумачење Маркса је „најоштроумније и најуравнотеженије тумачење које је икада написано“ на нашем језику,[4] док је за догматске марксисте немачки филозоф био изрицатељ све самих коначних истина. За Јовановића је Маркс био филозоф и научник, за марксистичке идеологе само идеолог једне „тачне“ идеологије, тачне у мери у којој то идеологије могу бити и до окончања свог трајања.

---

[2] У *Предговору* својој студији *Политичка теорија Слободана Јовановића – Један несентименталан приступ политици*, њен аутор, Александар Павковић, поред осталог, указује на овај парадокс: „Маквори (Macquary) универзитет у Сиднеју финансијски је помогао истраживање о Слободану Јовановићу, чији коначан резултат представља ова студија. Деловало је охрабрујуће да један мали аустралијски универзитет потпомогне истраживање о једном непознатом политичком теоретичару из Југославије, чије дело је у то време, 1987. године, још било забрањено у његовој родној земљи.“ (Павковић, 1996: 8–9)

[3] Михаило В. Поповић оправдано оцењује „да су Јовановићева предавања о савременој социологији, која је он држао на докторандском курсу, била, углавном, на елементарном нивоу коректног преношења садржаја оригиналних дела“, без озбиљније критичке анализе. То је објаснио као последицу општег стања социологије у Србији тог времена, „која је као наука чинила тек прве кораке“ (Поповић, 1998: 706). Амбициозну студију *Формализам у социологији* објавиће Радомир Лукић тек 1969. године, а социологија религије ће се у СФРЈ афирмисати такође негде од седамдесетих година 20. столећа, и то најпре у западном делу ондашње државе.

[4] *Ibid.*, 179.

II

Питање је како је Јовановић, по којим личним афинитетима и теоријским критеријима изабрао и обрадио Платона, Макијавелија, Берка и Маркса као четири парадигме у историји промишљања политичке основе друштва. Одговор би могао гласити да су га интересовали међаши у политичкој филозофији, параметри који, попут четири стране света, указују на могуће правце кретања. Избором једне мисаоне оријентације искључују се све остале. Оне се, додуше, могу сусрести у држави, односно теорији о њој, која их све апсорбује. Платона и Макијавелија спаја пре свега нит односа између морала и политике, док Берка и Маркса повезује однос према традицији и револуцији. Ови теоријски антиподи су међусобно најблискији по разматраним питањима, али су истовремено и најудаљенији по понуђеним одговорима.

У књизи *Из историје политичких доктрина*, објављеној 1935. године, штампани су први пут радови о Платону, Марксу и Берку, док је прва верзија студије о Макијавелију била објављена знатно раније, још 1907. године, потом побољшавана и исправљена пет година касније и таква прештампана у издању *Сабраних дела* из 1935. односно 1990.

С проблемом морала и политике, моралности политике и моралом политичара, суочио се Јовановић обрађујући Макијавелијеве идеје, знатно раније него што је дошао у прилику да интерпретира Платоново учење о јединству морала и политике. Тако је студија о Платону добила у књизи место на почетку књиге, због хронологије настанка идеја, односно историјског приступа. Макијавели је за Јовановића био изазовнији мислилац, чим је много година раније њему, а не Платону, посветио студију. У сваком случају, стављањем Платона на прво место он је показао да су у политичкој теорији најпре важили извесни етички идеали, који ће у послесредњовековном периоду бити, заслугом Макијавелија, одлучно доведени у питање.

Један од кључних проблема који је заокупљао Слободана Јовановића, не само у радовима из политичке филозофије, јесте проблем односа политике и морала, који је, по његовој оцени, први поставио Сократ. Питање ће, наравно, први решавати Платон, који је увидео моралну међузависност државе и појединца, што се исказује простом истином „морални грађанин у моралној држави“. Ова истина, као и све велике ствари, изгледа сасвим једноставна, па ипак, зато у ту просту ствар нико ни пре ни после Платона није дубље од њега проникао и објаснио. По Јовановићевој оцени Платонова држава је морално-васпитна организација која сва почива на дужности (Сабрана дела 9: 38) и по томе се његов став битно разликује од писаца 18. века, који важе за апостоле слободе.

Студија о Платону је, наравно, интерпретација и разматрање ставова у неколико превасходно социјално-теоријских књига овог филозофа: *Апологије, Критона, Горгије, Државе, Државника* и *Закона,* али је по начину писања и својеврсни, рекло би се, животни саветник, поука и подука. Оно што је Макијавелијев *Владалац* био по својој намени, приручник за потенцијалног владаоца о начину задобијања и очувања власти – то је у извесном смислу била и Јовановићева интерпретација Платонове политичке теорије, делимично је то књига мудрости, али упућена не изузетном појединцу нити особи жељној власти, већ обичном читаоцу, с циљем да му укаже на то шта је и како најбоље да чини.

Живот не вреди ако не умемо да живимо, а нећемо умети да живимо ако не будемо размишљали о томе како треба живети, пише Јовановић у закључном делу студије. Изнад државе и њеног реда постоји васељенски ред, који треба да буде присутан у организацији државе како би она могла трајати. Појединац треба да је усклађен са државом, држава с васељеном. Као идеална, непостојећа Платонова држава, заснована на моралу, може бити мера за процењивање моралности у реално постојећим државама. Савремени свет, који је од свих претходећих најудаљенији од Платонових моралних начела, такав је какав је, а моралност у њему оцењује се према ступњевима распрострањености корупције, начелима новца и богатства, а не остварењем правичности и присуством врлине.

Јовановић је уложио велики труд да разуме и објасни генезу Макијавелијеве политичке теорије, посебно макијавелизма. Он је понудио уже и шире разумевање овог појма. Према ужем схватању, државу у односу са грађанима и другим државама не обавезују никакви морални принципи. По ширем схватању, морална начела не важе ни за политичаре који се боре за власт у држави, па могу у својој борби да се служе свим средствима. У обичном говору превладало је управо ово друго схватање, којим се људима од политике допушта да чине шта им је воља.

Порука Макијавелијеве политичке теорије била је да су државни интереси изнад моралних начела, а макијавелизам не значи одбацивање моралних начела, већ само њихово подређивање интересима државе. Добра су, дакле, сва средства која служе очувању државе. Јовановић је, спасавајући Макијавелија од (ширег схватања) макијавелизма, истицао да се његова „погрешка састоји у том, што није увидео да држава мора у свом властитом интересу неговати морални развитак људи, и да је стога у основи морална установа“ (Сабрана дела, 9: 144–145).

Чини се да код нас нико није ни исцрпније ни боље од Слободана Јовановића писао о саветнику и несуђеном министру Медичијевих. У навођењу аргумената за Макијавелијеву доктрину и супротстављању противаргумената стиче се утисак да се Јовановић трудио да образложи и оправда и оно што његовом немакијавелистичком менталном склопу

није било блиско. Ваљда је зато студија више пута прерађивана, а пишчев став о макијавелизму мењан је у неким потоњим радовима, пре свега у студији *О тоталитаризму*.

Јовановић је имао списатељског разумевања и за настојника манастира Св. Марка у Фиренци, Ђиролама Саванаролу, чим му је у студији посветио читаво једно поглавље. То је онај ненаоружани пророк којем је Макијавели, као и свима таквима, предвиђао пропаст, јер је у свом политичком реализму типовао на Чезара Борџију, пошто овим светом влада мач, а не вера. У сваком случају, Јовановић је, за разлику од Макијавелија, којег Саванарола није нарочито занимао, желео да једној жртви ломаче подари спас од заборава.

Теоретичар државе и права С. Јовановић нашао је у Берковој доктрини својеврсну синтезу Платоновог и Макијавелијевог виђења односа морала и политике. Платон је писао о непостојећој држави, а Берк је писао да би спасао постојећу. Док су његови теоријски претходници, теоретичари природног права и друштвеног уговора, настанак државе поимали индивидуалистички и рационалистички, Берк је, по Јовановићу, афирмисао органско и историјско схватање државе. Држава је уговор, али не између појединаца, већ поколења. Држава, попут појединца, има морални карактер, који се гради током историје и кључ је њене судбине. Политика „се држи на моралу“, а политичка вешина „само је једна врста моралне дисциплине“.

Маркса је Јовановић оценио као једног од „највећих духова у друштвеним наукама XIX века“, као великог синтетичара идеја материјализма и историцизма, економије и социологије. За разлику од романтичара Берка, који је преферирао традицију, Маркс је сматрао да се друштво обнавља револуцијама, које происходе из борбе класа због различитих економских интереса.

Међу марксистима, оцењивао је С. Јовановић, не влада сагласност мишљења. Писао је о Бернштајну, Кауцком, чак и неокантовцима Паулу Наторпу и Жану Жоресу, који су сматрали да доследно развијена Кантова етичка начела воде у социјализам, потом о Бухарину, Рози Луксембург, Гросману и Лукачу. У одељку *Антимарксисти* је Јовановић од критичара марксизма одабрао оне ауторе који су се бавили Марксовом социјалном, али не и економском теоријом. То су Рудолф Штамлер, потом Ханс Келзен, државноправни писац, Отмар Шпан, заступник такозване идеалистичке насупрот натуралистичкој социологији, Вернер Зомбарт, критичар материјалног благостања као јединог циља живота, Франц Опенхајмер, који је одбацивао марксизам у име тзв. либералног социјализма, Лудвиг Мозес, за којег је либерализам значио искључивање насиља из друштвених односа. Као антимарксисти обрађени су и социолози Вилфредо Парето, Макс Вебер и Макс Шелер.

III

У дугом периоду после Другог светског рата највећа мана образовања код нас у области сазнања мисли о друштву потицала је од идеологизације марксизма, претварање једне социјалне теорије у непоречиву догму. Наравно, због стицаја околности ни Слободан Јовановић више није био релевантан аутор, званично због свог политичког статуса, незванично вероватно и због своје слободномислилачке позиције. Социјалнотеоријска штива из којих су се у то време могли образовати студенти друштвених наука била су веома ретка, а ако се суди по мислиоцима и раздобљима заступљеним у њима – углавном непотпуна. Јовановићева интерпретација Маркса и марксизма, наравно, није била препоручљива, иако је била разложна. Берк и Констан, као теоретичари конзервативизма и либерализма, такође нису били подобни мислиоци. Њихове књиге код нас су објављене тек пре десетак година.

Неки од аутора ових књига вероватно нису читали дела С. Јовановића, другима су она свакако била позната али их нису наводили, трећи су вероватно из уверења упорно игнорисали овог аутора, на вишеструку своју и сваку другу штету. Један велики писац у области друштвених наука био је истиснут из културе и научне заједнице којој је припадао, што је свакако створило ненадокнадиву штету и њему и тој заједници. Страдале су Јовановићева обавештеност и ерудиција (неки у његовим делима већ обрађивани аутори откривани су не тако давно), страдали су, наравно, пишчева методологија и највише стилски утицај.

Аутор ових редака имао је срећу да буде наставник историје социјалних теорија тек од деведесетих година прошлог века, од времена поновног издавања Јовановићевих *Сабраних дела* и престанка забране коришћења овог имена. При писању својих књига из ове области, *Античка мисао о друштву* и *(Под)стицање слободе – Нововековна мисао о друштву*, користио је, природно, и наводио Јовановићеве студије из политичке филозофије. Жалио је што се Јовановић није занимао и за средњовековно раздобље, па му при писању *Средњовековне мисли о друштву* овај аутор није могао бити ни од какве помоћи.

Утицај Јовановићевих интерпретација нескривено је уочљив у двама наведеним делима. При обради Платонове теорије заступљенији је ипак био Карл Попер, са својим књигом *Чар Платона*, првим делом двотомног *Отвореног друштва и његових непријатеља*. Јовановићева студија о Макијавелију била је најбољи ослонац за интерпретацију макијавелизма, покушају теоријског раскида са Платоновим и античким идеалом о јединству политике и морала.

Макијавели је, за разлику од осталих обрађиваних аутора (Платона, Берка и Маркса), неконзистентан мислилац. Он је у *Разматрањима*

о првих десет књига Тита Ливија, образлагао републиканско уређење као најбоље, да би прекинуо писање ове књиге и написао *Владаоца*, где ће хвалити монархијску власт. Тако је и макијавелизам настао из макијавелистичких, а не теоријских побуда, пошто ни сврха штива није била теоријска, већ такорећи удворичка. Муке с Макијавелијем, које је имао Јовановић, до делимичног мењања свог суда о Фирентинцу и његовој доктрини, могу се, изгледа, разрешити само на овај начин. Јовановић је настојао да објасни и разуме макијавелизам, да би напокон, и сâм немакијавелиста, сматрао како је хришћанство у нас развило једно снажно осећање за поштовање моралних норми.

У Јовановићевим интерпретацијама и разматрањима политичких доктрина посебно импонује то што он теорије не излаже као некакве диктате које нека виша интелигенција саопштава теоретичарима, који их само записују. Он мислиоце портретише као некада живуће људе, са њиховим врлинама и пороцима (Макијавели је очајник без власти и зато теоретичар, Берк кафански беседник па велики мислилац, Констан – непоправљиви коцкар и љубавник склон скандалима), који своје теорије стварају у одређеним добима и са одређеним циљевима. Сем Маркса, сви су они књижевници, као што је то, уосталом, и сâм Јовановић, који се као књижевник бавио правно-политичким питањима – односно, правним устројством друштва бавио се на књижевни начин. Дела, карактери и судбине, као да је веровао Јовановић, свакоме ће у историји дати заслужено место, од чега свакако ни он сâм неће бити изузет, као што већ нису изузети од заборава ни неки његови послератни идеолошки критичари.

Литература

Баста, Д. (1998) Слободан Јовановић као теоретичар државе и права, Зборник радова *Слободан Јовановић – личност и дело*, Српска академија наука и уметности, Београд.

Вукадиновић, Г. (1998) Слободан Јовановић као историчар политичких теорија, Зборник радова *Слободан Јовановић – личност и дело*, Српска академија наука и уметности, Београд.

Екмечић, М. (1998) „У потрази за филозофијом историје Слободана Јовановића“, Зборник радова *Слободан Јовановић – личност и дело*, Српска академија наука и уметности, Београд.

Јовановић, С. (1990) Сабрана дела 8 – *О држави – Основи једне правне теорије*, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, Београд.

Јовановић, С. (1990) Сабрана дела 9 – *Из историје политичких доктрина*, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, Београд.

Јовановић, С. (1990) Сабрана дела 10 – *Примери политичке социологије*, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, Београд.

Милосављевић, др Б. (2011) „Политика и морал у теорији државе Слободана Јовановића“, *Анали Правног факултета у Београду*, година LIX, бр. 1.

Милосављевић, Б. (2010) *Биографија Слободана Јовановића*, http://www.slobodanjovanovic.org/04.06.2012.
Милосављевић, Б. (2010) *Слободан Јовановић 1869–1958*, http://www.slobodanjovanovic.org/2010/12/12_
Милосављевић, Љ. (1995) *Античка социјална мисао*, Просвета, Ниш.
Милосављевић, Љ. (2008) *Под/стицање слободе – Нововековна мисао о друштву*, Филозофски факултет, Ниш.
Милосављевић, Љ. (2011) „Владимир Јовановић о преображајима српског друштва у својим 'Успоменама'", Зборник радова са научног скупа *Друштвена и политичка мисао Владимира Јовановића*, Српска академија наука и уметности, Београд.
Павковић, А. (1996) Политичка теорија Слободана Јовановића. Један несентименталан приступ политици, Институт за политичке студије, Београд.
Поповић, М. (1998) „Социолошки приступ у делима Слободана Јовановића", Зборник радова *Слободан Јовановић – личност и дело*, Српска академија наука и уметности, Београд.

Слободан Јовановић: Аутопортрет – кроки

Ljubinko Milosavljević
Faculty of Philosophy
University of Niš

Summary

THE SOCIO-THEORETICAL THOUGHT OF SLOBODAN JOVANOVIĆ

In the first sentence of the first chapter of his book on Machiavelli, S. Jovanović writes: "In order to completely understand his political ideas, one must know the facts on his life and character, as well as the facts on the age he lived in." The same can be applied to the author of this paper. In that sense, the author attempts here to ascertain whether and how the political theories of Plato, Machiavelli, Burke and Marx, that Jovanović mostly dealt with within his engagement in socio-theoretical thought, influenced not only his political beliefs but also personal fate, i.e. to what extent and how Jovanović's destiny influenced his work.

Key words: Slobodan Jovanović, history of political doctrines, science, politics, destiny

Иван Јовановић
Гимназија, Обреновац
jovanovici22@gmail.com

УДК: 316.255(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ КАО СОЦИОЛОГ

Текст је усредсређен на социолошку страну стваралаштва Слободана Јовановића. Реч је, међутим, о аутору који је према формалном образовању био правник. Другим речима, његово интересовање за социологију произлазило је из његовог примарног интересовања за право. Из овога је проистицало и његово бављење историјом, политичким теоријама, али и књижевношћу. Ова разноврсност, али и популарност наведених области чинила је мање познатом, па и препознатљивом његову социолошку активност. Поред тога, вишедеценијски развој наше социологије у марксоликом облику додатно је допринео маргинализацији социолошког опуса српског интелектуалца. Коначно, највећи значај у занемаривању, и то не само његове социолошке мисли лежи у разлозима који су ненаучне, идеолошке природе. Стога је циљ текста да укаже на изузетан, пионирски значај Слободана Јовановића за српску социологију. У ту сврху је немогуће на једноме месту анализирати целокупну његову социолошку активност, па ће излагање превасходно бити центрирано око његовог доприноса у области политичке социологије. Како би слика о делу и социологији Слободана Јовановића била што потпунија, аутор текста, поред његових властитих ставова, разматра и мишљења Јовановићевих савременика, његових кртичара, али и неколицине социолога који су се бавили овом темом. Закључак је да делу Слободана Јовановића припада легитимно место у српској социологији, место које не би имало само симболички значај, већ би могло да послужи као извор, узор и инспирација у бављењу актуелним социолошким темама.

Кључне речи: *Слободан Јовановић, социолошко дело, политичка социологија, пионир српске социологије*

Животни пут

Илузија је свих победника да историја почиње од њих и да у име нових идеала могу уништити памћење, створити „другу памет“ и заувек обликовати „нову свест“. Наравно, заборав не може бити одржив и то важи утолико више уколико предмет заборава представља нарочиту вредност. Ова правилност за своју илустрацију може имати бројне примере, неки од њих могу бити репрезентативни, поједини изузетни, али се један чини ексклузивним. То је пример човека који је дуже од пет деценија био остракизован, осуђен на духовну смрт, на непостојање.

Реч је о свестраном научнику, чија дела представљају не само драгоцен извор сазнања, већ и завидну тачку учености до које је стигао један Србин. У питању је Слободан Јовановић, духовни аристократа чији је животни пут био и дуг и усправан. Но, пошто се аристократија заслужује, чини се примереним указати на оне околности из његовог живота које су доминантно одредиле личност овог научног посленика као појаву која несумњиво представља део светске интелектуалне елите.

Син српског либерала, једног од оснивача Либералне странке, западњака и великог националног радника Владимира Јовановића (1833–1922), Слободан Јовановић је рођен 4. децембра 1869. године у Новом Саду. У том граду, који је тада био у границама Аустро-Угарске, његов отац Владимир живео је као изгнаник из Србије. У то време је, после атентата на кнеза Михаила, влада Другог намесништва прогонила атентаторе, али и политичке противнике.

Била је то, наиме, прилика да варадинска полиција у лето 1868. године ухапси Владимира Јовановића, једног од виђенијих првака Уједињене омладине српске (Јовановић, 1990: 719). Након седам месеци проведених у затворима Пеште и Варадина, јануара 1869. године бива ослобођен због недоказане кривице за учешће у атентату на кнеза Михаила. Исте године, пишући родбини, говори да ће му се дете, ако буде мушко, звати Слободан. Тако је син Владимира Јовановића постао први Србин који је понео име Слободан. И својој нешто касније рођеној кћери даје неуобичајено име – Правда. У обраћању тек рођеном сину, јула 1870. године, Владимир је записао:

> „У првој радости са којом сам те на овом свету дочекао, дао сам ти што сам ти највише могао дати – име што ће те опомињати на слободу, којом Србин као човек напредовати може.“

Од тада па до данас, име Слободан понело је много Срба, за разлику од женског имена Правда, које се није одржало (Јовановић, 1990: 719).

Године 1872. Владимир се с породицом враћа у Србију, тачније у Београд, па се Слободан Јовановић, већ као двогодишњак, нашао у граду у којем ће провести највећи део живота. У Београду је похађао основну школу, а 1879. полази у Прву београдску гимназију, тада седморазредну, која је била смештена у левом крилу Капетан-Мишиног здања, заједно са Великом школом (претечом универзитета), Народним музејем и ватрогасним друштвом. Иако је тадашњи наставни програм давао предност природним наукама и математици, док су друштвене науке биле знатно мање заступљене, то Слободана није спречило да своју наклоност више усмери ка овим другима.

Пошто је 1886. године матурирао, школовање не наставља у Београду, већ, после боравка у Минхену (школске 1886–1887), одлази у Цирих и уписује се на Правни факултет Женевског универзитета. На пред-

лог ректора Краљевско-српске Велике школе добија државну стипендију за студије у Женеви. По завршетку ових студија, дакле 1891. године, Јовановић остаје у Београду. У међувремену је премештен за аташеа Посланства у Цариграду, а потом убрзо враћен у Београд.

Са непуних двадесет осам година бива изабран за ванредног професора државног права на Правном факултету, што несумњиво представља доказ угледа који је, као млад и перспективан научник, већ уживао. У два маха биран је и за декана Правног факултета (школске 1904/05. и 1909/10. године). На Правном факултету остаје пуне четрдесет три године, све до 1940, кад је пензионисан. Међутим, његова интелектуална делатност у том раздобљу не односи се само на Правни факултет. Наиме, 1913. године бива изабран за ректора Београдског универзитета. При том постаје дописни члан Српске краљевске академије, затим и њен члан, а од 1928. до 1931. и председник Српске краљевске академије.

Као писац политичке историје, Слободан Јовановић највећи део живота није био учесник у њеном стварању. Извесно улажење у политику наговестио је крајем 1936. године, када је подстакао образовање Српског културног клуба, за чијег председника бива изабран на оснивачкој скупштини фебруара 1937. године. Задатак његовог оснивања није био да се везује ни за коју политичку идеологију на шта упућује и чињеница да су у његовом раду могли учествовати људи различитих политичких погледа. Главни циљ оснивања Српског културног клуба био је да „ради на неговању српске културе у оквиру југословенства“. Ова делатност је означила почетак оздрављења тадашње политичке сцене и започела борбу за аутентичне културне и националне циљеве српског народа. Чињеница да је у тој борби Слободан Јовановић имао водећу улогу и да без њега Српски културни клуб не би имао онакав значај какав је у то време имао – представља још једну потврду угледа који је у то време уживао.

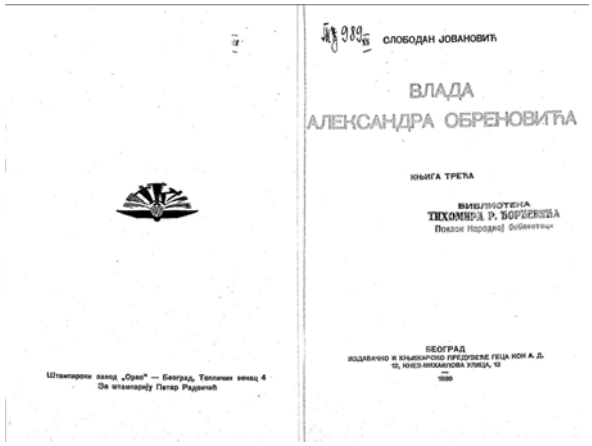
СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ

ВЛАДА
АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА

КЊИГА ТРЕЋА

БИБЛИОТЕКА
ТИХОМИРА Р. ВОРЕНЕЋА
Посебно Народној библиотеци

БЕОГРАД
ИЗДАВАЧКО И КЊИЖАРСКО ПРЕДУЗЕЋЕ ГЕЦА КОН А. Д.
12, КНЕЗ-МИХАЈЛОВА УЛИЦА, 12

Штампарија завод „Орао“ — Београд, Топлички венац 4
За штампарију Петар Радивић

Почетак стварног Јовановићевог учешћа у политици, односно у вршењу власти, представља 27. март 1941. године. Након дводневних народних демонстрација због приступања тзв. Тројном пакту, збачена је влада Цветковић–Мачек, кнез намесник Павле Карађорђевић принуђен да поднесе оставку и проглашено ступање на престо малолетног краља Петра II. Образована је влада на челу с ваздухопловним армијским генералом Душаном Симовићем, у коју је, осим страначких првака, као други потпредседник владе ушла једина ванстраначка личност – Слободан Јовановић. Позив му је упућен као председнику Српског културног клуба, али и као неоспорном ауторитету у науци и јавном животу.

Та влада није успела, а објективно није могла сачувати државу ни од рата ни од неминовног војног пораза, па је напустила земљу. Након краћег боравка у Јерусалиму, прешла је у Лондон, тадашње седиште свих избегличких влада покорених држава у Европи, осим Данске. Слободан Јовановић био је потпредседник, потом председник и поново потпредседник југословенске владе у избеглиштву.

Недуго након окончања рата подигнута је оптужница против Слободана Јовановића и групе политичара због помагања окупатору на тај начин што су заједно са оптуженим Михаиловићем руководили издајничком четничком организацијом, која је под њиховим руководством отворено сарађивала у борби против ослободилачког покрета народа Југославије. Оглашен кривим, Слободан Јовановић је осуђен „на казну лишавања слободе с принудним радом у трајању од двадесет година, губитак политичких и појединих грађанских права у трајању од десет година, конфискацију целокупне имовине и на губитак држављанства...“ Међутим, када је 1945. године завршен Други светски рат, Слободан Јовановић је остао да живи у Лондону и тако, уместо повратка у земљу, изабрао знатно пре него што му је суђено – слободу. Период проведен у емиграцији користи за интелектуалну активност, пишући бројне радове, чланке, коментаре.

На крају једног богатог живота, проживљеног усправно и часно, Слободан Јовановић, рођен у емиграцији, у емиграцији је и умро, у петак 12. децембра 1958. године. Данас, након тачно пола века од смрти, тема његове рехабилитације (у формалноправном смислу) више није прворазредна. Судском пресудом 26. 10. 2007. године он је рехабилитован и ослобођен жига ратног злочинца.[1]

Овде бих указао на неколико пажње вредних подухвата који су претходили поменутој рехабилитацији. Значајан је и у то време (1985.

[1] Захтев за рехабилитацију Слободана Јовановића поднели су Адвокатска комора Србије, СЛС, омладина ДСС-а, Удружење припадника Југословенске војске у отаџбини, Удружење жртава комунистичког режима и Нада Томић Вуковић.

године) једнако храбар покушај Радована Самарџића и Живорада Стојковића да се објави издавање Сабраних дела Слободана Јовановића, покушај који је био спречен.[2] Прошло је не много времена да би овај драгоцени подухват доживео своју афирмацију у објављивању Сабраних дела (1990–1991. године).[3]

Промена политичке конјунктуре почетком деведесетих година условила је престанак јавног изношења оцена о Јовановићу од стране власти и наступање својеврсног „идеолошког затишја". У таквом амбијенту је у Београду између 17. и 20. фебруара 1997. године, у заједничкој организацији Српске академије наука и уметности и Правног факултета у Београду, одржан научни скуп „Слободан Јовановић – личност и дело".[4] Учешће на овом скупу узело је педесетак аутора, чија су саопштења поднета на конференцији објављена у Зборнику радова.

Сматрам како у овом тренутку одлука Окружног суда у Београду да усвоји захтев за рехабилитацију представља значајан, али не и пресудан чин. Речју, Слободан је себе рехабилитовао својим делом и није њему толико потребно поништење пресуде колико је нама потребна катарза. Ако његово дело не буде тамо где му је и место – у историји, књижевности, социологији, у реконструисаним наставним програмима – онда не постоји та пресуда која ће донети нешто фундаментално другачије у спознаји Слободана Јовановића и његовог дела. Дакле, уколико он и његово наслеђе не постану мера према којој меримо и себе и друге, онда ниједан потез којим се признаје његова величина неће имати пуног смисла. При том, ретко ко као он може имати улогу ове мере, јер његова личност у себи обједињава оно што оличава „Србију на Западу", грађански, либералистички концепт, али и националну величину и сјај београдског језика и стила.

На свом животном путу давао је бројне доказе своје научне величине. Приказујући га као социолога, ови се докази тек у релативном смислу могу показати, јер, иако је његов допринос на том пољу, као пионирски, био изузетан, ипак је чињеница да остаје у значајној несразмери према његовом доприносу у правној и историјској науци. То се у извесном смислу дâ објаснити општим стањем социологије у Србији тог времена. У намери да се говори о његовом стваралаштву у социологији, не треба

[2] Значајно је приметити да са овом забраном коинцидира објављивање књиге Борислава Милића *Слободан Јовановић о социјализму и марксизму* (1985). Стога не треба да изненади приступ овог аутора лику и делу Слободана Јовановића, јер се чини да је само такав могао бити пожељан, па и објављен у амбијенту карактеристичном по забрани објављивања Јовановићевих „Сабраних дела".

[3] Сабрана дела су објављена у тиражу од једанаест хиљада примерака.

[4] Тим поводом је приређен Зборник радова САНУ, *Слободан Јовановић – личност и дело*, 1998.

губити из вида ширину његовог интересовања и стваралаштва, па се из тог разлога чини коректним у најкраћем указати на друге области његових интересовања.

Слободан Јовановић је био историчар, професор уставног права, политички теоретичар, књижевни критичар, а током последње две деценије свог живота и државник. Неки, попут Стевана Врачара, истичу да је Јовановић, поред свега осталог, био антрополог, филозоф, социолог. Није лако утврдити редослед важности ових занимања у његовом животу, али је много важније имати на уму да је реч о интелектуалцу чији је стваралачки опус резултат писања које је трајало дуже од шест деценија. Зато амбицију да се говори о једној сфери његовог занимања не би требало да прати занемаривање чињенице да је реч о човеку разноврсног стваралаштва. То би у крајњој инстанци значило минимизовање значаја његове интелектуалне појаве.

Пионирски допринос социологији

Ђорђе Тасић (1892–1943), професор Правног факултета у Београду, у првом и јединому објављеном броју часописа *Социолошки преглед* пред Други светски рат написао је реченицу: „Социологије код нас је једва досад било и она се управо ствара.“[5] (Тасић, 1938: 239) Дакле, период прве половине двадесетог века, у ствари, представља време почетног упознавања наше научне и универзитетске јавности са социологијом као науком. У то време су универзитетски професори општа схватања о друштву излагали било као филозофи било у оквиру других наставних предмета.

Прва катедра за социологију у нас основана је на Правном факултету у Београду. Са неколицином млађих колега Слободан Јовановић спада у прве утемељиваче социолошких истраживања у нас, па и формалног заснивања социологије код нас.[6] Оно што чини значајно оруђе социологије, емпиријска истраживања, није у време када је Јовановић писао још било коришћено. То је, наравно, имало недвосмислене импликације на његово социолошко дело.

[5] Ђорђе Тасић је био професор Правног факултета у Београду који је, уз Слободана Јовановића, један од најзаслужнијих за институционализацију социологије код нас. На његову иницијативу основано је друштво за социологију и друштвене науке и почео да излази часопис *Архив за социологију и друштвене науке.* Након окупације Југославије, Гестапо је ликвидирао Ђорђа Тасића 1943. године.

[6] Међу нашим социолозима прве генерације, међу онима чији је допринос, између осталог, значајан за утемељење социологије у нас, нарочито место припада Мирку Косићу (1892–1956). Поменути је студирао у Немачкој и Швајцарској, а докторирао економско-политичке науке у Цириху. Предавао је економске предмете и социологију на правним факултетима у Суботици и Љубљани. Ослањао се на Вебера, Диркема и Парета.

Активно интересовање за социологију испољио је, углавном, тако што је држао предавања на докторандском курсу из ове науке. Наиме, 1937. године он је на Правном факултету у Београду држао докторандски курс под називом формална социологија и предавање с курса објављено је као скрипта. Следеће, 1938. објављене су још две свеске са докторандског курса под називом *Социологија религије*, где се на више од двеста педесет страница бавио истраживањем религија и утицајем религијских учења на свест људи и њихово понашање.

Поменути радови се налазе изложени и у десетом тому *Сабраних дела*, објављених 1990–1991. под насловом *Примери политичке социологије*. Ту су представљена теоријска схватања Георга Зимела, Леополда фон Визеа и Алфреда Фирканта односно гледишта Макса Вебера и Ернста Трелча, као и још неких научника о социологији религије. Ове чињенице упућују на закључак да је Јовановић познавао, углавном немачке социологе, и то оне који припадају тзв. формалној социологији.

Када је реч о француским, енглеским, немачким и социолозима других народа, може се рећи да их није познавао или да им бар није придавао већи значај. Изузетак од тог правила донекле представља Вилфредо Парето, којег је углавном приказивао као критичара Марксових схватања (у *Историји политичких доктрина*), и Херберта Спенсера, којег је поменуо само једном у истом делу као творца „научног либерализма“, насупрот Марксу, који је био оснивач „научног социјализма“. При том о Диркему, Лестеру Ворду и Чарлсу Кулију говори врло сажето у историјском уводу за Визеову социологију (Јовановић, 1990: 304, 310).

С друге стране, јасно је да се Слободан није бавио социологијом у њеном најширем смислу, основном значењу науке о друштву и да је то проистицало из круга његових интересовања за државу и право, на једној, односно за политичку историју, на другој страни. Стога се његово бављење социологијом заснивало углавном на неким општим проучавањима односа између државе и права, на једној, и друштва на другој страни. Ипак, највише и најнепосредније он се бавио питањима обухваћеним појмом политичке социологије. Поред многобројних расправа којима се упустио у политичку социологију, налази се и једно од његових најзначајнијих дела, објављено 1940. године, у којем истражује развој између 1815. и 1914. године три велике европске земље – Енглеске, Француске и Немачке – под насловом *Примери политичке социологије*. У том делу он описује један век значајних промена у државном уређењу ових земаља, повезујући их при том са развојем идеја, социјалних збивања и привредним напретком.

Очигледно је, међутим, да је Јовановић, као велики српски научник у области права, историје и политике, придавао мањи значај социологији и да је на тај начин његов однос према социологији у значајној

несразмери према његовом доприносу правној и политичкој науци. То се на одређени начин дâ објаснити чињеницом да је социологија уопште у то време релативно млада наука, али и околношћу да она у Србији тек чини прве кораке. Управо у контексту ових сазнања треба вредновати Јовановићев допринос социологији, а он је, као што се види, у првом реду пионирски.

Стил писања

Готово да нема ниједног нашег аутора који се, пишући о Слободану Јовановићу, није придружио неподељеном мишљењу да је он био изванредан мајстор лепог и јасног писања. Независно од тога да ли је реч о његовим историјским расправама или радовима из области права и социологије, овакве оцене остају исте. Овај стил је, разумљиво, по природи ствари, другачији када пише о историјским догађајима и личностима, другачији када расправља, рецимо, о питањима из области права. Ипак, он је свуда у нашој науци, па исто тако и у социологији, без премца по лепоти писања. Реч није о обимном ређању многобројних чињеница, већ о луцидном избору најважнијих, најзанимљивијих и најречитијих аргумената за неку тезу или савршеној мозаичкој реконструкцији неког догађаја (Јовичић, 2004: 310).

У време кад су се у српској култури и књижевности појавила два велика писца, Богдан Поповић и Јован Скерлић, почињао је да пише и Слободан Јовановић. њих тројица су прави творци тзв. београдског стила, односно српског модерног интелектуалног стила, како га назива Владимир Ћоровић. Са правом се дâ рећи да је тешко закључити у чему је лепота Јовановићевог стила писања и да његова дела треба читати и у њима уживати како би се у то могло уверити. Но, ако се покуша анализирати његов стил, јасно је да је, по правилу, реч о краткој реченици. То је прво правило лепог писања уопште. Његова мисао је јасна, он је излаже логичким редоследом и не жури да одмах каже све.

Иначе, београдски стил је свој реченични облик темељио на синтакси француског језика, па тако дело Слободана Јовановића *Вођи Француске револуције*, које спада у сâм врх српског списатељства двадесетог века, јесте право оличење француског утицаја. Другим речима, ово је дело које представља најбољи израз београдског стила. Данас у књижевности и науци такав писац не постоји – односно, ми таквог писца нарочитог дара немамо. Његова је реченица и јасна и брза, сва у контрасту и боји. Перо је умео да стави у службу своје мисли, да њиме суверено влада, понекад и да се њиме поигра. Само је човек толико разноврстан у интелектуалном погледу могао бити способан за разноврсност у списатељском смислу. Управо је зато његово списатељство остало као најбољи пример могућности, раскоши и лепоте српског књижевног језика.

Он је један од оних нарочитих писаца који захтева да му се враћате изнова, да тражите оно што вам је промакло или остало скривено после првог читања. Он наводи на размишљање, на дијалог и расправу. Гледишта и оцене које износи јасни су и недвосмислени, не служи се тривијалним језичким бравурама како би истину на било који начин ублажио и уравнотежио. Своје идеје он ствара пажљиво, поступно, одговорно и систематично, те и на тај начин својим стилом показује да је научна истина знатно више од простог збира појединачних истина. Његово дело има почетак, крај, компактност, јасну поруку, увек униформисану елегантним, допадљивим стилом.

Јасно је да овакав стил у социологији представља нешто несвакидашње и изузетно. Као такав, он представља вредност своје врсте и заслужује нарочиту пажњу. Данас, када писци у науци стављају нагласак на методолошке, логичке и епистемолошке стандарде својих радова, њихова естетска вредност остаје тек у другом плану. Сматрам да би научници требало да мењају овај тренд (имајући при том у виду и аутора овог рада) у настојању да научно вредне радове учине истовремено и стилски и естетски вредним радовима. У том смислу не постоји бољи узор од Јовановићевих дела. Све ово, међутим, не сугерише закључак у којем не би било место и за критички однос према Јовановићевом стилу. Наиме, тачно је да је његов стил писања ослобођен класичног академског апарата, да у њему нема досадних непрегледних референци и упућивања на литературу и да је због тога и атрактивнији.

Проблем је, ипак, у томе што овакав приступ писању ускраћује за разумевање места и извора којима се аутор користио у свом делу. То у крајњој инстанци стваралаштво Слободана Јовановића не чини ненаучним, али представља другу страну његовог стила писања, нешто на шта треба указати при изношењу оцене његовог начина изражавања у научним делима, па, следствено, и у социолошким делима. И поред тога, остаје општи закључак о изузетности Јовановићевих списатељских способности и његовог стила. Дела овог аутора из тих разлога могу послужити као модел доброг рада и као пример могућег обављања научног посла који, истовремено, краси лепота.

Све ово, наравно, не значи да би истина једновремено требало да буде и добра и лепа. То би било равно духу античког поимања истине. Јасно је да истина у већини случајева није ниједно од поменута два. Сматрам да је оваква опаска корисна на месту где говорим о лепоти стила писања овог социолога како не би било протумачено да истичем лепоту истине коју саопштава. Сумарно речено, леп је начин, форма којом је Слободан Јовановић излагао научну истину, а не истина коју нам саопштава.[7]

[7] На овоме месту би било корисно упутити на Артура Стинчкомба, професора социологије на Нортвестерн универзитету. Пишући о функцијама класичне социолошке

Политичка социологија

Слободан Јовановић се бавио социологијом права, социологијом историје, социологијом културе, политичком социологијом, као посебним видовима социологије. Ипак, највише и најнепосредније, он се упустио у ову последњу. Ова област, као што јој назив говори, повезује политичку и социјалну теорију, трагајући за телеолошким објашњењем друштвеног порекла и правних институција. Још од почетка Француске револуције политичке институције су често увођене са посебним циљем – за постизање неке сврхе. Ово је онај *telos* који су оснивачи тих држава били експлицитно поставили. Ако се даје социолошко објашњење институција, онда се не може избећи помињање циљева чијем остварењу те институције теже.

Нема сумње да његову најважнију расправу у овој области представља дело *Примери политичке социологије: Енглеска, Француска, Немачка 1815–1914*, објављено 1940. као трећи свезак серије *Из историје политичких доктрина*. Реч је о расправи која нуди упоредну историју најважнијих политичких институција поменуте три земље током столећа које је претходило Првом светском рату. Пошто политичке институције задовољавају разне друштвене потребе, неопходно је да се те потребе распознају да бисмо дошли до социолошких објашњења. А да бисмо их идентификовали, неопходно је утврдити економске и социјалне услове под којима најважнији политички и друштвени актери делују у држави која је предмет проучавања. Из овог разлога, за разлику од већине радова Слободана Јовановића из области теорије права и политике, ово дело садржи приказ економских и социјалних услова држава о којима је реч.

Како је за циљ имао да покаже порекло институција и да укаже на то како су задовољавале разне друштвене потребе, јасно је зашто је било неопходно истраживање историје најважнијих политичких институција и зашто је стога његов приступ у овој расправи био историографски. Значајно је указати на то да се и у овоме *Примери из политичке социологије* разликују од његове расправе која се бави правном теоријом о држави. То је због тога што се ова правна теорија не бави правном историјом ниједне посебне државе, па тако ни њен приступ није историографски.

теорије, он истиче неколико функција које дела класика социологије могу имати. Као једну од функција наводи ону према којој би дело класика могло да служи као пример изврсности, као модел доброг рада, као пример могућег обављања научног посла који једновремено, краси лепота. У том смислу Клод Леви-Строс у својој биографији говори да увек пре но што почне да пише, он прочита неколико страница *Осамнаестог бримера*, који је пример изврсности и као такав нам показује како социолошка студија треба да звучи. Сматра да би сличну улогу могло да има и дело Слободана Јовановића.

Но ипак, када је у питању правно изучавање државе, политичка социологија државних институција, према гледишту Слободана Јовановића, од великог је значаја, јер пружа објашњење начина на који државне институције – чије правне аспекте проучава теорија права – стварно функционишу у друштву. Овде постаје јасније оно што је раније истицано, а то је да је интересовање Слободана Јовановића за социологију произлазило из круга његовог занимања за државу и право. Наиме, док нам правна теорија нуди само формалну и апстрактну представу о држави, политичка социологија би требало да нам понуди опис државе као структуре у оквиру које се одиграва политички и друштвени живот, али и опис њених институција у њиховом раду.

Разуме се да овако схваћена политичка социологија државе представља нужну допуну правног истраживања државе и њених институција. Због тога постаје разумљиво зашто Слободан Јовановић у свом предговору *Примерима политичке социологије* ову расправу препоручује као допуну својој *Држави*, која се бави правном теоријом државе. Коначно, ово је битно и зато што је он у то време био међу реткима у светској науци, а свакако први у нас који је схватио колики значај има политичка социологија као допуна наукама којима се бавио и колико је уопште неопходан један шири социолошки приступ научним проучавањима која је предузимао.

Такође значајну расправу у области политичке социологије представља четврти део књиге *Држава* под насловом *Поратна држава*, која је написана као додатак *Држави* 1936. године. Мада представља део расправе о правној науци, *Поратна држава* по својој тематици и методологији сеже преко граница правне науке и улази у област политичке социологије. У овом делу су изложени политички системи пет најзначајнијих европских држава, са посебним одељцима посвећеним баш ванправним, политиколошким темама. Ово дело је значајно и по његовој анализи тоталитарних система о којој ће бити више речи у наредном одељку.

Схватање и оцена тоталитарних система

Разматрањем овог питања требало би показати добре и лоше стране истраживања феномена тоталитарних друштава у двадесетом веку у делима Слободана Јовановића. У сврху те анализе најзначајнија су два дела. Једно је већ поменуто дело *Поратна држава*, друго је дело написано након Другог светског рата *О тоталитаризму*.[8]

У истраживању праве природе тоталитарних система између два светска рата, Слободан Јовановић се трудио да, пре свега, сачува идеолошку непристрасност. Његов однос према фашизму и социјализму испољио

[8] Ово дело је написано у Паризу 1952. Налази се и у 12. тому *Сабраних дела* (1991).

се у два његова општа става. С једне стране, он показује извесну резервисаност да се 1936. године, када је написао ову студију, дају коначне оцене о историјском значају фашизма и совјетског социјализма. С друге стране, он показује спремност да, ослобођен идеолошких предрасуда, уочи и добре стране ових друштвених система. Сматрам исправним став професора Михаила Поповића да је Слободан Јовановић у овом свом настојању направио две озбиљне грешке.

Пре свега, када је написао овај рад (1936. године), италијански фашизам је улазио у 14. годину постојања, а социјализам се у Совјетском Савезу изграђивао већ 19 година. Па и у Немачкој је националсоцијалистичка држава већ испољила све карактеристике тоталитарних система, иако су протекле тек три године од доласка Хитлера на власт. С тим у вези је неприхватљиво тврђење да је наводно још трајало стварање новог типа државе, па да је из тог разлога било још рано 1936. године давати оцене и закључке о дометима и карактеристикама фашизма и социјализма.

Још је мање прихватљива чињеница да је, и поред ове резервисаности, себи дозволио да даје оцене о предности фашистичке и социјалистичке државе над грађанском, правном државом. Тако је у закључку о италијанском фашизму констатовао да у фашизму има нечега напреднијег од демократије, као и нечег назаднијег. Као напредније види то што се у фашизму чини већи напор на плану свесне организације друштвеног живота него у демократији. Спорно је, међутим, то што фашизам није био само напор свесне организације, јер је већ био изграђен друштвени систем. Осим тога, не мора бити тачно ни то да је сваки већи напор свесне организације друштвеног живота у складу са стварним интересима човека као појединца.

Као назадније од демократије у фашизму види то што је апсолутизовао државу, која тако, као свемоћна, влада над човеком као вишим бићем. Грешка је у овом ставу што фашистичке државе своди на потенцијалну опасност и што у њој не види већ актуализовано велико зло како за интересе италијанског и немачког народа, тако и за интересе целог човечанства.

Делује заиста парадоксално да научник таквог формата и у суштини демократских схватања даје одређену предност (не у целини) фашистичкој, полицијској држави у односу на правну, грађанску, државу.[9] Следи ли из оваквих схватања и закључака да је Слободан Јовановић имао извесних симпатија према фашизму? Иако на први поглед из његових закључака о фашизму можда делује да би одговор на ово питање

[9] Душан Недељковић је две године касније (1938) после Јовановићеве *Поратне државе*, објавио рад у којем је знатно јасније и одлучније видео праву суштину сукоба између демократије и фашизма (*Идеолошки сукоб између демократије и фашизма*, Скопље 1938).

могао бити потврдан, мислим да постоји један дубљи разлог због којег би Слободана Јовановића недвосмислено требало одредити као присталицу демократске, правне државе, а не полицијске, тоталитарне, какви су били фашизам у Италији и Немачкој, па и совјетски социјализам на свој начин.

Тај разлог је изражен у идеолошко неутралној позицији коју је испољио у својој правно-политичкој, добрим делом и социолошкој анализи „поратне државе". Дакле, реч је о његовом општем научном и методолошком ставу да је пре свега неопходно бити објективан, непристрастан научни посматрач друштвених појава, а не „политички навијач" ове или оне стране у друштвеном сукобу. С тим у вези је и хтео да се издигне изнад идеолошких и политичких конфронтација тога времена и да не суди прерано о тоталитарној држави, која се наводно још није историјски искристалисала. Очигледно је да му је било важније да у својим радовима буде објективан научник, па макар као такав грешио, него присталица једне стране у политичком сукобу. Зато је веома значајно схватити да, иако је Слободан Јовановић донекле грешио у својој анализи и оцени фашизма, тоталитарних система уопште, да је то чинио као научник, а не као симпатизер овог изразито реакционарног друштвеног система.

Ово додатно потврђује и чињеница да је после Другог светског рата, макар и са извесним закашњењем, био много одлучнији у свом негативном ставу према сваком тоталитаризму.[10] Ако се раније, 1936. године колебао, сматрајући да је још увек рано давати коначне судове о фашизму и социјализму, после Другог светског рата није могао имати никаквог научног разумевања за „добре стране" тоталитарних система. Из ових разлога сматрам претераном оцену Борислава Милића, који у својој студији о Слободану Јовановићу изводи тврдњу како је прихватио мишљење да је фашистичка држава најсигурније средство за одржавање капиталистичког поретка у тадашњим историјским условима.[11]

Утисак је да је у својој намери да у посматрању и анализи тоталитарних система сачува своју научну објективност по сваку цену те да се не замери ниједној страни, Слободан Јовановић ту цену донекле платио напуштањем научне објективности. Заправо, ширење надлежности тоталитарне државе није било проширивање и јачање правног поретка у корист човека као појединца, већ, управо супротно, значило је потпуну негацију људских и грађанских права, која почивају на слободи и поштовању људске личности.

---

[10] Слободан Јовановић, *О тоталитаризму*, Париз 1952, Сабрана дела, том 12, 1991.

[11] Борислав Милић, *Слободан Јовановић о социјализму и марксизму*, „Младост", Београд 1985, стр. 137.

Несентименталан приступ политици

Непристрасно истраживање политике, толико различито од политичког проповедања и политичке агитације, један је од највећих доприноса Слободана Јовановића српској политичкој мисли и српској мисли уопште. Он је систематски избегавао да се идентификује са било којом политичком странком у Србији и да своја политичка убеђења сврстава у складу са тада важећим класификацијама. То је очигледно стога што је сматрао како за разматрање политичког делања и политичких идеја није неопходно ни да се идентификују сопствена политичка убеђења нити да се она на било који начин бране (Павковић, 2008: 55). Штавише, он је вероватно сматрао да постојање емотивне привржености одређеним политичким убеђењима може бити озбиљна препрека објективном и научном разматрању феномена политике. Из тог разлога се за његов приступ политици може рећи да је несентименталан.[12]

Овај непристрастан, ванстраначки и аналитички приступ политици видан је и у радовима о савременим политичким идеологијама и програмима. Бавећи се националним идеологијама у Југославији и уставним проблемима Југославије, он то чини на исти онај начин на који је писао о теоријским питањима политике. Такав приступ политици је остављао утисак да Слободан Јовановић и његове колеге у књижевном часопису *Српски књижевни гласник* пишу без правог убеђења, без сопственог политичког „верују“ и да је управо то оно што их је све остављало хладним.[13]

Слободан Јовановић се бавио и приказивањем политичких теорија и доктрина. Као плод овог интересовања настаје његов рад који је на овоме месту вредно поменути. Реч је о делу *Из историје политичких доктрина*, делу у којем су приказана политичка схватања Платона, Макијавелија, Берка и Маркса.[14] Но, пошто политику не чине само идеје и институције, он је писао и о личностима, односно о политичарима. Постоји немали број политичара о којима је писао, а међу њих спадају Мирабо, Димурије, Дантон, Робеспјер, затим Пера Тодоровић, Светозар Марковић, Владимир Јовановић, Никола Пашић, Милован Миловановић, али и Виљем Гледстон, о којем говори у биографском есеју који је као посебна монографија објављен 1938. године. Пишући о овим теоре-

[12] Овај израз користи наш еминентни филозоф и научник Александар Павковић, који је исти израз употребио и у наслову свог дела о Слободану Јовановићу.

[13] Интересантно је и да је отац Слободана Јовановића, Владимир Јовановић, имао овакво мишљење, као и да је Живорад Стојковић у свом хронолошком прегледу живота Слободана Јовановића, изгледа, заступао овакав став.

[14] Слободан Јовановић, *Из историје политичких доктрина: Платон, Макијавели, Берк, Маркс*, Сабрана дела, том 9, 1990.

тичарима и политичарима, Слободан Јовановић себе увек ставља у позадину, а личности које су предмет писања у први план. Осим тога, у овим радовима је изражена и једна правилност од посебног значаја. Наиме, он у својим радовима непрестано настоји да одвоји вредности од чињеница и на тај начин представља узоран пример испуњавања Веберовог схватања о вредносној неутралности социологије.

Нарочитом се чини околност да је управо аутор који је својим делом промовисао несентименталан приступ политици био жртва управо супротног приступа политици, сентименталног и пристрасног. У тренуцима постепеног враћања његовом делу вреди се замислити над питањем које проблематизује нама својствени манир накнадне памети, у овом случају накнадног прихватања вредности. Да ли би у том смислу као одговор на овај проблем могао послужити наслов овог одсека?

Револуција

Међу бројним делима Слободана Јовановић постоји једно које заслужује посебну реч – *Вођи Француске револуције*.[15] Оно је изузетно у његовом интелектуалном стваралаштву по неколико својих особина. Пре свега, у њему се бавио једном од најкрупнијих тема француске и европске историје. Следеће, ова књига представља пример високог сјаја и богатства духа београдског језика и стила, па стога на најочигледнији начин даје увид у његов стил. Осим тога, овај рад олакшава и разумевање његовог метода, јер пружа најпотпунији увид у њега. Коначно, ово дело Слободана Јовановића имало је за свој крајњи циљ да проникне у саму суштину револуције и да објасни њену сложену и вишеслојну природу.

Овде бих посебно желео да истакнем нешто што су на нивоу правила пропуштали да примете сви они аутори који су писали о овом драгоценом делу нашег научника.[16] Постоји, наиме, тенденција да се ова књига карактерише првенствено као историјско дело, а да се тек као споредна помиње чињеница како овај рад представља и својеврсну „социологију револуције“. Исправно би, међутим, било да је овај редослед обратан.

С обзиром на то да ово дело третира један значајан историјски догађај, није спорно да је оно у извесном смислу и историјско. Најспорније је то како су сви „успевали“ да изгубе из вида оно што је аутор у поговору овог дела децидирано истакао. Слободан Јовановић у том смислу недво-

[15] Слободан Јовановић, *Вођи Француске револуције*, Сабрана дела, том 1, 1990. Ова монографија је први пут објављена у Београду 1920.. Други пут се појавила у оквиру Јовановићевих Сабраних дела тридесетих година двадесетог века. Трећи пут је штампана у склопу поново издатих Сабраних дела 1991. Никада није преведена на страни језик.

[16] Ту, пре свега, мислим на Радована Самарџића, Милана Ст. Протића и Александра Павковића.

смислено говори да се у овом делу бави историјским фактима, али тек онолико колико је то потребно да се разуме карактер револуције (Јовановић, 219: 1990). Дакле, он истиче да је циљ проучавање револуције као друштвеног феномена, разумевање револуције уопште, како каже „социологија револуције", а не Француска револуција као историјски догађај.[17]

Како међу ауторима које сам навео, а који су заступници погрешног схватања овог дела нема социолога, правим се чини питање: чиме се заправо баве сами социолози када међу њима не постоји нити један који ово дело третира као социолошко (осим самог Слободана Јовановића)?[18] Тако овај рад узоран по много чему за стваралаштво српског научника, јесте уједно и парадигматичан за однос наших социолога према културној вредности на коју би требало да будемо поносни.

Дакле, одлучујући се да пише о револуцији као социјалном процесу, писац овог дела се опредељује за Француску револуцију као свој избор. Ово опредељење образлаже чињеницом што је она у тренутку када је писао, изузимајући руске револуције најближа и најбоље позната (Јовановић, 1990: 219). При том сматра да у односу на Руску револуцију има ту надмоћност да је већ прешла у историју и да се због тога о њој може много мирније и непристрасније судити.[19]

Он примећује да постоје разни начини на које се револуција може описати, али, саглéдајући је као процес који има свој одређен ток и фазе, опредељује се за то да је опише кроз њене вође. Четири личности које је

[17] Оспоравајући ово дело као социолошко објашњење процеса револуције, Александар Павковић истиче да је социолошки приказ дат само у поговору, а овај је написан тек дванаест година након завршетка овог рада, па по њему оставља тек утисак накнадног закључка. Готово је нестварно да интелектуалац његовог формата губи из вида да је Слободан Јовановић навео како је повод писања овог поговора тај што је било читалаца који су смисао ове књиге погрешно схватили. Такође, он истиче и то да је прво издање штампано у време кризе хартије, те да је морао скраћивати текст и да је при том скраћивању избацио скоро цео предговор. Дакле, поговор јесте накнадно написан, али он није накнадни закључак, већ накнадни увод који је настао управо зато да би се избегли закључци попут Павковићевог (Александар Павковић, *Несентименталан приступ политици*, 2008, стр. 268).

[18] Међу ретким социолозима који су се уопште бавили Слободаном Јовановићем јесу Борислав Милић и Михаило Поповић. Први је познат по томе што је покушао да Слободана Јовановића прикаже као предратног буржоаског идеолога, па и не чуди зашто је пропустио да помиње ово дело као социолошко, када, уз то, у списку литературе, поред четрнаест дела и текстова Слободана Јовановића, не наводи дело о којем је реч. За разлику од њега, Михаило Поповић даје коректну анализу социолошког приступа у делу Слободана Јовановића, помиње његово дело *Вођи Француске револуције*, али о њему нигде не говори експлицитно као о социолошком. Можда он то подразумева, али не бих био спреман на такав закључак, будући да о *Примерима политичке социологије* говори као о историјском делу.

[19] Ово је, такође, доказ његовог опредељења за вредносну неутралност науке и у том смислу њену објективност.

проучавао као вође Француске револуције – Мирабо, Димурије, Дантон, Робеспјер – изабрао је јер је сматрао да свака од њих представља другу фазу револуционарних процеса. Сматрао је да њихови животописи, стављени један поред другог, не дају целу историју револуције, али дају целокупну линију њеног кретања. Стога сваки од ова четири портрета показује један вид односа државе и револуције, један тип учесника у том преврату и једну фазу његове унутрашње историје, од припрема са́зива Државних сталежа (1789) до слома револуционарног терора (1794).

Револуцију, пре свега, почињу одметници горњих редова, пошто више не подносе дисциплину своје класе, а не верују више ни у њену идеологију (Јовановић, 1990: 225). Они су изврсни покретачи револуције, јер поседују слободу мишљења, а, уз то, поседују и самопоуздање које им пружа њихово господско порекло. Али једном покренута револуција брзо их оставља за собом, јер јој не требају аристократске навике заповедања које ти људи упркос свему задржавају.

Исто тако, револуција се не слаже ни са заповедницима оружане силе, јер се они који су војници понашају само као војници и ништа друго и зато не умеју да се нађу у таквој духовној кризи као што је револуција. Попут сваке болести која има свој природан ток, та криза се не да̄ силом и напречац пресећи.

Своје праве вође револуција налази међу припадницима оне класе чије су је потребе изазвале те која је позвана да новом друштвеном уређењу да̂ нови печат. Код њих се револуционарни идеализам удружује са класном себичношћу. Тако настаје једна енергија која минира концепт старог друштва.

Но, може се десити да се револуционарни идеали одвоје од оне класе чијим су интересима првобитно служили и да се почну развијати по унутрашњој логици као верске догме (Јовановић, 1990: 225). У тој фази револуцију воде фанатици, чија је снага, али у исто време и слабост, у неосетљивости за практичне сметње и тешкоће. Њиховом се појавом до дна исцрпљује револуционарна енергија. Једино што након њих остаје јесте да се револуција закључи те да се њени коначни резултати утврде.

Тако је, пишући о њеним вођама, Слободан Јовановић осветлио револуцију у целини, при чему је за све време писања надмоћно стајао над људима и догађајима. При том се стиче утисак да је самим збивањима у Француској за време револуције придавао мањи значај од оног који су објективно заслужили. Сматрајући да се све у револуцији из основе променило – и односи у друштву, и јавно мњење, и улица, и појединци, и људска маса – аутор је показао да је Француска револуција донела једну од највећих прекретница у људској историји.

У овом делу из политичке социологије Слободан Јовановић доводи у релацију теоријско, психолошко и историјско посматрање стапајући их

у једну целовиту, социолошку слику. Уз све речено, ово дело је једно од оних у којима иронија као средство остварења критичког поступка и постизања дистанце долазе до пуне изоштреност.[20]

Зато ова књига плени не само ироничном духовитошћу, већ и оним запажањима која је писац на тај начин постизао. Иако су после ове књиге отворени бројни правци и написан велики број књига у истраживању револуције, она је сачувала своју трајну вредност. Тако је ово дело одолело и отвореним претензијама да се старија дела на сваки начин превазиђу. У сваком случају, ово дело заслужује место у нашој социологији. То, наравно, не значи да оно не може представљати извор сазнања и инспирације за једног правника или историчара, али свакако вредне толико да од стране социолога буде прихваћено као аутентично социолошко дело.

Савременици о Слободану Јовановићу

Раније је поменут суд историје према лику и делу нашег научника. Но, историја често не служи као кључ за разумевање прошлости. Најчешће бива да потребе садашњости постају кључ за прераду прошлости.[21] Оваква оцена белодано јасно своје драстичне размере добија на примеру српског социолога. Коначно, овај рад у значајној мери настаје и ради тога како би такву криву и изломљену слику, прерађену потребама садашњости, учинио, ако не онаквом каква јесте, оно макар објективнијом.

Међутим, овде постоји реална опасност да и сâм упаднем у замку историје на коју управо упућујем. Ово важи тим више јер мислим да је Слободан Јовановић на известан начин угроженији данас него пред помињаним судом историје. Ту имам у виду јавне расправе у којима њихови учесници (не мислим на социологе, јер, као што рекох, за њих готово и да не постоји као социолог, па ни као интелектуалац, историјска или друштвена чињеница) постају значајнији и од самог Слободана Јовановића. Он често прераста у средство личне промоције, у инструмент за обрачуне различитих интереса. Бојим се да њега највише помињу и да највише говоре о значају његовог дела они који су најмање читали његове радове. Такве појаве трасирају пут другој крајности, паролама, фра-

[20] Овакав став заступа и професор Радован Самарџић (Слободан Јовановић, *Из историје књижевности*, стр. 692, 1991). Једна од замерки која се упућује Слободану Јовановићу јесте та што је наводно показивао велики цинизам у оценама људи и појава. Ту особину би, међутим, требало тумачити искључиво као средство постизања критичког поступка, који му је, опет, недобронамерно оспораван.

[21] Овакво виђење историје износи уважени професор Тодор Куљић. Поменуту оцену износи у завршним редовима рада „Критика црне књиге комунизма“. Мени се таква теза чини до краја оправданом и за контекст ове аргументације сврсисходном. Дакле, њом се служим, али је њен творац поменути Тодор Куљић.

зама, хвалоспевима без упоришта у правим аргументима. Истина некако према пређутном правилу остане као узак пролаз између две крајности.

У грађењу оне мисаоне куле која стоји ван терена ових крајности остаје још један спрат. Идеологијом и њеним потребама острашћена представа о Слободану Јовановићу, потенцијално још екстремнији одговори на њу, те и став аутора овог рада, који се више-мање назире из написаних редова, остављају простор за још једну перспективу. Другим речима, овде поменуте перспективе остају недовољне уколико се не помене још једна, која овде нарочито доприноси објективности као једном од постулата науке, па у том погледу и социологије.

Штавише, и на овоме месту у првом плану имам социолошку перспективу дела Слободана Јовановића. Конкретно, овде све време мислим на оно што су савременици говорили и мислили о Слободану Јовановићу, па и о њему као социологу.[22] Наиме, пишући о њему они су говорили о одликама његовог стила, о његовим делима из области права, о његовим политичко-историјским монографијама, књижевности, али и о његовој социологији. Одмах се дâ запазити нешто овде лако уочљиво, а то је да перо његових савременика пружа сведочанство о томе да је још за време свог живота имао третман раскошног интелектуалца, интелектуалца широких и сваковрсних интересовања. Ипак, саобразно предмету овог рада, пажња ће бити у већој мери центрирана на поједине текстове, и обратно.

У том смислу посебну пажњу привлачи текст Крсте Цицварића посвећен социологији Слободана Јовановића.[23] Без обзира на то како оцењује његово социолошко дело овде је битно да о њему експлицитно говори као о социологу. То надаље указује да статус Слободана Јовановића као социолога није споран ни на самом почетку XX века, и то из перспективе интелектуалца који није социолог.[24]

Исти писац на следећи начин почиње свој рад о социологији Слободана Јовановића: „Слободан Јовановић с правом ужива репутацију

[22] Наслов овог поглавља идентичан је с насловом књиге приређене од стране двојице професора Правног факултета у Београду, Јовице Тркуље и Маринка Вучинића. Ово дело ми је служило као извор. У њему су изложени текстови значајних и угледних аутора који су се бавили анализом, вредновањем и теоријским просуђивањем дела Слободана Јовановића. Међу њима је било правника, филозофа, књижевника, историчара, дипломата, политичара... Књига садржи 44 прилога и 29 писама из пера 30 аутора, а текстови су написани у периоду од 1902. до 1958.

[23] Крста Цицварић (1879–1944) припада реду познатијих српских интелектуалаца с почетка XX века. Студије филозофије је завршио у Београду и Бечу, а потом радио као новинар и публициста. Основао је анархистичко удружење и уређивао неколико социјалистичких новина.

[24] У том погледу поменути интелектуалац није усамљен, што ће потврдити даљи текст овог рада.

најбољег социолошког писца у Србији. Ту репутацију он је стекао својим многобројним политичко-историјским монографијама, од којих су неке успеле до класичности.“ (Тркуља, Вучинић, 2009: 44). Дакле, Крста Цицварић износи оцену која је афирмативна за оно о чему сам писао у претходним одељцима и ова афирмација је утолико већа, јер је у питању интелектуалац који је савременик нашег социолога.

Но, текст Крсте Цицварића иде много дање од ове констатације и прераста у антипод исте, колико год то изгледало парадоксално. Такав резултат јесте последица његовог става да наш социолог нема вредност с европске тачке гледања и да би у том смислу у Енглеској, Немачкој, или Француској као мислилац остао једна безначајна појава. Пре свега, оваквo поређење не видим као коректно и исправно, јер оно као такво може да отвори пут крајње бесмисленим резонима. Рецимо, да ли би Емил Диркем био то што јесте да је неко пре њега одржао прво универзитетско предавање из социологије?

Овде је, међутим, много значајније нешто друго. Зашто је Крста Цицварић, као из некаквог очаја, у немоћи да неког другог види као бољег социолога у тадашњој Србији дошао до тога да је Слободан Јовановић најбољи само зато што је српски социолог, а не социолог неке друге земље у којој је социологија на једном вишем нивоу развоја, па и сами социолози? Ја бих овде навео тек неколико погрешних запажања и оцена Крсте Цицварића које су га довеле до поменуте, апсурдне паралеле, па и оцене.[25]

Анализирајући Јовановићеву расправу „Дводомни систем“, Крста Цицварић говори како се наш социолог, као човек аристократских осећања, веома плаши сељака, гуња и опанака, као и тога да интелигенција може изгубити сваки утицај на државне послове, зато што у нашој Скупштини преовладавају људи са села и из паланке (Тркуља, Вучинић, 2009: 44). Одмах да приметим да је стил којим пише Цицварић запаљив, пун језичких бравура, које производе снажне, звучне ефекте. Речју, Цицварић је новинар, публициста и приметно више у поменутом раду пише као новинар него као филозоф, интелектуалац.

Ова околност би била мање спорна да у конкретном случају Цицварић не чини један велики превид. Он, наиме, сматра да сељаци, чак и када би чинили четири петине Скупштине, немају никаквог утицаја, јер се свакако поводе за мишљењем интелигенције, те као пример наводи у то време случај Радикалне странке. Тиме Цицварић имплицитно указује на однарођеност интелигенције, па и самог Слободана Јовановића као

[25] Размотрићу само неколико погрешних оцена, јер не желим да излагање о Слободану Јовановићу претварам у анализу дела Крсте Цицварића. Напросто, он је овде битан онолико колико је за разумевање социолошког дела Слободана Јовановића значајан и суд његових савременика, при чему је Крста Цицварић један од њих.

заговорника дводомног система. Но, да ли је уистину Јовановић неко ко заговара однарођивање интелигенције?

Он, пре свега, каже да је истинско однарођивање интелигенције ситуација у којој интелигенција губи осећање националне солидарности и показује кастинске тежње, а не то што има своје мишљење које сељаци следе. Штавише, Јовановић упућује на праву опасност, а то није однарођивање интелигенције, већ њено понарођивање. Конкретније, он сматра како се лако може десити да народ одбаци праву интелигенцију коју не разуме и да у своје редове прими само оне чланове интелигенције који су се спустили на његов ниво, жртвовали свој начин мишљења његовом (Јовановић, 255: 1990). Из тог разлога је био заговорник дводомног система, односно једног горњег дома у којем ће интелигенција одржати своју самосталност према народу, пȗку.[26]

У том смислу бих се сложио са ставом нашег социолога, јер је извесно да много већу опасност по демократију чини понарођивање интелигенције од њеног однарођивања. Мислим да су највећи проблем у нашој прошлости представљали они интелектуалци који су говорили оно што народ жели да чује, а не оно што је истина, која је најчешће сурова. Нажалост, чини се да је тако и данас. Међутим, најважније је да и сâм Цицварић оваквим заменама теза припада оном понарођеном делу интелигенције. Жртва је у овом случају био и сâм Слободан Јовановић – „однарођени део интелигенције“!

Критикујући у свом раду бројне ставове Слободана Јовановића, Крста Цицварић, међу осталим, помиње и расправу „Милан Пироћанац“[27] У фокусу критике ове студије Слободана Јовановића налази се његов став да политичке истине нису онако апсолутне и апстрактне као истине природних наука (математичке, астрономске, механичке). Цицварић сматра да из оваквог става излази да наука о политици није могућа, јер ње, просто речено, нема тамо где је истина релативна. Тако кроз перо Крсте Цицварића оживљава дух екстремног позитивизма, према којем би друштвене науке биле у рангу физике када је реч о егзактности и објективности.

Цицварић као да нема у виду специфичности детерминизма у природним и друштвеним наукама. Могу ли се, рецимо, поредити закон гравитације и закон вредности? Наравно, то није могуће, јер први делује на микроплану, у сваком појединачном случају, а други на макроплану.

[26] Овде никако не бих улазио у расправу за или против дводомног система, јер то третирам као компетенцију правника. Уосталом, тема овог рада није Слободан Јовановић као правник, већ као социолог!

[27] Ову као и поменуте оцене дела Слободана Јовановића, Крста Цицварић излаже у свом раду „Социологија Слободана Јовановића“, раду који чини интегрални део раније поменутог зборника који су приредили професор Јовица Тркуља и Маринко Вучинић.

О једном је могуће говорити на нивоу извесности, а о другом тек на нивоу тенденције, вероватноће. У том смислу се лако може предвидети шта ће се догодити са телом које пада, али зашто се онда није могло са идентичном извесношћу говорити о распаду бивше Југославије?[28]

Очигледно је да Цицварић из неког разлога није упућен у овакве специфичности природних и друштвених закона, али је много опасније то што овај пропуст користи као основу за критику Слободана Јовановића, базу која представља одскочну даску за констатацију да је Јовановић интелектуалац осредњих вредности који би остао непримећен у државама попут Енглеске, Француске, Немачке. Наравно, депласирано је и Цицварићево тврђење да по логици Слободана Јовановића није ни могућа наука о политици, друштву.

Но, зна ли уопште Цицварић ко је један Вилхелм Дилтај? Да зна, знао би да је овај сматрао како је наука о друштву немогућа те да би била могућа једино дисциплина коју он назива филозофија друштва. Тек је његов ученик Макс Вебер ублажио овакав став тврдећи да је наука о друштву могућа, али уз уважавање специфичности њеног детерминизма. Колико је Цицварић упућен у све ово, потврђује његова, нажалост, неутемељена критика, на којој гради и изводи још неоснованије закључке.

Ипак, и оваква, крајње бесмислена критика има своју корист у изоштравању што јасније и прегледније слике нашег социолога. То што је у питању критика његовог савременика, на другој страни, даје тежину методолошкој основаности рада, који се не задржава на суду историје или на суду аутора овог написа, већ инсистира и на ставу самих савременика. Међутим, реч Цицварића тек је једна од бројних речи савременика, а за мене су значајне и оне, макар толико колико и реч Крсте Цицварића.

Саобразно предмету овог рада, следећи аутор којег бих овде поменуо био би Јован Ђорђевић, доктор права који, једини уз Крсту Цицварића, експлицитно говори о Слободану Јовановићу као социологу.[29] Он у свом раду нарочито истиче историјски оквир Јовановићевог стваралаштва и његов пионирски значај у промовисању једне на нашим просторима у то време нове дисциплине. У његовим радовима он уочава анализе које су објективне социолошке вредности.

Такође се задржава на пионирским предавањима и темама које су обележиле прва предавања из социологије. Из свега изводи закључак да је Јовановић и у социологији као и у другим областима којима се бавио оставио једну оштру и трајну бразду, која је за нашу културу важнија

[28] Поменимо да је Јосип Жупанов својевремено, непосредно пред распад бивше СФРЈ, био тек један од 39 социолога који је предвиђао распад путем грађанског рата.

[29] Јован Ђорђевић (1908–1989), правник, докторирао права на Сорбони, професор, а касније и декан Правног факултета у Београду. Учествовао је у изради нацрта Устава ФНРЈ из 1946. и Устава СФРЈ из 1963. године.

утолико више јер је представљала прокрчивање неиспитаних путева и отварање нових видика. Јасно је да и ово обимом краће запажање пружа још једно за наш значајно сведочанство једног од савременика Слободана Јовановића.

Овде бих са нарочитим нагласком поменуо и то да посебан осврт на *Примере политичке социологије* пише Живојин Балугџић.[30] Он сматра да управо та књига представља први и потпуно успели покушај описне политичке социологије. Као главну и оригиналну тековину тог дела Балугџић види историјске догађаје објашњене посредством социјалних односа. У том смислу је читав рад овог савременика Слободана Јовановића у функцији покушаја да дочара начин на који је то показао наш социолог.

Нарочитим и изузетно значајним чини се слово Исидоре Секулић посвећено, како би она то рекла, господину Јовановићу. Мада не говори изричито о Слободану Јовановићу као социологу, ипак се дају приметити они слојеви њених коментара који су значајни за нашу, социолошку слику Слободана Јовановића. Врло је карактеристично то што је, у жељи да дâ прегледну слику београдског стила, своје опсервације изводила гледајући поглавито у стил Слободана Јовановића.

Она сматра да ако је са нечим могуће сравнити његов стил, то је онда могуће сравнити само са елементима драме. За њу је Слободан Јовановић писац уметничког инстинкта, који је по уметничкој основи својих дела чист драматичар. Тако драмски елемент према њеном мишљењу чини главну ноту његовог стила. То би значило да пишући историју неког човека он заправо кује драму неког човека.

Заиста је фасцинантан начин на који наша велика књижевница пише о стилу Слободана Јовановића, при чему сама признаје како у њему налази инспирацију. Но, када би одјек ове приче требало превести у једну реченицу, онда би то значило да је за Исидору Секулић стил Слободана Јовановића хомоген, кристално чист, једноставан, сваком приступачан, течан (Тркуља, Вучинић, 2009: 219). Тако, консултујући став наше велике књижевнице, долазимо до онога што се драматично подудара са једном од главних теза овог рада.

На сличан начин о Слободану Јовановићу и његовом стилу пише и велики критичар и историчар књижевност, чувени Јован Скерлић. Поред Богдана Поповића, он Слободана Јовановића види као најзаслужнијег за подизање стила у нашој књижевности, чиме је млађим нараштајима дат образац истинског књижевног писања.

Заиста је много његових савременика који су показивали и доказивали значај и тежину Јовановићеве појаве и његовог стваралаштва.

[30] Живојин Балугџић (1868–1941), правник, новинар и дипломата. Студирао је право и стекао широко образовање. Био је школски друг и пријатељ Слободана Јовановића.

Једни су акцентовали његове заслуге на пољу књижевности, други на терену историје, трећи у области права, али је јасно да су о њему и говорили и писали као о социологу. Били они понекад и критички настројени или афирмативни у односу на његово дело (а углавном су били такви), радови оних који су га посматрали и доживљавали непосредно као актера свог времена пружају драгоцено сведочанство чак и онда када, као у овом раду, разматрамо размере његових социолошких подухвата.

Овде је, наравно, скициран тек део ставова његових савременика, онај најзначајнији за предмет овог рада. Тиме је на релацији *историја – аутор овог рада – савременици Слободана Јовановића* оцртан троугао у чијем оквиру, надам се, добијамо макар у грубим потезима насликан социолошки портрет Слободана Јовановића.

Закључак

Величини социолошког дела Слободана Јовановића не би нимало допринело никакво претеривање у похвалама, осим тога што би сведочило једино о лошем укусу онога који такве похвале изриче. Без обзира на све поштовање које се према њему може имати, о његовом делу треба судити објективно и без *partispris*.[31] Онај ко би поступао другачије показао би да није ни разумео круцијалне поруке његовог стваралаштва – несентименталност, непристрасност, објективност. Слободан Јовановић је пре свега и изнад свега био човек науке, а она представља ону област сазнања у којој питања никада не умиру у одговорима, ма какви били ови потоњи. Дакле, указати на недостатке и слабости његовог стваралаштва не значи ништа друго до показати менталну отвореност за непрестано преиспитивање и критичко просуђивање, као иманентно својство научног сазнања.

Најчешће му је замерано то што се није држао научног метода и што своја разматрања није заснивао на архивској грађи, чак и да није налазио потребним да наводи изворе својих сазнања. Многи су му одрицали и објективност у посматрању, претерани цинизам у неким оценама људи и појава. Ове примедбе, мада донекле тачне, звуче, у најмању руку преувеличано и недобронамерно.

Стога сматрам неопходним узимање у обзир нарочитих околности при проценама његових интелектуалних достигнућа, а посебно оних на пољу социологије. Пре свега, он по образовању није социолог, већ правник. Његово интересовање за социологију углавном није примарно, већ

[31] Пишући о свом оцу, Владимиру Јовановићу, Слободан Јовановић пише исто онако непристрасно и објективно као када пише о сваком другом теоретичару или историјској личности.

проистиче из његовог основног занимања за право. И данас, након више од пола века пошто се Јовановић бавио социологијом, она још има репутацију младе и у том смислу неразвијене науке.

Када је реч о Србији, пре појаве Слободана Јовановића тешко се може говорити о њеном постојању. Тек са његовим повратком са Запада, где је школован и где је имао прилику да буде у језгру интелектуалних збивања, стиже и социологија. Његова је улога као социолога, пре свега, пионирска, а његово деловање у нашој социологији припада иницијалној, почетној фази развоја у којој она стиче статус академске дисциплине управо захваљујући њему.

Нарочито спорном третирам раније поменуту оцену о цинизму при изношењу ставова који се односе на конкретне појаве и појединце. На тај начин критичари његовог стваралаштва на један пејоративан начин говоре о менталном склопу Слободана Јовановића. Но, овде никако није реч о његовој карактерној црти или о човеку без стила, укуса који на један приземан, интелектуалцу непримерен начин саопштава своје ставове. Другим речима, овај цинизам би требало разумети као метод којим се користи како би дошао до сазнања и исто саопштавао.

Неће се ништа ново открити ако се каже да је још Сократ, поред мајеутике, као главни метод (негативни метод) користио управо иронију. Значи ли то да је Сократ имао нешто против самог себе када је говорио да зна да ништа не зна? Напросто код Сократа то представља начело од којег је најбоље кренути у потрази за истином. Мислим да направљена паралела може послужити као погодан инструментаријум за критику тако учестале критике, ритуално присутне у описивању главних карактеристика научног рада нашег социолога.

Сматрам да се тек уважавањем ових околности може давати одмерена, па на тај начин и критичка оцена његовог социолошког дела. Као у том смислу узоран може се узети рад професора Михаила Поповића (*Социолошки приступ у делима Слободана Јовановића*, 1998). Антипод овом објективном и непристрасном преиспитивању доприноса Слободана Јовановића чини дело Борислава Милића. Он заправо и не говори о њему као социологу, већ као о „предратном идеологу српске буржоазије“, а управо câм о њему говори као идеолог једног тоталитарног система који је и покушај објављивања дела које је критиковао спречавао у корену (Милић, 1985: 15).

Ови примери су значајни не само зато што су дијаметрално другачији, већ и зато што је у њима реч о јединој двојици социолога који су за предмет свог интересовања имали Слободана Јовановића као социолога. Све ово пружа убедљиво сведочанство о марксоликом облику у којем социологија у Србији егзистира деценијама, нажалост, неретко више као идеологија, а осетно мање као социологија. У крајњој инстанци, и овакве

ствари су стварале један негативан имиџ према дисциплини чији помен често изазива готово научен отпор, и то не само међу лаицима, већ и у свести интелектуалаца.

С обзиром на ову чињеницу, може се констатовати да је социолошко дело Слободана Јовановића не само недовољно присутно, него готово одсутно. Ова околност не може учинити његово дело мање вредним, али свакако нашу социологију чини ускраћеном за допринос свог утемељивача, који је већи од тек пионирског. Сматрам да је делу овог великог интелектуалца место у нашој социологији, у наставним програмима, у универзитетској литератури из социологије.

Разлога за упознавање његових дела у социологији има много. Најпре, реч је о оригиналном аутору, аутору нарочитог стила, каквог пре после њега нисмо имали (и то не само у социологији). Даље, његова дела ни данас нису превазиђена и могу служити као релевантна тема у упознавању теоретичара и тема значајних за социологију. Затим, и тамо где је оправдано критиковати његове ставове, он може представљати инспиративног аутора, јер упућује на проблематизовање недовољно истражених питања.

Најзад, сматрам да би познавање његовог социолошког стваралаштва требало да буде саставни део знања којима располаже један социолог, нарочито социолог у земљи у којој је Слободан Јовановић утемељивач ове науке. Као весник новог доба, у много чему, он својом појавом симболизује почетак једне, у то време, младе научне дисциплине. Стога би било добро како за нашу социологију, а тако и за наше социологе да године које долазе означе почетак нове, давно раскинуте, природне везе између социолошког дела Слободана Јовановића и српске социологије.

Литература

Јовановић, Слободан (1990). *Примери политичке социологије: Енглеска, Француска, Немачка 1815–1914*. Београд: БИГЗ.

Јовановић, Слободан (1990). *Вођи Француске револуције: Мирабо, Димурије, Дантон, Робеспјер*. Београд: БИГЗ.

Јовановић, Слободан (1990). *Из историје политичких доктрина: Платон, Макјавели, Берк, Маркс*. Београд: БИГЗ.

Јовановић, Слободан (1990). *О држави: основи једне правне теорије*, Београд: БИГЗ.

Јовичић, Миодраг (2004). *Слободан Јовановић – илустрована монографија*, Београд: Правни факултет.

Милић, Борислав (1985). *Слободан Јовановић о социјализму и марксизму*, Београд: Младост.

Митровић, Милован (1982). *Југословенска предратна социологија*, Београд: Истраживачко-издавачки центар ССО Србије.

Павковић, Александар (2008). *Слободан Јовановић – један несентименталан приступ политици*. Београд: Центар за публикације Правног факултета Универзитета у Београду.
Перовић, Латинка (2006). *Између анархије и аутократије*, Београд Хелсиншки одбор за људска права у Србији.
Поповић, Михаило (1998). *Социолошки приступ у делима Слободана Јовановића*, Београд, САНУ.
Самарџић, Радован и Стојковић Живорад (1991). *Из историје књижевности II: приређена дела Слободана Јовановића из историје и књижевности*.
Тркуља Јовица, Маринко Вучинић (2009). *Савременици о Слободану Јовановићу*, Службени гласник, Правни факултет Београд.
Зборник радова (1998). *Слободан Јовановић – личност и дело*. Београд: САНУ.

Ivan Jovanović
Gymnasium, Obrenovac

Summary

SLOBODAN JOVANOVIC AS A SOCIOLOGIST

This article focuses on the sociological aspects of the opus of Slobodan Jovanović. However, this author was a lawyer by formal education. In other words, his concern for the sociology originated from his primary interest in law. From there, also, emanated his pursuits in history, political theory, and literature. This diversity, combined with the popularity of aforementioned fields tended to obscure his sociological activity. Furthermore, developments of our sociology in its Marxist form contributed additionally to the marginalization of sociological efforts of the Serbian intellectual. Finally, the greatest reason for the disregard of his, and not only his, sociological thought lies in the factors that are unscientific and ideological by nature. The aim of this article, therefore, is to show the remarkable, pioneering importance of Slobodan Jovanović for Serbian sociology. Because it is impossible to analyze the sum of his sociological activity in one place, this discourse will mainly be centered around his contribution in the field of political sociology. In order to present an image, as complete as possible, of work and sociology of Slobodan Jovanović, the author of this text, in addition to his own views, also considers those of the contemporaries and critics of Jovanović, including the number of the sociologists that treated this subject. To surmise, the work of Slobodan Jovanović deserves a rightful place in Serbian sociology, one that possesses not only a symbolical significance, but which could also serve as a source, a paragon and an inspiration in dealing with the current sociological subjects.

Key words: Slobodan Jovanović, sociological opus, political sociology, pioneer of Serbian sociology

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 1, стр. 239–251
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Срђан Шљукић
Филозофски факултет
Нови Сад

УДК: 316.334.64(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ И СРПСКО СЕЉАШТВО[1]

Пишући о историји Србије у деветнаестом веку, Слободан Јовановић имао је у центру своје пажње процес политичке модернизације. Усредсређујући се на овај проблем, он није могао да заобиђе расправу о друштвеном положају и улози српског сељаштва, већ и због чињенице да је оно чинило око 90% становништва. Стога у овом раду дајемо кратак преглед његових ставова о друштвеном положају и политичкој улози српског сељаштва. Ми можемо да се не сложимо са њиме када се ради о овом или оном питању, али не можемо да негирамо да нам је Јовановић оставио низ важних социолошких увида када се реч о овом друштвеном слоју/класи у XIX веку – увида који заслужују пажњу социолога.

Кључне речи: *деветнаести век, друштвени положај, политичка улога, Слободан Јовановић, српско сељаштво*

Нема никакве сумње у то да Слободана Јовановића, професора Правног факултета у Београду, члана и председника (1928–1931) Српске краљевске академије, председника Владе (1942–1943) и политичког изгнаника, треба сматрати изузетно заслужним за утемељење, како садржинско, тако и институционално, српске социологије. Осим тога што је у својим делима о српској историји XIX века неговао, између осталих, социолошки приступ, Јовановић је, заједно са Ђорђем Тасићем, утицао да социологија постане део наставног програма Правног факултета у Београду. Написао је и студије *Формална социологија* (1937) и *Социологија религије* (1938), које су објављене као скрипте за докторанте Правног факултета. Често се наводи да је он утемељивач наше политичке социологије (Новаковић, 2011).[2]

Међутим, он се ретко доводи у везу са социологијом села, осим када се спомиње његова критика идеја Светозара Марковића, посебно Марковићевог става о експлоатацији сељаштва од стране чиновника.

[1] Овај прилог резултат је рада на пројекту бр. 179053, који финансира Министарство просвете и науке Владе Републике Србије.

[2] Б. Новаковић (2011) мисли да Слободана Јовановића ваља сматрати и утемељивачем наше социологије религије.

Ако само овлаш погледамо његову биографију, видећемо да примарно искуство о селу и сељаштву Слободан Јовановић никако није могао имати. Рођен у граду, Новом Саду (1869), у Београд се сели 1872. Након завршене Прве београдске гимназије, борави у Минхену, Цириху и Женеви, где завршава Правни факултет. Пошто је завршио и једногодишњу специјализацију државног права у Паризу, враћа се у Србију и најпре постаје шеф Просветног одељења Министарства иностраних дела, а затим и професор Правног факултета (1897). На овој институцији ради све до пензионисања (1940), с тим да је два пута (1913. и 1920) биран за ректора Универзитета у Београду. Умро је у другом великом граду, Лондону, 1958. године (Бјелица, 2009).[3]

Ипак, Слободан Јовановић у својим изучавањима нипошто није могао заобићи сељаштво, и то не само због чињенице да је оно чинило огромну већину становништва у Србији онога времена, него и због главних тема његових радова, којима треба сматрати демократију и политичку историју (Деспотовић, 1996). У центру његове пажње била је политичка модернизација Србије, коју је он видео као три паралелна и испреплетена процеса:

1. национална еманципација и изградња националне државе;
2. трансформација традиционалног патријархалног друштва у модерно грађанско друштво;
3. конституционализација и демократизација државне власти (Деспотовић, 2003).

Други наведени процес тиче се сељаштва непосредно; то је лако уочљиво свакоме ко има елементарно социолошко образовање. У првом и трећем процесу сељаштво је такође имало своју улогу, што нам је показао управо Слободан Јовановић.

[3] Слободан Јовановић био је син једног од водећих либерала, Владимира Јовановића, али и први Србин са тим именом. Иначе, име му је дала ћерка Светозара Милетића (Бјелица, 2009).

Друштвени положај сељаштва у Милошево време

Занимљиво је да је Слободан Јовановић сељаштву посветио управо један од својих каснијих радова, објављеном 1938. године у првом броју *Социолошког прегледа*, часописа који је данас званични часопис Српског социолошког друштва. У том чланку, насловљеном са „Кнез Милош и сељачко питање“ (Јовановић, 1991), Јовановић, као прави социолог, анализира друштвени положај сељаштва у првим деценијама након ослобођења од директне турске власти. На почетку он констатује како није спорно да је Милош био поборник слободног сељачког поседа, али да се не може рећи и да је он „решио сељачко питање“, с обзиром на чињеницу да су сељаци активно учествовали у покрету који је Милоша оборио са власти. Да би свој став објаснио, он разматра положај српског сељаштва у два периода: до хатишерифа из 1830. године и после њега.

У првом периоду српске власти су постепено проширивале своју надлежност, одузимајући део по део овлашћења од Турака. За сељаштво су у то време од значаја била четири питања: пореско, спахијско, питање трговине и питање суда. Порези, који су задржали турски облик, прикупљани су од стране српских старешина: везир је само, и то још уз консултације са српским старешинама, одређивао висину укупне суме пореза, док су све остало обављали сами Срби. Сâм Милош је био закупио царски харач и царски чибук (порез на ситну стоку). Постојао је и порез у радној снази, па су сељаци морали да кулуче везиру, спахијама (овај је кулук Милош укинуо 1821), али и српским старешинама.

Спахије, које нису биле власници земље (као читлук-сахибије, којих није смело бити у београдском пашалуку), још су једно време имале право на ренту од стране сељака, али је са јачањем српских власти, које су увек држале страну сељацима, њихов утицај све више слабио; царске спахилуке постепено је закупио Милош. Све царинарнице, осим једне (београдске), као и све скеле и прелазе, са изузетком скела у Београду и у Ћуприји, такође је закупио Милош. С обзиром да је унутрашња трговина била у рукама српских власти, то је практично значило да је и њу контролисао кнез Милош. У сфери судства, у овом су периоду Срби потпуно ослобођени од турске власти, тј. она је прешла на српске кнежеве.

Мешовиту турско-српску управу максимално је искористио Милош Обреновић, силно се обогативши. Закуп пореза и монопол на трговину биле су уобичајене ствари у турским пашалуцима, тако да се не може рећи да је у београдском била реч о некаквој изузетној ситуацији. Милош је постао, у политичком смислу, апсолутни господар, јер се и Скупштина састојала од старешина које је он постављао. Од везира је добио и право смртне казне, а писаних закона уопште није било.

Сељаци су били задовољни што је успостављен мир, али је изворâ њиховог незадовољства било више. Као прво, њима је сметало што је уништена кнежинска самоуправа (као народна самоуправна јединица) и то тако што су и нахијски и кнежински кнежеви били постављани од стране Милоша. Пошто су кнежеви постали Милошеви органи, а не народни, они су њему били покорни, док су се према народу понашали осионо. Злоупотребљавали су телесне казне и, уместо спахијског, наметали сопствени кулук, тежећи тако да створе велики посед употребом бесплатне радне снаге. Порез је сељацима падао доста тешко, јер су морали да издржавају две управе, како турску, тако и српску. Сељаштво је било незадовољно и Милошевим монополом у области трговине, али и његовим кулуком и самовлашћем: у миру се имовно стање сељака поправљало, па су они тежили правној сигурности, које није могло бити док је Милош био и закон и судија.

Године 1830. београдском пашалуку придружено је још шест округа и он је постао провинција Србија, са правом самоорганизовања. Турски порески систем и спахијска права укинути су и претворени у годишњи данак. Српске су власти (тј. кнез Милош) поједноставиле порезе тако што су све слиле у један – такозвану главницу. Како би главница била лакше прихваћена у народу, укинут је старешински кулук, а шума је проглашена општим народним добром, што је значило да је свако сме користити и да је нико не сме ограђивати и претварати у приватну својину.

Старешине су настојале да заузму место турских спахија, да постану „виша друштвена класа“. Јовановић вели да су они тежили да постану нешто попут влашких бојара, господари који би више личили на читлук-сахибије, него на спахије. Претварањем спахијског десетка у државни порез и укидањем старешинског кулука Милош је осујетио ове намере старешина, чиме је осигурао слободан сељачки посед. Дошавши тиме у сукоб са старешинама, он је тражио подршку од „сељачке масе“.

Међутим, ни сељаци нису били задовољни Милошевом владавином. Они су желели и да се његов, „господарски кулук“, такође укине и да тако постану „слободни господари своје радне снаге“. Мучила их је и правна несигурност, јер писаних закона није било, а Милоша није обавезивала ниједна судска одлука. Кнежев монопол на трговину, унутрашњу, али и спољну, није дозвољавао сељацима да се, упуштањем у ову врсту делатности, „помакну на друштвеној лествици за један степен на више“. Сељак је био као осуђен на свој друштвени положај, „као на неку касту“. Сеоски посед био је слободан, али сељак није: у томе је била противречност Милошеве „сељачке политике“.

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 1, стр. 239–251
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Сељаштво кроз деветнаести век између економије и политике

У свом излагању историје Србије XIX века, Јовановић о сељаштву говори из два, међусобно повезана угла: прво, промене везане за друштвено-економску ситуацију сељаштва; друго, место сељаштва у политичким процесима у српском друштву. При томе, у оба случаја, он показује дубоко разумевање друштвеног положаја и улоге сељаштва, настојећи да га не прецени, али и избегавајући подлегање негативним стереотипима.

На промене друштвено-економског положаја сељаштва Слободан Јовановић највише је пажње обратио у свом раду посвећеном Светозару Марковићу (Јовановић, 1932а), у којем истиче да је, непосредно након ослобођења од турске власти, у нашем народу започет коренит преображај, чије су се последице осетиле тек након неколико деценија, пред пад Карађорђевића. У турско доба Срби су живели у задругама, чија је главна карактеристика била та што су производиле готово све што им је било потребно за потрошњу. Повучени у брда и планине, српски су сељаци ретко или никако долазили у додир са градовима и градским начином живота; новац им је требао само за плаћање пореза и малтене ни за шта друго.

После ослобођења оживео је саобраћај између села и градова: сељак долази на пијац да продаје своју робу, али стиче и нове потребе – он упознаје механу, његова жена дућан. Новонастале потребе главни су узрок, уз потребу плаћања пореза, што у сељакову привреду продире новац. Проблем је, међутим, у томе што се задруга не може сложити са новчаном (данас бисмо рекли: тржишном) привредом, јер док се вредност производње не исказује у новцу, није толико важно шта је чије; чим се производи почну више продавати, свако рачуна колико је његово и жели да узме свој део. Зато се задруге почињу распадати.

Изашавши из задруге, сељаци нису престали да упражњавају обичаје на задружни начин, па су се свадбе, славе, даће, итд. празновале по неколико дана. За све је то, наравно, требало још новца. Један се број сељака упуштао у трговину, али су многи брзо пропадали, јер нису били свикли да употребљавају новац. Нису боље пролазили ни они који су обрађивали земљу. Како у задрузи нису навикли да много раде (с обзиром на обиље радне снаге, као и неразвијене потребе), сељаци нису били много вредни, а навику штедње у новцу нису имали. Неродна година, свадба и сл, редовно је сељака затицала без довољно готовог новца.

Јовановић истиче да у то време није било организованог пољопривредног кредита, те се сељак морао окренути приватним позајмицама и тако пасти у руке зеленашима. Зеленашили су сви који су имали готов новац у рукама, јасно увидевши да се тако најбрже стиче иметак:

механџије, дућанџије, чиновници, председници општина, сресски капетани. Тако је задуженост сељакова постала проблем којим су се бавиле готово све владе у деветнаестом веку.

Расправљајући о друштвено-економској ситуацији сељаштва, често у полемици са ставовима Светозара Марковића, Слободан Јовановић нам је оставио неколико значајних социолошких увида који разбијају уобичајене стереотипе о извесним друштвеним појавама, веома изражене у каснијој литератури о овим питањима. Као прво, он је оспорио тврдњу да је велико газдинство у пољопривреди надмоћно малом газдинству. Процеси који се догађају у индустрији не могу се аутоматски, без посебне анализе, везивати и за пољопривреду. Анализирајући радове Карла Кауцког, Едуарда Бернштајна и Едуарда Давида, Јовановић закључује да особеност рада у пољопривреди, пре свега ограничена употреба машина и најамне радне снаге, омогућавају малом пољопривредном газдинству да опстане и да не подлегне конкуренцији великих имања.

Друго, он је оспорио Марковићеву тврдњу да су „писани закони заплели народ у бесконачне парнице". Праве узроке парничења, које је сматрано „другим највећим злом, после задужености", Јовановић види у распаду задруга (деоба задружне имовине најчешће се није могла извести без парнице), затим у бројним споровима које је, сасвим логично, изазивала презадуженост и, коначно, у расправама око власништва над земљиштем, пошто је након одласка Турака постављено правило да је власник земље онај који је држи. Укратко, у нашем се народу вршио пренос власничких права са једних власника на друге (са задруге на појединце, са дужника на повериоце итд), па не треба никога да чуди појава великог броја парница.

Треће, Јовановић је савршено добро разумео кључну повезаност између облика својине и пропадања задруге (Јовановић, 1932б). Правила Грађанског законика из 1844, чији је творац био Јован Хаџић, нису одговарала задрузи и то зато што је она знала за колективну и ограничену својину, али не и за личну и неограничену. Задружна имовина не припада појединцима, већ породици као целини. То се не односи само на генерацију живих, него и на будуће генерације. Законик је, међутим, дао право пунолетним мушким члановима задруге да неограничено располажу задружном имовином и утврдио да сваки члан задруге има свој део, на који може да се задужује. Хаџић је знао само за личну и неограничену својину, онако како је дефинише римско право, што значи да није разумео суштину задруге.

Овакав облик својине, стран задрузи, деловао је на њу разорно. Ипак, мисли Јовановић, не би било правично оптуживати Хаџића за распад задруга, јер је овај процес почео много раније, заједно са развојем новчане привреде. Могло би се чак рећи да је Хаџић својим неразумева-

њем чак помогао друштвени развој, с обзиром да су лична својина и новчана привреда „виши облици“ у односу на колективну задружну својину и натуралну привреду.

Вешто повезујући економију са политиком, Слободан Јовановић је анализирао политику коју су различити режими водили како у области пољопривреде, тако и према другим проблемима које је имало сељаштво, све са циљем да задобију његову политичку подршку (Јовановић, 1933а; 1933б; 1934а). Тако он, оцењујући режим уставобранитеља и онај који га је наследио, оцењује да су и један и други занемарили економска питања, која су се, углавном, тицала сељаштва.

У центру њиховог интересовања била је изградња државе: „Карађорђевићевом режиму замерано је да није имао економског програма, и да није довољно радио на благостању народа. То би се исто могло рећи и за Михаилов режим. Као год што је Карађорђевићевом режиму главна брига била уређење чиновништва, суда и школе, тако је Михаиловом режиму главна брига била војска и дипломатија. Судбина сељачке масе, која је имала да на својим леђима носи то чиновништво, тај суд, ту војску и ту дипломатију, тицала се оба та режима тек у другом реду. Та два режима, заједно, створила су ону бирократско-војничку државу, која је код нас, са малим изменама и поправкама, трајала кроз цео XIX век.“ (Јовановић, 1933б: 313).

Такође, Јовановић је показао да му главне црте аграрне политике која се сматра пожељном у модерним друштвима нипошто нису стране. Он жали што се код нас „из сељачке масе није издвојио никакав виши слој рационалних пољопривредника који би својим примером повлачили и остале“ (Јовановић, 1933а: 133), у чему можемо уочити захтев за стварањем слоја модерних пољопривредника – фармера.

Даље, он оспорава политику која је, кроз цео деветнаести век, настојала да сељака спасе зеленаштва тако што ће ограничити његово задуживање. Напретка у пољопривреди нема без кредита, али ту сферу треба уредити и омогућити сељацима повољније услове за задуживање, и то тако да се избегну злоупотребе (Јовановић, 1933б). Коначно, доказујући да је српски сељак, поставши ситни сопственик, несклон колективној својини коју заговорају социјалисти, он уместо Марковићевих произвођачких удружења сугерише оснивање удружења произвођача, чија би основа била управо приватна својина (Јовановић, 1932а). Другим речима, Слободан Јовановић је увидео значај модерног задругарства за тадашње српско друштво, у којем доминира ситно сељаштво.

Сви режими и све политичке странке морале су, на неки начин, да воде рачуна о сељаштву (што је било неизбежно у земљи у којој су сељаци чинили 90% становништва), али су разнолико поимали његов значај и улогу. Осим што ове различите односе према сељаштву настоји да при-

каже и објасни, Јовановић се не устеже да дâ своју сопствену оцену, при чему истиче и неке (политичке) недостатке овог друштвеног слоја/класе. Посебно су социолошки вредна његова запажања о односу сељаштва према другим друштвеним слојевима у тадашњем српском друштву.

У расправи о дводомном систему (Јовановић, 1932г) најјасније се види његов став о политичкој улози сељаштва. Он тврди да је уставни развитак у Србији XIX века започео патријархалним деспотизмом кнеза Милоша, а завршио парламентарном монархијом по западноевропском обрасцу. Међутим, док је на Западу парламентаризам био подржаван грађанством, код нас је ту улогу имало сељаштво. Како би сељаци могли постати ослонац парламента у борби против монархије, неопходно је било да они политички организују, што је био „историјски задатак“ Радикалне странке. Осим радикала, све су политичке групе сматрале да се са неуким сељачким скупштинама не може доћи до представничке владе каква постоји у западној Европи, где се парламентаризам наслања на „просвећену буржоазију“ и да стога посебну улогу треба да има интелигенција: ово се желело изразити кроз увођење дводомне скупштине.

Сâм Јовановић мислио је да је раздвојеност између народа и интелигенције нешто не само „природно“, него и пожељно. Ова „одвојеност“ интелигенције била би опасна за друштвену целину једино у деспотској или аристократској држави, у којој би се интелигенција поистоветила са чиновништвом. Напротив, у демократској држави таква опасност не постоји, али постоји опасност да страсти и предрасуде надвладају интелект и тако нанесу штету. Зато би, сматра он, увођење другог дома било сасвим целисходно.

Следи и објашњење зашто се то није догодило: сваки је владар мислио да ће лакше изаћи на крај са једнодомном сељачком скупштином, него са представницима интелигенције који не би била зависна од владе. Народ је био неповерљив према интелигенцији – сељак не верује господи; сама интелигенција није имала довољно свести о заједничким интересима (у чему српско друштво није никакав изузетак) и потреби заједничког деловања, онако како су то кадри да учине земљовласници, радници, религијске групе и сличне категорије. Додатни разлог била је чињеница да је код нас интелигенција претежно била у државној служби. Ово су биле врло рђаве околности, јер људи „са села и паланке“ у стању су да пред очима непрестано имају само локалне интересе, док потребе државне целине осећају тек нејасно и понекад, кад дође до неког кризног момента, а и тада претежно срцем, мање главом.

Они који се баве физичким радом увек протестују против бољег друштвеног положаја припадника друштва који се баве интелектуалним радом; првима увек изгледа да је рад других некористан, сувише лак и преплаћен. Ипак, ако једно друштво жели да напредује, интелектуални

се рад мора одвојити од физичког („природна последица друштвеног развијања“), мора се створити класа ослобођена физичког рада која ће водити рачуна о друштвеној целини. Прва таква класа код нас били су чиновници, и за то се на њих сручила сва мржња коју сељак осећа према господи. Ту је мржњу „научно“ учврстио Светозар Марковић, погрешним тврђењима о паразитском и експлоататорском карактеру чиновништва.[4]

Одбацујући Марковићеве идеје о социјалистичком преображају друштва, радикали су у први план истакли његову критику бирократског система и на њој градили политичку мобилизацију сељаштва (Јовановић, 1932а). Њихов је програм био да држава треба да буде народна, а не чиновничка, што је практично значило да пре свега треба да се брине о интересима сељаштва, које треба да има одлучујући утицај и у скупштини и у оснаженој локалној самоуправи. У почетку свог деловања, радикали су нападали „саму установу чиновништва“: „Седамдесетих година радикали су копали између сељака и чиновника јаз као између две непријатељске класе, – и сељак је желео истребљење чиновника.“ (Јовановић, 1934а: 477). Користећи слободу штампе и слободу политичког организовања, Радикална странка је, како бисмо данас то рекли, градила своју страначку инфраструктуру по целој Србији, вршећи свој „историјски задатак“ политичке мобилизације сељачких маса, која је тада престала да бива пасиван елемент у политици.

Осим партијског фанатизма, до тада код нас незабележеног, Јовановић радикалима замера „претеривање са парламентаризмом“ и формирање партијске државе (имајући у виду Устав из 1888. године). У Енглеској, земљи веома дуге парламентарне традиције, већина је та која бира владу, али не влада она сама, јер се за то сматра неспособном – извршну власт врше министри, чиновници. У Србији је, међутим, влада скупштинске већине „схваћена буквално“, тј. сматрало се да сама та већина треба да влада. Неповерљиви према чиновницима, посланици су хтели да сами учествују у доношењу свих важних државних одлука. Влада је постала у потпуности партијска, па је и министарско звање променило свој карактер. До тада су министри били бирократи од каријере, а од тада су то могли постати, пре свих, професионални политичари, људи са говорничким, агитаторским и партијско-организационим даром, за које није било важно да ли имају и неке административне способности. И на друга места у државној служби почиње се гледати као на политичка, која се морају попунити партијским присталицама (Јовановић, 1932б).

[4] Истичући друштвену функцију чиновништва, Јовановић га није идеализовао. Наше чиновништво, каже он, „показало је ретку неспособност да се у свом раду држи законских граница“ (Јовановић, 1932а: 245).

Пошто ми нисмо имали ни племство, ни ситну буржоазију, тако нисмо могли имати политичара „коленовића“. Јовановић разматра два типа српских политичара у XIX веку: интелектуалац скоројевић и сеоски газда (Јовановић, 1934б: 431–433). Сеоски газда није „чист“ сељак, јер се, уз обраду земље, бави помало и трговином, зеленаштвом и „ћатинским и буџаклијским пискарањем“. Има их у свим странкама, а највише у радикалној, где делују прави „сељачки трибуни“. Он је умно слабији од интелектуалца скоројевића, али је материјално независнији (није у државној служби) и морално утемељенији – његов је корен у патријархалној култури, а не у западноевропској образованости; конзервативан је и успорава „европеисање установа“, пре свега кроз опирање новим државним трошковима. Мање је склон од интелектуалца да државну територију проширује, али је зато спреман на максималне жртве када је у питању одбрана земље; та његова спремност да државну територију брани као сопствени посед представља „главну снагу наше државе у спољашњим тешкоћама“. Страначка страст и пристрасност код сељака су већи него код интелектуалаца, па ако у власти нису „његови“, он се „осећа потлачен“.

Сељаштво као друштвена група. Наша национална енергија

Завршавајући своју историју Србије XIX века, Слободан Јовановић сумира своје гледиште о положају и улози друштвених ентитета које назива „друштвеним групама“ и у које убраја чиновништво, војску и сељаштво. Ове друштвене групе издваја с обзиром на то да сматра да се њихов „утицај јаче осећа у политичком животу“ (Јовановић, 1934б: 403–413). „У нашој новој држави сељаштво је увек имало највећу важност“, каже он и истиче да чињеница да Милош није разоружао сељаке и да је спречио настанак „домаћих“ спахилука, ставља сељака у српском друштву у положај главне политичке снаге, коју сви режими морају да подмићују. Уставобранитељи су срушили Обреновиће уз помоћ сељака, обећавајући им слободу трговине и безбедност имовине, две ствари које под Милошем није имао. Везу између чиновничке олигархије и сељака одржавао је Тома Вучић Перишић, као „велики вођ наоружаног сељаштва“.

Године 1858. Обреновићи се враћају, што без воље сељаштва не би било могуће; сељаци од Милоша траже да се „притегну“ чиновници који су дојадили народу и да се реши питање задужености, која прети да обрадиву земљу пренесе у руке зеленаша. Ни Милош, ни Михаило нису знали како да сељаку омогуће јефтин кредит, већ су се задовољили тиме да му обезбеде окућје од стављања под хипотеку. Такође, они су увели Народну скупштину, која постаје представник сељачких интереса,

додуше без великих овлашћења. Уставом из 1869. скупштина добија законодавна овлашћења, која се не користе у великој мери, јер је сељак у прво време био више обузет локалним питањима. Осамдесетих година напредњаци склапају уговор са Аустријом о извозу пољопривредних производа и тако омогућавају економско снажење сељаштва, док радикали политички организују сељаштво у странку, изазивајући код њега појаву „класне свести“ и подстичући га на борбу против чиновништва, на начин на који се радници боре против капиталиста, или пак кметови против спахија. Без обзира на крах Тимочке буне, Милан бива принуђен да се договори са радикалима и тако Србија добија нови Устав (1888). Парламент, у којем доминирају сељаци, постаје надмоћан влади, а локална самоуправа даље потискује моћ чиновника.

Изгледа да државна организација слаби „пред налетом сељачке демагогије“, али је јасно и да се „сељак мири са државном идејом, према којој је раније, из мржње на чиновнике, био доста отпоран“. Пошто је Александар Обреновић укинуо Устав из 1888, показало се да сељаштво није „чврст стуб парламентаризма“; оно је „мирно отрпело“ овај државни удар и у наредном периоду било политички веома пасивно. Александров режим, будући репресиван, није успео да придобије сељаке, а сами радикали постепено престају да воде „сељачку класну политику“. У редове радикала улазе интелектуалци, трговци и „новчани“ људи, па ова странка почиње да води рачуна и о интересима других друштвених група. Радикална странка, закључује Јовановић, била је сељачка странка, али без праве сељачке идеологије.

„Израђених политичких нарави“ код нас још нема – ми смо, и сада, „млад и сиров народ“: „Наш сељак је у исто време дуготрпељив и непопустљив. Он је кадар годинама и десетинама година трпети да га власт тлачи, па онда одједном, као из небуха, један велики народни покрет, као онај од 1839, који је отерао Милоша, или онај од 1858, који је отерао Александра Карађорђевића, или онај од 1883, када се Источна Србија побунила... С друге стране, сељак је непопустљив. Он тера са својим правом мак на конац, радо се парничи, и због неке уображене правице заборавља стварне користи. Сељачки трибуни радикалне странке теже се дају превити на нужне уступке него њена интелигенција. Почевши од Адама Богосављевића, сељачки трибуни траже све или ништа; они још нису научили да је у политици као у трговини поравнање боље од парнице“ (Јовановић, 1934б: 427–428). Сељаштву су слични и интелектуалци, али и српски владаоци, па не треба никог да чуди што смо у XIX веку имали тако бурне политичке догађаје.

Упркос бројним препрекама и сопственим недостацима, у том смо веку успели да изградимо државу, као претпоставку даљег ослобођења нашег народа. Ово не дугујемо само вештини владалаца и политичара,

већ и нашој „задивљујућој националној енергији“: „Неписмена сељачка земља, без капитала и технике, ми смо за неколико десетина година имали да саздамо савремено државно уређење, које је изискивало и просвећеност и капитал и технику [...] Народна снага била је напрегнута до прскања, – и многима се чинило да ћемо се сломити на једном послу који премаша наше моћи. Аустријска дипломатија предвиђала је да ће се наша држава распасти пре него што стигнемо да је организујемо; чак неки наши људи сумњали су да ли наша привредна снага достиже за терете савремене државе. Али, и покрај свега тога, ми смо у XX век ушли са створеном државом.“ (Јовановић, 1934б: 434)

*

Ово излагање погледа Слободана Јовановића на друштвени положај и улогу српског сељаштва нипошто није исцрпно; детаљнија презентација и анализа тражила би знатно више простора. Можемо да се не сложимо са њиме када је реч о овом или оном питању, али не можемо негирати да нам је он оставио низ важних социолошких увида када се реч о овом друштвеном слоју/класи у XIX веку – увида који свакако заслужују пажњу социолога. У прошлом веку, двадесетом, Слободан Јовановић и српско сељаштво имали су, свако на свој начин, трагичну судбину.

Литература

Бјелица, Слободан (2009), „Кратка биографија Слободана Јовановића“, *Култура полиса*, година VI, бр. 11–12.

Деспотовић, Љубиша (1996), *Социологија демократије*, Нови Сад и Београд, Прометеј и Терсит.

Деспотовић, Љубиша (2003), *Српска политичка модерна*, Нови Сад, Stylos.

Јовановић, Слободан (1932а), „Светозар Марковић“, *Политичке и правне расправе, књига прва*, Београд, Геца Кон.

Јовановић, Слободан (1932б), „Наше уставно питање у XIX веку“, *Политичке и правне расправе, књига прва*, Београд, Геца Кон.

Јовановић, Слободан (1932в), „Јован Хаџић“, *Политичке и правне расправе, књига друга*, Београд, Геца Кон.

Јовановић, Слободан (1932г), „Дводомни систем“, *Политичке и правне расправе, књига друга*, Београд, Геца Кон.

Јовановић, Слободан (1933а), *Уставобранитељи и њихова влада: (1838–1858)*, Београд, Геца Кон.

Јовановић, Слободан (1933б), *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд, Геца Кон.

Јовановић, Слободан (1934а), *Влада Милана Обреновића, књига прва*, Београд, Геца Кон.

Јовановић, Слободан (1934б), *Влада Александра Обреновића, књига друга*, Београд, Геца Кон.
Јовановић, Слободан (1991), „Кнез Милош и сељачко питање“, *Сабрана дела Слободана Јовановића*, том 11, Београд, БИГЗ, Југославијапублик и Српска књижевна задруга.
Новаковић, Борислав (2011), *Социологија религије Слободана Јовановића*, Београд, ЈП Службени гласник.

Биста у кампусу
Универзитета у Новом Саду

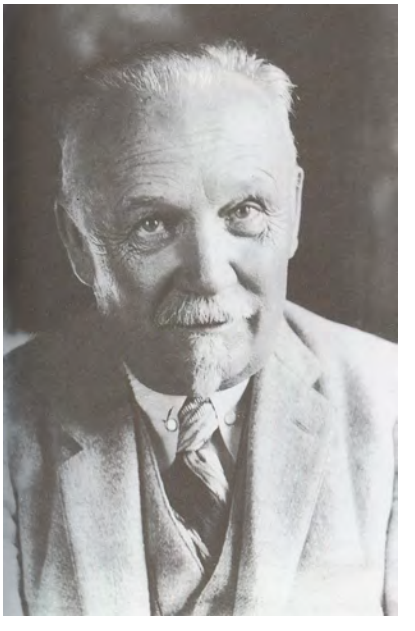

Srđan Šljukić
Faculty of Philosophy
Novi Sad

Summary

SLOBODAN JOVANOVIĆ AND SERBIAN PEASANTRY

While writing on the history of Serbia in the 19th century, Slobodan Jovanović focused on the process of political modernization. Dealing with this problem, he could not bypass the discussion about the social position and role of the Serbian peasantry, which constituted about 90% of population. In this paper we give a short presentation of his analysis of the social position and political role of the Serbian peasantry. We do not have to agree with all his claims, but we must admit that Jovanović left us numerous significant sociological insights about this social stratum/class – insights that deserve the attention of sociologists.

Key words: political role, Serbian peasantry, Slobodan Jovanović, social position, 19th century

Бранислава Краговић
Гимназија и Техничка школа
Вучитрн – Косовска Митровица

УДК: 316.343.62(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ О ПОЛУИНТЕЛЕКТУАЛЦИМА

Делу Слободана Јовановића треба се враћати из више разлога – због прецизности мисли, снажне аргументације, лепоте стила. У овом раду ћемо се бавити његовом критиком полуинтелектуалца – бескрупулозног материјалисте, човека високо образованог али духовно и морално неразвијеног – којом Јовановић залази у подручје социологије. Узрок инфлацији полуинтелектуалаца он налази у непостојању јасно дефинисаног културног обрасца и, последично, школском систему који се ограничава на обучавање, занемарујући васпитање. Јовановићева критика нарочито добија на актуелности данас, у време када се болоњском реформом високо образовање усмерава ка тржишту, када глобализација доводи у питање очување културних идентитета, а интелектуалци остају, у најбољем случају, пасивни посматрачи негативних друштвених процеса.

Кључне речи: *Слободан Јовановић, полуинтелектуалци, културни образац*

Слободан Јовановић

Слободан Јовановић, први међу Србима који је био истински Слободан, чије је име изражавало најснажнију тежњу нашег етноса, и својим животом је, успонима и падовима (животним, не моралним), метафорички делио судбину свог народа. Европски ђак, српски патриота, цењен и критикован, прешао је пут од министарског чиновника, преко универзитетског професора, места ректора и члана Српске краљевске академије, и недугог председавања Владом Краљевине Југославије у избеглиштву, до одузимања политичких и грађанских права и држављанства и смрти у емиграцији.

Слободан Јовановић је вишеструко задужио српску друштвену мисао. Домаћа правна, политичка, историографска мисао обогаћени су његовим делима, која одликују прецизност мисли и јасноћа израза. Промишљајући српско друштво, Јовановић разматра и друштвени положај и улогу интелектуалаца у одређивању праваца друштвеног развоја, као и друштвену условљеност појаве полуинтелектуалаца, па с правом можемо рећи да његова запажања залазе и у подручје социологије.

(Полу)интелектуалци

Тешкоћâ у дефинисању појма интелектуалаца били су свесни готово сви аутори који су ову тему промишљали, а Томас Ботомор [Thomas Bottomore] то и експлицитно изражава. Стога он, у покушају дефинисања интелектуалаца, полази од дистинкције између интелектуалаца и интелигенције, два појма која се често преплићу, преклапају или схватају као синоними. Термин *интелигенција* је први пут употребљен у Русији у деветнаестом веку да означи оне који су стекли универзитетско образовање и тиме се квалификовали за професионална занимања. Значење појма је касније проширено укључивши све оне који се баве немануелним пословима. Интелектуалце, с друге стране, „чини много мања група оних који директно доприносе стварању, трансмисији и критици идеја; ту се убрајају писци, уметници, научници, филозофи, религиозни мислиоци, теоретичари, друштвени и политички коментатори“ (Ботомор, 2008: 74). Услед порозности граница ове групе, долази до мешања са занимањима средње класе, попут просвете и новинарства, али *differentia specifica* интелектуалаца јесте њихова директна везаност за друштвену културу. Попут Ботомора, и Теодор Гајгер [Theodor Geiger] прави разлику између интелектуалаца и интелигенције, при чему је први појам социјално-психолошки, а други културно-социолошки. Међутим, за разлику од Ботомора, Гајгер интелигенцију одређује као „ствараоце репрезентативних културних творевина“, међу које убраја писце, композиторе, научнике, истраживаче; то је друштвени тип који настаје са распадом феудалног друштва (према: Немањић, 2008: 11–12).

Интелектуалци су чињеница свих друштава, од неписмених (врачеви, свештеници, гуслари) до писмених (филозофи, поете, адвокати), али њихов друштвени значај знатно варира, од Кине, где су литерати представљали владајући слој, до европских феудалних друштава, у којима су клерикалци заузимали мање значајан друштвени положај. Овај појам је историјска категорија и у различитим друштвено-историјским условима његов обим и садржај варира. Новина модерних друштава била је појава једне интелектуалне класе која је, како Ботомор запажа, била одвојена од владајуће класе и истицала се својом улогом критичара друштва (2008: 75).

Захтевну улогу једне нове, боље, независне елите интелектуалцима је приписивао Моска, сматрајући да је то друштвена група способна да, захваљујући својим интелектуалним и моралним квалитетима, претпостави опште добро личном интересу. Блиско овом је и схватање Карла Манхајма [Karl Mannheim] (1954) о „друштвено лебдећој интелигенцији“ („*socially unattached intelligentsia*“, израз који Манхајм преузима од Алфреда Вебера), која, хетерогена по саставу и невезана за одређену класу или слој, ставља све своје снаге у функцију општих друштвених интереса.

Има и есејистичких одређења појма интелектуалаца, по којима су интелектуалци они „који имају не само одређена знања – слику прошлости, актуелног стања и визију будућности, неопходну за бржи развој друштва – него и делују одговорно и у складу са својим уверењима, спремни и на жртву у име тих уверења“ (Ђорђевић, 2003: 88).

Иако се овим појмовно-терминолошким проблемом Слободан Јовановић у свом делу о којем је реч није бавио, оправдано је закључити да он појмове интелектуалци и интелигенција посматра као синониме. Потврду изреченом налазимо у Јовановићевој употреби појма *интелигенција* у вредносно позитивном смислу и у коришћењу појма *полуинтелектуалац*, као антонима или, прецизније, у вредносно негативном смислу, када описује мање вредне аспекте ове друштвене групе.

Анализирајући српско друштво између два светска рата, Слободан Јовановић уочава слабљење јавне свести и „знаке кварежи нарави“. Један од тих знакова чини и све веће присуство полуинтелектуалаца у јавном животу.

Шта је полуинтелектуалац? То је особа, ценећи искључиво по стеченим академским квалификацијама, високо образована и која образовање неретко окончава са веома добрим успехом. Међутим, оно што га разликује од интелектуалца јесте потпуно одсуство културног образовања и моралног васпитања. Полуинтелектуалац свој труд не улаже у духовни саморазвој. Имун на духовне вредности, без разумевања за њих, он је материјалистички оријентисан. Вредност за полуинтелектуалца је само оно што доприноси успеху у животу, „а успех узима у ’чаршијском’ смислу, дакле, сасвим материјалистички“ (Јовановић, 2009б: 51). Цениће само оно што доноси новац или моћ. Овај високообразовани примитивац не поседује развијен осећај моралне одговорности. Иако ће његови поступци остати у оквирима правних норми, њима не управља морал, већ страх од кривичне одговорности. Амбиција коју поседује напретек, у полуинтелектуалца није ограничена моралним регулама, јер аутономну моралност он није изградио. Са социолингвистичког становишта, занимљиво је Јовановићево запажање да напоредо са појавом полуинтелектуалаца у јавном животу, у језик продире израз који њихов начин друштвене промоције верно описује – „лакташ“.

Уверење о сопственој вредности и припадности кругу интелигенције он темељи на стеченим школским квалификацијама. Оне му дају за право да очекује, чак да захтева висок друштвени положај. Супарници постају само препреке на путу ка тим висинама и треба их уклонити немилосрдно, јер карактер неоплемењен културним вредностима и неограничен моралним нормама за милост ни не зна. Стекне ли висок политички положај, полуинтелектуалац ће, како запажа Слободан Јовановић, тај положај сматрати својим пленом, приликом да себи прибави што

више материјалне користи. Као ни поштење, ни општи интерес или јавно добро неће руководити његовим поступцима. Полуинтелектуалац лични интерес оличен у материјалној користи ставља на пиједестал највише вредности. „Један полуинтелектуалац, кад је чуо да се говори о његовој оставци, рекао је: 'Ко је луд да се одваја од пуног чанка?!' Њему је изгледало непојмљиво да се човек не користи министарским положајем, као што би било непојмљиво да човек крај пуног чанка остане гладан." (*ibid*., 52) Примере наших политичара који су високе положаје заседали вођени овом мишљу наводи и Арчибалд Рајс (2008) у својој проницљивој анализи српског националног карактера. Али политичке висине којима тежи полуинтелектуалац заправо му не ласкају, јер „тек кад полуинтелектуалац избије на врхунац политичког успеха, види се како је он морално закржљао" (Јовановић, 2009б: 52).

Уколико прихватимо да је полуинтелектуалац који је у структурама власти освојио место какво ће задовољити његово користољубље друштвено штетна појава, шта је са оним који своју амбицију није остварио? Његово огорчење, осећај неправде услед ускраћивања школским сведочанством стеченог права на богатство и успех, неублажени моралним обзирима, представљају опасност по устаљени друштвени поредак. Имајући у виду судбину Слободана Јовановића, можемо се запитати да ли је његова објективност остала неокрњена (али не и тврдити супротно), тек он констатује да „није случајно да су многи озлојеђени полуинтелектуалци отишли у комунисте" (*ibidem*).

Јовановић полуинтелектуалца поима као болесну друштвену појаву која је истовремено индикатор двеју ствари. Прво, српско друштво тога доба потребовало је културни образац који би био допуна националног и политичког обрасца онда када њихов утицај ослаби. Друго, ова појава указује на мањкавости школског система који, губећи своју васпитну функцију, не спречава изградњу оваквог друштвеног типа.

Полуинтелектуалац је лично и друштвено условљена појава, али је његово веће присуство у јавном животу свакако резултат културних и друштвених чинилаца. Уколико није дефинисан културни образац, не постоје јасна мерила вредности и отвара се простор за појаву, бројност и друштвени успон полуинтелектуалаца.

У својој анализи наслеђеног културног обрасца и савремене елите у Србији Милош Немањић (2004) издваја значење које овом појму придаје Тенбрук: „постојана особеност значења у економији, друштву, моралу, религији и праву, која преко носећих идеја и вредности изражава једну слику света". Како примећује и Немањић, Слободан Јовановић на сличан начин објашњава: да бисмо схватили какав културни образац има један народ, морамо узети у обзир све гране његовог духовног живота, његову науку, веру, морал, уметност, политику и право, војску, привреду, оби-

чаје и забаву. Као пример високог културног обрасца он наводи хуманистички образац заснован на античкој филозофији. Квалитет овога обрасца је у тежњи ка усавршавању појединца, а не друштвених установа.

Тај се процес заснива на самосавладавању и самопроматрању, на складу и хармонији као идеалима којима се тежи. Обуздавајући страсти и одбацујући претераности сваке врсте, хуманисти усмеравају појединца ка постизању унутрашњег мира и равнотеже. „Хуманисти су ценили човека по томе *какав је*, а не по томе *шта је постигао и колико је успео*." (Јовановић, 2009б: 43) Слободан Јовановић одбацује потпуни друштвени детерминизам, према којем је појединац производ друштвене средине, те ће правично уређена средина обезбедити духовни развој појединаца. Критикујући праксу свога доба, он запажа: „На уздизање човека из анималности ка што већој духовности не усредсређује се више пажња." (*ibid.*, 43–44)

Изградња културног обрасца се ставља у задатак интелигенцији, међутим, наша интелигенција томе задатку није била дорасла. Стога, нити је пресађен неки инострани културни образац, нити је од елемената нашег духовног живота створен оригиналан образац.

Било је неких, мада крњих покушаја у том смислу. „Уједињена омладина", удружење младих војвођанских националиста на челу са Светозаром Милетићем и српских либерала предвођених Владимиром Јовановићем,[1] 60-их година XIX века, говорећи о особинама „доброг Србина", изграђивала је национални,[2] док је њихов главни критичар, Светозар Марковић, говорећи о моралним особинама доброг социјалисте, заправо радио на политичком обрасцу. У фокусу ова два покушаја није био појединац и његове потребе, већ потребе колектива спрам којих је појединац обликован.

Доситеј се са својом посвећеношћу просветитељској филозофији, тада доминантној на Западу, посветио просвећивању. Он је веровао да су здрав разум и доброта нашем народу урођени, па је, отуда, просвећивање схватао као преношење знања, које није урођено. Духовна заосталост се могла превазићи путем школе – ширењем знања стечених разумом. Слободан Јовановић истиче Доситејев допринос отварању школа и

[1] Владимир Јовановић у својим мемоарима записује: „Историјски је факт, да је наше народно ослобођење и уједињење извојевано помоћу здраве демократско-националистичке свести народне, коју је Уједињена Омладина Српска 'систематски култивовала'." (према: Милосављевић, 2009: 135)

[2] Национални образац сачињавају идеје које један народ има о себи самоме, својој историји и будућим задацима, а које се изражавају у народним предањима и делима политичара, књижевника и научника. „Тачне или нетачне, те идеје бар донекле утичу на поступке једног народа, и зато их ваља проучавати, ако смо ради да те поступке потпуно разумемо." (Јовановић, 2009б: 5)

штампању књига у XIX веку, али и поштовању „интелигенције“ као вишег друштвеног реда. Такође, Доситејева је улога незанемарљива у ширењу рационалне мисли и ослобађању духовног живота утицаја цркве. Вук Стефановић Караџић, националиста и традиционалиста под утицајем немачког романтизма, у нацији је видео особени збир моралних и духовних својстава и био тај који је домаћу интелигенцију упутио на проучавање националног карактера.

Неопходност допуне националног и политичког обрасца културним обрасцем испољава се у потреби очувања слободе духа и слободе свести појединца. И поред природне тежње свакога појединца да припада различитим колективним творевинама, он се не сме свести само на ту припадност, већ је мора превазићи развијањем своје личности. Основа духовног саморазвоја свакога појединца јесте културни образац, као извориште и исходиште духовних вредности једнога народа. Непостојање прецизираног културног обрасца у нас условило је одсуство мерила вредности тога развоја, али и чињења уопште.

Узроке занемаривању културног обрасца, сматра Слободан Јовановић, можемо тражити у више праваца. Историјске околности су биле такве да су захтевале национално јединство и колективну акцију, па то може бити разлог зашто је национални развој претпостављан личном, односно национални образац добијао првенство у односу на културни. С друге стране, просветитељски рационализам и позитивне науке потиснули су религију, а са њом и неговање унутрашњег живота. Или је у питању наш индивидуализам, праћен великом енергијом и великом амбицијом, неспојивом са самопроматрањем и самодисциплином.

Када говори о полуинтелектуалцу као показатељу недостатака школског система, Слободан Јовановић супротставља два образовна начела: хуманистичку тежњу да се на што виши ниво образованости уздигне макар и мањи број људи – и демократску тежњу за масовним обухватом у образовању, а по цену снижавања степена образованости. Са демократског становишта, хуманистички образац трпи критику због своје аристократске природе, јер је, и поред његових несумњивих предности, доступан само привилегованој мањини. Демократском обрасцу одговара образовање као масовни, а не појединачни процес, услед чега је неизбежно снижавање нивоа знања, једнакост као упросечење, а не као равноправност, насупрот хуманистичком двојству интелектуалне елите и непросвећене масе. Поред ова два, Слободан Јовановић истиче и трећи образац – комунистички, који, за разлику од демократског, који се приближава хуманистичком признајући потребу духовног развоја појединаца како се демократске институције не би извитопериле, појединца потпуно подређује друштву и зарад друштвене дисциплине личну дисциплину „жигоше као нешто антисоцијално, што неминовно води у анар-

хију“ (*ibid.*, 45). Упоређујући комунистичко друштво са касарном, Јовановић у њему уочава послушност као главну врлину.

Већ је речено да повећање броја полуинтелектуалаца у јавном животу упућује на то да су се школе ограничиле на давање знања, губећи своју функцију васпитавања карактера. Образовање без васпитања се заправо своди на обучавање – систематско развијање склопа понашања које се захтева од појединца како би на одговарајући начин извршио дâти задатак, односно посао, које за циљ нема изградњу критички расположене личности, формирање етичности, нити усавршавање човека у целини, већ се фокусира на једну од његових способности потребну за вршење одређене функције. Вредности – индивидуалне, друштвене, моралне – у обучавању немају никакву улогу, па се као резултат тог процеса јављају полуинтелектуалци. На примеру наших књижевника и научника Јовановић показује да се одређене способности често развијају о трошку осталих – уметнички дар науштрб самоконтроле, интелектуалност науштрб моралности, док „културни човек није једностран. Он негује и своју интелектуалност и своју осећајност и своју моралност.“ (*ibid.*, 41)

Говорећи о честим критикама нашег националног карактера, Јовановић сасвим исправно запажа да се оне понајвише тичу наше интелигенције, нарочито њене неспособности за сложан рад. Он се слаже са схватањем Риста Радуловића да је кривац томе претерани индивидуализам интелектуалаца услед којег се политика схвата као средство личне промоције, а не јавна служба. Практични рад на којем би се њихови ставови ставили на пробу, они избегавају. Како то Јовановић сажето изражава: „више су зборили, него творили“ (*ibid.*, 61).

Богдан Поповић, интелектуалац којег је Слободан Јовановић изузетно ценио и којем је посветио један свој спис, истицао је претерану живост нашег темперамента и неспособност самосавладавања, од које ни интелектуалци нису одмакли, коју бисмо имали да научимо од Енглеза. Насупрот Поповићевом психолошком, Јован Скерлић са социолошког становишта долази до сличних закључака. Слободољубивост и самосталност, као особине нашег националног карактера, у стопу прате претерани индивидуализам, неспособност за организован заједнички рад и за осећање целине земље и државе. Међу мане наших интелектуалаца, поред безграничне амбиције, одсуства самосавладавања, Скерлић убраја још и недостатак друштвене солидарности. Дивља партијска борба раздирала је колектив чија је подршка потребна сваком интелектуалцу да би он у својим напорима усмереним на добробит читавог друштва успео.

Ставове ове тројице мислилаца, Радуловића, Поповића и Скерлића, Слободан Јовановић наводи јер се у великој мери подударају са његовим сопственим. Међу професорима Београдског универзитета, својим колегама, он уочава појединце „изузетног прегнућа, велике снаге и не

мале смелости, који су крчили неутрвене путеве, отварали нове видике, и при томе неки пут разбијали оквире своје уже струке“ (*ibid.*, 66). Али самосталност погледа није им олакшавала заједничке подухвате. Београдски универзитет, као центар српског интелектуалног живота, карактерисало је више личне иницијативе него удруженог рада. Политички живот је познавао исте проблеме. Индивидуализам обуздаван у оквирима једне странке добијао је свој најрадикалнији вид у међустраначким борбама. Без сагле́дања реалних могућности, не водећи рачуна о државним интересима, политичари су се исцрпљивали у међусобним обрачунима, жртвујући тим обрачунима све моралне обзире. „Изгледало је да има да се бира између политичара који имају практичног смисла, али немају политичког поштења, и политичара који имају политичког поштења, али немају практичног смисла.“ (*ibid.*, 68)

Тај неограничени индивидуализам нашег националног карактера који резултује херојством у ратним подвизима, у мирнодопским условима онемогућавао је компромис, макар и на штету обе завађене стране, било да је реч о интелектуалној или политичкој елити, или ма којој категорији становништва. Потврду тврдње о неслози интелектуалаца налазимо у, већ поменутој, разједињеној „Уједињеној омладини српској“, која је, иако на удару двеју влада, Кнежевине Србије и Угарске, доживела расцеп изнутра, дуж идеолошке линије. Слободанов отац, Владимир Јовановић, који, и поред својих практичнополитичких амбиција, није био „политичар прагматичар, који снаге и способности троши у борби за власт, већ је пре свега интелектуалац у политичким пословима, политичар међу интелектуалцима“ (Милосављевић, 2009: 138–139), покушао је да укаже младим интелектуалцима „да је упутније борити се за национално ослобођење и уједињење, а не мрвити интелектуалне српске снаге“ (*ibid.*, 133).

Свој теоријски став о потреби ангажовања интелектуалаца на усмеравању правца друштвеног развоја обликовањем културног обрасца, а не бављењем политикантством, Слободан Јовановић је реализовао оснивањем Српског културног клуба. Клуб је основан 1937. године и као његов председник Слободан Јовановић је формулисао циљеве Клуба: „СКК, по замисли својих оснивача, треба да буде место састанка и договора за све оне који се интересују питањима српске националне културе. Национална култура узета је у најширем смислу, тако да обухвата и духовну и материјалну културу. Зато се у СКК виде удружени интелектуалци и привредници. Ово је можда први пут да се чини покушај присне сарадње интелектуалаца и привредника. Оснивање СКК потекло је од људи који се нису истицали у партијско-политичком животу. Тиме се хтело од почетка обележити да се СКК мисли бавити питањима националне културе без икакве партијско-политичке тенденције.“ (наведено према: Марковић, Бесермењи: 330)

Међутим, како примећују аутори Марковић и Бесермењи, Српски културни клуб је након потписивања споразума Цветковић–Мачек и стварања Бановине Хрватске појачао своју активност, која је добила искључиво политичку димензију. Можемо претпоставити да је исти осећај одговорности као интелектуалца који је нагнао Слободана Јовановића на стварање СКК-а, био чинилац његовог учешћа у влади Краљевине Југославије, на месту незахвалном, у времену тешком и опасном.

Зашто се данас треба враћати делу Слободана Јовановића?

И поред несумњивог задовољства које може да пружи, читање ма којег дела није са́мо себи сврха. Оно за сврху има сазнавање и боље разумевање света у којем живимо. Читајући дела Слободана Јовановића, стичемо увид у проблеме и дилеме једнога доба, онога у којем је он живео, али нас то нагони и на преиспитивање савременог српског друштва. Недостаци нашег националног карактера и мане наше интелигенције/интелектуалаца остале су исте упркос времену које је протекло и друштвеним превирањима са којима смо се суочавали.

Историја као да је окренула пун круг и ставила нас пред исте старе дилеме – у којем правцу усмерити развој друштва? Дати одговор на ово питање задатак је за српску интелигенцију, „ону социјалну категорију којој би разумевање света и саморазумевање себе била нека врста посла. Рећи ће неко да је то веома хетероген слој и сој људи да би се некаквим уопштавањима могао претворити у кохерентну целину.“ (Милосављевић, 2009: 9) У условима слабљења утицаја националне државе услед убрзавања глобализацијских процеса, са разарањем једног (социјалистичког) друштвеног поретка и њему одговарајућег система вредности, неуспехом у изградњи новог, суочавањем са неолибералном експанзијом, то питање постаје пресудно. Консензус око овог питања не постоји, сведоци смо сукоба национално и интернационално[3] оријентисаних интелектуалаца. Суштину кризе у којој се налазимо Крсмановић види као „сукоб Новога и Старога, развлашћених и званичне власти, Реформатора и Конзервативаца, Националиста и Европљана, Демократа и Радикала, Мондијалиста и Националиста, Мањина и Срба, Регија и Матице“ (2005: 449). Тај сукоб се заправо своди на избор културног обрасца. „Није нужно“, сматра Немањић, „одрећи се своје културне традиције да би се ступило на пут модернизације, али је увек проблем који се сегменти традиције

[3] „Свој камен смо“, пише Милосављевић, „догурали дотле да нам је национална интелигенција, цвет или круна сваког народа, као ниједна друга и ничија више, постала анационална. Све српско њој је туђе, ништа туђе није јој страно.“ (2009: 9)

реактивирају“, и наставља: „Време у коме се преламају сва ова питања је[сте] време наметања културних образаца, а интелигенција врло често, уместо да критички преиспитује алтернативне обрасце, некритички стаје иза једног или другог културног обрасца.“ (2004: 148)

Иако интелектуалци представљају мали део укупне популације, мање од 10%, на њима је бреме велике одговорности. Наши интелектуалци данас као да су поклекли под бременом те одговорности, губећи се у међусобним спорењима, „изражавајући тако управо судар различитих културних образаца, од којих ниједан не успева да се учврсти и покаже своју културну и историјску животворност“ (Немањић, 2004: 140). Они остају без гласа пред нарастајућим друштвеним проблемима, затворени у своје уске академске кругове, или се исцрпљују у међусобним сукобима, препуштајући јавни простор поново нарастајућој појави полуинтелектуалаца. Ова, како каже Слободан Јовановић, болесна друштвена појава указује, осим на непостојање изграђеног културног обрасца, и на слабости образовног система на свим његовим нивоима.

Реформа система високог образовања, уместо као превазилажење тих слабости, јавља се као њихово утврђивање и промовисање. Болоњска декларација се начелно представља као покушај прилагођавања универзитета савременим променама, док у пракси води редукцији универзитетског образовања целовите личности за критичку улогу у друштву, на обуку „професионалних идиота“ – стручњака који знају како, али не и зашто. Њена латентна функција је подређивање образовања тржишту, инструментализација и раздвајање образовања од процеса васпитања и света културе. Дакле, полуинтелектуалац постаје не мета критике, већ идеал којем се тежи. То је технократски концепт образовања, који, сводећи образовање на занатску обуку, производи професионалне идиоте, а не еманциповане људе (Митровић, 2009: 117).

Неолиберални модел развоја води редукцији друштва на тржиште и ставља профит изнад човека – који се редукује на *homo oeconomicus*-а, па се, осим као облик модернизације, он јавља и као облик дехуманизације. Овај модел развоја потребује једнодимензионалну личност – технички ефикасног стручњака морално и људски равнодушног. Образовање се болоњском реформом подређује диктату актуелне поделе рада и подвргава ускоспецијалистичкој професионализацији. „Ефекти овог модела развоја могу бити погубни по културу савременог друштва, развој здраве личности, јер овакво образовање и знање се растају од хуманистичких вредности и садржаја који су од пресудног значаја за развој индивидуалних и колективних идентитета и прогресивну улогу културе и друштвених промена.“ (Митровић, 2009: 119)

Постсоцијалистичка друштва у транзицији, међу која припада и српско, налазе се у процесу изградње грађанског друштва као носиоца

демократије, а „нема праве демократије без праве критичке противтеже. Интелектуалац је један противтег, и то од највеће важности.“ (Бурдије, 1999: 14) Улога грађанина је активна улога, захтева учешће у јавном животу, развој самосвести, достојанство и еманципацију. Када то имамо у виду, с правом можемо тврдити да болоњизација образовања представља препреку изградњи истинске демократије, продукцијом некритичких, пасивних духова, ефикасних стручњака без општег образовања, системске интелигенције у служби владајуће идеологије. Мисао Слободана Јовановића, стога може да послужи као подсетник и опомена српској интелектуалној елити данас на њене задатке и обавезе, које она недопустиво лако препушта полуинтелектуалцима жељним личне промоције, моћи и новца.

Литература

Ботомор, Т. (2008). *Елите и друштво*. Нови Сад: Mediterran publishing.

Бурдије, П. (1999). Сигнална светла: прилог за отпор неолибералној инвазији. Београд: ЗУНС.

Ђорђевић, Р. (2003). У потрази за хоризонтима слободе – интелигенција пред изазовима нашег времена. *Теме* 27(1), 87–93.

Јовановић, С. (2009a). Богдан Поповић. У: Јовановић, С. *Културни образац*. Београд: Стубови културе.

Јовановић, С. (2009b). Један прилог за проучавање српског националног карактера. У: Јовановић, С. *Културни образац*. Београд: Стубови културе.

Крсмановић, Т. (2005). Улога интелектуалца данас. *Теме* 29(3), 449–453.

Mannheim, K. (1954). *Ideology and Utopia*. New York, London: Harcourt, Brace and Co., Inc, Routledge & Kegan Paul Ltd.

Марковић, С. и Бесермењи, С. (2010). Однос Српског културног клуба према структури становништва Војводине. *Зборник Матице српске за друштвене науке* (131), 329–337.

Милосављевић, Љ. (2009). *Путовође и смерови*. Ниш: Филозофски факултет.

Митровић, Љ. (2009): *Транзиција у периферни капитализам*. Београд: Институт за политичке студије.

Немањић, М. (2008). На трагу српске интелигенције XIX века – топографија и социографија. Београд: Драслар партнер.

Немањић, М. (2004). Противречности наслеђеног културног обрасца и савремене интелектуалне елите у Србији. *Социолошки преглед* 38(1–2), 139–149.

Рајс, А. (2008). *Чујте, Срби! Чувајте се себе*. Београд: Добра.

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 1, стр. 252–263
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Branislava Kragović
Gymnasium and Technical School
Vučitrn – Kosovska Mitrovica

S u m m a r y

SLOBODAN JOVANOVIĆ ON HALF-INTELLECTUALS

One should come back to Slobodan Jovanović's opus for various reasons – accuracy of thought, strength of argumentation, beauty of style. In this paper we will deal with his critics of half-intellectuals – unscrupulous materialist, a man highly educated but spiritually and morally underdeveloped – that brings S. Jovanović into sociology. He considers that the cause of half-intellectuals inflation is the absence of clearly defined cultural pattern and, consequently, school system which is limited to training, neglecting the education. Jovanović's critics become especially actual nowadays, when the Bologna reforms directs high education system towards the market, when globalization process challenges the preservation of cultural identities, and intellectuals remain passive observers of negative social processes.

Key words: Slobodan Jovanovic, half-intellectuals, cultural pattern

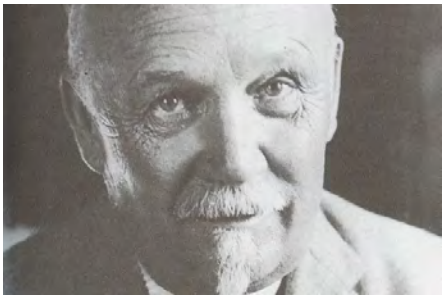

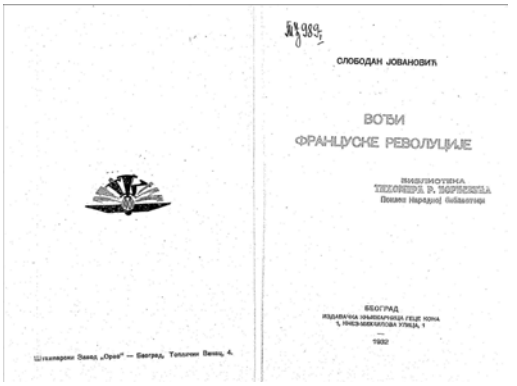

Славољуб Мишић
Економски факултет у Нишу
Трг краља Александра Ујединитеља 11

УДК: 93:316(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

ЗАСНИВАЊЕ ИСТОРИЈСКЕ СОЦИОЛОГИЈЕ У ДЕЛУ СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА

Иако правник по образовању, Слободан Јовановић је оставио траг и у многим другим научним дисциплинама. Због ширине опуса његовог дела, многи га сврставају и у представнике историје, политичке науке, филозофије, социологије, историјске социологије, књижевности итд. По мишљењу аутора овог текста, Јовановић је својим специфичним прилазом историјским чињеницама превасходно наступао као историјски социолог у најбољим манирима те науке, што ће у даљем тексту бити детаљније елаборирано.

Кључне речи: *историја, социологија, држава, друштво, уставност, сувереност, политички систем, револуција, институција, менталитет, идеје-силе*

Увод

Мало је људи из света науке који су ширином свога дела оставили генерацијама иза њих толико разлога да следе њихов пут у трагању за целовитим објашњењима и бољем разумевању феномена којим се баве. Управо такав је био Слободан Јовановић. Правник по образовању, бескрајно радозналог духа и темељног хуманистичког образовања, он се упуштао у тумачења многих друштвених појава које нису биле само правне чињенице. Иако није то децидирано истицао, он је у суштинском смислу у проучавању државе и друштва наступао са мултидисциплинарних позиција. Тиме је Јовановић индиректно демонстрирао оно разумевање науке која је свесна целовитости феномена, у овом случају људског друштва. Оно (друштво) се тако појављује у његовом делу као тоталитет елемената који га чине (појединци, друштвени слојеви, класе, организације, институције, чињенице културе итд.).

Та реалност, коју он пажљиво посматра и проучава, одвија се у историјском времену, као оквиру унутар којег се одигравају разноврсни друштвени процеси структурирања и разградње елемената, покренутих дејством идеја-сила које дају печат сваком од друштава којима се бавио (енглеско, француско, немачко, српско и друга).

И опет, у најбољој научној традицији, тако схваћеном предмету изучавања, Јовановић је приступао уз примену разноврсних методолошких поступака, као што су компарација (коју је најчешће користио у проучавању управо поменутих друштава), метод случаја, метод разумевања, идеалнотипски метод, метод апстракције, историјски метод, биографски метод (оличен у политичким и књижевним портретима, тзв. „медаљонима“). О методолошком умећу С. Јовановића посебно инспиративно писао је Стеван Врачар (види: Врачар, 1998, 74–75). Ми би отишли и корак даље и устврдили да методолошка умешност Слободана Јовановића увелико подсећа на онај ретки дар међу методолозима који је Рајт Милс означио као „социолошку имагинацију“.

1. Формирање интелектуалног профила Слободана Јовановића

По завршетку студија у Женеви и Паризу Јовановић се посветио свом основном предмету – држави. С њом у вези одмах су се отворила питања суверености, уставности, социјалних снага које делују унутар државе, разних политичких режима који паралелно егзистирају у различитим државама. То, као и многа друга питања, нужно су га упутили да проучи функционисања ондашњих (а и садашњих) најутицајнијих држава Европе – Енглеске, Француске и Немачке, али и Србије која још није имала све атрибуте државе.

Задојен тројством науке, слободе и нације, изграђивао је постепено свој либерално-конзервативни став у проучавању најсложенијих државних и друштвених питања. Захваљујући, између осталог, породичним односима, Слободан је имао прилике да лично упозна многе значајне људе који су обликовали српску историју с краја 19. и почетком 20. века, као што су били Стојан Новаковић, Јован Хаџић, Љубомир Недић, Јован Цвијић, Светозар Марковић, Милан Пироћанац, Илија Гарашанин, Пера Тодоровић, Јован Скерлић, Богдан Поповић и многи други. Он câм је био сведок и учесник многих догађаја о којима је писао.

Због својих научних убеђења и слободарске природе, Јовановић је поднео притисак најгорег времена у историји. „Њему су најтеже опраштали што није подлегао притиску оних који су располагали обрасцем живота и мишљења. Зар је могуће да он, угледни професор, не приклони главу пред онима који су најзад све како треба смислили (као толики други професори)? Уместо тога он је издржао читаву епоху најдрскијег безумља и својом појавом повезао прошли либерализам с временом које је управо претходило свитању новог слободног духа. У данима најдубље депресије он је објавио оглед ’О тоталитаризму’ (1952), у којем је показао не само порекло него и суштинску немогућност одржавања свих идеоло-

гија негирања човекове личности. О стварима је целог живота судио према својој памети, срећеној током темељног школовања и стално срећиваној проучавањем свега што му се, као најбоље, нудило из света. Остао је супериорно самосталан и кад се ослањао на туђа мишљења, судове и доказну грађу. Својим стилом и својим методом био је само свој, и изнад већине других." (Самарџић, 1990, 12: 674).

Слободана Јовановића је тешко (рекло би се немогуће) научно класификовати „без остатка". Због тога су у српској научној јавности (иначе склоној таквој пракси) о Јовановићу настајали разни неспоразуми о томе где сврстати његово дело. Он сâм се, пак, опирао таквим покушајима. За њега се често каже да није био присталица материјализма, него да је припадао некој грани француског позитивизма, да је „спиритуалистички реалист", историјски релативист и индетерминист, контингенцијалист, емпириокритицистички консцијенцијалистички гносеолошки идеалист, апологет јаке државе и монархизма, уз владавину устава и закона.

„Даље, за Слободана Јовановића се каже да су за њега предмет науке свесни садржаји (осети, осећања, итд.), а да ствари по себи не постоје. Основни покретачи и циљ историје, по њему, нису економија и техника, већ културни чиниоци – 'историјски развитак је културни развитак у коме су економика и техника само средство'. Покретачке снаге историје Јовановић налази у карактеру, менталитету и водећим идејама силама великих људи историје." (Мишић, 2001: 52)

Скоро сви који су писали о Јовановићу слажу се да је био умерени либерал који нагиње конзервативизму, више рационалист без рационалистичке ограничености него радикални демократа и да је по свом укупном научном и политичком ставу западњак и реалиста.

„Слободан Јовановић је био вишеструко обдарен. Његова снага била је у снази духа, и то не егзалтираног, брзоплетог и склоног импровизацијама, већ прибраног, срећеног и темељитог, и то га је држало од младости до смрти. Веома систематичан у животу, био је беспрекорно трудољубив у раду. Ипак снаге није растурао. Његова радозналост била је огромна, али је никад није расипао на сувишне ствари. Читао је много, само – бар када је његово научно занимање у питању – никада безвредно и некорисно штиво." (Самарџић, 1990, 12: 674–675).

Ко је све утицао на формирање интелектуалног профила Слободана Јовановића, друго је тешко питање, на које није нимало једноставно одговорити. Круг људи за које би се могло рећи да су у томе учествовали заиста је импозантан. Јовановић је не само познавао дела великана као што су Платон, Макијавели, Берк, Маркс, Вебер и други, него је о њима написао и значајне студије, које и данас представљају недостижне узоре. Ту је, даље, плејада историчара попут Јелинека, Келзена, Дигија, Маколеја, Карлајла, Лабанда, Мишлеа, Олара, Тена, Кинеа, Тјера, Матјеза,

Фујеа, Лефевра и других аутора, од којих је такође узимао све оно вредно, али се и упуштао у полемику са њиховим схватањима.

Тако, он од Карлајла усваја интересовање за улогу великих људи (хероја) у историји, од Иполита Тена занимање за револуцију (што је пренео на проучавање Француске и Српске револуције), од Леона Дигија проширени појам правне државе, који је оплеменио концептом социјалне функције државе. Од Гистава ле Бона, Тена и Мишлеа преузео је учење о менталитету народа итд. Такође се може рећи да су његову интелектуалну позорност изазвали представници немачке формалистичке социологије, о којима је одржао и један докторандски курс. Посебно је Јовановићу било блиско дело великана социолошке науке Макса Вебера, а нарочито његово монументално дело о социологији религије. Може се само претпоставити колико је Јовановићу била блиска Веберова метода разумевања, која је одражавала и Јовановићев однос према предмету проучавања, а он се супротставља позитивистичком захтеву за научним објашњењем.

„Ако се ипак мора означити неко посебно име које је вертикално одредило Јовановићево дело за које можемо рећи да представља његову упоришну тачку, то је, чини се, Алфред Фује. Сâм Јовановић није имао обичај да наводи све податке о ауторима о којима је писао или са њима полемисао, или пак неке њихове идеје позајмљивао, тако да се до поузданог одговора на напред изречену тврдњу тешко може доћи без сагледавања целокупног опуса Слободана Јовановића. Он је најчешће наводио само име аутора од кога нешто узима, али не и дело из кога је тај податак или идеја.“ (Мишић, 2001: 55)

И по мишљењу Милорада Екмечића, код Јовановића се непобитно може утврдити утицај Фујеа и његовог учења о „идејама-силама“. (Екмечић 1988: 80–126). По речима самог Фујеа, његова замисао је била да се синтагмом идеја-сила супротстави Спенсеровом „трансценденталном монизму“, са жељом да њиме обухвати све научне утицаје који се могу вршити на неку идеју као што су фактори, узроци, услови за промену у друге облике, тј. све оне облике делатности који су у супротности са идејама-одразима, идејама-сенама које се обично не узимају у обзир и сматрају се само симболима и аспектима. Такође, Јовановићу је био близак и Фујеов „*метод помирења*“, који од непомирљивих доктрина узима оно што им је заједничко и тако доводи до помирења супротности. Ову идеју је Јовановић применио код изучавања Енглеске, где, уместо ње, говори о компромису, који велича, насупрот сукобу, који води располућености друштва и у крајњој линији доводи до револуције. Опет на трагу Фујеа, Јовановић сваку борбу сматра асоцијалном друштвеном појавом, те се и он противио револуцији, а нагињао реформама, правичности и индивидуализму.

На крају овог разматрања може се рећи да је Јовановић живео за науку и да никада није раздвајао стварност и разумност. У складу са својим именом, слобода га је инспирисала и за њу се увек и свуда залагао. Био је антидогматичар који одбацује детерминизам, али се не може рећи да је био антидетерминист.

2. Слободан Јовановић као историчар и социолог

Иако многи Слободана Јовановића сматрају историчарем par excellance, он је câm за себе сматрао да не обавља посао историчара. Данас се та његова напомена узима као дипломатско дистанцирање од могуће сујете „правих“ историчара, да не би изазвао њихову суревњивост и полемике које би га одвлачиле од важнијих проблема којима је желео да се бави.

„Слободан Јовановић је сматрао да не обавља посао историчара и да су његова испитивања првенствено политичка и правна. Реч је, у ствари, само о предмету његовог научног занимања и о крајњој сврси његовог рада, а не о његовом углу гледања на ствари, који је био историјски. Он је, поврх тога, заиста умео мислити и закључивати историјски на начин који је могао бити својствен само историчарима највишег образовања и најистанчанијег нерва за распознавање временског релативизма. То му је најзад, давало могућност да из љуштуре историјског увек може извадити оно што је заједничко људско, што се јавља у свим временима и стоји изнад свега што је ограничено својом епохом.“ (Самарџић, 1990, 12: 686)

Проучавајући прошлост он је, у ствари, хтео да допре до оних општих ставова који могу користити садашњости. Исто је поступио и приликом проучавања Француске револуције, као и историје Србије 19. века. Посредством историјски конкретнōг, бавио се историјски општим. У оба случаја заокупљао се, у ствари, државом и настојао да истакне премоћ интереса сазнања данашњице посредством истраживања прошлости. О томе Андреј Митровић пише на следећи начин: „Ипак, у нашем случају су научникова тежња, сагласно томе у одређеној мери и његов поступак, али пре свега његов циљ, подређени јасној намери да се, потпуно различито од тежње историографије, *социолошки проучава историјско* [подвукао С. М.] и, без обзира [на то] да ли у самом резултату има разлика према историчаревом учинку, јасно је да се прошлости посвећује изузетна пажња, али уз одбијање да се прихвати да се буде историчар (иако се нигде не пориче да је посао историчара и посебан и потребан).“ (Митровић, 1998: 100)

Поред напред поменутих историчара, Јовановић је посебно ценио Ранкеа и његово дело *Први српски устанак*. Такође, испољио је изузетно интересовање за дело А. Ц. Гранта и Х. Темперлија *Историја Европе*

у XIX веку. Кључна опаска Гранта и Темперлија гласи „да историју не чине догађаји него идеје“. Кроз ово запажање шта чини суштину историје, надовезује се ранији став да је Јовановић, на Фујеовом трагу, придавао изузетан значај улози идеја-сила у историји сваког друштва.

У том духу, изучавајући историју Србије у 19. веку, он је уочио пресудан утицај две такве идеје-силе: идеју-силу ослобођења од Турака и идеју силу уставности. Прву идеју започео је да реализује Карађорђе, а довршио Милан Обреновић, док је другу започео Милош Обреновић, а довршили је уставобранитељи и каснији писци српских устава. О тим, али и многим другим питањима српске историје тог периода Јовановић је написао велики број незаменљивих историјско-социолошких радова.

У социолошку науку је Слободан Јовановић ушао на велика врата. Заједно са Мирком Косићем, Душаном Поповићем, Костом Стојановићем, Сретеном Вукосављевићем, Ђорђем Тасићем, Јованом Ђорђевићем и Радомиром Лукићем, Јовановић се убраја у пионире српске социологије. Он је за социологију испољио вишеструко интересовање, и то у четири правца:

а) најпре у напорима да социологију уврсти у обавезне предмете за изучавање на правним факултетима у земљи;

б) у стварању подмлатка који би се систематски бавили овом дисциплином;

в) у личном ангажовању – држањем предавања из социологије на докторандском курсу на Правном факултету у Београду;

г) и, најзад, објављивањем више радова са социолошком садржином, као и социолошким приступом, како у теоријском, тако и у методолошком смислу, и у оним радовима што су се номинално односили на проблематику која није била строго социолошка. (Ближе о томе види у: Мишић, 2001: 78–80.)

Први курс из социологије Јовановић је одржао школске 1936/37. године о формалистичкој социологији Г. Зимела, Л. фон Визеа и А. Фирканта. У тим предавањима он је посебно посветио пажњу различитим схватањима ових аутора о предмету социологије. Циљ му је био да укаже како они појмовно разграничавају категорије друштва и државе.

У наредној школској години Јовановић је слушаоцима детаљно представио учења М. Вебера, Е. Трелча, Ј. Ваха и К. Данкмана о социологији религије. У њима је демонстрирао и сопствену широку обавештеност о тој проблематици и без комплекса се упуштао у полемике и критике, не штедећи никога, па ни самог Вебера. „Социологија религије, то је религија посматрана с гледишта социологије. Пошто је социологија, најопштије речено, наука о друштву, то би се даље могло рећи да социологија религије проучава оно што у религији има друштвенога.“ (Јовановић, 1990, 10: 385)

Основна теза Јовановића гласи да социологија религије почива на двема претпоставкама: а) да је друштвена веза могућа на верској основи и б) да између верских и других друштвених група постоји међузависност. „У вези са првом претпоставком, Јовановић наводи да је религија првенствено однос између човека и Бога и да је та веза пре свега један унутрашњи доживљај, па тек потом друштвени однос који на основу тог осећања може бити успостављен. Против друге претпоставке он наводи мишљење О. Конта, који религију сматра само ступњем у мисаоном развоју човечанства, те је као таква пролазног карактера.“ (Мишић, 2001: 84)

У делу *Примери политичке социологије (Енглеска, Француска, Немачка)*, које је настало као резултат предавањâ из 1939/40. године, Јовановић је применом структурално-функционалног метода подвргао социолошкој анализи ондашња најзначајнија европска друштва за период од краја 17. века до Првог светског рата. Тај период му се учинио изузетно значајним, јер су се у њему одиграли крупни историјски догађаји који су обележили епоху не само у поменутим државама, већ се сматра да су они били од значаја за читаво човечанство. Ту, без сумње, спадају револуције које су се на различите начине одиграле у овим земљама, од којих је француска буржоаска револуција имала посебног одјека у читавом цивилизованом свету.

Даље, међу значајне промене и новине треба поменути појаву политичких странака, парламентарних институција, радничких удружења и покрета, социјалних и политичких идеологија, индустријску револуцију, империјалистичка освајања света, прегруписање држава по економској, политичкој и војној моћи итд. Најкраће речено, то је био период слома апсолутичких владавина у Европи, појава новог, буржоаског друштва, са новим класама, великим открићима у разним областима, појава индустрије, великих градова, револуција итд.

Задатак да све то објасни Јовановић је намењио политичкој социологији, која, по његовом ставу, може бити *описна* и *теоријска*. Теоријска политичка социологија требало би да изучава однос државе и друштва, што је доводи у блиску везу са правном науком и социологијом. Јовановић се посебно позабавио описном социологијом. Њу дефинише на следећи начин: „Описна политичка социологија узима одређене државе у одређеном одсеку времена и осветљава њихову политичку еволуцију помоћу социјалних чињеница... као што општа политичка социологија залази у област правне теорије о држави и опште социологије, тако описна социологија залази у област политичке историје, нарочито откако се у овој стало више пажње обраћати и на социјални живот!“ (Јовановић, 1990, 10: 12)

Оваквом дефиницијом предмета политичке социологије чини се да је Слободан Јовановић под појмом „описна политичка социологија“

заправо антиципирао историјску социологију, која се предметно једним делом подудара са овако схваћеном описном политичком социологијом. Пошто је констатовао да се оваквом покушају описне политичке социологије „у примерима“ може замерити да је исувише конкретан и да не пружа довољно могућности за теоријска уопштавања, Јовановић сматра да овакав приступ ипак може користити и општој теорији, јер се кроз такве примере најбоље показује сва сложеност друштвене стварности.

Чињеница је да Јовановић није своја истраживања темељио на некој одређеној теорији (не постоји експланаторни оквир), али се исто тако може приметити да је он та истраживања реализовао у маниру испитивања социолошког феномена истраживањем његове историје. Такође, та истраживања имају све одлике компаративно-историјског испитивања неког социолошког феномена, као и особине истраживања глобалних друштвених структура у временској димензији. (О овоме шире видети у: Антонић, 1995: 49–51.)

Управо тако је Јовановић приказао поменута европска друштва. Зналачким приказом структура тих друштава кроз анализу историјских чињеница и вештим компарирањем тих друштава он је формулисао и један социолошки закон: „Код држава истог културног круга обично се у истом периоду опажају слични економски, социјални, политички процеси. Опет зато те процесе не би требало узимати само за себе, независно од једне одређене државне средине, па развијати њихове карактеристичне тежње све до крајњих последица. Прогнозе добијене на тај начин, биле би само теоријски тачне, у пракси, узимајући у проматрање једну одређену државу, човек никада не би био сигуран да ће се та прогноза испунити. У свакој држави поменути процеси развијају се под другим околностима које је њен посебан историјски развитак произвео.“ (Јовановић 1990, I: 273–274) Из ових закључака Јовановића запажа се блискост за схватањима М. Вебера, који, такође, сматра да социологија не може утврђивати универзалне, већ једино историјске законе, али да ти закони нису мање важни и вредни од оних универзалних.

У духу идеја-сила, Јовановић констатује да је у Енглеској победила идеја компромиса, која је стабилизовала енглеско друштво. Код Француза до компромиса није дошло, већ је расцеп друштва продубљен само на другим основама појавом нових класа (буржоазије и пролетаријата) и нерешеним сукобом са бившим класама и структурама моћи. То је и резултовало стогодишњим трајањем револуције у Француској. На традицијама просветитељства на њеном тлу поникле су рационалистичке идеје, које су рушиле старе вредности и шириле веру у свемоћ људског ума.

У Немачкој је доминирало неколико идеја, од којих Јовановић помиње уједињење Немачке у націју, заштиту крупног поседа (јункерâ), култ војске, али и идеје национализма и социјализма.

„Без обзира [на то] како оцењивали резултате ових компаративних анализа које је Слободан Јовановић применио у анализи Енглеске, Француске и Немачке, остаје чињеница да су и данас на сцени владајуће управо оне идеје и идеологије произашле из делања идеја-сила у овим државама, као што су конзерватизам (поникао у Енглеској), либерализам (поникао у Француској) и мондијализам (поникао у немачким идеолошким системима).“ (Мишић, 2001: 103)

3. Антиципирање историјске социологије у делу Слободана Јовановића

Историјско-социолошки приступ С. Јовановића нарочито је дошао до изражаја у његовим делима која су посвећена револуцијама („Вођи француске револуције“ и више радова посвећених српској револуцији из 19. века). У истом духу написан је и рад „О држави“, и то нарочито онај Додатак о Поратној држави и о тоталитаризму. Иако Јовановић није намеравао да пише историје Француске и Српске револуције он се, по природи ствари, морао позабавити и историјским околностима које су до њих довеле. Међутим, управо бавећи се историјским околностима, он је свесно или несвесно зашао на терен социолошкōг, јер се другачије нису могле објаснити појаве као што су класе, сталежи, привредни живот, политичке институције, разноврсни друштвени процеси итд.

„Моја намера није била да проучавам историју Француске револуције, него да проучавам, како се каже, *'социологију' револуције уопште* [подвукао С. М.]. Француску револуцију изабрао сам стога што нам је она, од свих револуција, изузимајући руске, најближа и најбоље позната. Над Руском револуцијом има ту надмоћност да је већ прешла у историју, и да се о њој може много мирније и непристрасније судити.“ (Јовановић, 1990, 1: 219).

О Француској револуцији писали су и други – као, на пример, И. Тен и Е. Берк – али они нису успели да, као Јовановић, о њој пишу на такав начин. Ширином социолошког приступа о свим елементима који представљају поље наступајуће револуције, ретким књижевним даром и стилом, он је преко „Вођа“ револуције учинио да читалац стекне готово кинематографску слику људи и догађаја који су инволвирани у револуцију. Јовановић истиче да револуцију не покрећу они којима је у неком друштву добро или они који тим друштвом владају, већ незадовољне масе, слојеви и класе које се не мире са владајућим односима у друштву.

Међутим, идеју револуције најчешће формулишу они који не морају неминовно припадати незадовољним друштвеним слојевима. Њихове идеје постају плодотворне тек кад падну на плодно тло (зреле револуционарне услове) и у сплету многих околности покрену масе на преврат.

За почетак револуције често буду повод прозаични догађаји. Незадовољне масе се тада покрену, страсти распале и стихија крене ка неком циљу који различите групе замишљају другачије.

„Покретачи револуције у тим околностима суочавају се са готово нерешивим проблемом – како револуцију каналисати? – да се њена огромна енергија управи ка правом циљу и спречи да се њена рушилачка снага не окрене у погрешном смеру. Револуција по правилу 'једе своју децу'. Она најчешће поред унапред дефинисаних жртава (замишљени непријатељ) однесе и мање или веће, непланиране и нежељене жртве, које страдају у вихору хаоса, стихије и разних злоупотреба револуције." (Мишић, 2001: 105).

На ове чињенице Јовановић је указивао не само у наведеним радовима, већ свуда тамо где је писао о облицима друштвених промена које се одвијају мимо легалних друштвених односа. Поред класног интереса (незадовољства економским стањем), врење у трећем сталежу изазивала су и учења представника просветитељске филозофије Волтера, Русоа, Холбаха, Монтескјеа, Дидроа, Хелвецијуса и других.

Својом критиком религиозног конзерватизма и догматизма, учењем о природном праву и друштвеном уговору, ови аутори поново су оживели античке теорије о једнакости, братству и космолитизму међу људима. Трећи елемент који је давао импулс Француској револуцији био је пример Енглеске и њене привреде, која је кренула узлазном путањом после политичке и индустријске револуције. Као четврти елемент Јовановић наводи догађаје из Америке после 1775, када су се енглеске колоније одметнуле од Круне, прогласиле независност и увеле републиканско уређење на начелима Монтескјеовог учења о подели власти. Декларација права Вирџиније и амерички устав инспирисали су републиканске масе Париза и Француске, које су се дигле на оружје, срушиле стари и успоставиле нови поредак на истим таквим либералним вредностима.

„Студију о Вођама француске револуције (Мирабо, Димурије, Дантон и Робеспјер) Јовановић је написао у духу Ле Боновог учења о типовима личности (вођа) који се формирају у револуцији: јакобински, револуционарни, злочиначки и мистични. Такође, може се приметити да је на овакав изглед вођа револуције имало утицаја и учење Карлајла о улози великих личности (хероја) у историји. Међутим, Јовановић није остао на позицијама догађајне (политичке) историје, већ је једном спретном комбинацијом изнашао меру у приказу значаја и улоге појединаца у историји, с једне, и ширих друштвених структура, с друге стране. Ако бисмо хтели да истражујемо и друге утицаје на Јовановића о овом питању, могли бисмо запазити и сличност са учењем И. Тена и Жила Мишлеа о менталитету народа. Ово је нарочито видљиво у оним деловима биографија вођа револуције где Јовановић наглашава значај њиховог порекла

(југ или север Француске) у формирању њиховог темперамента (импулсивност, запаљивост, необузданост итд.) који је утицао на стил њиховог ангажовања у Скупштини, на улици, бојном пољу итд.“ (Мишић, 2001: 108)

Сваки од ликова вођа оличавао је одређену фазу револуције и Јовановић управо кроз њихове ликове приказује ток целе револуције. Има у таквом представљању вођа револуције и нечега што подсећа на Тојнбијеве вође цивилизација и њихових „одговора“ на „изазове“ историјских околности. Такође, можемо приметити да Јовановић на овом примеру показује још једном своју блискост са Веберовим типовима власти, и то нарочито онај тип који је Вебер означио као харизматски (али такође и традиционални тип власти).

Сумирајући резултате до којих је дошао у историјско-социолошком проучавању револуције као изузетне друштвене појаве, Јовановић је дошао до следећих закључака:

– Најпре, револуцију започињу одметници горњих слојева који више не подносе дисциплину своје класе и више не верују у њену идеологију (Мирабо).
– Револуција се не слаже ни са заповедницима војне силе, јер они не умеју да се снађу у таквој духовној кризи (Димурије).
– „Своје праве вође револуција налази међу припадницима оне друштвене класе чије су је потребе изазвале и која је позвана да новом друштвеном уређењу дâ свој печат. Код тих скоројевића, револуционарни идеализам удружује се са класном себичношћу... У тој фази револуцију воде фанатици који исцрпљују револуционарну енергију до дна (Дантон и Роберспјер).“ (Види: Јовановић, 1990, 1: 225)

Тако се Јовановић, заједно са Теном, Берком и Ле Боном, сврстао у велике историке револуције. Са Теном се слагао да је револуција некултуран и разоран чин, са Боном да у револуцијама преовладава криминални менталитет уличне руље, а са Берком да су масе неспособне да воде државу, тј. да су „способне за рушење, али не и за зидање“. Међутим, са Берком се није до краја сложио да је Француска револуција „семе зла“ које треба уништити, него је приметио да је она донела и неке бољитке сељаку, трговцу, индустријалцу и занатлији у виду привредне слободе. Такође, примећује Јовановић, револуција у Француској „учинила је крај владалачком апсолутизму, установила владу народног представништва и обезбедила личну слободу“. (Јовановић, 1990, 9: 193)

Када је реч о Првом српском устанку, Слободан Јовановић није о томе писао много. Из онога што је пак написао чини се да више није ни требало писати. Јовановићу су били познати сви писани извори о Првом устанку, како домаћи, тако и страни. Поред Вука Караџића, Баталаке и Стојана Новаковића, и неки страни аутори написали су значајне радове о овом устанку, као што су Леполд Ранке и Венијамин Калај. Такође, Јо-

вановић је за своје списе о Првом устанку консултовао мемоарске радове Јеврема Грујића, Филипа Христића, Милоја и Илије Гарашанина, али и историјске радове Јована Ристића, Стевче Михаиловића, Драгослава Страњаковића и посебно студију о Милошу од Михаила Гавриловића.

Када је реч о вођи Првог устанка, још је Ранке приметио да је у сукобу Карађорђа и великих војвода видљиво нешто што је било присутно и у другим европским друштвима – сукоб централне и покрајинских власти. И câм Јовановић исправно примећује како је Карађорђе, поред напора на ослобођењу од Турака, морао да води (можда још тежу) и борбу са својим великим војводама, што су се опирали стварању централне власти, коју су оличавали câм Вожд, али и Совјет, као нека врста највишег представништва народа. Совјет је био нуклеус Скупштине и владе, а институција Вожда антиципација будућег монарха. Тако су се у Карађорђево време, мање или више успешно реализовале две идеје-силе српског народа тог периода: идеја ослобођења и идеја уједињења.

За време Другог устанка, под Милошем Обреновићем, та борба између централне власти и војвода настављена је многобројним бунама које су подизали сви они који су хтели да остану највиша власт у својим нахијама. Милош Обреновић је свакако доминантна фигура српске историје 19. века. Ако је Карађорђе био зачетник ослобођења Србије од Турака, Милош је био творац српске државе, која још није имала самосталност, нити је била довршена творевина у многим сегментима. Склапањем пакта са Марашли-пашом Милош је признао врховну турску власт, а Срби добили неку врсту аутономије.

Пошто се у међувремену енормно обогатио, Милош је успео да корупцијом постепено преотме сву власт од Турака, којима је остала само формална сувереност. Пошто је подмитио и самог султана, Милош је добио титулу наследног кнеза. Политиком корак по корак, сталним постављањем питања испуњености обавеза Турске из Букурешког мира, као и уз помоћ Акерманске конвенције и Једренског мира, Милош је припојио Србији спорних шест нахија, које је до тада Турска одбијала да врати Србији.

О том периоду српске историје Јовановић пише: „Али, с друге стране, Милош је био у горем положају од Карађорђа. Карађорђе је био очистио земљу од Турака, и после тога остало је само да се реши питање између њега и великих војвода. Милош, међутим, био се погодио са Марашлијом да Турци остану и даље у земљи као врховна власт. Док је Карађорђе имао да натура своје старешинство осталим војводама, Милош је имао да постепено отима врховну власт од турског паше у Београду. Сва се његова политика састојала у томе да врховну власт пренесе на себе и да у београдском пашалуку он câм постане једна врста народног паше. Најзад, београдском паши остала је само титула; стварни господар

био је Милош, – кад је 1830. султан признао Милоша за наследног кнеза Србије, он је дао легални вид једном стању ствари које је већ постојало.“ (Јовановић, 1990, 2: 14) Под уставобранитељима Србија је изградила институције државне организације, а под осталим владаоцима Обреновићеве династије модерну парламентарну државу. Та држава је свој врхунац достигла у парламентарној уставној монархији Милана и Александра Обреновића.

Тако је Српска револуција, попут Француске, трајала скоро читав век. У том периоду она је прешла пут од азијатске турске власти, преко апсолутизма Милоша Обреновића, до стварања буржоаских односа и стварања институција модерне парламентарне монархије. Врхунац тога процеса било је њено међународно признање на Берлинском конгресу 1878. године.

Укупну слику тог процеса Јовановић је заокруглио приказом деловања међународних фактора (турског, руског, аустријског и других) који су често деловали ограничавајуће како на изглед самих уставних решења, тако и на реализацију постављених циљева српског народа. Социолошко-историјски приступ Слободана Јовановића тако видљиво избија из свих његових радова, а коначном изгледу свакако највише доприноси не толико препознатљива социолошка теорија, колико примена разноврсних социолошких метода, као што су историјски, упоредни, биографски, типолошки и други.

Закључак

Све велике теме историјске социологије нашле су места у богатом опусу Слободана Јовановића: енглеска индустријализација, Француска револуција, амерички демократски експеримент, изградња немачке нације, Српска револуција и изградња модерне државе у 19. веку, као и друге велике теме. Тиме је он временски претходио признатим утемељивачима историјске социологије (Барингтон Мур, Тед Скокпол, Чарлс Тили, Фернан Бродел, Имануел Волерстин, Денис Смит и многи други).

Пошто у времену у којем су настала већина Јовановићевих дела историјска социологија није била формално конституисана, његов рад се може сматрати пионирским и ништа мање вредним од свих оних који су својим радовима допринели да се она постепено издиференцира у посебну социолошку дисциплину. Он је антиципирао један приступ држави и друштву који има одлике како компаративно-историјске анализе (примарна истраживања специфичних историјских ситуација), тако и студије о глобалним друштвеним структурама у временској димензији (емпиријске генерализације које се ослањају на истраживања других).

Примена таквог приступа у истраживању друштвених појава резултовала је формулисањем (експлицитних или имплицитних) социолошко-историјских законитости. Пошто је један од таквих закона навођен у претходном тексту, овде ћемо навести остале:

1. Стабилност неког режима у директној је вези са моћи друштвених група које га подржавају (бурбонци, орлеанисти и бонапартисти у Француској, пруски систем у Немачкој, обреновићевски режим у Србији 19. века).
2. Успех револуције зависи од снаге класних коалиција које је покрећу (буржоазија и пролетаријат у Француској против апсолутизма Луја XVI, а сељаштво и војводе против апсолутизма Милоша Обреновића у Србији).
3. Тоталитарни режими представљају само привремена скретања и застоје у развоју идеја слободе и једнакости, јер су у дубокој супротности с природом човека као по природи слободног бића (историјско превазилажење тоталитаризма: фашизам, нацизам и комунизам, политичким системима који су успостављени на демократским начелима).
4. Демократија се појављује као резултат ангажовања великих друштвених група инспирисаних идејама слободе и једнакости, а мање као последица улоге великих историјских личности. Она је зато више колективан чин, који изискује стално „васпитање народа“, у чему посебну улогу имају политичке и странке и њихови специјализовани штабови.
5. Идеје-силе су пресудан фактор за анимирање друштва и његово ангажовање у превазилажењу нижих (аутократских) ка вишим (демократским) друштвено-политичким системима (идеје просветитељства у Француској, утилитаристичке идеје у Енглеској, идеја националног уједињења у Немачкој и идеје ослобођења и уједињења у Србији).

Због свега претходно изреченог, писац ових редова сматра да се највећи део опуса Слободана Јовановића (у духу самог Јовановићевог изражавања) може подвести под један заједнички наслов „Примери историјске социологије“.

Литература

Антонић, Слободан, 1995, *Изазови историјске социологије*, Институт за политичке студије, Београд.

Бродел, Фернан, 1992, *Списи о историји*, СКЗ, Београд.

Врачар, Стеван, 1988, Узорно језгро опуса Слободана Јовановића, у: *Научни скуп*, САНУ и Правни факултет у Београду, 1997.

Ђорђевић Јован, 1938, у: *Социолошки преглед*, Београд, књ. I/1938.
Екмечић Милорад, 1998, У потрази за филозофијом историје Слободана Јовановића, у: *Научни скуп*, САНУ и Правни факултет у Београду, 1997.
Јовановић Слободан, 1990, *Држава*, том VIII, БИГЗ, Југославија-публик СКЗ, Београд.
––– Из историје политичких доктрина, исто издање, том IX
––– Примери политичке социологије, исто издање, том X
––– Уставобранитељи и њихова влада, Друга влада Милоша и Михаила, исто издање, том III
––– Влада Александра Обреновића I, исто издање, том VI
––– Влада Александра Обреновића II, исто издање, том VII
––– *Влада Милана Обреновића I*, исто издање, том IV
––– Влада Милана Обреновића II, исто издање, том V
––– *Вођи француске револуције*, исто издање, том I
Митровић, Андреј, 1998, Слика историјске стварности у делу Слободана Јовановића, у: *Научни скуп*, САНУ и Правни факултет у Београду, 1997.
Мишић, Славољуб, 2001, *Допринос Слободана Јовановића социологији историје*, Докторска дисертација, Ниш.
Самарџић, Радован, 1991, О Слободану Јовановићу, у: С. Јовановић, том XII

Slavoljub Mišić
Faculty of Economy
Niš

Summary

ESTABLISHING HISTORICAL SOCIOLOGY IN THE WORK OF SLOBODAN JOVANOVIĆ

Although he was a lawyer, S. Jovanović made a mark on many other scientific disciplines as well. Due to the wide range of his opus, many people also consider him as one of representatives of history, political sciences, philosophy, sociology, historical sociology, literature, etc.

In the opinion of the author of this text, Jovanović acted primarily as a historical sociologist in the best manners of that science, using his own distinctive approach to historical facts, which has been discussed in the further text in more detail.

Key words: history, sociology, state, society, constitution, sovereignty, political system, revolution, institutions, mentality, ideas-forces

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 1, стр. 279–296
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Саша Б. Бован
Правни факултет
Универзитет у Београду
bovan@ius.bg.ac.rs

УДК: 316:360(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

СОЦИОЛОШКА ТЕОРИЈА ПРАВА ЖИВАНА СПАСОЈЕВИЋА

У раду се обрађују правнотеоријска и правнометодолошка схватања Живана Спасојевића, професора Правног факултета у Београду између два рата, бившег декана овог факултета и знамените личности нашег интелектуалног и јавног живота у овом периоду.

Основни циљ рада огледа се у жељи да укажемо на аутентичност и модерност, те велики значај идеја овог аутора у тренутку када су настале, али још више данас, с обзиром на актуелне тенденције у развоју правне науке и правне херменеутике. Када је реч о правнотеоријској равни указаћемо на његову теорију појма права, која има све одлике једне развијене интегралне теорије права. Када се ради о правнохерменеутичкој равни биће речи о серији питања која се покрећу полазећи од разматрања аналогије као метода примене права, где спадају нарочито она о природи јуристичког закључка и природи објективно-телеолошког тумачења.

У раду се посебно истиче склоност Ж. Спасојевића ка општим питањима, дубока вера у епистемолошке потенцијале социологије и доследна примена социолошког приступа у обради изложених питања, која долази до изражаја више него код неких других представника наше социологије права, иначе много познатијих од овог аутора.

Најзад, приказом опуса Ж. Спасојевића желимо да укажемо на наш однос према интелектуалној баштини, типичном за нације као што је наша, у цивилизацијском раскораку, које у забораву свеколике врсте покушавају да изнова пронађу себе, као и да укажемо на идеал – тип интелектуалца и научника какав је био Ж. Спасојевић, које одликује велика интелектуална плодност али и још већа скромност, идеал – тип који полако ишчезава и са наших простора под ударима глобализацијске турбулентности, површности и лукративности.

Кључне речи: *Ж. Спасојевић, Социологија права, Социолошка теорија права, Социолошко-правна херменеутика*

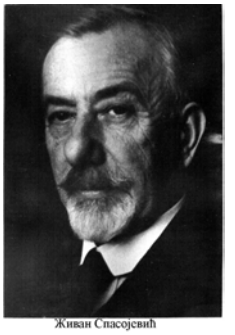
Живан Спасојевић

1. Уводне напомене

Живан Спасојевић (1876–1938) потекао је из породице угледног београдског судије Теофила Спасојевића. Матурирао је у Београду, где завршава правне студије на ондашњој Великој школи. Битан догађај у његовом интелектуалном профилисању и сазревању био је одлазак у Француску 1900. године. Тамо, с краћим прекидима, остаје све до 1911. године.[1] Резултат његовог боравка у Паризу чини докторска дисертација *Аналогија и тумачење – прилог проучавању метода у приватном праву*, коју је бранио пред комисијом знаменитих представника тадашње француске теорије права (Лион-Кан, Масиљи, Планиол).[2] Његов рад је у Француској добро примљен, чак га је цитирао и Жени (Geny) у свом делу *Наука и техника у позитивном приватном праву* (Geny, 1914–1924: 158).

Ж. Спасојевић се обрео у Паризу у тренутку када је бурна социјална историја Француске добила своју мини-репризу у виду великих интелектуалних турбуленција у француском праву и правној науци, које су означиле крај егзегетске правне школе и релативно стабилне правне еволуције као тековина *Code civil*-а (1804). То је време када у Француској своју кулминацију достиже несклад између измењеног друштва и старог права, несклад који је, између осталог, изнедрио и модерну социологију права.

Ново индустријско друштво, са променама које доноси у свим сферама живота, долази у сукоб са столетном Наполеоновом кодификацијом на начин и у мери да је остало врло мало простора за постизање неког компромиса. На све веће захтеве који се постављају пред право више није могло да одговори ни судство, које је до тада на својим плећима носило терет те напетости. Теоријски манифест нове правне доктрине која је задала последњи ударац умирућој школи егзегезе оличен је у капиталној расправи из правне методолологије (и цивилистике уопште) Ф. Женија – *Méthode d'interprétation et sources en droit privé positif* (1899), где се аутор, између осталог, залаже за слободу као метод судијског рада, попут представника школе слободног права у Немачкој (Канторович, Фиш итд.). Одговор нове доктрине на заостајање права у односу на друштвене промене у правнотеоријској области изражен је кроз теорију друштвеног права (Molnar, 1994: 57–65),[3] а на правнометодолошкој равни кроз принцип аналогије као манифестацију слободног и креативног

[1] Детаљније о животу и раду Ж. Спасојевића код: Божидар Марковић (Предговор у: Спасојевић, 1989: 1–2)

[2] У преводу Божидара Марковића, на српском језику појавила се 1996. године.

[3] Још једна линија развоја француске социологије права, на другачијим идејним темељима, испољава се у школи Е. Диркема. Детаљније код: Молнар, 1994: 57–65.

деловања судије коју је француско правосуђе обилато користило за новелисање Грађанског законика.

У краткој ретроспективи социјалне и интелектуалне атмосфере тадашњег француског друштва, нарочито у правној области, дотакли смо околности које су, чини се, у највећој могућој мери формирале идејни хоризонт младог Спасојевића. Као прво, несклад друштва и права, тако очигледан у тадашњем француском праву, несклад који је до крајњих граница заоштрио све могуће дилеме правне праксе и правне науке (канони тумачења, границе судијске слободе, принцип поделе власти, појам права, функција права итд.) готово је сигурно околност која је изнедрила његову идеју о еволуцији права кроз контрадикцију, тј. кроз сукоб друштва и права по дијалектичком принципу да се право мења пре свега под притиском промењених друштвених околности, а не по законима формалне логике, што је идеја која га је опсесивно заокупљала током читаве каријере. Ж. Спасојевић то каже, односно признаје у исповедном предговору својих необјављених рукописа: „Централна мисао ове расправе, која је изазвала потребу за разрађивањем и осталих за њу везаних питања, јесте да је право идејна творевина и да као такво еволуирајући пролази кроз контрадикцију.“ (Спасојевић, 1989: 18) Друго, постојање контрадикције између друштва и права чини по Спасојевићу, између осталог, и пут за проналажење и доказ постојања друштвеног права, које заговарају готово сви представници новог покрета у правној теорији, као и сви чланови комисије пред којом је бранио докторат, што је сигурно оставило дубок траг и на његовом раду.

Треће, капитално Женијево дело сигурно је структуром свог излагања и захваљујући свом одјеку утицало и на физиономију Спасојевићевог доктората. Наиме, претресање аналогије као метода тумачења и примене права било је поткрепљено обиљем примера из судске праксе, што је стандард који је поставио Жени у свом делу, које практично представља преглед целокупне судске праксе Француске у XIX веку. Четврто, аналогија се на неки начин наметнула као „природан“ избор теме доктората, с обзиром на то да је била главни метод еволуције позитивног цивилног права у Француској. Пето, везано за аналогију и шире, улогу суда у еволуцији права, Спасојевић прати тенденцију присутну код Женија и других представника напредне правне доктрине, да дискутује на тему судијске слободе и граница те слободе, што је обликовало његову верзију социолошког метода и функција тог метода, за коју ћемо касније утврдити да је врло оригинална.

Истакнимо на крају још чињеницу да је и Спасојевићева идеја о еволутивном развоју права кроз контрадикцију и сама еволуирала, што се јасно уочава када упоредимо ставове из његовог доктората и оне који су садржани у његовој заоставштини, што се делом види и из последњег

објављеног рада о Ж. Перићу. Све то, као врста искрене и дубоке самокритике, у једном строгом, рекли бисмо поперовском смислу (критеријум оповргавања), указује на интелектуалну зрелост и храброст аутора, што је последња тема која захтева да буде обрађена у кратким цртама у овом уводном одељку.

Посмртни рукопис Ж. Спасојевића броји око 2.200 ауторских страница текста који је био релативно систематизован и редигован, о чему сведочи и потпун предговор рада. Практично, рукопис је захтевао још једно читање, последњу селекцију и систематизацију тема, те формулисање наслова рада. Квантитет тог текста био је праћен и неспорним квалитетом – на пример, када упоредимо његове радове с радовима његових савременика који су му били пријатељи и делили гледишта о социолошкој теорији права (Ж. Перић, Ђ. Тасић). Напросто, Ж. Спасојевић је био од оних аутора који је имао шта да каже у науци, а његове на моменте револуционарне идеје и смела критика постојећих правних школа говоре и да му није недостајало интелектуалне храбрости. Међутим, њега су красиле, у пуном смислу те речи, поред осталог, научна скромност и опрез, две особине које спадају у идеал тип научника који полако нестаје са интелектуалне сцене, јер садашње академске генерације више него икада одликују управо супротне особине: нестрпљивост, врло често амбиције без покрића, лични маркетинг, незаинтересованост за деловање *pro bono* и промоција путем социјалне мреже која се брижљиво гради, брижљивије него идеје преко којих се пре свега треба доказивати у стручној јавности.

Прослава стогодишњице социолошке науке у Србији добар је повод да се научни опус Ж. Спасојевића отргне из заборава. Иако је његова докторска дисертација објављена на српском језику (1996), а његова теоријска схватања и пре тога (1989), овај аутор и даље је непознат нашој стручној јавности. Тако, на пример, у једном предговору за књигу Ђ. Тасића објављену 1992. године (Ђ. Тасић, *Расправе из филозофије и теорије права*), Р. Лукић, иначе савременик Ж. Спасојевића, у осврту на нашу предратну социологију права уопште не помиње овог аутора.

А. Молнар у свом заиста импресивном раду који обрађује историјат социологије права такође га не помиње, иако је његов рад објављен пет година након теорије права Ж. Спасојевића. Можда би његова врло строга оцена домета социологије права у Србији између два рата била блажа да је укључио у своју анализу радове Ж. Спасојевића (Молнар, 1994: 576–590). Колико нам је познато Ж. Спасојевића цитирају једино Р. Васић и К. Чавошки у свом уџбенику из предмета Увод у право (Васић, Чавошки, 1997: 247–251; Бован, 1995: 109). Осим тога, његови радови су уврштени у пригодну хрестоматију Д. Басте *Један век правне филозофије на Правном факултету у Београду, 1841–1941*. (Баста, 1991: 113–129).

2. Социологија права Живана Спасојевића

Полазећи од Б. Марковића, сигурно најбољег познаваоца опуса Ж. Спасојевића, недвосмислено произлази да је идеја о контрадикцији између друштва и права, односно животне стварности и позитивног поретка као механизма еволуције права, његова основна преокупација и највиши домет његове теорије права (Спасојевић, 1989: 2). Обузетост проблемом еволуције права последица је, између осталог, његовог активистичког приступа друштвеним проблемима и наглашеној улози коју придаје науци у њиховом решавању, нарочито правној науци у домену њене надлежности. Предговор самог Спасојевића, у једном исповедном тону, то у потпуности потврђује.

Међутим, сматрамо да идеју о контрадикцији, као и читаву његову социологију права, треба посматрати у ширем епистемолошком контексту, као последицу једног теоријског приступа које изражава дубоку свест и веру у сазнајне потенцијале социолошког становишта у проучавању права. Све то његовим идејама даје карактер заокругљене и у великој мери аутентичне теорије, којој логичка строгост у њеном конструисању даје додатну тежину и вредност. Дубља димензија његове теорије, наглашено социолошка у свим њеним аспектима, огледа се у антиметафизичком парадигматском моделу (принципи каузалности и еволуционизма као израз социјалног фактицитета), у социолошкој утемељености основне категорије (контрадикција, напетост између друштва и права као искуствени модел еволуције права), у социологизму теорије друштвеног права (фактичка, емпиријска утемељеност правног феномена), у доследној критици постојећих концепција о пореклу и развоју права са социолошког становишта (њихова основна мана, чак и напредних гледишта, лежи у томе што прецењују значај формалног аспекта права), у социолошком приступу позитивном праву (антистатуализам – превага фактичког, социјалног у односу на формални састојак права). Сматрамо да је овде реч о једном развијеном социолошком приступу, доследно и дубински спроведеном, што је заправо и највећа вредност теорије права Ж. Спасојевића, те да све појединачне проблеме које је захватио треба посматрати и вредновати полазећи од опште слике права коју је дао.

Чврста логичка структура његове социолошке теорије права огледа се пре свега у чињеници што на самом почетку рукописа Спасојевић спроводи аксиоматизацију свог теоријског приступа излагањем постулата права, односно конструисањем парадигматског модела истраживања. Тај модел чине принцип каузалности (позитивизам) и на њему заснован принцип еволуције, који су најдубљи темељ социјалног живота и основне парадигме научног погледа на свет (*ibid.*, 45). С обзиром на специфичности права као друштвене појаве у теоријске постулате анализе

права спада и нормативни принцип, стога што право „будући идеја, нема сопствене снаге да се наметне, те је потребно дати му тим практичним оквиром ону снагу која недостаје друштвеној каузалности да би дејствовала као закон природе“ (*ibid.*, 44).

Дискусију о делу Ж. Спасојевића започињемо са парадигматскога гледишта мање како бисмо истакли логичку чврстину његове теорије, већ пре свега ради поређења са ставовима његових савременика за које се сматра да су дали значајнији допринос развоју наше социологије права. Мислимо овде пре свега на Ђ. Тасића. Парадигматски модел Ж. Спасојевића, утемељен на принципима каузалности, еволуционизма и нормативизма, имајући у виду и његову разраду, може се мерити са ауторима који су на том плану дали велики допринос. Поменимо само начин на који то чини Ж. Карбоније, који практично у једној реченици утемељује социолошки приступ праву када каже да је право шире од правног правила (Карбоније, 1992: 128).

Ту је и пример Н. Висковића, који говори о примарном и секундарном критеријуму правности када се право посматра као искуствена појава и као јединство извесних друштвених односа, друштвених вредности којима се ти односи оцењују, и друштвених норми којима се ти односи присилно уређују (Висковић, 1981: 47–50). За разлику од њих и Ж. Спасојевића, Ђ. Тасић, један од утемељивача наше социологије права, у свом покушају одређења ове науке не успева да је заснује парадигматски, већ само феноменолошки и релацијски, када каже да „социологија права има за предмет испитивање права према његовом пореклу и функционисању, посматрајући га у његовим односима с другим друштвеним чиниоцима“ (Тасић, 1992: 13).

Дедуктивно развијање својих постулата Спасојевић спроводи на равни проблематике појма права и еволуције права, при чему се из појма права изводи одговарајући модел еволуције права, с обзиром на то да „каузалност представља узрок и подлогу еволуције“ (Спасојевић, 1989: 47).

Када је реч о проблематици појма права, долазимо до једне дилеме. Наиме, Б. Марковић сматра да, полазећи од принципа каузалитета, Спасојевић тврди постојање једног објективног права и ван позитивног поретка, тј. гради одговарајућу теорију друштвеног права. Изјаве самог Спасојевића дају му за право – на пример, када на самом почетку рукописа каже: „И кад је поредак у застоју или се примењује правило које не одговара средини, а нађе се пут да се васпостави истинско право, зашто би ово било дефектно? Њему недостаје особина да није изишло из поретка, док праву из поретка недостаје квалитет права. По чему би онда право била позитивна норма, а не оно што одговара стварности.“ (*ibid.*, 18) У истом тону је и став да се услед факта еволуције мора признати и постојање једног права ван позитивног текста, и слично (*ibid.*, 36, 37 итд).

Чињеница да се Спасојевић инспирисао француском правном доктрином, која је сва била у духу теорије друштвеног права, да су његови ментори били заговорници те идеје, додатно нас учвршћују у уверењу, бар се тако чини, како и он у својим радовима заступа теорију друштвеног права. Међутим, да ли је баш тако? Да ли можда његов рукопис, у делу где објашњава суштину права (идејност и нормативност права), али и касније, када говори о финалистичком и каузалном плану, дозвољава и једну другачију интерпретацију и још драгоценији допринос социолошкој теорији права. Наиме, питање је да ли Спасојевић у свом делу развија теорију друштвеног права или говори о праву као друштвеној појави (укључивање друштвене димензије у појам права, као, на пример, у случају интегралних теорија права), односно да ли говори о плурализму правних поредака или о сложеној структури правног феномена. У овом другом случају његова теорија добила би сасвим другу димензију и много већу тежину с обзиром да теорија друштвеног права, ма колико узела маха у једном тренутку (додуше, пре свега у француској теорији права), ипак представља слепу улицу социологије права.

Неки посредни докази у прилог изложене тврдње скривају се у чињеници да теорија друштвеног права увек говори о плурализму правних поредака и плурализму субјеката стварања права (Гурвич, 1997: 185–212; Erlich, 1975: 160, 161–163, 486–506; Тасић, 1933: 38–45, 51–52), о чему се Спасојевић не изјашњава ни у назнакама. Осим тога, теоретичари друштвеног права не доводе у питање постојање државног права нити га релативизују на било који начин, већ само истичу да поред државног постоји и друштвено право које стварају поједине друштвене групе. Спасојевић поступа управо супротно када говори о позитивном праву као техничком састојку права.

Наравно, у изложеном правцу има много важнијих непосредних доказа који указују да се овде тематизује проблематика појма права на начин развијене социолошке анализе, која, на пример, одликује интегралне теорије права, где синтетички потенцијали социолошког становишта највише долазе до изражаја. Заправо, може се закључити, поготово када пратимо на који начин Спасојевић развија своју идеју о еволуцији права кроз контрадикцију, да његове изјаве о друштвеном праву представљају само метафору, у неким случајевима оне су последица економије изражавања или утицаја терминологије теорија друштвеног права, чији је дискурс у његово време био доминантан у критици нормативизма, али да он не заступа теорију друштвеног права, већ развија идеје једне модерне и развијене интегралне теорије права.

Већ од тренутка када излаже своје схватање структуре права и када говори о постулатима права, он учвршћује терминологију у правцу који смо истакли. Сада се истиче како је идеја права друштвено условљена и

како је чине фактички (друштвена каузалност) и нематеријални елементи – вредности (Спасојевић, 1989: 39). Одмах након тога, када конструише парадигматски модел истраживања, каже се како право не можемо да захватимо само на темељу постулата каузалности и еволуције, већ да у анализу морамо укључити и нормативни принцип с обзиром да позитивни поредак омогућава да се право као факт и идеја реализује у друштвеним односима (*ibid*., 39–40, 44).

Спасојевић заправо говори да правни феномен има сложену структуру, коју чине један суштински и један технички састојак. Суштински састојак је идеја права која је друштвено условљена и која правној појави даје фактичко-аксиолошку природу. Позитивни поредак чини технички аспект права, који омогућава да се право реализује у стварности кроз људска понашања и који праву даје нормативну природу. И ево нас на терену једне синтетичке перспективе, коју на пример, на нашим просторима, проналазимо у сличном облику код Н. Висковића, који тек осамдесетих година XX века, скоро пет деценија после Спасојевића, развија своју верзију интегралне теорије права (Висковић, 1981: 46). С обзиром на то да се право третира као најдубљи слој друштвености, као начин самореализације и самопотврђивања човека као бића посебне врсте, можемо чак рећи да је могућа и антрополошка интерпретација његове теорије појма права, на пример у правцу К. Оливекроне (Oliwecrona), који говори о филогенетској основи права: „Коначно, изгледа неопходно да се претпостави како је *Homo sapiens*-у својствено да ствара право, да слуша право и намеће правила.“ (Oliwecrona, 1971: 270)

У сваком случају, изложени ставови говоре у прилог томе да Спасојевић тематизује проблематику појма, тј. структуре права, и то у правцу изградње једне интегралне теорије права, која је последња реч социологије права у односу на ово питање, а не теорију друштвеног права. Треба нарочито напоменути да је он свестан авангардности идеја које заступа и зато врло пажљиво гради своју теорију, уз доста понављања, где изричито указује на сложену структуру права и дијалектику суштинског и техничког састојка права. Тако, на пример, синтетички приступ, односно јединство правног феномена огледа се у начину успостављања односа између финалистичког плана који изражава позитиван поредак и каузалног плана који изражава суштину права (Спасојевић, 1989: 44, 48, 60, 63 итд).

У том правцу иде и приступ где се ове две димензије правног феномена третирају као статички и динамички аспект права (*Ibid*., 49). Даље, када се каузални и финалистички план посматрају кроз однос узрока и последице (*Ibid*., 62), а овај приступ недвосмислено долази до изражаја у серији изјава где Спасојевић изричито истиче како та два плана (финалистички и каузални) „у ствари, постоје и делују једновремено и

тек заједно узети изражавају правни феномен у целости“ (*Ibid.*, 64–65). Најзад, и у контексту изложеног, његово помињање објективног права не треба тумачити у смислу друштвеног права, већ представља начин на који Спасојевић изражава однос између каузалног и финалистичког плана, односно приоритет фактичко-аксиолошког према формалном аспекту права (*Ibid.*, 60).

Иначе, антиетатистичка усмереност је битна особеност свих социолошких теорија права. Антиетатизам се испољава у широкој лепези гледишта, која се крећу од оних која потпуно негирају нормативну димензију права, попут америчког правног реализма, до оних која имају избалансиран приступ овој проблематици, где се формални аспект права третира равноправно са његовом фактичком и аксиолошком страном, као у случају интегралних теорија права. Међу свим овим гледиштима има и оних која не негирају позитивни поредак али ипак превагу дају ненормативним елементима права. У ову последњу групу спада и гледиште Ж. Спасојевића.

Иако истиче јединство каузалног и финалистичког плана, који тек у заједници изражавају правни феномен у целини, он непрестано истиче превагу каузалног, тј. суштинског аспекта правног феномена, који се испољава кроз каузалност и идејност права (фактичко-аксиолошки састојак права). У том правцу парадигматична је следећа изјава: „Право је тако, с једне стране, идеја као продукт друштвене каузалности, а с друге, обавезно правило понашања заогрнуто државним поретком, услед чега садржи еволутиван и статички моменат као два опречна елемента. При томе је суштина и језгро феномена идеја, док су позитивно право и држава само техничко средство и практичан механизам, тј. вештачке творевине у сврху остварења идеје о праву.“ (*Ibid.*, 40)

На исту тему цитирамо још два места: „Кад се, дакле, ставимо на теоријски и научни терен, финализам и каузалност добијају сасвим друкчије значење. Каузалност постаје главни елемент, а финализам, као њена неопходна допуна, споредан, јер је друштво извор и основица праву, а држава његов практични додатак и спољашњи израз“ (*Ibid.*, 72); и следеће: „Ми с теоријског гледишта не можемо у позитивном поретку гледати суштину правног феномена, јер је та суштина на другој страни, у друштвеној идеји о праву, и у крајњој линији има већу снагу од поретка као практичног механизма“ (*Ibid.*, 107)

Треба напоменути да је у својој докторској дисертацији Спасојевић засновао једно још радикалније антиетатистичко гледиште, које га приближава америчком правном реализму. Он инсистира на фактичком и аксиолошком аспекту права и каже да формална димензија права уопште није релевантна за процес тумачења права и несметано функционисање правног поретка (Спасојевић, 1996: 118–119, 125–130). На овај начин

се нормативни аспект права третира у америчком правном реализму, који право своди на понашање званичника (Llewellyn, 1962: 16, 21). Међутим, Спасојевић је у каснијем рукопису избалансирао своја гледишта у правцу који је изложен.

Све у свему, чини се да после изложене аргументације не остаје простора да се теорија Ж. Спасојевића посматра као теорија друштвеног права, већ као теорија појма права, која представља доследну примену социолошког становишта и достиже домете једне синтетичке, односно интегралне теорије права у репрезентативном издању.

Секундарни значај позитивног поретка у Спасојевићевој теорији последица је функција коју тај поредак врши. Опет, посматрање позитивног поретка са становишта његових функција доводи нас до још једног битног питања Спасојевићеве теорије, а то је питање еволуције права. Када је реч о функцијама позитивног поретка, оне су израз потребе да се право реализује у друштвеним односима с обзиром на то да „друштвена каузалност и идеја права као њен плод нису у стању да се саме испоље и наметну, до њиховог остварења може доћи само помоћу норме и државе“ (Спасојевић, 1989: 63). Овако постављен однос између каузалног и финалистичког плана, тј. фактичко-аксиолошког и формалног састојка права, одређује начин еволуције права која се одвија као еволуција кроз контрадикцију.

Осим тога, идеја о еволуцији права кроз контрадикцију односно кроз сукоб друштва и права, сама по себи је пример развијеног социолошког приступа у анализи права и пример интелектуалне авангардности, јер оновремена правна теорија тек почиње да се суочава са чињеницом да друштво постоји независно од права и да не постоји хомеостатички механизам који друштво наново враћа у стање адекватно његовом властитом правном поретку. Идеја о некореспондентности друштва и права излаже се у једном разрађеном и сугестивном облику који тој контрадикцији даје карактер далекосежне и дубинске антиномије.

Парадигму контрадикције Спасојевић излаже већ на првој страници свог рукописа, што указује на његову убеђеност у њен значај и хеуристичке потенцијале унутар проблематике еволуције права. Он истиче како држава и њен механизам никада не успевају да држе корак са животом, што се нарочито испољава у модерном добу, где се „парламентарна машина показала сувише спором и није успевала да прати укорак живот, који је, међутим, почео тећи све бржим темпом. Законодавно тело, заузето политичким питањима, није стизало да на време донесе ни најпотребније реформе, те се застарело законодавство у многим областима показивало као непотпуно и несавремено.“ (*Ibid*., 21)

Кроз изложене и сличне наводе Спасојевић заправо говори о сукобу између друштва и права као иницијалној каписли процеса еволуције

права, који добија облик контрадикције, тј. противречности између каузалног плана, који изражава друштвену динамику, и финалистичког плана, који оличава друштвену статику, и то тако што идеја права (право у својој суштини) по логици друштвене каузалности еволуира непрестано, а позитивни поредак се мења само повремено (*Ibid.*, 45). У крајњој линији, еволуција се одвија путем контрадикције „која се појављује између старе норме из поретка и нове норме произишле из еволуције" (*Ibid.*, 50).

Наравно, и модел еволуције права кроз контрадикцију, као сукоб старог и новог права, статике и динамике, стабилности и промене није велика новина у теорији друштвеног развоја, па и развоја права. Међутим, и овде је потребно бацити поглед дубље испод површине, где се крију драгоценији и научно релевантнији слојеви теоријског расуђивања. Питање које отвара шире видике у сагле́дању теорије еволуције права Ж. Спасојевића врло је једноставно и односи се на начин решавања контрадикције између каузалног и финалистичког плана.

Он каже да је у добро организованим и напредним срединама редован начин решавања те контрадикције путем делатности законодавства (*Ibid.*, 50, 87). Међутим, због спорости и гломазности државног апарата и динамике друштва, која је увек корак испред у том правцу, ново право много брже продире кроз нередовне и споредне канале, најчешће путем јуриспруденције, тј. делатношћу судије. И на први поглед, долазимо до питања судијске слободе као метода судијског рада за коју се залаже и са̂м Спасојевић. Међутим, да ли је тако? Он изричито каже како интерпретација није у стању да реши проблем еволуције права, јер је она само једна вештина чија је функција ограничена с обзиром да делује из позитивног поретка (*Ibid.*, 81–85), што значи да ма колико „хвалили активност судије, не смемо прокламовати његову слободу" (*Ibid.*, 88).

Заправо, Спасојевић се залаже за већу слободу судије него што је признају законски позитивизам и механичка јуриспруденција, али се одмах потом пита и где су границе те слободе – односно, држи да је неумесно изводити закључак о „неограниченој слободи судије, јер би то било у противности с његовим положајем у поретку и обавезом коју је примио на себе" (*Ibid.*, 97).

Према томе, имајући у виду да су могућности државе и јуриспруденције у еволуцији права из разних разлога ограничене, поставља се питање у којем правцу потражити помоћ за решавање контрадикције. Ж. Спасојевић је проналази у науци, јер сматра да позитивни поредак не може обухватити феномен у целини, а еволуција сама по себи нарушава стабилност поретка, док наука, међутим, „треба да обухвати целу реалност права у хомогеном оквиру, те не може да одбаци ни позитивни поредак нити еволуцију с каузалношћу као њеним узроком и контрадикци-

јом као њеном последицом“ (*Ibid.*, 47). На овај начин он се залаже за једно модерно схватање науке која је ангажована дисциплина, индикативна али и нормативна, за схватање науке која пред себе равноправно поставља и теоријске и практичне циљеве. Изложено виђење науке још јасније избија из изјаве где се каже како улога науке није да иде за поретком и да га тумачи, него да иде испред њега, да објасни шта је право и да каже какви треба да буду држава и поредак како би се право остваривало (*Ibid.*, 110).

За Ж. Спасојевића је социологија та наука која захваљујући свом методу, односно синтетичком саглéдању стварности, може да се ухвати у коштац са каузалном и еволутивном природом права и да на основу тога пројектује и по потреби усавршава модел позитивног поретка који ће изразити динамичку природу правног феномена и омогућити несметану еволуцију права (*Ibid.*, 101, 104, 110–111).

Значајна улога која се приписује науци у процесу несметаног развоја и функционисања правног поретка има донекле утопијски призвук, нарочито залагање за један потпарламент као стручно тело у оквиру парламента које познаје правни систем и правну материју, које се у раду руководи општим интересом, а не вољом већине или појединих класа: „То би био један објективан форум изван политичких странака који води рачуна о интересима мањина и сузбија претераности, нека врста римског понтифа, претор уздигнут на виши степен, у чијој делатности би долазила до израза општа друштвена каузалност.“ (*Ibid.*, 110)

Међутим, посматрано на академској равни, много је значајније залагање овог нашег знаменитог правног теоретичара за примену социологије права на практичној равни, где ова треба да помогне практичној делатности примене права (*Ibid.*, 102). Овим долазимо до питања улоге социолошког метода у изрицању правде, у процесу правног расуђивања, где наново откривамо авангардност ставова Ж. Спасојевићева, не само у тренутку њиховог настанка него и дан-данас. Практично, може се рећи да је попут Х. Канторовича у немачкој теорији права, отприлике у исто време, поставио темеље једне аутентичне социолошкоправне херменеутике, односно спровео доследну и свеобухватну социологизацију правне методологије.

3. Социолошкоправна херменеутика Живана Спасојевића

Докторска дисертација Ж. Спасојевића, на темељу које је развио своју теорију права, припада области јуристичке херменеутике. Та дисертација је и поучан пример о томе колико су правнохерменеутичка питања инспиративна, али и нужна за шира теоријска разматрања у правној

науци. У нашим условима овај рад је драгоцен и самом чињеницом да радова из области правне херменеутике има врло мало.[4]

Теме које Спасојевић разматра у својој дисертацији о аналогији умногоме превазилазе њен наслов и првобитну идеју аутора. Још важније, перспектива из које се обрађују ова питања, револуционарност његових закључака и, нарочито, антиципација најзначајнијих тенденција у модерној правној херменеутици, по нама, сврставају Ж. Спасојевића у родоначелника и можда највеће име ове дисциплине код нас. Поред аналогије као основног задатка доктората, теме које се обрађују су положај судије у изрицању правде (природа правног расуђивања), афирмација објективно-телеолошког метода и релативизација осталих канона тумачења права. Високи домети предузетих истраживања и њихова теоријска заокругљеност последица су дубинске и доследне примене социолошке перспективе у обради поменутих питања.

Када је у питању аналогија, она је била логичан избор теме, имајући у виду околности када је настала, односно време индустријских револуција, тектонских социјалних промена и великог несклада између новог индустријског друштва и старог законодавства, заправо један велики и генерални правни вакуум, где је аналогија постала најважнији канон тумачења и примене права, односно кључни метод попуњавања правних празнина. У области примене права аналогија се одређује као примена опште правне норме предвиђене за један случај на неки други случај који није обухваћен том нормом, полазећи од њихове сличности у битним карактеристикама.

Ово одређење се изводи из уобичајеног става у логици да је аналогија закључивање од посебног ка посебном када од сличности два случаја у неким својствима закључујемо о њиховој сличности у неким другим својствима (Петровић, 1998: 102). Међутим, прецизније посматрано, можемо казати да је аналогија случај закључивања по вероватноћи, које зависи од узимања подесних узорака (Koen i Nejgel, 1982: 300). Овим приступом долазимо до питања о природи и поузданости аналогије. Обично се сматра да она има мешовиту, дедуктивно-индуктивну природу (Лукић, 1961: 152), а једногласно се истиче непоузданост закључивања по аналогији (Шешић, 1974: 258; Петровић, 1998: 102).

У односу на оба изложена питања Ж. Спасојевић има аутентичан став. При том, његове идеје га приближавају покрету слободног права (Х. Канторович, Е. Фуш, Е. Ерлих), који је дао разорну критику законског позитивизма и традиционалне правне логике. С обзиром да програм школе слободног права практично (тек) данас добија пуну афирма-

[4] Осим обраде ове проблематике у уџбеницима из ове области (Увод у право – тумачење права), можемо у том правцу поменути само радове Д. Басте и Ј. Хасанбеговић.

цију и сатисфакцију (нарочито у погледу значаја објективно-телеолошког метода тумачења), разумљива је висока оцена правнохерменеутичких идеја Ж. Спасојевића, које у највећој могућој мери кореспондирају са онима припадника слободноправног покрета.

У погледу природе аналогије Спасојевић, попут Канторовича, полазећи од њене мешовите логичке природе (дедуктивно-индуктивне – Спасојевић, 1996: 98–99), ипак закључује да она у крајњој линији није формалнологички поступак, јер се сличност пре свега тражи на равни мале премисе, у погледу чињеничног стања, на основу чега трагамо за интересом који треба остварити (*Ibid*., 100, 102, 105, 113). Ово је у складу са жестоком критиком аналогије коју је изрекао Х. Канторович тврдећи да неку конструкцију формирану аналогијом не прихватамо зато што је најлогичнија, него отуда што се њоме могу реализовати одговарајући циљеви (Канторович, 2006: 20–21, 84).

Када је реч о поузданости аналогије као метода тумачења и примене права, позваћемо се на речи Ж. Спасојевића које плене својим стилом и оштроумношћу када каже да, пошто утврдимо нужност употребе аналогије, „исто тако треба признати да у мери у којој се ситуација разликује својом оригиналношћу, исто толико расте и размак између општих идеја на које смо навикли и случаја који се појавио; услед тога, сличност која се употребљава као ослонац задаје нам све више и више брига. Што се практични случај непредвиђен законом више везује за друштвени живот, аналогија има утолико мање снаге. Ти случајеви су толико важни да је аналогија веома далеко од тога да нам пружи објективан критеријум.“ (Спасојевић, 1996: 105)

Полазећи од овог приступа, Спасојевић непрестано истиче једну димензију субјективног процењивања, произвољности, односно мањак објективности која је уграђена у темеље аналогије (*Ibid*., 105, 107, 114). Тиме долазимо до питања како се ова субјективност испољава у примени права и како је отклонити или бар сузбити у мери у којој је то могуће ради несметаног функционисања правног поретка.

Субјективност односно стваралаштво које прати процес изрицања правде, због чега правно расуђивање није само *techne* (вештина) већ и *phronesis* (практична разборитост), у правној херменеутици се испољава кроз питање о слободи као методу јуристичког рада и кроз питање о томе како ограничити ту слободу која се иначе мора признати судији (Hassemer, 1/2008: 3, 5; Ruthers, 3/2009: 274, 278, итд).[5]

[5] Питање о судијској слободи заправо говори о херменеутичкој позицији судије, с једне стране, и о природи јуристичког закључка, с друге стране. На пример, заговорници неограничене судијске слободе сматрају да је везаност законом само један мит и тежиште херменеутичког процеса пребацују на судију. На тај начин се заступа и гледиште о

У том правцу Спасојевић стоји на становишту које још више изражава блискост са слободноправним покретом. Суштина тог становишта је у истицању значаја објективно-телеолошког метода и његовом третирању као социолошког метода (Лукић, 1989: 120–124).[6] На овај начин се брани став да је формулисање мале премисе (премисе чињеничног стања) кључни момент процеса примене права, који одређује и природу јуристичког закључка и природу објективно-телеолошког метода, а у крајњој линији заступа се став да је социолошки метод, тј. поступак социолошке анализе брана субјективности, односно гарант колике-толике објективности у извођењу јуристичког закључка.

Анализирајући предности и недостатке аналогије, Спасојевић изричито каже како је тај објективни метод на којем треба засновати анализу ванзаконских извора одлучивања – социолошки метод (Спасојевић, 1996: 117). Исто тако, он изричито каже да је решавање чињеничних питања (формулисање мале премисе) кључни сегмент доношења судске одлуке (*Ibid*., 118–119; Koch, Ruesman, 1982: 271–345; Upmeier, 2004: 124–133; Jensen, 1957: 26–28).[7] На крају, идеју о значају социолошког метода за примену права у правцу поузданости закључивања он изражава и дефиницијом објективно-телеолошког метода у потпуно савременом смислу – на пример, као код Ф. Бидлинског (Bidlinski), где се овај канон дефинише као оцењивање норме у контексту садашњих односа – Спасојевић: посматрање текста усред садашњих чињеница (Спасојевић, 1996: 120; Bidlinski, 2011: 32).

Као што смо утврдили, готово на исти начин и истом логиком извођења закључака ову тематику обрађује Х. Канторович када каже да трагање за сврхама у праву мора бити засновано на чињеницама социјалног живота (Канторович, 2006: 85), или када истиче значај објективно-телеолошког метода, који почива на социолошкој обради чињеница (*Ibid*., 84–85, 93 итд).

На крају, потребно је истаћи да Ж. Спасојевић увиђа свеукупну ограниченост свих канона тумачења права. Он наступа са становишта херменеутичког опреза, што је одлика изразите херменеутичке зрелости

волунтаристичкој природи правног закључка (судија као уметник – виртуозни пијаниста) те хипостазира објективно-телеолошки канон тумачења. На пример: Hassemer, 1/2008: 3, 5. Супротно код: Ruthers, 3/2009: 274, 278 итд.

[6] Код нас о улози социолошког метода у примени права говори Р. Лукић, али у његовој концепцији социолошки метод је помоћни метод у склопу телеолошког метода, док је код Спасојевића и Канторовича социолошки метод језгро објективно-телеолошког метода. Видети: (Лукић, 1989: 120–124).

[7] *Ibid*., 118–119. О значају премисе чињеничког стања за разумевање природе правног расуђивања код: Koch, Ruesman, 1982: 271–345; Upmeier, 2004: 124–133; Jensen, 1957: 26–28).

и дубине која је одликовала све велике припаднике теорије тумачења (Schleiermacher, 1977: 81, 92, 328; Гронден, 2010: 146).[8] Његов херменеутички скептицизам и релативизам испољавају се у облику нарочито карактеристичном за скандинавски правни реализам. Он, попут А. Роса (Ros), указује да „судија, кад не нађе у закону решење које задовољава право, излази из тог круга, најчешће путем аналогије, да би на крају и негирао закон, старајући се при томе, наравно, да своје решење увек покрије постојећим текстом, да га заодене у законско руво“ (Спасојевић, 1989: 87).

Релативизацију канона тумачења А. Рос врши на готово идентичан начин када каже: „Све оно што сâм судија сматра исправним, он љубазно приписује стварној или хипотетичкој вољи законодавца.“ (Ros, 1996: 175) Рос такође говори како канони тумачења имају пре свега функцију оправдавајуће фасаде, која се често разликује од онога што је судију стварно навело да одлучи у једном или другом правцу (*Ibid*., 178). Све то коначно значи да је трагање за правим значењем као циљем тумачења, на чему инсистира Р. Лукић, једна метафизика неизрецивог. Сви канони тумачења имају заправо за циљ, с обзиром на проблем слободе судијског рада, да поставе границе слободи судије у изрицању правде – и ништа више (*Ibid*., 180; Спасојевић, 1989: 96–100).

4. Закључак

Склоност ка општим питањима испољава се код Ж. Спасојевића у његовој авангардности и модерности, како на равни теорије права – у правцу заснивања једне интегралне теорије права – тако и на равни правне херменеутике – у правцу заснивања једне социолошкоправне херменеутике. Даље, он је више него било који од представника наше правне науке увидео епистемолошке потенцијале социолошког становишта, и не само то, него и на одговарајући начин применио основне принципе социолошког метода у третирању тема које су га заокупљале. Склоност ка релативицизацији додатно истиче дубину његове мисли и контемплативну сазданост аутора, која је долазила до изражаја и у његовом свакодневном животу. Еволуција његових ставова која је уочљива када се упореде докторска дисертација и постхумно објављени рукопис његове теорије права, нарочито у погледу финалистичког плана (позитивни поредак), који је заузео одговарајуће место у његовој слици права (без екстрема о сувишности позитивног поретка), указује на способност самокритике, што је битна особина која одликује правог интелектуалца. Наравно, читав његов интелектуални склоп употпуњава наглашена

[8] На пример, Шлајермахера (универзализовање неспоразума) и Хајдегера (могућност самонеспоразума): Schleiermacher, 1977: 81, 92, 328. О Хајдегеру у овом смислу видети код: Гронден, 2010, 146.

аутентичност и изванредни стил писања, што га, свеукупно, поставља на високо место у нашој социологији права и, уопште, правној науци.

Ипак, треба указати и на извесне недоречености његовог опуса. Прво, у његовим радовима има доста понављања. Можда би се ова замерка могла пре упутити редактору његових дела Б. Марковићу, јер текст који је пред јавност изашао постхумно ипак није био готов за објављивање. Међутим, склоност ка понављањима заступљена је у великој мери и у докторској дисертацији. Осим тога, чињеница да је тако пажљив редактор отклонио тек нешто више од стотинак страница из рукописа који има око 2.200 страница такође указује на ову особину.

Осим тога, у изношењу кључних ставова код њега је видна извесна колебљивост која није била израз само његовог васпитања и грађанске скромности већ и самостална карактерна особина. Зато је највећим делом тачан лаконски закључак Ф. Женија у погледу идеја Ж. Спасојевића када каже да је то критички рад са неизвесним закључцима.

Најзад, његово залагање за социолошки метод испуњено је већим бројем општих места, што указује да је требало пронићи дубље у природу социолошке перспективе. Додуше, ваља признати да у његово време социологија још није била афирмисана наука, а и иначе ову науку није једноставно одредити, поготово када је посматрамо кроз њен однос са другим друштвеним наукама.

На самом крају треба истаћи велики допринос и одати још већу захвалност Божидару С. Марковићу што је истргао из заборава рад Ж. Спасојевића, за који сматрамо да је прави интелектуални бисер наше социологије права. Његов превод доктората Ж. Спасојевића и редакција изузетно обимног рукописа, уз одговарајуће стручне коментаре, такође заслужују посебно место у нашој интелектуалној баштини.

Литература

Баста, Д. (1991), *Преображаји идеје права*, Београд.
Бидлински, Ф. (2011), *Правна методологија*, Подгорица.
Бован, С. (1995), *Интегративне могућности социолошког метода у одређењу појма права*, Београд.
Erlich, E. (1975), *Fundamental Principles of the Sociology of Law*, New York.
Geny, F. (1914–1924), *Science et Technique en droit privé positif: nouvelle contribution à la critique de la méthode juridique I*, Paris.
Гронден, Ж. (2010), *Увод у филозофску херменеутику*, Нови Сад.
Гурвич, Ж. (1997), *Социологија права*, Подгорица.
Hassemer, W. (1/2008), „Juristische Methodenlehre und richterliche Pragmatik“, *Rechtstheorie*.
Jensen, O. C. (1957), *The Nature of the Legal Argument*, Oxford.
Канторович, Х. (2006), *Борба за правну науку*, Београд.

Карбоније, Ж. (1992), *Правна социологија*, Нови Сад.
Koch, H., Ruesman, H. (1982), *Juristische Begründunglehre*, München.
Koen, M., E. Nejgel (1982), *Увод у логику и научни метод*, Београд.
Llewellyn, K. N. (1962), „A Realistic Jurisprudence: The Next Step“, *Jurisprudence: Realism in Theory and Practice*, Chicago.
Лукић, Р. (1961), *Тумачење права*, Београд.
Лукић, Р. (1989), *Методологија права*, Београд.
Марковић, Б., Предговор, у: Живан Спасојевић (1989), *Нацрт једне опште теорије права*, Београд.
Молнар, А. (1994), *Друштво и право* I–II, Нови Сад.
Oliwecrona, K. (1971), *Law as Fact*, London.
Петровић, Г. (1998), *Логика*, Нови Сад – Београд.
Рос, А. (1996), *Право и правда*, Подгорица.
Ruthers, B. (3/2009), „Methodenfragen als Verfassungsfragen“, *Rechtstheorie*.
Schleiermacher, F. D. E. (1977) *Hermeneutik und Kritik* (Hrsg. M. Frank), Frankfurt am Main.
Спасојевић, Ж. (1996), *Аналогија и тумачење*. Прилог проучавању метода у приватном праву, Београд.
Спасојевић, Ж. (1989), *Нацрт једне опште теорије права*, Београд.
Шешић, Б. (1974), *Основи логике*, Београд.
Тасић, Ђ. (1933), *Увод у правне науке* (Енциклопедија права), Београд.
Тасић, Ђ. (1992), *Расправе из филозофије и теорије права*, Београд.
Upmeier, A. (2004), „Der Sachverhalt im Juristischen Streit“, *Der Juristische Streit. Recht zwischen Rhetorik, Argumentation und Dogmatik* (Hrsg. G. Kreuzbauer, S. Augeneder), Stuttgart.
Васић, Р., Чавошки, К. (1997), *Увод у право*, Београд.
Висковић, Н. (1981), *Појам права*, Сплит.

Saša B. Bovan
University of Belgrade
Faculty of Law

Summary

THE SOCIOLOGICAL THEORY OF LAW OF ŽIVAN SPASOJEVIĆ

The paper discusses legal-theoretical and legal-methodological conceptions of Živan Spasojević, professor of the Faculty of Law in Belgrade between the two world wars, the former Dean of this Faculty and a significant figure of the intellectual and public life of the country of that time. The inclination of Ž. Stanojević towards general issues, his deep belief in epistemological potential of sociology and consistent application of the sociological approach in treating these questions comes to focus on the legal-theoretical plain in the form of constructing a developed integral theory of law, and on the legal-hermeneutical plain in the direction of sociologization of the problem of juristic conclusion and the canons of objective-teleological interpretation.

Key words: Ž. Spasojević, Sociology of law, Sociological theory od law, Sociological legal hermeneutics

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 1, стр. 297–313
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Божо Милошевић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет – Одсек за социологију
bozo_mil@yahoo.com

УДК: 316.334.64(497.11)
Оригинални научни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

СОЦИОЛОГИЈА СЕЉАЧКОГ ДРУШТВА СРЕТЕНА ВУКОСАВЉЕВИЋА: ЗНАЧАЈ ПРИМАРНОГ ИСКУСТВА ЗА РАЗУМЕВАЊЕ СЕЛА И СЕЉАКА[1]

У раду се образлаже значај Сретена Вукосављевића за заснивање социологије села код Срба, као и његов допринос социолошком разумевању специфичности „сељачког друштва". С обзиром на то да је реч о социологу који је прикупио и анализирао обимну искуствену грађу о српском селу, у раду се образлаже актуелност Вукосављевићевог специфичног приступа прикупљању научних података о селу и њиховом ваљаном теоријском систематизовању.

Такво усмерење анализе у овом раду треба да покаже како се Вукосављевићев допринос српској социологији не састоји само у обимној грађи коју је прикупио о српском (и јужнословенском) селу, него и у врло умешном коришћењу властитог примарног искуства (завичаја) за развијање једне плодоносне сазнајно-теоријске визије која му је помогла да социолошки разуме село и сељаштво (у друштвено-историјским условима када се српска социологија налазила у елементарној фази заснивања и професионалне препознатљивости у друштву). Отуда се у раду посебно наглашава да примарно искустао завичаја може да има знатно већи значај у (методолошком) приступу и изградњи почетне замисли (визије), у оквиру које се анализира и објашњава неки друштени процес, ако се то односи на проблем друштвеног живота људи у насељима, посебно у селу, него ако се то односи на неке друге научне (социолошке) проблеме. И други социолози у Европи и свету, а у новије време и код нас, проучавали су и проучавају село, али нигде није тако дошло до изражаја примарно искуство завичаја у осмишљавању социолошке грађе као што је то код Вукосављевића.

Кључне речи: *Сретен Вукосављевић, социологија села, методологија, примарно искуство, српски интелектуалци*

[1] Овај прилог је урађен у оквиру научноистраживачких пројеката Министарства за науку Републике Србије, за период 2011–14: *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (бр. 179074) и *Промене у друштвеној структури и покретљивости као чиниоци европских интеграција Републике Србије, са посебним освртом на АП Војводину* (179053).

Сазнајни допринос Сретена Вукосављевића српској социологији села анализирали су многи српски социолози у другој половини 20. века. Намера овог прилога није да се (још једном) тематизује целокупни стваралачки опус овог научника, него да се у том опусу идентификује извор његове (примарне) стваралачке замисли (визије) и да се образложи значај примарног искуства за социолошко разумвање друштвених појава и процеса, посебно оних који су карактеристични за „сељачка друштва". Отуда се, у анализи која следи, указује на три вида искуствене заснованости (примарности), која „баштини" Вукосављевићеву мисао о селу и сељаку.

Прво се образлаже зашто је Сретен Вукосављевић (и његова социологија „сељачког друштва") значајан искуствени основ већине српских социолога (посебно оних који се баве проучавањем села). Затим се образлаже зашто је примарно искуство села, које садржи Вукосављевићев стваралачки опус, значајно за социолошко разумевање „сељачког друштва". На крају се анализира зашто је примарно искуство сељака (посебно сељака Вукосављевићевог завичаја) значајно за одрживост живота у селу и за разумевање Вукосављевићеве изворне искуствене евиденције о „сељачком друштву", као и за развијање његове основне теоријске визије тог (пре свега српског) друштва.

Препознатљивост Вукосављевићеве мисли у српској социологији: примарни сазнајни основи српских социолога о селу и сељаштву

Препознатљивост Сретена Вукосављевића (Пријепоље, 1881 – Ровињ, 1960) није спорна у српској (и већим делом у бившој југословенској) социологији. Могло би се рећи да се од (поновног) институционализовања српске (и бивше југословенске) социологије, посебно од краја 60-их година 20. века, Вукосављевићево име све чешће помиње када се пише и говори о селу и сељаштву. Велики удео у ширењу увида у Вукосављевићев допринос социологији села, после његове смрти, припада социолозима Цветку Костићу и Радомиру Лукићу, који су (као универзитетски наставници) „унели" његову социолошку визију у примарно сазнајно искуство већине српских социолога. Уз њихово залагање и лични утицај у научној заједници, први пут у српској социологији, покренуто је (и) одржавање посебног симпозијума који је посвећен овом научнику.

Тај симпозијум – под називом „Сеоски дани Сретена Вукосављевића" – из године у годину (од 1973) одржава се у његовом завичају (Пријепољу). На том симпозијуму је до сада учествовало више десетина социолога и исто толико научника других професионалних усмерења (али и

мање афирмисаних истраживача из ширег Вукосављевићевог завичаја), чији су радови редовно публиковани у посебним зборницима. Такву постхумну „част“ није до сада доживео ниједан српски социолог (а вероватно ни неки научник из осталих области друштвених наука). Ти симпозијуми и публикације, са радовима научника који су учествовали на њима, оставили су трајан траг у српској (и добрим делом у бившој југословенској) социологији.

Препознатљивост С. Вукосављевића огледа се, пре свега, у томе што је он српску социологију села „одвојио“ од етнологије (и етнографије), и то у време када се српска социологија тек почела издвајати у сфери научног знања (непосредно пред Други светски рат) (Митровић, 1998: 130). Његово богато примарно искуство о особеностима села и искуствена евиденција на основу које он сазнајно образлаже проблеме „сељачког друштва“ допринели су да се српска социологија села – међу првим социолошким дисциплинама – запази у широј научној јавности српског (и бившег југословенског) друштва.

Међутим, такав Вукосављевићев утицај није остварен изван тих друштвених оквира. Језичка једноставност излагања, али и искуствена заснованост социолошких анализа села и сељаковог друштвеног живота, учинили су дело Сретена Вукосављевића особеним у домаћој социолошкој литератури. Али, то је, с друге стране, утицало да се отежано и недовољно укључе Вукосављевићева теоријски интересантна објашњења у оквиру модерних социолошких теоријских анализа и објашњења.

Наиме, модерни социолошки језички израз најчешће је сажет, згуснут, а теоријски искази су формулисани као апстракције („конструкције“) о одређеним општим, релативно трајним и суштинским односима између појава, па у тај теоријски контекст тешко могу да се „уклопе“ Вукосављевићева живописна, сликовита и експресивно-доживљајна излагања (која, такође, описују с разумевањем те и сличне односе између друштвених појава у „сељачком друштву“). Пре би се могло рећи да је Вукосављевићев теоријски израз само специфичан језички начин излагања, који, једним делом, произлази из особености социолошких проблема „сељачког друштва“, а, другим, из достигнутог степена развијености социолошке теорије и социолошког израза о тим проблемима у српском друштву његовог времена.

Од тада (и у српском друштву) социолошки језик је постајао све више „научан“ и све више се уобличавао у одговарајући „професионални жаргон“, док је Вукосављевићев језички израз више литераран и обликован тако да је разумљив и изван професионалних социолошких оквира. У том погледу, Радомир Лукић с правом констатује да то што Вукосављевић каже – изриче више конкретно него што се служи апстрактним категоријама (Лукић, 1965: 7).

Иако нема ниједне сфере живота и рада сељака која није (била) предмет Вукосављевићевих истраживачких интересовања, његов посебни допринос разумевању „сељачког друштва“ односи се: (1) на проблеме проучавања својинских односа на селу, на историјско и нормативно уобличавање земљишне својине и осталих аграрних односа (као најзначајнијих за сељака), као и на аграрну пренасељеност (када посед „омали“) и њене последице (посебно оне које настају услед селу непримереног посредовања модерне државе); (2) на проблеме сеоског насељавања, заснивања и уобличавања сеоског насеља и структуралних друштвених утицаја на становање у њему; (3) на проблеме привређивања у селу (у којем се привредна делатност третира као једна од животних функција сељака, а не као усмереност искључиво на зараду) и уопште на проблеме „сељачких радова“ (као најдинамичнијих чинилаца пољопривредне поделе рада); и (4) на проблеме културног осмишљавања сељачке „привремености“ у свеопштој сврховитости локалне заједнице и њене трајности (континуитета), затим трајности порода и значаја традиције за сељака.

Актуелност Вукосављевићеве мисли о особеностима „сељачког друштва“ управо се огледа у њеном (социолошком) реализму, који све одговарајуће појаве и процесе саглēда, како у њиховој историчности („временитости“), тако и у њиховој (тренутној) значајности за друштвене актере (појединце и друштвене групе) у селу. По томе је његов приступ парадигматичан за анализу и објашњење „сељачког друштва“ (Милошевић, 2004: 116).

Вукосављевић није само врстан аналитичар „сељачког друштва“ уопште, а посебно начина живота сељака, већ и социолог са дубоким смислом за историју. Он приступа анализи „сељачког друштва“ са јасном свешћу да сваки аспект живота сељака захтева одређено време; у којем се време јавља као општи, спољашњи, природни услов људског живота, који се само путем рада „саображава“ у историју. У том погледу, Вукосављевић посматра друштвени живот сељака као саставни део целокупног времена „сељачког друштва“.

Осим тога. испреплетеност друштвеног живота сељака и његовог рада, као и његових културних активности (која се препознаје у специфичним материјалним и духовним творевинама), придавало је таквом начину живота већу сврховитост, а сељаку препознатљив начин понашања у заједници. Та сврховитост (је) превазилази(ла) стварно расположиво време, које се мери(ло) дужином живота човека-сељака и испољава(ло) се у доживљају трајања у породу, у веровањима, у обрасцима културног понашања и у специфичном радном стваралаштву. Све то утиче да живот и рад сељака има извесног стила, иако често науштрб његове удобности и ефикасности привређивања.

Отуда је Вукосављевић добро запазио и социолошки образложио да је континуитет основна особина (дуго)трајности „сељачког друштва“;

слично особености сељаковог живота у (локалној) заједници. Као што се континуитет „сељачког друштва“ распознаје у његовој историјској трајности, тако се континуитет живота сељака огледа у томе што се сељак врло рано, још као дете, постепено укључује у процес рада и живота локалне заједнице. Упоредо са природним психофизичким сазревањем, расте и сељакова способност за рад и за преузимање одговорности за живот у заједници, а са процесом старења јењава и његова активност.

Тај радни циклус сељака је скоро у потпуности идентичан његовом животном циклусу, који се са новим нараштајем увек обнавља (Вукосављевић, 1983: 374). На тај начин, сељак компензује своје осећање привремености у обради земље, и пољопривреде уопште, као што га компензује и у трајности порода, трајности заједнице, везаности за традицију (посебно кроз систем веровања).

У том погледу, сељаков егзистенцијални и есенцијални живот сачињава живот у континуитету. Тај континуитет развија у сељаку смисао за процесуалност и историју, посредством културе. Култура, посебно традиционална (народна), представља оно везивно ткиво између појединих етапа „режиране привремености“ сељаковог живота и рада; култура се ту јавља као општи услов сељаковог живота. Осим тога, традиционална култура омогућава сељаку да свој континуитет у односу на земљу, као предмет рада и средство рада истовремено, пренесе на усклађеност односа са природом; како својом унутрашњом (рад у складу са потребама), тако и са спољашњом (рад у складу са објективним законитостима природе).

Многострука испреплетеност сељаковог рада и живота доводи до уобличавања специфичног сељачког менталитета. Основни чиниоци на којима тај менталитет почива јесу: а) евидентни резултати предузетих радних активности и б) систем културних вредности којима се осмишљава и рад и сељаков друштвени живот. Док први чинилац у сељаковом радном менталитету развија црту привремености, дотле други чинилац развија црту континуитета. Између та два пола јединственог процеса одвија се процес постепених промена, које нису издвојене изван основних токова рада и живота сељака. Отуда свака промена задобија колективни карактер услед специфичног карактера „сељачког друштва“; где су могућности личног самоизражавања више подређене културном традиционализму заједнице, у којој су последице неједнаке расподеле друштвене моћи мање изражени (него што је случај у „индустријским друштвима“).

Вукосављевић разуме сваку активност сељака као посредовање између нужности привређивања и потреба сељакâ за уређењем друштвеног континуитета заједнице чији су они органски део. У том смислу, Вукосављевић разумева и организацију села (локалне заједнице) као специфичан израз умећа сељака да свему што ради дâ људску меру, и готово увек у складу с природом која га окружује и с социо-културним вредностима

заједнице којој припада (Милошевић, 2004: 124). Вукосављевићева истраживања оповргавају многе социолошке погледе „споља“ на живот у селу и начин његовог функционисања, који посматрају село као такав вид друштвености који је наводно подређен искључиво природној стихији, нужности, те да, због тога, није „флексибилан“.

Међутим, Вукосављевићев приступ селу „изнутра“ оповргава такве погледе. „Вукосављевић с пуним правом“ – пише Радомир Лукић – „истиче конкретну, иако спору, промену сељачког живота, па надмоћно полемише с гледиштима страних писаца о тобожњој вечитој непокретности села и сељака.“ (Лукић, 1965: 8) У том смислу, Вукосављевић неспорно заступа тезу да нужност егзистенцијалног начина задовољавања потреба сељака, које се манифестују у сељаковој привреди (како он каже), „узрокује“ промене у селу. Ипак, он додаје да долази („у доцнија времена“) и до повратних утицаја насеља и промена у њему на промене у начину привређивања сељаковог домаћинства (Вукосављевић, 1965: 64).

Реч је о томе да Вукосављевић све промене у селу посматра као многострук историјско-континуитетан процес, а не као скоковите и нагле измене организације друштвеног простора сељака, чији је он непосредни актер и креатор. Отуда се у Вукосављевићевим констатацијама често сусреће синтагма којом образлаже ту процесуалност: „Рачунајући од времена до кога најдаље досеже сећање народно.“

Многе Вукосављевићеве теоријске „констатације“ о организацији сељаковог друштвеног живота, и рада у њему, носе призвук „привредног детерминизма“, али њихова целовита образложења указују да он не занемарује утицај демографских, географских, политичких, културних/традицијских, историјских, психолошких (нпр. имитације или угледања) чинилаца; као ни утицаје породице (газдинства, домаћинства) и других друштвених група и институција на обликовање друштвеног живота села и сељаковог понашање у њему. Анализом утицаја свих тих чинилаца на обликовање села, али и његовг повратног утицаја на све њих, Вукосављевић показује како се одвијају функционални, али и дисфункционални процеси у „сељачком друштву“. Његови реалистични погледи на обликовање села не задржавају се само на односима сарадње и кооперације, већ они указују и на повремене појаве сукоба и дезорганизације.

При томе, Вукосављевић показује како „сељачко друштво“ врло вешто држи под контролом своју организацију и како постепено допушта еволутивне измене у њој. Због тога се организација „сељачког друштва“ разумева као појава која је детерминисана, не само нужношћу природе и привреде, већ и социо-културним чиниоцима. Зато се начин живота сељака и његово привређивање посматрају као особеност „сељачког друштва“, која се налази између нужности и потреба сељака (Милошевић, 2004: 137).

Сељаков живот, као и његова привреда, нису статични, већ динамични на специфичан начин. Ослањање на традицију је увек у мањем или већем складу са вредносним оријентацијама уже или шире друштвене заједнице, а потреба да се у њу унесу одређене „иновације“ најчешће су подстакнуте „корисношћу“ које од тога може да има сељаково домаћинство (Ђурић, 1975: 279). Вукосављевић каже да сељак „лагано“ усваја новине управо због „опреза“, а тај „опрез“ је објективно условљен начином привређивања.

Дакле, у самом карактеру сељакове привреде налази се узрок том „опрезу“ према њеној модернизацији, а не у наводном сељаковом конзервативизму. Конзервативизам је, пре свега, идеолошко-политичка оријентација несељачких групација у модерним друштвима (Манхајм, 1978: 168). Конзервативизам не мора да се подудара са традиционализмом сељака, који представља особену животну ситуацију која произлази из његовог начина живота у „сељачком друштву“ (Трипковић, 1987: 64).

Ако модернизацију схватимо као процес рационализације рада и друштвеног организовања, а не као посебно обележје некога посебног историјског периода развоја друштва (Eisenstadt, 1966: 1–2), онда се може рећи да су се сељаков начин живота и његова привреда увек „модернизовали“ на специфичан начин. Та специфичност модернизације сељакове привреде (и „сељачког друштва“) огледа се у промишљеном спајању неких елемената из традиционалног начина рада са потребама сељака, које настају под утицајем развоја (нове) поделе рада и њој одговарајућег начина организовања.

Могло би се, на крају овог првог дела прилога, констатовати да је рецепција Вукосављевићеве „социологије сељачког друштва“, од стране српских социолога, остварена као плодоносан примарни искуствени оквир за развијање њихових теоријско-методолошких замисли о селу и о могућностима проучавања сељаштва у савременим друштвеним процесима.

Карактеристично примарно искуство селâ завичаја у имагинацији Сретена Вукосављевића

У овом делу анализе се излаже значај примарног искуства завичаја за стваралачку имагинацију Сретена Вукосављевића, као једног од „пионира“ српске (и бивше југословенске) социологије. Реч је о („самоуком“) социологу, који се родио, одрастао и већи део живота провео у завичају (пре него што је изабран за професора социологије на Правном факултету Универзитета у Београду, 1938. године).

Зашто можемо узети Вукосаљевићево примарно искуство као карактеристичан пример за образлагање утицаја раног завичајног искуства на развијање почетне визије у социолошким проучаањима, пре свега

претежно руралних друштава? У чему се његов (узоран) „пример“ подудара са неким ширим погледима на значај раног примарног искуства на стваралаштво уопште? Пре свега, треба нагласити да се анализа или расправа о утицају „завичајности“ на експресивно/изражајно стваралаштво одређеног теоретичара готово никада не доводи у питање. Међутим, то није случај са покушајима да се слична расправа сматра „смисленом“ за разумевање научног, рационално-дискурзивног стваралаштва неког аутора (као што је Вукосављевић).

Зато треба, прво, имати у виду да је Сретен Вукосављеић пореклом из оне области српског друштва (Рашка област) која је просторно „ослоњена“ и коју је кроз дугу историју снажније прожимао „динарски“ (рашки, западносрбијански, црногорски, херцеговачки и делимично хрватски и босански) начин живота људи, па се отуда његово примарно искуство може сматрати парадигматичним за разумевање јужнословенског села. На том примарном искуству настало је Вукосављевићево стваралаштво, оваплоћено у социологији (села) – као науци (дисциплини) која није имала (пре њега) значајнију традицију у балканским друштвима (где спада и српско). У почетном „обликовању“ те, социолошке традиције Вукосављевићу припада истакнуто место, не толико из епистемолошко-теоријских разлога, колико из чињенице да је његова анализа богата подацима о српском „сељачком друштву“, а посебно подацима о друштвеном животу „динарског појаса“ Балкана.

Затим, треба истаћи да примарно искустао завичаја може да има знатно већи значај у (методолошком) приступу и изградњи почетне замисли (визије), у оквиру које се анализира и објашњава неки друштвени процес, ако се то односи на проблем друштвеног живота људи у насељима, посебно у селу, него ако се то односи на неке друге научне (социолошке) проблеме. И други социолози у Европи и свету, а у новије време и код нас, проучавали су и проучавају село, али нигде није тако дошло до изражаја примарно искуство завичаја у осмишљавању социолошке грађе као што је то код Вукосављевића.

Вукосављевићев пример је, дакле, парадигматичан за разумевање и неких савремених покушаја у науци (посебно социологији) да се уложи додатни напор како би се разумели и објаснили модерни процеси „сусретања“ и прожимања локалних (завичајних), националних, регионалних и глобалних особености. Отуда ће, у даљем излагању, бити речи и о могућим обрасцима (и распознавању) односа интелектуалаца – као што је Вукосављевић – према искуству завичаја. Наравно да то захтева основну (теми ближу) одредбу појма *интелектуалци*, као и основно образложење значаја почетне теоријске визије за стваралачку примену методолошког поступка у неком конкретном научном (социолошком) истраживању.

Интелектуалци су она врста (мисаоних) субјеката који се препознају у друштву по стваралачком дару и критичком односу према стварности коју проучавају и која их окружује. Иако они стасавају у личности, претежно под утицајем неке конкретне (нпр. националне) културе, они су интелектуалци управо зато што су у могућности да „превазиђу“ средину у којој се „задесе“, односно што су паметнији од културе те средине (Милошевић, 2007: 309). Интелектуалци то могу зато што, током (ране) социјализације, развијају своје стваралачке предиспозиције; између осталог и у току „обитавања“ у завичају. За њих се завичај, у најбољем случају, јавља као примарно искуство које носи доживљај детињства, али које је подложно каснијем вредносном пропитивању/преиспитивању и осмишљавању.

У сазнајносоциолошком погледу примарно искуство неког интелектуалца/мислиоца (истраживача, ствараоца) не мора да буде пресудно за постизање вредних резултата на пољу стваралаштва. Али, то не значи да примарно искуство не може утицати на приступ проблему који се настоји решити на стваралачки начин.

Наравно, приступ проблему није потпуно независан од личне склоности да се тај проблем запази и да се трага за његовим разумевањем. Од врсте стваралаштва зависи какво се „решење“ може очекивати. У научном стваралаштву проблем је решен уколико је на ваљан и/или адекватан начин објашњен. Уколико желимо да, *post festum*, „уђемо у траг“ одређеног научног објашњења, које је настало као резултат целовите животне преокупације неког научника, онда не можемо а да, поред иманентне сазнајне анализе његових резултата, не откријемо изворе његовог примарног (биографског) искуства које је у вези са његовом животном преокупацијом. То је, посебно, значајно за разумевање свих оних сазнајних резултата који, у научној комуникацији, имају препознатљиву особину личности њиховог аутора.

Дело Сретена Вукосављевића је, управо, врло особен научни опус, који се може разумети у свим својим појединостима само ако, иза неоспорних научних резултата, успемо да запазимо његову специфичну методолошку визију. Вукосављевићева почетна визија села и сељака („сељачког друштва“) више је уобличавана под утицајем примарног искуства него под утицајем строгих научно-методолошких поступака и процедура (Миљковић, 1973: 264).

Та почетна визија Сретена Вукосављевића у највећој мери је уобличена у разним новинским чланцима између два светска рата, чији је избор, касније, публикован у књизи *Писма са села* (Вукосављевић, 1962). Ту су већ постављени основи оног приступа проблему који је, неколико деценија касније, амерички социолог Рајт Милс (W. Mills) назвао „социолошком имагинацијом“ (Милс, 1964: 217); подразумевајући под тим научникову почетну визију која се изграђује на дубокој и трајној

концентрацији на оне проблеме који животно заокупљају читаво биће научника и која, потом, служи као субјективни ослонац теоријској мисли. У каснијим научним радовима Сретена Вукосављевића, који су публиковани у три тома *Историје сељачког друштва*, почетна визија је даље развијана и употпуњавана, па се целина социолошке имагинације Сретена Вукосављевића може сагледати у целини његовог стваралачког опуса.

Према томе, примарно искуство Сретена Вукосављевића сачињава основу његове почетне визије, али се са том визијом не може поистоветити целина његове социолошке имагинације. Указујући на примарно искуство Сретена Вукосављевића, овде само скрећемо пажњу на један од ослонаца доста оригиналне социолошке имагинације, у чијим је оквирима настало препознатљиво проучавање села и сељака.

У формирању почетне визије села и сељаштва, као животно важног проблема у социолошким проучавањима Сретена Вукосављевића, велики утицај има његово примарно искуство завичаја. То се може запазити из његових „писама са села“, али и из осталих његових радова, који су настали касније. Како је примарно искуство субјективни ослонац теоријској мисли,[2] искуство завичаја Сретена Вукосављевића управо садржи ону субјективну црту његовог научног приступа која му је омогућила да, прво, разуме сељака, а, потом, да трага за свим оним чиниоцима који утичу на његов начин живота и његово место у структурално-историјским друштвеним процесима.

У Вукосављевићевом делу завичај се јавља као препознатљива „позадина“, из које у први план израња један по један проблем села и сељака; који се, потом, објашњава у склопу сличних проблема у глобалним друштвеним оквирима. Приликом анализе и објашњења појединих проблема села и сељака, Вукосављевић најчешће описује оне појаве које најбоље познаје и које је могао лично да доживи и сазна у завичају; упоређујући их са сличним појавама из других географских подручја и друштвено-културних средина. То је својеврстан упоредни приступ, у којем се појављује примарно искуство завичаја као сигуран субјективни ослонац за шира социолошка теоријска уопштавања.

Мноштво је таквих примера у Вукосављевићевом обимном делу. На пример, „поређење“ процеса груписања села у завичају (Велика Жупа, Камена Гора, Комаран) са сличном појавом у Шумадији (на Руднику) и граничарским селима која чине „пуковније“ или „имовну опћину“; затим примењује сличан поступак када говори о „праву пречe куповине“ („шефији“), испашама и заједничкој сеоској шуми (Вукосављевић, 1965: 374);

[2] „Снажно и теоријски развијено примарно искуство је[сте] стога“ – пише Војин Милић – „једна од битних претпоставки стваралачког истраживања.“ (Милић, 1965: 289)

или када говори о начину градње нове куће.[3] Сличних примера има доста и у анализи сељачких радова и организацији сељачке земљишне својине. Ове смо навели неке примере само ради илустрације.

Иако би се могло, слободним литерарним језиком, рећи да је *село* Вукосављевићев завичај, ипак се у његовој анализи села и сељака распознаје специфичан лични „афинитет“ према селу завичаја. Тај „афинитет“ се не показује у некој необјективној и научно пристрасној форми, већ више у виду експресивне језичке привлачности излагања („ређања“ примера из завичаја, којима поткрепљује претходно изложено становиште о неком проблему села и сељака).

Два су основна разлога таквог приступа селу завичаја. Прво, Вукосављевић разуме сељака и проучава „сељачко друштво“ да би га још боље разумео. Он воли село и жели да допринесе његовом унапређењу како би и даље остало село. Друго, он истиче значај еволутивног („континуелног“) одвијања процеса у селу, који имају људски (друштвени) смисао у дуготрајном и целовитом одвијању глобалних друштвених промена.

При томе, сâм Вукосављевић се, као научник, појављује у улози интелектуалца-посредника, који прикупља, сабира и описује различита искуства сељака и „сучељава“ њихова различита решења животних проблема; а, као резултат таквог приступа, настало је препознатљиво ауторско дело у којем се његов аутор јавља као носилац акционог истраживања и као „катализатор“ ширења сељаковог искуства из једне средине у другу. Отуда се примарно искуство и социолошка имагинација у делу Сретена Вукосављевића појављују као компетентан „водич“ кроз разноврсна искуства сељака, у виду критичких анализа адекватности неког искуственог решења стварним потребама и могућностима села у одређеном крају или области.

Према томе, из садржаја Вукосављевићевог дела може се сагледати његов однос према завичају. Какав је тај однос? Да бисмо на то питање одговорили, неопходно је да се претходно осврнемо како се уопште интелектуалци овог „поднебља“ односе према завичају и шта они подразумевају под појмом „завичај“.

Једну групу сачињавају интелектуалци који се према завичају односе у смислу (старе латинске) изреке „Завичај ми је тамо где ми је добро“. При томе, под „добром“ они најчешће подразумевају материјалну удобност и лично егзистенцијално благостање. Та врста интелектуалаца није у стању да се дистанцира од свог, најчешће мукотрпног, егзистенцијалног пута од најранијег детињства у завичају па до удобног и при-

[3] „У Санџаку се тежило“ – пише Вукосављевић – „да се нова кућна зграда, када се подиже на истом месту на коме је била стара, помери колико било на исток.“ (Вукосављевић, 1965: 66)

хватљивог друштвеног положаја који је стечен. Материјална оскудица завичаја оставља толико дубок траг у њиховој личности да их због тога обузима страх при сећању на детињство и завичај. Они често постају „плен“ елита моћи и „интелектуални стуб“ (владајућег) „естаблишмента“, у чијем се окриљу осећају сигурни као некада у завичају.

Другу групу сачињавају интелектуалци који су стекли онај степен самосталности која их чини релативно независним и од властите завичајне биографије и од (нових) услова егзистенцијалног живљења (у завичају или изван њега). Они најчешће сматрају да им је завичај тамо где су постали свесни себе самих. Без обзира на то да ли су самосвест стицали у завичају или изван њега, они за завичај нешто значе тек када се „афирмишу“ у „туђини“. Они често за себе (иронично) кажу: „Нико није постао пророк у свом селу.“ На тај начин, та група интелектуалаца изражава протест против конзервативизма духа и паланачког начина живота, као и схватања света и улоге интелектуалаца у њему.

Трећу групу сачињавају интелектуалаци који су специфичан спој неких особина претходне две групе. То су они људи који упорним и марљивим радом настоје да обједине своје стваралачке склоности и друштвено-културне потребе заједнице у којој живе. При томе, они „своју заједницу“ увек виде као део човечанства, без обзира на то да ли је реч о ужем или ширем завичају или отаџбини. Наравно, примарно искуство завичаја чини онај субјективни ослонац у којем најчешће траже извор своје стваралачке снаге и побуду да се баве оним што их испуњава осећањем задовољства и поноса у интерперсоналним односима. Њихова носталгична везаност за завичај често се може уочити у њиховом стваралаштву. Завичај се, за ту групу интелектуалаца, јавља као исходиште њиховог стваралачког интересовања и делања. За њих је завичај „оно прво и јединствено“, из чега потиче њихова стваралачка разноликост.

У извесном погледу, завичај се у њиховој стваралачкој визији појављује као мит. Наиме, као што је мит (пра)основа сазнајног односа човека према стварности, тако се и завичај појављује као (примарна) основа стваралачке имагинације. Такав однос према завичају експлицитније је истражен и лакше га је уочити у експресивним/изражајним остварењима него у логичко-дискурзивном излагању неког аутора.

Али, када је реч о аутору чији је логичко-дискурзивни начин излагања утемељен на искуственим анализама „животних проблема“ завичаја и њихове повезаности са проблемима шире заједнице, у његовом стваралаштву је могуће препознати специфичан однос према завичају, који је сличан оном у експресивним/изражајним остварењима. Социолошким језиком речено, то су они ствараоци који проблеме човека и друштва (и завичаја, као његовог дêла) објашњавају разумевајући их; или претходно настоје да их разумеју како би их могли објаснити.

Сретен Вукосављевић је најближи тој трећој групи интелектуалаца. „Као и сваки прави научник/стваралац“ – каже Радомир Лукић – „Вукосављевић није пошао од неких крутих теоријских поставки, већ од савесног посматрања саме стварности и у њој је открио целу једну занемарену област социолошког проучавања.“ (Лукић, 1965: 2) Истичући како је Вукосављевић могао да проучава село и сељака на њему својствен начин и због тога што је *познавао* тај живот, јер је изникао из њега, Р. Лукић додаје: „Обиље грађе коју је Вукосављевић прикупио и на [из]ванредан начин изложио утолико је драгоценије што се она нагло губи и, још више можда, што се губе и људи који су, као Вукосављевић што је био, способни да је уоче, прикупе и схвате, за што је потребно не само познавати тај живот, изнићи из њега, него и дубоко доживти његову унутрашњу лепоту и смисао, бити прожет неизмерном љубављу за њега.“ (Лукић, 1965: 4) Лукић, такође, наглашава да су „непосредна пишчева запажања“ и „усмена традиција“ значајан извор Вукосављевићеве социолошке имагинације (Лукић, 1983: 16).

Ево једног у низу примера, који показују утицај примарног искуства завичаја на социолошку имагинацију Сретена Вукосављевића; посреди је објашњење настанка („заснивања“) насеља и настањивању „новосела“: „Новосел ће се“ – каже Вукосављевић – „колико се највише може старати да му насеље буде близу воде; да буде заветрено стоци, или да близу куће има какав ’топлик’ у вртачи, или да некако кòсом или шумом стока може бити заклоњена од најјачих ветрова. У горњој Херцеговини кажу: кад човек бира да се насели, треба да гледа на три добра; ваздух, воду и дрва; млин, планина и град не треба да су му далеко; планина није далеко до пет часова коњског хода. Муслимани су се насељавали: ’где је згода и вода’. – Мајка овако саветује кћер: ’Узми га. Биће ти близу вода, дрва и млин.’ – Те́жи се да насеље буде на месту приступачном, повозитом по могућности. Све ово ради привредних потреба много више него ради удобности у становању. Али је главна тежња да се насеље заснује негде око додирне црте главних привредних површина ратарских и сточарских. У привредном средишту.“ (Вукосављевић, 1965: 20)

Тај пример је одабран, из мноштва сличних у Вукосављевићевом делу, и из још једног разлога. Наиме, социолошко објашњење „заснивања“ насеља и настањивања „новосела“ може се узети као пример смисаоног повезивања тог проблема са проблемом организовања сељачке земљишне својине, а оба заједно са проблемом који нас овде посебно интересује – а то је настајање примарног сазнајног искуства под утицајем завичајности.

Примарно искуство завичаја у свести сељака

У претходном делу је указано на важност искуства завичаја у социолошкој имагинацији Сретена Вукосављевића, а сада можемо истаћи да је сâм Вукосављевић запазио и образложио присуство „завичајне имагинације“ у свести сељака. Искуство завичаја опстаје у свести сељака и значајно утиче на његово „промишљање ситуације“ (и) пре него што се одлучи где да се настани и како да организује начин живота у локалној заједници.

Говорећи о настањивању, односно „промени места становања“ сељака из планинских крајева, Вукосављевић каже да „не иде планинац усељеник у високе крајеве само из разлога привредних. Ма колико да по свему изгледа како сељак нема осећања за оно у пејзажу што нема какве везе са његовим радовима и његовим издржавањем, ипак није сасвим тако. *Тек када падне у пејзаж другачији, сељак осети колико је волео онај свој*. Пуно се пута може чути од планинаца како не могу да поднесу мале видике или ’тежак ваздух’.“ (Вукосављевић, 1953: 25; курзив у ориг.)

То да планинац радије насељава географски више крајеве од нижих предела, при промени места становања, условљено је, пре свега, његовим сточарским занимањем, које би у нижим („жупљанским“) пределима морао да замени претежно ратарским занимањем. Уколико се пак деси оно што се последњих деценија десило, под утицајем индустријализације пољопривреде и деаграризације „сељачког друштва“, да миграције становништва иду у смеру, не само село–град, већ и у смеру од неразвијених (по правилу планинских и претежно сточарских крајева) ка развијеним (углавном равничарским и „жупним“ ратарским крајевима), онда се јављају мање или више видљиви сукоби између староседелаца („домаћих“) и досељеника („новосела“).

На индивидуалном плану, код тих досељеника се јављају двострука (опречна) осећања. С једне стране, они осећају задовољство извесном материјалном сигурношћу или неком другом удобношћу у новим условима, а, с друге, осећају незадовољство због другачијег природног „амбијента“ или због социо-културне „неукорењености“ у тај „амбијент“.[4]

[4] „Има нешто“ – пише Вукосављевић – „што сељака везује за његово село и његову баштину топлије и дискретније него што је грађанин везан за свој рад и за своје занимање. То није никако неко тајанствено ’изживљавање’ земљишне својине, о коме се много говорило. Није ни осећање за сеоски пејзаж, како то грађанину може изгледати. У она годишња доба у која је сељак највише напољу, он пејзаж много и не гледа. Погрбљен је и гледа у земљу коју ради, или гледа у своју стоку коју чува. Има он и осећање за пејзаж, али је оно врло дискретно и некако као претрпано којечим. То осећање пробије и покаже само кад промени пејзаж (...) Али се сељак брзо свикне на промену самог пејзажа, ако је земља коју ради добра. Оно што њега највише везује за село, то је друштвени амбијент.

Из оба разлога, а посебно из овог другог (социо-културног), код досељеника се јавља *осећање носталгије*. То осећање је јаче код оних појединаца који су у свом „старом крају“ (завичају) били више културно интегрисани у њега и који су у њему већ били остварили препознатљив друштвени статус. Вукосављевић указује на корене мање или више уобличених ирационалних осећања носталгије,[5] када каже: „Осећање за конкретну, одређену, своју баштину, нарочито се развија у сељака који нађе какво ванпољопривредно занимање...“ (Вукосављевић, 1953: 188) У носталгичном осећању, као у миту, запажа се тежња човека за повратком на „извор живота“.

Уместо закључка

Покушаји да се у модерним друштвима одрже неки елементи интерперсоналне интеграције људи по основу завичајности, оличени у међусобним односима „земљачке“ наклоности, слична је особености архајског мита, који, између осталог, служи и као основ интеграције заједнице. У тим односима завичај се појављује као вредност по себи, која не трпи критику.

За разлику од те врсте „сирових носталгичара“, (завичајна) носталгија интелектуалца прожета је методском скепсом. Његов однос према завичају има само формалне везе са митом, у смислу повратка на извор примарног искуства; али тај повратак је подложан критичком промишљању и истраживању. За интелектуалца завичај, као просторно-социјални и духовни амбијент, није парадигма за тумачење и објашњење целине начина живота људи у друштву, већ само субјективни ослонац за критичко пропитивање унутрашњих и спољашњих утицаја на њега.

Модерни интелектуалац је поборник деконструкције свих митова, па и митова завичаја. У његовом стваралаштву завичај се може појавити као примарно искуство, чијих је предности и ограничења и сâм свестан; које настоји употпунити планским и методским истраживањем и рационално-логичким промишљањем.

За њим он највише болује када [се] пресели. У сеоском друштву он има своје место међу својим сродницима и пријатељима, има своје одређено место као домаћин у друштву које долази у кућу о разним приликама. И своје место у друштвима у које он долази. Има свој ранг у друштву, до кога му је ранга највише стало. Има своје забаве и разоноћења. Има неки ослонац у невољи. Тај положај у друштву и све те друштвене везе стекао је тек дугим временом: он и његови преци. То му је све скупо и драго, а то му све пропада када се исели.“ (Вукосављевић, 1953: 189)

[5] „Носталгија“ је реч пореклом из старогрчког језика и у дословном преводу би значила „болни повратак у завичај“. То је, у ствари, појам којим се означавају осећања туге или чежње за завичајем, као за нечим што је (било) драго и пријатно.

Међутим, (новопозитивистичка) уситњеност многих научних истраживања и сцијентистичка „уображеност“ њихових креатора доводе до осећања беспомоћности појединца (како „обичног човека“, тако и неких научника) пред колективном снагом глобалног друштва или човечанства, па се у њему јавља потреба за разумевањем целине и смисла човековог бивствовања у „колективу“ (Милошевић, 2004: 48). Зато се код једног дêла хуманистичке интелигенције може запазити присуство завичајности, као духовне снаге за разумевање целовитости и смислености друштвених процеса. Том дêлу интелигенције, као што смо нагласили, припада и Сретен Вукосављевић.

Литература

Вукосављевић, Сретен (1962). *Писма са села*. Београд: „Вук Караџић“.

Вукосављевић, Сретен (1953). *Историја сељачког друштва I* – Организовање сељачке земљишне својине. Београд: САНУ.

Вукосављевић, Сретен (1965). *Историја сељачког друштва II* – Социологија становања. Београд: САНУ.

Вукосављевић, Сретен (1983). *Историја сељачког друштва III* – Социологија сељачких радова. Београд: САНУ.

Ђурић, Војислав [Ђ.] (1975). *Иновације у друштву*. Ниш: Градина.

Eisenstadt, Samuel N. (1966). *Modernization: Protest and Change*. New Jersey: Englewood Cliffs.

Лукић, Радомир (1965). Предговор. У: С. Вукосављевић. *Социологија становања – Историја сељачког друштва II*. Београд: САНУ.

Лукић, Радомир (1983). Предговор. У: Историја сељачког друшта III – Социологија сељачких радова. Београд: САНУ.

Манхајм, Карл (1978). *Идеологија и утопија*. Београд: Нолит.

Милс, Рајт (1964). *Социолошка имагинација*. Београд: Савремена школа.

Милић, Војин (1965). *Социолошки метод*. Београд: Нолит.

Милошевић, Божо (2004). *Умеће рада*. Нови Сад: Прометеј.

Милошевић, Божо (2007). *Социологија и савремени свет*. Нови Сад: Филозофски факултет.

Миљковић, Александар А. (1993). Размишљање о ’Писмима са села’ Сретена Вукосављевића. *Социолошки преглед*. 1–4.

Митровић, Милован (1998). *Социологија села*. Београд: Социолошко друштво Србије.

Трипковић, Милан (1987). *Село и култура*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 1, стр. 297–313
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Božo Milošević
Faculty of Philosophy
University of Novi Sad

S u m m a r y

SRETEN VUKOSAVLJEVIĆ'S SOCIOLOGY OF PEASANT SOCIETY: SIGNIFICANCE OF PRIMARY EXPERIENCE FOR UNDERSTANDING OF VILLAGE AND PEASANTS

In this paper it is explained the significance of Sreten Vukosavljevic for establishment of rural sociology among Serbs, as well as his endowment for sociological understanding of specificities of the "peasant society". Given that he is a sociologist who has collected and analyzed extensive empirical material about Serbian village, in this paper we explain the actuality of Vukosavljevic's specific approach to gathering of scientific data about village and their valid theoretical systematization.

Such an orientation of the analysis in this paper should indicate that Vukosavljevic's devotion to the Serbian sociology isn't based only on extensive material he has collected about Serbian (and South Slavic) village, but also on very skillful usage of his own primary (homeland) experience for development of one fruitful cognitive-theoretical vision that enabled him to understand village and peasantry sociologically (in socio-historical conditions of elementary development and professional recognition of the Serbian sociology in the society). Hence, in the paper it is emphasized in particular that primary homeland experience can have much greater importance in the (methodological) approach and development of initial idea (vision), that is framework for analysis and explanation of some social process, if it relates to the problem of human social life in settlements, especially village, than if it relates to some other scientific (sociological) problems. Other sociologists in Europe and the world, and recently in our society, studied and are studying village, but primary homeland experience has nowhere been as distinctive in development of sociological material as it is in Vukosavljevic's work.

Key words: Sreten Vukosavljević, rural sociology, methodology, primary experience, Serbian intellectuals

Александар Гордић
Универзитет Сингидунум, Београд
Футура, факултет за примењену екологију

УДК: 316.334.64(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

„МЕТАФИЗИКА“ СЕОСКОГ ЖИВОТА У ДЕЛУ СРЕТЕНА ВУКОСАВЉЕВИЋА

Као изванредан познавалац прилика на српском селу и менталитета српског сељака, али и проницљив емпиријски посматрач (па и актер) бурних друштвених процеса током прве половине минулог века, Сретен Вукосављевић је у својим, углавном обимним делима оставио не само драгоцена запажања о обичајима, нормама и праксама распрострањеним између два рата (откад потиче главнина његове грађе), него је пружио и низ наговештаја за реконструкцију особеног погледа на свет који одликује српско село. Настоји се да се покаже како је успео да достигне оптималан однос искуственог прикупљања података и теоријског систематизовања и тумачења, никад не занемарујући технолошку, економску и друштвену сложеност појава које испитује и приказује. Иако се није бавио искључиво социјалним односима нити давао сасвим чиста или експлицитна социолошка објашњења извесних пракси (ако су она уопште и могућа), настојао је да у сваком детаљу сеоског живота уочи и недвосмислено истакне социолошку димензију, тј. да укаже на сложеност друштвених односа који се преплићу са свим другим релацијама (крвносродничким, економским, правним, политичким итд). Зато његово дело може послужити и као основ за осветљавање етичких назора нашег традиционалног села, али и за поређење између стања какво је владало пре стотинак година у односу на данашње, несумњиво знатно измењено.

Кључне речи: *Сретен Вукосављевић, етнопсихологија, квалитативне технике истраживања, социолошко тумачење и објашњење, социологија села, менталитет*

Опште околности Вукосављевићевог деловања[1]

„“Приликом осветљавања Вукосављевићевог рада мора се имати у виду контекст настанка социологије (села) пре рата у Југославији (в. Митровић 1982: 218ff.) – у време кад она још ни у знатно развијенијим научним срединама није била довољно афирмисана и чврсто институционализована. По основном образовању учитељ (којем је Тихомир Ђорђевић предавао етнологију у Алексинцу), он је пре свега био под утицајем Цвијићеве антропогеографске традиције, коју су између два рата неговали његови следбеници – Чајкановић, Ердељановић, Б. Ж. Милојевић (нпр. Вујовић, 1988: 58, 60), али се умногоме држао и историјске

[1] Прилог је израђен у оквиру пројекта бр. 179064, Историја српске филозофије, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС.

школе Стојана Новаковића и Валтазара Богишића, од којих је баштинио историјско виђење друштвених феномена. Уочљив је (премда не директан) и утицај диркемовских идеја и Диркемове методологије (Митровић, 1982: 221), који се огледа у обилатој употреба компаративног метода, попут нпр. Ердељановића и Чајкановића (рецимо, Вукосављевић је вршио и вертикално и хоризонтално упоређивање: како према временским пресецима, тако и према различитим крајевима, па и по националности – у Старом Влаху; но, одмах се мора приметити да је, поникавши на периферији српског етничког простора – четворомеђи – умешно запажао разлике у менталитету етничких група, али их никада није пренаглашавао, чак донекле истичући регионални идентитет).

Иако (вероватно услед историјско-политичких околности) није оставио изграђену властиту научну школу (као што тврди Ћирић, 1981: 130), не може му се одрећи приметан учинак у обликовању српске социологије села (па донекле и етнологије) током читавог послератног раздобља – у његове директне следбенике и настављаче могу се убројати академик Радомир Лукић и Цветко Костић, па и етнолог академик Петар Влаховић, док су касније његово дело понајвише афирмисали Милован Митровић и Јован Ћирић. Рецепција његових налаза и идеја може се пратити и код архитеката и урбаниста/рур(ал)иста (почев од самог Александра Дерока, с којим је био у дугогодишњој личној комуникацији, па преко академика Бранислава Којића и Ђорђа Симоновића, све до наших савременика, попут Владимира Мацуре и Марка Гостовића). О његовом угледу међу етнолозима сведоче не само цитати код нпр. Миленка Филиповића и Вукосављевићевог земљака Мирка Барјактаровића, него и веома посећени и плодотворни скупови „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“, који су се, почев од 1973. године, једном годишње (од деведесетих бијенално) одржавали у његовом завичају Пријепољу.

Сви релевантни аутори признају му приоритет, односно улогу утемељивача социологије села у версајској Југославији, али и на Балкану у целини (нпр. Лукић, 1987: 89; Стојковић, 1972: 366; Костић, 1975: 75, 79ff; Ћирић, 1979: 47–50; Ћирић, 1981: 129; Митровић, 1982: 115, 229; Цвјетићанин *et al.*, 1983: 11; Шувар, 1988/1: 9, 11, 21 *et passim*; Стојанов, 2004: 15–18; Митровић, 2009: 35), поредећи га с Вуком Караџићем, Богишићем, Цвијићем и другим великанима њиховог ранга. То потиче пре свега на основу његових предавања (по позиву Ђорђа Тасића) из социологије села на Катедри за социологију београдског Правног факултета (1938–1941), првих у овом делу Европе. Она су иначе била заснована на његовим *Писмима са села*, тј. одговарајућим чланцима, који, премда објављени у штампи, нипошто нису чисто публицистичког карактера, него представљају бриљантне социо-психолошке микроанализе друштвених феномена на селу (Суботић, 1994: 462ff.). Поред тога, у оквиру академске

делатности треба поменути рад у предратном Институту за социологију (Суботић, 1994: 466, фн. 39), као и у послератном Академијином Институту за село, чији је оснивач био.

На Правном факултету, и то у својству редовног професора, предавао је и после рата, на основу чега је настала његова скрипта о историји државе и права југословенских народа (1950), а куриозитет је да је пре рата саставио и неколико катихетских приручника за црногорске школе, где је после првог пензионисања (1925) радио као генерални инспектор. Иначе, његова послератна политичка активност прилично је амбивалентна: док је настојао да се као министар аграрне реформе и колонизације (чиме се бавио и непосредно после Првог рата) заложи за решења оптимална са становишта социологије, односно друштвених односа (Митровић, 1998: 208), у својству посланика привремене „Народне скупштине“ (и министра у влади Броз–Шубашић) 1945. тражио је федеративно уређење и поштовање свих одлука КПЈ донетих током рата (Пушоњић, 1980: 95–97), па је у тадашњој тзв. Народној скупштини чак прилично жустро нападао представнике „буржоаске опозиције“.

Узгред, његова политичка активност током првих деценија протеклог века, као народног трибуна, учесника ратова, а касније и посланика, била је знатно конструктивнија, па се тако може наћи једна реакција у штампи на тврдо лењинистичке Ђиласове тврдње, тј. указује на погрешност (Ђиласове) марксистичке хипотезе да једино сталешко-класна припадност (нпр. слоју чипчија) одређује социјалне ставове, истичући да је важнија национална припадност (Веруовић, 2003: 15ff). Веома је занимљиво и његово писмо из 1913. Николи Пашићу у вези са разграничењем Старог Влаха између Србије и Црне Горе, у којем наводи типично социолошке разлоге за присаједињење овога краја Србији (Ракочевић, 1980: 36): поверење и опредељење народа, блискост менталитета, саобраћајне и економске везе (односно приступ тржишту) итсл.

Дисциплинарна одређеност и метод рада

Током седамдесетих година водила се дебата о томе да ли је Вукосављевић уопште социолог или пак етнограф (можда чак и историчар обичајног права), па се на њу (ради легитимисања избора теме за скуп о историји социологије) вреди осврнути, иако је још и тада, а поготово у данашње време тежње према интердисциплинарности и мултидисциплинарности, то (било) беспредметно, пошто се ни у чијем опусу (а почесто ни у појединачним чланцима) не могу хемијском анализом раздвојити састојци који припадају извесним научним дисциплинама. Тако, рецимо, Александар Миљковић (1975: 17, 20–22) оспорава социолошки (па чак и уопште научни) карактер Вукосављевићевог дела, јер су његова

објашњења наводно здраворазумска, а проблематика припада једнако историји колико и науци о народу (етнологији). Но, елиминишући га из социологије (села), Миљковићу се придружује – у доскора јединој објављеној, иако скромног обима, монографији о Вукосављевићу – и И. Ковачевић (1978, 10–12, 15ff), али на основу логичке грешке, аргументишући да ако је изникао из Цвијићеве антропогеографске школе и био под њеним методолошким утицајем, онда по свом научном опредељењу и оријентацији не може бити превасходно социолог. На овај начин би се врло лако из историје наше социолошке мисли могли искључити и Тихомир Ђорђевић, Јован Ердељановић, Веселин Чајкановић итд, да се не помињу још и послератни нараштаји домаћих социолога, који су по основном образовању били правници или философи.

Ови аутори губе из вида да се у време када је Вукосављевић прикупљао своју грађу и формулисао уопштавања ни у научно најразвијенијим земљама (САД, Француска) социологија села још није била афирмисала као засебна научна дисциплина, тј. еманциповала од антропологије (нпр. Кребер, Клакхон) или економије, односно науке о (народној) привреди (Вебер, Ле Плеј) – а и код нас се тек тридесетих година говори о потреби за специфичном социологијом села (Косић, 1934: 118–130). Насупрот томе, академик Лукић Вукосављевића означава као прекретницу у смислу коначног издвајања социологије села од сродних дисциплина (Лукић, 1987: 90), наводећи за то бројне елементе у методолошком и теоријском приступу руралним феноменима. Додуше, ни он (Лукић, 1979, 1987) не оспорава да би Вукосављевићево дело било више социолошко дà је било довршено, али он није стигао да изврши, односно заврши синтезу за коју је дао и грађу и концепцијски нацрт, иако су већ и документациона основа и анализа од велике вредности. Као што је познато, на жалост, целокупна грађа, с нацртима појединих сегмената, за рукопис IV тома његове „Историје сељачког друштва“ (*О друштвеним заједницама и облицима понашања у њима*) изгорела је у бомбардовању Београда 1941. године, а за живота није стигао да тај материјал обнови, па је потоњим поколењима преостало да из његових објављених шест књига осмисле оно што је желео да саопшти у својој несуђеној синтези. (Узгред, Вукосављевићу се често замера што је недовољно користио архивске, историјске и статистичке податке о темама које је истраживао – али је и тај материјал пропао, а његов битан део било је немогуће реконструисати, услед ратних и поратних, углавном намерних уништавања.)

Било је и покушаја компромиса (Влаховић, 1987; Радовановић, 1979: 34–35), у смислу оцене да је Вукосављевићево дело етносоциолошко, са значајном историјском, па и географском димензијом – међутим, иако претежно *није* испитивање савремених *етнографских* појава и промена, оно садржи бројне елементе антропо- и социогеографије, што није спор-

но, али опет не разјашњава окосницу његовог приступа. Рецимо, значајан утицај Валтазара Богишића не побија ни Ковачевић (1978: 21–24), мада се он колико као правни историчар и теоретичар може једнако оквалификовати и као социолог права, имајући у виду не само да полази од обичајног права и социјалних ставова који га мотивишу, него пре свега чињеницу да је при уобличавању правних норми полазио од расматрања друштвених последица које би одређена законска решења могла изазвати, па се сигурно не може уврстити тек у проучаваоце обичајног права.

Поред Радомира Лукића и Цветка Костића, многи други аутори (Ћирић, 1976: 10; Митровић, 1982: 235ff.; 1998: 129–135; Стојанов, 2004: 75ff., 138–143) такође наводе уверљиве аргументе зашто је окосница Вукосављевићевих истраживања социолошка, и поред тога што он сâм ретко користи термин *социологија* или *социолошки* – пре свега је на делу тежња за синтезом и целовитост приступа; код Вукосављевића су демографски и економски чиниоци и утицаји увек посредовани социолошким механизмима (Митровић, 1982: 232–233). Напокон, иза организације сеоског атара, испод уређења сељачког насеља (газдинства – под насељем Вукосављевић заправо подразумева сеоско домаћинство, а не село, тј. насеље у данашњем смислу), приликом ступања у радне и економске релације – Вукосављевић свуда тражи и види друштвене односе који настају из тих других структура (крвносродничких, географских, економских).

Време у којем ствара означава доба када се и у свету тек постепено кристалише социологија села као засебна социолошка дисциплина (од прве до треће деценије минулог века), проистичући пре свега из традиција америчке антропологије и француске социјалне географије, при чему је у то време англосаксонска (па и немачка) социологија села била оријентисана више економски (овај правац је у нашој средини неговао Мијо Мирковић), док се континентална (првенствено француска) превасходно усмеравала на демографске и уже социјалне чиниоце.

Сличне расправе се водиле и о томе да ли код Цвијића има довољно социолошких садржаја, а у њима је, поред нпр. Ђорђа Тасића, Јована Ердељановића, Милисава Лутовца и бројних других аутора, учествовао и сâм Вукосављевић (Ћулибрк, 1968: 44–46, 50–51; Ћулибрк, 1982: 41–68; Милић, 1989: 183, 190ff., 557–563) – премда није изградио целовит социолошки систем, нити је разрадио поједине кључне социолошке појмове, Цвијић је вршио и социолошке анализе разних феномена; он је несумњиво био знатно формално образованији од Вукосављевића, сеоског учитеља и државног чиновника и посланика (изгледа, с врло скромним познавањем иностраних језика и актуелне научне литературе), али је и код њега у антропогеографским проучавањима доминантан био

метод непосредног посматрања, као и теренско распитивање код локалног становништва. Додуше, Цвијић је склонији (природно)географском детерминизму (мада је у том погледу сасвим умерен – в. нпр. Тешић, 1982: 446–449), али ипак углавном остаје под утицајем немачке географске школе (Рацел). На пример, у вези с последицама метанастазичких кретања Вукосављевић више наглашава утицај микротрадиције (приликом досељавања одређених група у нову средину), а Цвијић је више потцртавао њихово прилагођавање затеченим (превасходно природним) условима – док Вукосављевић даје превагу навикама из старог краја, дакле еминентно културалним и социолошким обележјима.

Осим тога, као и Цвијић, и Вукосављевић је наглашавао интиман однос сељака према природи (в. Стојанчевић, 1982: 378), који понекад прераста и у сујеверје, али није толики значај придавао природним чиниоцима попут Цвијића, него више економским, чиме се може убројати у поборнике географског посибилизма насупрот детерминизму. За Вукосављевића привредне навике и рад, као кључни медијум утемељивања човековог односа према свету, одређују начин коришћења пољопривредног земљишта, па онда и организацију целокупног живота на извесној територији, док је код Цвијића израженији став о природним предиспозицијама за одређени тип привређивања и настањивања. Напокон, полазећи управо од целокупног распореда сеоских потеса (намене површина, како би данас формулисали урбанисти), што представља срж употребе географског (и социјалног) простора, Вукосављевић не користи урбанистички/морфолошки критеријум класификације селâ, него их (ослањајући се на своје теренске увиде) разврстава на груписана и негруписана, указујући пре свега на привредне факторе који то одређују (ССД 2: 384ff).[2] Међутим, мора се нагласити да је изражавао осетно уважавање према Цвијићу (што показује и кратки спис о њему, један од последњих заживотних, у *Аналима Правног факултета*, 1957).

Но, ништа што је овде напоменуто о Цвијићу нема циљ да га уклони из српске социолошке традиције, у којој је оставио видан непосредан и посредан траг – насупрот томе, поента је да, иако мање „социологичан“ од Вукосављевића, и он свакако спада у наслеђе социолошке мисли у Срба. Ради окончавања ове дебате уместан је аргумент да су Вукосављевићева *Писма са села* 1962. издата као прва књига у тек покренутој Социолошкој библиотеци издавачке куће „Савремена школа“ (касније

[2] При класификацији сеоских насеља мора се, према Вукосављевићу, полазити од целокупног атара, а не сужено урбанистички, посматрајући једино насељени део (ИСД 2: 376; в. Ћирић, 1976: 19), из чега проистиче и Вукосављевићев практички став да се принудно спроведена државна интервенција у организовању насеља не може спровести (или макар не без претходне реорганизације целокупне површине, тј. комасације и арондације).

„Вук Караџић“), у којој су касније објављена многа историјски значајна дела домаће и иностране социолошке мисли, а у чијој су редакцији, иначе, били социолози и економисти, како марксисти тако и немарксисти.[3]

О темељном социолошком усмерењу Вукосављевића као теоретичара довољно говоре изразита објективност и изванредно познавање не само историје и порекла становништва, него и проблематике сеоске породице, неписаних правних регула и обичаја, као и психичких особина – захваљујући способности за фину анализу макар и прозаичних друштвених пракси, као што су гостопримство, поздрављање, опхођење према разним социјалним актерима (ПС, 208–211; Влаховић, 1987: 238–239), он успева да врло прецизно оцрта комплексно ткиво друштвених односа и тада прихваћених моралних ставова. Код Вукосављевића нема идеализовања нити романтизовања сељачких навика или менталитета (на шта и лично упозорава у *Писмима са села*: „село је увек било мање идеално, а више организовано него што се на површни поглед чини“ – ПС, „Морална криза на селу“, стр. 239–240; в. и Марковић 2009: 12).

Смело би се устврдити да је код њега на делу строги реализам, или пак позитивизам у диркемовском смислу; једина места где донекле одступа од ове стриктне објективности (и приближава се органској визији сеоске заједнице) јесу она на којима истиче штетну улогу законодаваца у регулисању својинских и других службених односа без увида у текућу праксу, што тумачи „кабинетским“ наметањем градских правила селу (ово се понавља готово као рефрен и у СУВ и у ССД 1) – но, опет, на неким другим местима назначава да ни сеоски становници нису увек сложни у регулисању одређених питања или решавању спорова, тј. да их на хармонију више принуђује економска нужност коришћења заједничких добара (површинâ или уређајâ) него солидарност или алтруизам. Тако, рецимо, узроке „моралне кризе“ на селу после Првог светског рата Вукосављевић види понајвише у сукобу старих норми, које се повлаче, и нових, које тек наступају, као и у пометености бржим ритмом промена, што условљава и успостављање нових, до тада непознатих односа (ССД 1: 86; ПС: 239–241); отуда се (су)сељани међусобно опходе према знатно вишим моралним стандардима него у односу на туђинце или становнике града; моралну кризу не квалификује као декаденцију, него као несређену и нехармоничну еволуцију, услед тога што изграђивање моралних правила редовно касни за ситуацијама за које су предвиђене (и у којима треба да важе).

[3] Узгред, као прва књига у другом колу исте едиције појавила се и књига Вука Ст. Караџића *О друштву*, у чијем га предговору Цветко Костић означава као „социолога пре социологије“ (Караџић, 1964: 10), али је избор састављен првенствено од одредница из *Рјечника*, које не претендују да пруже систематску анализу описиваних појмова.

У типично социолошком духу, Вукосављевић заступа врло условни детерминизам – говори о „чврстој корелацији“, па и о интеракцији узрокâ и последица (ИСД 2: 397), те, иако су за њега производни чиниоци основни (распоред баштина, ступањ развитка пољопривреде, организациони облици рада), никад не запоставља ни културалне факторе (друштвени живот у породици и селу, густина [аграрне] насељености).[4] У више наврата указује да се премештање села врши у складу с променом средишта производње, а не по сили природних закона. Код Вукосављевића су утврђене основне законитости развоја сељачке привреде и њене главне развојне фазе (настанак, развој и ишчезавање одређених врста радова, али и правила везаних за њих), као зависне од чисто социјалних чинилаца, попут густине становништва и политичких и културалних прилика, па утолико повезује у целину културално стваралаштво сељака како у области привређивања, тако и у другим доменима (Лукић, 1979: 14–16).

Вукосављевић је противник априоризма и тврдог схематизма (Ћирић, 1976: 10; Лукић, 1979: 14; 1987: 90) – што се огледа не само на примеру континуума груписаног и негруписаног облика села, него и у свим случајевима где описује затечене правне и друге обичаје (нпр. неписане, али прецизне регуле о коришћењу вода). Иако му поједини коментатори (попут И. Ковачевића) замерају што није упражњавао или изложио интегралну, заокругљену методологију научног истраживања, Вукосављевић је у уводу у ССД (ССД 1: 1–9) пружио кратак опис историјско-компаративног метода којим се служио (где је навео централне моменте, попут: феномени никад не ишчезавају у потпуности; локалне традиције јесу непоуздане, али понекад врло разрађене, јер и сами сељаци постављају хипотезе и доносе научне [науколике] закључке; итд). Смислено је питање да ли би неки данашњи симболички интеракционист, феноменолог или, нарочито, етнометодолог могао да потпуније положи рачун о начину на који изводи испитивање. Мора се имати у виду да је Вукосављевић изучавао процесе дугог трајања, настојећи да их захвати како у историјској, тако и у савременој (њему савременој) равни – и то у време

[4] Због наглашавања економских чинилаца у уобличавању друштвеног живота на селу поједини правоверни марксисти тумачили су га као приврженика историјског материјализма, премда Вукосављевић ни на једноме месту на хиљадама објављених страница не помиње ни „класике“ нити ма шта што би личило на њих. Када говори о раду и привређивању, он, врло савремено (налик Хабермасу или Бурдијеу), више има на уму њихов хуманистички него строго економски смисао – дакле, рад не види првенствено као средство за приходовање, него за ситуисање у одговарајућој заједници. Као што истиче и Стојанов (2004: 193ff), породица и газдинство су тесно испреплитани, па нема једносмерног детерминизма, већ и самим тим што се привредни живот одвија на истоме месту где и остали сегменти породичног и друштвеног живљења, тако да ни становање ни привреда нису одвојени од целине породичне егзистенције.

када је квантитативна методологија (нпр. статистичка анализа или технике попут анкете) тек почела да се развија, док су званичне државне статистике (макар на Балкану) биле врло оскудне и непоуздане.

Стога се Вукосављевић првенствено служио непосредним посматрањем, али и анализом затечених друштвених односа, традицијом, језичким феноменима, информацијама које систематски прикупљају ентузијасти (cf. *Расковник*), а ређе писаним документима и статистиком (ССД 1: 2; Костић, 1975: 80). И проблем настајања и одржавања племенâ (племенске организације) решавао је социолошким приступом, а не уско историјски (Лукић, 1987: 96) – настојао је да проникне у психолошке и социјалнопсихолошке мотиве због којих се у време османске владавине на Балкану обновила раније већ нарушена племенска структура друштва. Оскудност примарних, максимално поузданих извора информација надокнађивао је изузетном истраживачком имагинацијом (Митровић, 1982: 243; Стојанов, 2004: 76–77), која му је омогућила да на истински блистав начин, према најстрожим типолошким и таксономским узусима, изврши класификацију непрегледне искуствене грађе коју је прикупио током деценија (извесна малобројна понављања података у дивовском подухвату оваквих размера не само што су неизбежна, него упућују и на сасвим природне дилеме у вези с тим где сврстати одређени сегмент материјала).

Вукосављевић је и о најпрозаичнијим појавама из сеоске свакидашњице писао са дубоким разумевањем (Коковић, 1981: 25), а свакодневица је, вреди подсетити, и предмет Ердељановићевих упутстава за испитивање народног живота (1910), која су у овом погледу била знатно развијенија од ранијих Цвијићевих. Поједини интерпретатори су му приговарали што је писао и о толико „ненаучним“ проблемима као што је уобичајена исхрана на селу, али је он и таквим написима заправо илустровао неке дубље тенденције у стилу живота и навикама ондашњег сељаштва (које нису обухватане тадашњим службеним статистикама нити објашњаване социо-психолошки), али и оставио вредне податке за упоређивање са садашњим стањем (в. нпр. Гудовић, 2008: 66). У овоме се може констатовати и Вукосављевићева феноменолошка оријентација, јер се не упушта у неутемељене спекулације и испразно теоретисање, него се труди да пре свега емпатијски опише целокупност сеоског живота у свим његовим испољавањима.

Стога се Вукосављевић првенствено служио непосредним посматрањем, али и анализом затечених друштвених односа, традицијом, језичким феноменима, информацијама које систематски прикупљају ентузијасти (cf. *Расковник*), а ређе писаним документима и статистиком (ССД 1: 2; Костић, 1975: 80). И проблем настајања и одржавања племенâ (племенске организације) решавао је социолошким приступом, а не уско

историјски (Лукић, 1987: 96) – настојао је да проникне у психолошке и социјалнопсихолошке мотиве због којих се у време османске владавине на Балкану обновила раније већ нарушена племенска структура друштва. Оскудност примарних, максимално поузданих извора информација надокнађивао је изузетном истраживачком имагинацијом (Митровић, 1982: 243; Стојанов, 2004: 76–77), која му је омогућила да на истински блистав начин, према најстрожим типолошким и таксономским узусима, изврши класификацију непрегледне искуствене грађе коју је прикупио током деценија (извесна малобројна понављања података у дивовском подухвату оваквих размера не само што су неизбежна, него упућују и на сасвим природне дилеме у вези с тим где сврстати одређени сегмент материјала).

Вукосављевић је и о најпрозаичнијим појавама из сеоске свакидашњице писао са дубоким разумевањем (Коковић, 1981: 25), а свакодневица је, вреди подсетити, и предмет Ердељановићевих упутстава за испитивање народног живота (1910), која су у овом погледу била знатно развијенија од ранијих Цвијићевих. Поједини интерпретатори су му приговарали што је писао и о толико „ненаучним“ проблемима као што је уобичајена исхрана на селу, али је он и таквим написима заправо илустровао неке дубље тенденције у стилу живота и навикама ондашњег сељаштва (које нису обухватане тадашњим службеним статистикама нити објашњаване социо-психолошки), али и оставио вредне податке за упоређивање са садашњим стањем (в. нпр. Гудовић, 2008: 66). У овоме се може констатовати и Вукосављевићева феноменолошка оријентација, јер се не упушта у неутемељене спекулације и испразно теоретисање, него се труди да пре свега емпатијски опише целокупност сеоског живота у свим његовим испољавањима.

Сељачки менталитет и његове промене

За Вукосављевића се не би могло оценити да је етнопсихолог или карактеролог нашег народа, нити да му је то била основна намера, поготово не да је покушавао да пружи неку заокругљену, систематичну слику националног менталитета, али је у бројним списима (а првенствено оним крећим) оставио небројене скице за портрет типичног представника сељаштва или макар словенског сељака у разним крајевима Балканског полуострва. Ни у својим систематским делима (*Историја сељачког друштва*, 1–3) није систематски изучавао друштвену структуру сеоског становништва, нити (рецимо, по узору на формалистичке ауторе) пружио свеобухватну слику социјалних релација, нити је пак назначио неку прецизну визију будућег развоја села, каква се за његова живота већ могла назрети – али је заузврат подарио многе микродетаље (праћене одгова-

рајућим, врло оштроумним запажањима и тумачењима) на основу којих се указују обриси каснијих истраживања српског (и балканског) села.

Како оцењује Петар Влаховић, сваки одељак у *Писмима са села* својеврстан је прилог познавању менталитета нашег сељака – механизама стварања јавног мњења (ПС, 236–238), уобличавања моралних и других норми, дефинисања социјалних улога (Влаховић, 1981: 65, при чему посебно упућује на попис народних мудрости у *Писмима*, стр. 196 [одељак „Старовлашка школа“]). Ваља додати да је при том настојао да истакне и одређене разлике између појединих крајева Балкана (нпр. Старог Влаха и Јужне Србије, или пак Хрватског Загорја и Далмације или Црне Горе) – могуће је да су се многе од тих нијанси данас изгубиле (услед „изравнавања“ психичких особина под упливом школе, војске, државне администрације), али Вукосављевићева запажања остају вредно сведочанство о једној епохи чији се трагови данас распознају тек у најудаљенијим крајевима.

Стога се Вукосављевић првенствено служио непосредним посматрањем, али и анализом затечених друштвених односа, традицијом, језичким феноменима, информацијама које систематски прикупљају ентузијасти (cf. *Расковник*), а ређе писаним документима и статистиком (ССД 1: 2; Костић, 1975: 80). И проблем настајања и одржавања племенâ (племенске организације) решавао је социолошким приступом, а не уско историјски (Лукић, 1987: 96) – настојао је да проникне у психолошке и социјалнопсихолошке мотиве због којих се у време османске владавине на Балкану обновила раније већ нарушена племенска структура друштва. Оскудност примарних, максимално поузданих извора информација надокнађивао је изузетном истраживачком имагинацијом (Митровић, 1982: 243; Стојанов, 2004: 76–77), која му је омогућила да на истински блистав начин, према најстрожим типолошким и таксономским узусима, изврши класификацију непрегледне искуствене грађе коју је прикупио током деценија (извесна малобројна понављања података у дивовском подухвату оваквих размера не само што су неизбежна, него упућују и на сасвим природне дилеме у вези с тим где сврстати одређени сегмент материјала).

Вукосављевић је и о најпрозаичнијим појавама из сеоске свакидашњице писао са дубоким разумевањем (Коковић, 1981: 25), а свакодневица је, вреди подсетити, и предмет Ердељановићевих упутстава за испитивање народног живота (1910), која су у овом погледу била знатно развијенија од ранијих Цвијићевих. Поједини интерпретатори су му приговарали што је писао и о толико „ненаучним“ проблемима као што је уобичајена исхрана на селу, али је он и таквим написима заправо илустровао неке дубље тенденције у стилу живота и навикама ондашњег сељаштва (које нису обухватане тадашњим службеним статистикама нити

објашњаване социо-психолошки), али и оставио вредне податке за упоређивање са садашњим стањем (в. нпр. Гудовић, 2008: 66). У овоме се може констатовати и Вукосављевићева феноменолошка оријентација, јер се не упушта у неутемељене спекулације и испразно теоретисање, него се труди да пре свега емпатијски опише целокупност сеоског живота у свим његовим испољавањима.

Најпре, у складу са раније изреченим напоменама, Вукосављевић разбија многе предрасуде у вези са сељаковом свешћу и сељаштвом у целини. Тако, рецимо, он документовано упућује на чињеницу да сељак није интринсично конзервативан, чак је понекад врло иновативан, али га сама природа (или технологија) пољопривредних радова одвраћају од преузимања превеликих ризика (ССД 3: 371–372; Митровић, 2003: 152–153, 362). Кроз читаве *Сеоске уредбе о водама* он наводи бројне илустрације сељакове инвентивности како при искоришћавању водних ресурса, тако и с обзиром на (обичајно)правно регулисање односа везаних за експлоатацију вода.

Без идеализовања народног етоса, Вукосављевић приказује кумулисано богатство народне мудрости (ПС, „Орг. сеоског живота“.: „наш народ ... увек је спонтано створио и сеоску регулу која му даје просту и паметну правну основу за развој ... је показао велике организаторске способности и смисао за ред. Свуд је он организовао своје село чврсто и паметно. ... Није тачна општа слика коју су писци дали о нашем патријархалном селу. Нису живели у њему људи добродушни, Словени и са голубијом ћуди, у братској слози и идили. Напротив. Наши патријархални сељаци имају више смисла за ауторитет и за постављање разлике међу људима по њиховој вредности и значају, него за братство и једнакост.“) Дакле, за разлику од националних романтичара, он првенство придаје организацији и промишљању у односу на доброхотност, солидарност или урођено човекољубље.

Када представља уредбе о водама/рекама и водним уређајима, али и другим облицима колективне својине, Вукосављевић описује како њихову генезу, тако и текућу функционалност, а битно је што истиче да обичајноправне регуле о водама не настају из неке опште тежње за напретком и благостањем, него из конкретних потреба пољопривредног рада (СУВ, 79ff.). Објашњење за настанак специфичних норми налази или у угледању на друге крајеве (где су се односне норме показале као подесне) или у емпиричком опробавању (путем покушаја и погрешке), али у основи сматра да настају спонтано, што им гарантује дуготрајност (СУВ, 85, 89–90, 157–160). Наравно, он истиче њихову битну улогу у уређивању живота, па и у обликовању менталитета, али не посеже ни за каквим „митолошким“ тумачењима у смислу тобожњег првобитног мудрог законодавца.

Вукосављевић се не устручава да осветли и неке не сасвим (или нимало) похвалне стране сеоског живота, као што је учинак племенског живота на уобличавање менталитета, у којем се конституише не само лик јунака, него и лик издајице (КС, 1992); наводи конкретне примере да се јунаштвом сматрао чак и одлазак у плен, тј. пљачку (ПС, 212–219), или пак да се у појединим крајевима крађа није држала као огрешење о моралне норме. Ту припада и функционална анализа кривоклетства и подмићивања на крају *Писама са села*, које поступке он јамачно не оправдава, али указује на разлоге за заступљеност схватања о њиховој прикладности.

Са друге стране, опет имајући на уму целовитост, заокругљеност сељачке животне форме, Вукосављевић наглашава аутаркичност не само у погледу производње (чија је сврха да задовољи тек основне потребе, што он назива потрошачком производњом), него и у вези с начином окупљања и одлучивања у заједници – тако представља сеоски збор (ПС, 24–26; СУВ, 113; в. и Ћирић, 1979: 127) или народне главаре (ПС, 165–171) као крајње демократичне институције, што су у његово време по свој прилици и биле. Све у свему, што је за њему савремену ситуацију било преовладавајуће, село посматра као затворен функционални систем, који делује веома уређено/регулисано док се у њега не уплету чиниоци са стране – градски поглавари, државни законодавци или зеленаши, односно ма ко ко не разуме сплет међузависних релација које владају сеоским животом.

Међутим, Вукосављевић, наравно, истиче и етичке врлине, које проистичу из особеног, традиционалног поимања света и човековог места у њему: тако нпр. сељак посматра себе пре као слугу него као господара свог имања, па ни не жели да подиже грађевине налик урбанима, јер се то мимоилази с његовим потребама – градски тип куће може се појавити само из сујете, пошто не одговара потребама сељачког живота (*Сстан*, 144, 259). Сељака одликује урођена скромност, одбојност према свакој врсти луксуза (кад говори о потрошачкој привреди, Вукосављевић има у виду не савремени конзумеризам, него околност да се у сеоском домаћинству троши углавном само оно што се на њему произведе, а да се производња руководи потребама, а не захтевима тржишта или жељама за напредовањем у материјалном смислу). Сељак је обзиран чак и према стоци, коју не жели да експлоатише или исцрпљује преко разумне мере, пошто је навикао на одређену врсту коегзистенције с властитим животињама. Сељак је рационалнији у производњи него у потрошњи (где је често штедљив и до беспотребне мере), тј. тешко развија нове потребе – док у привредном животу и прихвата иновације, али их често и сâм ствара, у потрошњи пак, укључујући и становање, врло тешко усваја нове навике, сматрајући их нечим страним.

У оквиру оваквог схватања живота и света, Вукосављевић истиче да сељак бивствује без страха од смрти, штавише, читавог живота се припрема за њу – у огледу „Смрти у очи“ (ПС, 203–207) наводи јасне илустрације оваквог поимања и на нивоу аутоперцепције и на нивоу хетероперцепције. Смрт је „природан“ део живота, неминовност, па се на њу не гледа као на нешто необично, чему треба поклањати нарочиту пажњу.

Вукосављевић се слаже са Цвијићем да је „патријархална задруга била творац и носилац националних предања, историјског памћења, средиште и извориште снаге за опстанак и очување националног идентитета“ (Аранитовић, 1979: 72–73), па у њеном распаду види колико неминовност толико и одређено слабљење социјалне кохезије, па и друштвених норми (ПС, 159–160; в. и Митровић, 1998: 297–298). Вукосављевић упућује да је кроз историју задруга попримала врло различите облике (потпуније приказе в. нпр. у: Рибникар, 2005: 16ff.; Новаковић, 1965: 143ff.; Филиповић, 1991: 3–90; Илијић, 1999), а да је од старе породичне задруге ваљало, уз неумитност одбацивања елемената који објективно не могу опстати у новим (првенствено економским, тј. тржишним, али и социјалним) условима, задржати здраве састојке, који би деловали конструктивно и у измењеним околностима. Но, могла би му се упутити критика да, и поред тога што је сагледао бројне друштвене функције и психолошке аспекте живота у задрузи, као и одређени степен некомпактности чак и у њеним најконзервативнијим облицима, ипак није дао себи напора да оцрта ефекте њеног ишчезавања. Тако, рецимо, Сташа Винавер му замера што уз помне описе процесâ распадања старе патријархалне задруге није настојао да покаже какве је то последице имало за одећу, фолклор, музику, па и сâм говор, као манифестације психичког и културалног живота (Винавер, 2002: 319–320). Но, са друге стране, он је практично једини теоретичар који је као на један од узрока слабљења, па онда и нестајања ове институције изричито указивао на управљање òсобином (миразом, који жена доноси у мужевљеву кућу и њом располаже издвојено од заједничке имовине).

При описивању промена Вукосављевић није сезао даље, тј. ближе од 1920-их година (вероватно отуд што главнина његове грађе потиче из међуратног периода) – тешко је одгонетнути је ли разлог за то околност што није желео да пише о процесима који су још били у току или је била у питању презаузетост државним пословима, али је свакако чудно да није ни речју поменуо драстичне (како повољне тако и неповољне) трансформације које су се на нашем селу збиле током последњих петнаестак година његовог живота (1945–1960). И када објашњава (у време које је презентовао) најновије промене, пре свега у приградским насељима (око Београда) – пошто су у њима и највидљивије трансформације – он их опет не тумачи толико у светлу преображајâ у стилу живота колико

преласка на другачији, ратарски и тржишни начин привређивања (ССД 2: 264–265; в. и Николић, 1981: 46, 48–49). Вукосављевић наговештава повећање значаја инфраструктуре с порастом тржишне производње (Ћирић, 1976: 14–15, 18), али се није темељитије бавио послератним процесима.

Несумњиво је да су за последњих неколико деценија Вукосављевићевог живота наступиле драматичне промене чак и у старовлашком крају (в. упоредну анализу нпр. у: Пушоњић, 1980: 85–89; као и Марковић, 1976, уз низ прилога у истом зборнику), које су битно утицале и на менталитет. Штета је што их он није обухватио својим проницљивим оком, које би засигурно запазило назнаке будућих тенденција.

Занимљиво је конфронтисати, рецимо, опаске о привредним и социјалним функцијама ракије код Вукосављевића (ПС, 134–137) и констатације о њеној данашњој употреби на селу – Дивац, 2003: показује се да се с преласком с натуралне на тржишну привреду битно мењају и друштвено-економске функције ракије. Слично важи и за његове описе положаја жене у друштву, првенствено у *Писмима са села* (Вукосављевић, ПС: 144–145, 205; в. и Аранитовић, 1979: 72–75, 78): Вукосављевић није глорификовао патријархални живот, али га није ни ниподаштавао као примитиван и заостао, уочавајући да (у његово време) сеоска жена ипак живи слободније и с више достојанства од варошке, која је принуђена на далеко неугодније уступке. У оквиру строге (превасходно природне) поделе рада у пољопривреди сељанка је ипак била заштићена од економске зависности (захваљујући поменутој ȍсобини, углавном у стоци) и животне неизвесности, пошто на селу практично није било неудатих особа, па ни егзистенцијалне неопходности да обавља (пре)тешке послове или се школује. Уосталом, и нека ранија етнографска истраживања (Филиповић, 1991: 109–133) поткрепљују овакве судове.

Као што указује и акад. Обрен Благојевић (1980: 19–22), Вукосављевић запажа (ССД 3: 470ff.) да се сељак када постане индустријски радник („полутан“) сразмерно лако привикава на технику рада, па и радну дисциплину, али да му тешко пада ритам рада, с његовом монотонијом (док је у пољопривреди сељак непрецизан, зато што ради са живом природом, па воли „уобљене линије“ – Трифуновић, 2005: 138; Ракас, 1987: 113). Но, ако у сељачкој привреди радни ритам није равномеран, као у индустрији, то не значи да је неправилан. Иначе, ова разлика у способности рутинизовања уочава се и између сељака сточара и сељака ратара (као, уосталом, и друге особености ова два менталитета, на које је указивао још Цвијић у својим етнопсихолошким типовима); за сељака рад није само лукративна делатност, него и канал социјалне промоције, домен на основу којег стиче друштвени ранг и углед.

Данашњи значај Вукосављевићевих проучавања и промишљања

Током векова ропства под Турцима Срби нису имали развијене облике духовног живота, односно културе (изузимајући народну поезију), па су народна веровањима, кристализована у обичајима и схватањима везанима за својину, привређивање и становање практично једини материјал за реконцептуализацију или реконструкцију националног духа. Обиман историјски, социјалнопсихолошки и етнопсихолошки материјал који је прикупио и обрадио Вукосављевић може послужити и као полазиште за онтолошка, етичка и естетичка промишљања о нашем националном духу и указивање на философски, а пре свега морални смисао одређених идеја оваплоћених у народним схватањима. Остају, наравно, питања колико је од тога данас остало живо у свести српског народа и каква је будућност села и сељаштва, али је неоспорно (и на линији Вукосављевићевих запажања) да бројни елементи овог менталитета могу солидно послужити као ослонац за жељени препород или обнову националне свести.

Премда му поједини аутори (Стојанов, 2004: 15, 75, 81) приписују систематичност у обради социолошке тематике, чини се да је тешко сложити се с таквим закључком – наиме, Вукосављевић је систематичан у прикупљању грађе и њеном излагању и интерпретацији, али се не сме губити из вида да он наступа „одоздо нагоре“, дакле у чланцима разасутим по новинама (*Демократија*, *Правда*, *Политика*, *Санџак* итд.) и скицама за будућу синтезу пружа инспиративне наговештаје, али не даје никакву коначну слику села ни у свом времену, а још мање данас. Но, он је свакако уобличио проблематику социологије села, створио теоријски оквир и пружио обиље изванредних описа, али и открио и покренуо нове проблеме – уздигао дотадашња проучавања на солидну теоријску висину (Лукић, 1987: 91).

Нарочито ваља потцртати Вукосављевићев холистички приступ, стремљење ка целовитости у осветљавању друштвених феномена – он нуди функционална објашњења која известан феномен или праксу стављају у контекст целине друштвеног живота и начина привређивања (у том смислу је ближи англосаксонској оријентацији), узимајући, поред тога, у обзир историјску димензију и ме́не у одређеним схватањима и облицима понашања.

Мада су практично сва Вукосављевићева систематска дела објављена после Другог светског рата, грађа и приступ свакако потичу из 1930-их година, па његов опус свакако припада пре предратној (традиционалној) него послератној (модерној) социологији (Митровић, 1998: 136); али би се смело устврдити да је то на одређени начин била и његова предност,

пошто није морао да улази у компромисе са, за његова живота непобитно предоминантним, историјским материјализмом, чиме је избегао тада неминовну идеологизацију, која је све до друге половине 1960-их гушила нашу социологију.[5] Поједини интерпретатори су натезали његову кључну тврдњу, о условљености свих других друштвених појава економским токовима, међутим, у светлу овога он је у најмању руку једнако и веберовац – начин привређивања за њега није задата категорија, него зависи од црта менталитета и традиције, на шта је указивао и у студијама о аналогним облицима привреде у разним „културним појасима“, тј. срединама. Дакле, он нипошто није био економски детерминист енгелсовског (дијаматовског) варијетета, него оригиналан мислилац који је настојао да (узимајући у обзир првенствено функционалистичку и феноменолошку перспективу) осветли међуусловљеност културе, привређивања и друштвених односа. Сигурно му се не би могла пребацити једностраност у ма којем погледу.

Данашња актуелност Вукосављевићевих списа, како на емпиријском, тако и на нормативном нивоу, може се пратити на више планова: у погледу историјског тумачења и савременог значаја задруге као економског колективитета (Илијић, 1999; Марковић, 2009: 12, 23ff); у погледу организације сеоског атара и, уопште, сеоске територије, па и становања (Којић, Симоновић, 1975: 49ff.; Гостовић, 1989: 130ff.; В. Мацура; Ћирић, 1979: 107–108, 116; П. Марковић/Бабовић, 1999: 329); с обзиром на критерије разликовања сеоске и градске територије (Гудовић, 2008: 35–36); у вези с послератном аграрном политиком (Веселинов, 1987; *Наше теме*, 1988; П. Марковић/Бабовић, 1999: 254ff.); око поделе рада на селу (Гудовић, 2008: 53); итд. Према томе, његове коментаре и назнаке не треба третисати искључиво архиварски, као белег једног давно прошлог времена, него и као надахнуће за евентуалну реорганизацију националног географског, социјалног и духовног простора. Његово интегрално (и интегралистичко) становиште у приступу друштвеним појавама, слободно се може рећи, данас делује и актуелније него што је било у време настанка (или првобитног објављивања).[6]

---

[5] Иако му одаје признање као „настављачу позитивног тока развитка социолошке мисли о нашем селу“, Рашковић (1986: 15–16, 214) не пропушта да га одмах потом оптужи за то да је остао на површини, „без адекватне анализе садржине и суштине, поготово не класних односа на селу...“ На једном другом месту, опет, Вукосављевићеву тезу о нераздвојности и међупрожимању живота, рада, земље, стоке и друштвених односа сасвим погрешно тумачи као „двојство рада и својине“, које ће се превладати развојем социјалистичких односа на селу.

[6] Овај рад је имао својеврсну коб да је његова основна верзија била завршена пре објављивања импозантне и прве репрезентативне монографије о Вукосављевићу – Исић (2002), као и уочи објављивања Вукосављевићевих Сабраних дела у седам књига (у издању Службеног гласника, Београд), с потпуном пропратном научном опремом, која

Литература

Вукосављевић (1947), *Сеоске уредбе о водама*, Пољопривредно издавачко предузеће, Београд.

Вукосављевић (1953; 1965; 1983), *Социологија сељачког друштва*, т. I: Организација сељачке земљишне својине, САНУ, 1953; т. II: Социологија становања, САНУ, 1965; т. III: Социологија сељачких радова, САНУ, 1983. (сва три тома с предговорима Радомира Лукића, прештампаним у зборнику *Југословенска социологија села*, стр. 89–94 и 102–106.)

Вукосављевић (1957), *Организација динарских племена*, Посебна издања, књ. CCCXX, Етнографски институт, књ. 7, САНУ, Београд.

Вукосављевић (1962), *Писма са села*, Савремена школа, Београд.

Вукосављевић (1992), „Племенски и сељачки менталитет“ и „О сељачком привредном менталитету“, у: Бојан Јовановић (прир.), *Карактерологија Срба*, Научна књига, Београд, стр. 147–162.

Добрило Аранитовић, Библиографија радова Сретена Вукосављевића, у: *Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“*, VI, СО Пријепоље, 1978, стр. 209–237 (двоструко проширена у Сабраним списима, 2012).

*

Аранитовић, Добрило (1979), „Сретен Вукосављевић о положају жене у патријархалном друштву“, у: *Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“*, VII, Заједница основног образовања, Пријепоље, стр. 71–78.

Благојевић, Обрен (1980), „Вукосављевићева социологија сељачких радова“, у: *Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“*, VIII, Општинска заједница образовања, Пријепоље, стр. 9–24.

Борели, Рада, „Сеоска насеља у делима Сретена Вукосављевића“, *Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“*, I, Општинска заједница образовања, Пријепоље, стр. 103–114.

Веруовић, Милорад (2003), „Епилог одговора Сретена Вукосављевића Милована Ђиласу у међуратној пријепољској штампи“, у: *Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“*, Установа за културу и образовање, Пријепоље, стр. 7–18.

Веселинов, Драган (1987), *Сумрак сељаштва*, Економика, Београд.

Винавер, Станислав (2012), *Београдско огледало*, [2]Службени гласник, Београд.

Влаховић, Петар (1981), „Вукосављевићева ’Писма са села’ и њихов значај за етнологију“, *Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“*, IX, Скупштина општине Пријепоље, стр. 57–65. (прештампано у: Влаховић, 1987: 241–248; и у: *Југословенска социологија села*: стр. 121–126)

Влаховић, Петар (1982), „Менталитет нашег становништва у делу Јована Цвијића“, у: *Научно дело Јована Цвијића*, Научни скупови, књ. XI, САНУ, Београд, стр. 325–332.

омогућава знатно продубљеније изучавање. На пример, од преко 200 „писама са села“ у првом издању ове књиге пре 50 година објављен је избор од тек једне четвртине.

Влаховић, Петар (1987), *Писци наше етнологије и антропологије*, Етноантрополошки проблеми, св. 1, Одељење за етнологију, Филозофски факултет, Београд.

Вујовић, Сретен (1988, прир.), *Социологија града*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Вујошевић, Ново, „Метод Сретена Вукосављевића као неопходност у савременим истраживањима породице“, *Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“*, II, Општинска заједница образовања, Пријепоље, стр. 39–44.

Гаћеша, Никола (1976), „Улога Сретена Вукосављевића у провођењу колонизације у Војводини после Другог светског рата (Прилог проучавању)“, *Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“*, Заједница основног образовања, Пријепоље, стр. 35–47.

Гостовић, Марко (1989), *Уређење сеоске територије*, Научна књига, Београд.

Гудовић, Др Зоран (2008), *Село и сељаштво*. Прилог социологији села, Завод за проучавање села, Београд.

Дивац, Раденко (2003), „Ракија у народним обичајима у време Сретена Вукосављевића и данас“, у: *Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“*, XVIII, Установа за културу и образовање, Пријепоље, стр. 19–31.

Ђурић, Војислав [Ђ.] (1975), *Иновације у друштву*, Градина, Ниш.

Илијић, Никола (1999), *Историја задруге код Срба*, ЈП Службени лист СРЈ, Београд.

Исић, Момчило (2001), *Сељаштво у Србији 1918–1941*, књ. I/2, Завод зз уџбенике и наставна средства, Институт за новију историју Србије, Београд.

Исић, Момчило (2012), *С народом, за народ, о народу*. Сретен Вукосављевић 1881–1960, Институт за новију историју Србије, Београд, 478 стр.

Караџић, Вук Ст. (1964), *О друштву*, Савремена школа, Београд.

Ковачевић, Иван (1976), „Проучавање менталитета у делу Сретена Вукосављевића“, *Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“*, Заједница основног образовања, Пријепоље, 1976, стр. 29–34.

Ковачевић, Иван (1978), *Научно дело Сретена Вукосављевића*, Раднички универзитет „Сретен Вукосављевић“, Пријепоље, 147 стр.

Којић, Бранислав Ђ. и Ђорђе Р. Симоновић (1975), *Сеоска насеља Србије*, Издавачко-информативни центар студената, Београд.

Коковић, Драган (1981), „О свакодневници и начину живота у делу Сретена Вукосављевића“, *Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“*, IX, Скупштина општине Пријепоље, стр. 25–32.

Косић, Мирко М. (1934), *Проблеми савремене социологије*, Економски течај Коларчевог народног универзитета, Издавачко предузеће „Труд“ А. Д., Београд.

Костић, Цветко (1973), „Предмет и метод социологије Сретена Вукосављевића“, *Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“*, I, Општинска заједница образовања, Пријепоље, стр. 39–51.

Костић, Цветко (1974), „Теорија примарних група и институција у делу Сретена Вукосављевића“, *Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“*, II, Општинска заједница образовања, Пријепоље, стр. 45–50.

Костић, Цветко (1975), *Социологија села*, Издавачко-информативни центар студената, Београд (друго издање).

Лукић, Радомир (1973), „Научно дело Сретена Вукосављевића“, *Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“*, I, Општинска заједница образовања, Пријепоље, стр. 31–38.

Лукић, Радомир (1979), „О трећој књизи – Социологија сељачких радова, С. Вукосављевића“, у: *Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“*, Заједница основног образовања, Пријепоље, стр. 13–17; прештампано као предговор за: Вукосављевић (1983), стр. 15–19.

Лукић, Радомир (1987), „Општи поглед“ и „Главна дела С. Вукосављевића“, у: *Југословенска социологија села*, прир. др Петар Марковић, Посебна издања, књ. DLXXVIII, Одељење друштвених наука, књ. 95, САНУ, Београд, стр. 89–97.

Марковић, Данило Ж., „Научно дело Сретена Вукосављевића и савремена југословенска социологија“, *Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“*, I, Општинска заједница образовања, Пријепоље, стр. 113–120

Марковић, Драган (2009), *Село на маргинама политике*, Институт за политичке студије, Београд.

Марковић, Петар (1976), „Становање у селу некада и сада“, *Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“*, IV, Скупштина општине Пријепоље, стр. 21–26.

Марковић, Др Петар J. и Др Јован В. Бабовић (1999), *Србија на прагу новог века*. Будућност села и сељаштва, Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Републике Србије, Београд.

Mendras, Henri (1986), *Сељачка друштва*. Елементи за једну теорију сељаштва, Глобус, Загреб.

Милић, Војин (1989), *Прилози историји социологије*, „Веселин Маслеша“, Сарајево.

Милошевић, Божо (1993), „Сељаков рад и радно стваралаштво – између континуитета и привремености“, *Зборник Филозофског факултета*, бр. XVI/Б (Споменица Војина Милића), Београдски универзитет, стр. 211–225; прештампано у: Милошевић, *Умеће рада*. Прилози социологији рада, Прометеј и Специјалистичке академске студије, Нови Сад, друго издање, 2004, стр. 111–147.

Митровић, Милован М. (1999), *Српско село*. Прилог социологији традиционалног српског друштва, Матица српска, Нови Сад, стр. 101–108.

Миљковић, Александар А. (1975), „О Сретену Вукосављевићу као социологу нашег села“, *Социолошки преглед*, год. IX, бр. 1, стр. 15–26.

Митровић, Милован (1982), *Југословенска предратна социологија*, ИИЦ ССОС, Београд.

Митровић, Др Милован (1989), *Наше село између прошлости и будућности*, Научна књига, Београд.

Митровић, Милован М. (1998), *Социологија села*, Социолошко друштво Србије, Београд.

Митровић, Милован М. (2003), „Културне иновације у нашим селима“, у: *Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“*, Установа за културу и образовање, Пријепоље, стр. 145–156.

Митровић, Милован М. (2009), „Социологија у периоду до 1959“, у: Марија Богдановић (прир.), *Социологија у Србији 1959–2009*. Институционални развој, Службени гласник, Београд, стр. 33–37.

Наше теме (1988), год. 32, бр. 10, Загреб (тематски блок „Сумрак сељаштва“, стр. 2374–2491).

Николић, Десанка (1981), „Сретен Вукосављевић о стамбеној култури у приградским насељима“, *Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“*, IX, Скупштина општине Пријепоље, стр. 43–50.

Новаковић, Стојан (1965), *Село*, Српска књижевна задруга, Београд.

Потежица, Влајко (1980), „Улога Сретена Вукосављевића у спровођењу аграрне реформе и колонизације и доношењу Закона о Уставотворној скупштини ДФЈ“, у: *Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“*, VIII, Општинска заједница образовања, Пријепоље, стр. 91–98.

Пушоњић, Бошко (1980), „Трагом санџачких ’Писама са села’ С. Вукосављевића“, у: *Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“*, VIII, Општинска заједница образовања, Пријепоље, стр. 83–89.

Радовановић, Миљана (1979), „Етнолошко и социолошко у научном делу Сретена Вукосављевића“, у: *Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“*, VII, Заједница основног образовања, Пријепоље, стр. 33–35.

Ракас, Смиља (1987), „Значај проучавања земљишне својине у делима Сретена Вукосављевића“ и „Сеоски радови у делу Сретена Вукосављевића“, у: *Југословенска социологија села*, прир. др Петар Марковић, Посебна издања, књ. DLXXVIII, Одељење друштвених наука, књ. 95, САНУ, Београд, стр. 98–101 и 112–120. (одломци из необјављене докторске дисертације, ФПН, Београд, 1986)

Ракочевић, Новица (1980), „Став Сретена Вукосављевића према разграничењу Црне Горе и Србије у области Пљеваља и Пријепоља“, у: *Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“*, VIII, Општинска заједница образовања, Пријепоље, стр. 33–38.

Рашковић, Владимир (1986), *Социологија села*, Универзитет у Београду, Економски факултет, Београд.

Рибникар, Владислав Ф. (2005), *Облици својине у нашој историји Средњега века*, Народна књига/Алфа – Фонд Рибникар, Београд.

Ruppert, Karl, Franz Schäffer, Jörg Maier, Reinhart Paesler (1981), *Социјална географија*, Школска књига, Загреб.

Стојанов, Младен (2004), *Социологија сеоских колектива*. Огледи, Матица српска и Завод за социологију развоја села, Нови Сад – Београд.

Стојанчевић, Видосава (1982), „Однос антропогеографских фактора и обичајне традиције у Цвијићевим проучавањима“, у: *Научно дело Јована Цвијића*, Научни скупови, књ. XI, САНУ, Београд, стр. 365–381.

Стојковић, Андрија Б. [К.] (1972), *Развитак философије у Срба 1804–1944*, Слово љубве, Београд.

Суботић, Драган (1994), „Сретен Вукосављевић – као оснивач социологије села“, у: *Научно наслеђе Правног факултета у Београду 1841–1941*, Правни факултет, Београд, стр. 457–467.

Тешић, Миленко (1982), „Теоријско-методолошки основ Цвијићевог стваралаштва“, у: у: *Научно дело Јована Цвијића*, Научни скупови, књ. XI, САНУ, Београд, стр. 443–456.

Трифуновић, Др Саво (2005), *Сељак и рад*, Машински факултет Краљево и Агрономски факултет Чачак.

Ћирић, Јован [В.] (1976), „Вукосављевићев став према просторној организацији сеоског насеља“, *Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“*, III, Пријепоље, стр. 9–21.

Ћирић, Јован [В.] (1979), *Основе социологије насеља и социологија села*, Градина, Ниш.

Ћирић, Јован [В.] (1981), „Прилог научном погледу Јована Цвијића и Сретена Вукосављевића“, *Социолошки преглед*, год. XV, бр. 3–4, стр. 125–131.

Ћулибрк, Светозар (1968), „Јован Цвијић као социолог“, у: *Цвијићев зборник*. У спомен 100. годишњице његовог рођења, САНУ, Београд, стр. 43–52.

Ћулибрк, др Светозар (1982), *Цвијићева социологија Балкана*, Институт друштвених наука/Просвета, Београд.

Филиповић, Миленко (1991), *Човек међу људима*, СКЗ, Београд.

Фирст, Ружа (1981), *Сеоска породица данас*. Континуитет или промјене, Институт за друштвена истраживања, Загреб.

Цвјетићанин, Владимир, Светозар Ливада, Владо Пуљиз и Ђура Стевановић (1983), „Рурална социологија и развој пољопривреде (О потреби нових цјеловитих рурално-социолошких истраживања)“, у: *Зборник Филозофског факултета*, књ. XIII-2 (Споменица Цветка Костића), Београдски универзитет, Београд.

Шувар, Стипе (1988), *Социологија села*, 1–2, Напријед, Загреб.

Aleksandar Gordić
University “Singidunum”
Futura, Faculty for Applied Ecology

Summary

“METAPHYSICS” OF PEASANT LIFE IN THE WORK OF SRETEN VUKOSAVLJEVIĆ

As an extraordinary connoiseur of the state in Serbian village and the mentality of Serbian peasant, but also as a perspicacious empirical perceiver (and an agent) of turbulent social processes during the first half of the previous century, Sreten Vukosavljević has left in his (mainly voluminous) works not only precious observations on customs, norms and practices prevalent between the two world wars (wherefrom the bulk of his material dates), but he has also offered a series of suggestions for the reconstruction of a peculiar worldview which characterizes Serbian village. This paper attempts to show how he succeeded in attaining the optimal ratio of experiential collection of data and theoretical systematization and interpretation, never ignoring

technological, economic and social complexity of phenomena he studies and presents. Although he has not dealt exclusively with social relations nor has given completely pure or explicitly sociological explanations of certain practices (if they are possible at all), he tried to recognize and emphasize unambiguously the sociological dimension in each detail of rural life, i.e. to point out the complexity of social relations that are intertwined with all other relationships (consanguinity, economic, legal, political etc.). Thus his opus can serve for elucidating the ethical convictions of our traditional village, as well as for comparisons between circumstances extant before one century and present-day ones, which is undoubtedly very different.

Key words: Sreten Vukosavljević, ethnopsychology, qualitative research techniques, sociological interpretation and explanation, rural sociology, mentality

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 1, стр. 337–352
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Дејан Петровић
Милена Станојевић
Филозофски факултет у Београду

УДК: 316.255(497.11)
Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

МИРКО КОСИЋ – ЈЕДНА ЗАБОРАВЉЕНА СОЦИОЛОГИЈА

Једно од најважнијих имена српске социологије у периоду између два светска рата свакако је Мирко Косић. Међутим, за велики део савремене социолошке научне заједнице у оквиру Србије овај аутор, који је иза себе оставио низ научних радова и један уџбеник социологије, остао је непознаница. Треба још споменути и ***Друштвени живот****, један од првих часописа за друштвене науке у Србији, који је Косић основао и уређивао. У датом контексту, овим прилогом се настоје, у кратким цртама, приказати становишта поменутог социолога о предмету, циљевима и методу социологије као посебне друштвене науке. Поред наведеног, посебан нагласак биће стављен на Косићеву оштру критику марксизма и ауторову везу са Недићевим режимом, а у циљу приказивања фактора који су допринели занемаривању његовог рада у оквиру домаће социологије након Другог светског рата, а самим тим и постепеном забораву Мирка Косића.*

Кључне речи: *Мирко Косић, часопис „Друштвени живот“, предмет социологије*

Увод

Опште место у савременој социолошкој теорији представља схватање да делање друштвених актера може имати ефекте који, у већој или мањој мери, одступају од планираних, услед деловања друштвених фактора који нису узимани у обзир или једноставно нису били познати овим актерима, а релевантних за дато друштвено делање (Sztompka, 1994). Пример описаних ненамераваних последица друштвеног делања представља иницијатива Српског социолошког друштва, од марта ове године, да се установи годишња награда за најбољу књигу из области социологије која би понела име Мирка Косића. Иако је основна намера била да се на овај начин социолошка научна заједница афирмише у јавности, уз истовремено јачање професионалне свести социолога у Србији,[1] ова иницијатива је проузроковала оштру полемику, како у стручној, тако и у широј јавности.

[1] Више о овоме погледати на сајту Српског социолошког друштва, односно на интернет-адреси: http://www.ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=231:2012-03-10-19-59-18&catid=35:2011-12-11-16-36-13&Itemid=41.

Како је процес производње научног знања неодвојив од друштвено-историјског контекста у којем оно настаје (Mannheim, 1954; Кун, 1974; Бирешев, 2007), неопходно је нешто рећи о поменутој полемици, с обзиром на то да главни предмет овог рада представља научни и политички ангажман Мирка Косића. Текст Тодора Куљића под насловом „Ризична награда“,[2] објављен 6. марта текуће године, у *Политици*, отпочео је поменуту полемику. У овом тексту Куљић износи мишљење да евентуално установљење награде која би носила Косићево име представља покушај рехабилитације осведоченог квислинга, који може имати озбиљне друштвене импликације.

Након поменутог текста уследиле су реакције Јована Пејина[3] и Јовице Тркуље,[4] такође објављене у *Политици*, којима су поменути аутори покушали, мање или више успешно, да стану у одбрану Косића, потенцирајући његове антитоталитарне ставове (Пејин) или вредности научног рада (Тркуља). На Скупштини Српског социолошког друштва, одржаној 18. марта, након бурне дискусије је одлучено да награда за најбољу књигу из области социологије заиста буде установљена, али под називом „Војин Милић“,[5] односно по имену великана српске социологије о чијем доприносу развоју социологије постоји консензус у домаћој социолошкој (научној) заједници.

Иако поменута одлука представља соломонско решење, након чега је уследила стабилизација односа унутар социолошке заједнице, отворено је важно питање односа домаће социологије према својој историји. Осмишљавање традиције (Hobsbawm, 1983) предузето од стране социолошког струковног удружења унутар Србије, које је, на трагу Хобсбаумових [Eric Hobsbawm] разматрања, требало да пружи основу групне интеграције, у центар пажње је довело заборављеног социолога чији је друштвено-политички ангажман био, најблаже речено, контраверзан. Шта чинити са оваквим академским „врућим кромпиром“?

Роберт Конел [Robert Connell] је у свом одличном тексту *Зашто је класична теорија класична?* [Why is Classical Theory Classical?] изнео тврдњу да се „социолошки канон“, односно издвајање Вебера [Max Weber], Диркема [Emile Durkheim] и Маркса [Karl Marx] као „очева социо-

[2] Текст је могуће наћи на сајту *Политике*, односно на интернет-адреси: http://www.politika.rs/rubrike/ostali-komentari/Rizicna-nagrada.lt.html.

[3] Текст је у PDF-формату доступан на интернет-адреси: http://www.ssd.org.rs/images/stories/politika.pdf.

[4] Текст је могуће наћи на сајту *Политике*, односно на интернет-адреси: http://www.politika.rs/rubrike/ostali-komentari/Poziv-na-dijalog-o-Kosicu.lt.html.

[5] Записник са редовне годишње Скупштине Српског социолошког друштва доступан је на интернет-адреси: http://www.ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=242:2012-03-29-19-47-45&catid=38:2011-12-11-16-37-51&Itemid=53.

логије“ и сврставање њихових пробраних текстова у корпус „класичних теорија“, јавља као настојање усмерено ка „прекривању“ империјалистичког дискурса и отвореног расизма карактеристичног за социологију у формативном периоду. Тако, мере метропола усмерене ка ефикаснијој контроли и експлоатацији колонија, формираних под значајним утицајем знања произведеног у оквиру младе науке о друштву, гурнуте су у други план помоћу дискурса у којем се о социологији говори као науци која настаје услед тежњи за разумевањем процеса индустријализације, урбанизације и демократизације кроз које пролазе западноевропска друштва током XIX века (Connell, 1997). Конел на овај начин показује да су проблематични моменти у историји социологије препуштени забораву кроз канонизацију једног броја мислилаца и њихових дела.

Да ли је овакав модел прихватљив и за српску социологију? Треба ли домаћа социологија једноставно да све што је неугодно за њу препусти забораву? Заборав или игнорисање не представљају решење, услед увек присутне вероватноће да се поново појаве исти или слични проблеми унутар социолошке заједнице. Историја једне дисциплине не сме имати непознанице или табу-теме, о којима се не говори и за које се претпоставља да ће саме од себе нестати. Ово је нарочито важно за формирање будућих генерација социолога, који треба да буду свесни целовите историје своје дисциплине, без обзира на то колико су неки догађаји неугодни.

Случај Мирка Косића је у овом контексту изузетно важан. Чињенице говоре да је Косић представљао важну личност у међуратној социологији, чијој је институционализацији допринео оснивањем часописа *Друштвени живот*. Са друге стране, за време немачке окупације обављао је дужност заменика гувернера Српске народне банке за време владе Милана Недића. Ове две сфере Косићеве делатности не треба раздвајати. Разлог томе јесте што у својим политичким активностима он није иступао само као приватно лице, већ и као социолог и професор Правног факултета у Суботици.

У овом контексту треба додати и Косићеве текстове писане у емиграцији у којима се осврће на догађаје у периоду од 25. 3. до 27. 3. 1941. Овде се пре свега мисли на текстове *Је ли 27. март 1941. плаћен?* и *Гробари Југославије – ко је „дрско лагао“?*, у којима Косић негативно говори о поменутим догађајима уз напомену да су војни пуч извршили масони, уз подршку Велике Британије (Пејин, 2003). Јасно је да оваква виђења историје, испуњена различитим конспирацијама, имају мало тога заједничког са науком.

Из досадашњег излагања је могуће наслутити циљ овог текста. Питање које се изнова јављало у горе описаној полемици „Ко је Мирко Косић?“ овим разматрањем ће добити још један одговор. Тако, овим текстом се настоји приказати Косићев социолошки и друштвено-политички

ангажман, при чему наредне странице треба посматрати као покушај да се, колико је то могуће, осветле поједине „сенке прошлости“ домаће социологије. О томе која је „нулта тачка“ историје социологије у Србији овде неће бити речи. Исказано нешто другачије, без обзира на важност питања када почиње социологија у Србији[6] и различитим виђењима историје дисциплине која одатле произлазе, услед настојања да се у што је могуће већој мери одржи концизност излагања, осим ове узгредне напомене, у даљем тексту неће бити пружен додатни простор.

Пре него што се пређе на приказ Косићевих становишта о стању и проблемима опште социологије, још једном треба напоменути да, насупрот текстовима у којима је више пута помињана полемика опредмећена, научна и политичка делатност Мирка Косића морају бити посматрани заједно. Наглашавање само једне сфере деловања, јасно, доводи до непотпуног приказа. Ипак, чини се да је опасније потенцирање само научног ангажмана поменутог социолога услед ослобађања од одговорности за поступке унутар јавне сфере, што имплицира поменут приступ изучавању ове историјске личности. Додуше, наведеним делатностима биће посвећена пажња у два засебна одељка, при чему је поменуто одвајање извршено у аналитичке сврхе и зарад лакше прегледности излагања.

О социологији Мирка Косића и доприносу институционализацији дисциплине

У претходном одељку је речено да Мирко Косић представља заборављеног социолога који долази у центар пажње социолошке и шире јавности посредством полемике која се највећим делом водила на страницама *Политике* и тицала се лика и дела овог социолога. То да је Косић заузимао једно од најистакнутијих места у српској социологији између два рата не представља новину (Митровић, 1982; Кољић, 2009). Такође, није тешко идентификовати факторе који су водили његовом забораву.

Са једне стране, као одлучујући фактор је могуће издвојити Косићево обављање функције заменика гувернера Српске народне банке у периоду 1941–1944. године. Крајем рата емигрира у Швајцарску, где и умире 1956. године (у Лугану). Јасно је да у послератној социологији, која свој живот поново отпочиње 1959. године на Филозофском факултету у Београду, није било места за Недићевог вицегувернера и представника

[6] Године 1959, са оснивањем Одељења за социологију на Филозофском факултету у Београду; 1935. године, када отпочиње настава социологије на Правном факултету у Београду; 1912, са изласком првог представљања социологије као посебне научне дисциплине у *Летопису Матице српске*; и тако даље.

српске послератне емиграције. Са друге стране, његов изразито критичан став према марксизму и марксистичкој социологији, који је често прелазио границе научности (Митровић, 1982), највероватније би онемогућио иоле значајнији утицај на послератну социологију, чак и да није био повезан са Недићевим режимом.

Било како било, пре него што се настави са приказом Косићевог доприноса институционализацији социологије у међуратном периоду и његових становишта о стању и проблемима социологије као посебне друштвене науке, треба још нешто пажње посветити биографији поменутог социолога.[7]

Мирко Косић је рођен 27. марта 1892. године у (Великој) Кикинди. Учествује као добровољац српске војске у Првом светском рату. Током 1914. и 1915. служи у одељењу за спољну пропаганду при српској војсци, да би након повлачења војске преко Албаније отпутовао у Швајцарску, где докторира 1917. године (у Цириху). Наслов дисертације, коју брани на економско-политичким наукама, гласи *Социолошке основе ограничења рађања*. Поред социологије, студирао је још право, економију и политичке науке у Стразбуру, Минхену, Женеви и Цириху код Г. Ф. Кнапа [G. F. Knapp], Г. Зимела [G. Simmel], Ф. Брентана [F. Brentano] и Л. фон Визеа [L. von Wiese]. Као што ће се описивати у наставку, утицај немачких формалиста Зимела и нарочито Фон Визеа на Косића показаће се као пресудан за његова становишта о социологији као посебној друштвеној науци.

Након рата, убрзо по повратку у Србију, заједно са Ђорђем Тасићем и Федором Никићем оснива часопис *Друштвени живот*, у склопу ширих настојања усмерених ка оснивању Социолошког друштва. Иако поменута настојања нису уродила плодом, током 1920. и 1921. године у Београду из штампе излазе четири броја часописа, а 1930. у Новом Саду штампана су још два броја *Друштвеног живота*, као резултат Косићеве самосталне издавачке активности.[8] Године 1920. Косић бива изабран за доцента политичке економије на Правном факултету у Суботици, који је у то време био у саставу Универзитета у Београду (Митровић, 1982). Две године касније је изабран за ванредног професора статистике, привредне и социјалне политике у Љубљани, да би најзад 1925. године био изабран за редовног професора националне економије у Суботици.

---

[7] Биографија Мирка Косића је доступна на следећој интернет-адреси: http://ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=107:-18921956&catid=49:2011-12-11-16-56-29&Itemid=61. Треба нагласити да се добар део текста који се тиче Косићевог живота заснива на подацима који се могу наћи на наведеној интернет-адреси.

[8] Више о настојањима усмереним ка оснивању Социолошког друштва, као и о часопису *Друштвени живот*, погледати на интернет-адреси: http://ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=168:-1920-1921&catid=55:-1918-1941&Itemid=64.

Током целокупне своје академске каријере није предавао ни на једном од факултета у Београду. Разлоге за изостанак наименовања у Београду треба тражити у његовој личности. Федор Никић га описује као ерудиту и способног научника, али истовремено и изузетно сујетног и претенциозног човека,[9] иако се ни Косић није превише либио да демонстрира описане особине у својим радовима. Тако је, на пример, у тексту *Савремена општа социологија* на више места изузетно негативно приказано високо образовање у Србији (Косић, 2007).

Аутор великог броја научних текстова и књига, међу којима, свакако, треба издвојити први уџбеник из социологије у Србији, под називом *Увод у општу социологију*, који је изашао из штампе 1934. године. Ваннаучне активности Мирка Косића у периоду између два рата обухватају чланство у Главном одбору Радикалне странке, као и вршење дужности генералног секретара Индустријске и трговачке коморе у Новом Саду у периоду од 1925–1931. године и помоћника министра за трговину и индустрију током 1926. и 1927. године.

Друштвени живот представља важан допринос институционализацији социологије у међуратном периоду. *Друштвени живот – социјални научни часопис за политику, економију, законодавство и социјалне науке*, како гласи пун назив часописа (Митровић, 1982), представљао је, као што је већ речено, део ширег и прилично амбициозног пројекта оснивања Социолошког друштва. Оснивачи часописа, Косић као главни уредник и финансијер, члан уредништва Ђорђе Тасић и секретар редакције Федор Никић, планирали су да излазак првог броја прати и оснивање Друштва. Поред изучавања српског друштва као главног задатка овог стручног удружења, планирано је и објављивање дела домаћих и страних друштвених научника у склопу едиције „Библиотека Социолошког друштва“. Но, услед наименовања Тасића и Косића на места доцента на Правном факултету у Суботици, тешкоћа везаних за добијање простора за рад Друштва, проузрокованих бркањем социологије и социјализма од стране тадашње власти, и тешке сарадње са Косићем, чему је највише допринела његова одбојна личност, часопис остаје једини део првобитне замисли који је дошао до своје реализације.[10]

Није тешко претпоставити да је Косић, као главни уредник и финансијер часописа, највише утицао на рад *Друштвеног живота*, те да је његово чланство у Радикалној странци и неповерљивост власти према социологији допринело томе да се путем поменутог часописа покуша

[9] Такође доступно на интернет-адреси наведеној у претходној фусноти.

[10] Као извор су коришћени подаци доступни на интернет-адреси: http://ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=168:-1920-1921&catid=55:-1918-1941&Itemid=64.

оповргнути марксизам са становишта грађанске социологије и економије (Митровић, 1982).

Што се тиче социологије Мирка Косића, утицај поменутих формалиста је неоспоран. Он одбацује могућност да целокупно друштво представља предмет социологије као посебне друштвене науке. Поменути став гради кроз критику Диркема и његове перцепције друштва као стварности *sui generis* као основног епистемолошког постулата. Директну последицу оваквог приступа проучавању друштвене стварности, према Косићевом мишљењу, чини склизнуће социологије у метафизику обоготвореног бића „друштва“, при чему друштвена стварност може постојати искључиво као спољна у односу на појединца и самим тим, њему наметнута. Отуда основни методолошки постулат „посматрати друштвене чињенице као ствари“, иако логички доследан с обзиром на постојање друштва као стварности *sui generis*, јесте суштински погрешан, јер искључује појединца и унутарње психичке процесе као делатне факторе у стварању друштвене стварности (Косић, 2007).

Предмет социологије јесу друштвени облици, односно друштвене форме које настају путем интеракција појединаца. На овај начин, кроз проучавање друштвених форми или, још тачније, на трагу Фон Визеа, друштвених односа, социологија у своје проучавање друштвене стварности укључује и појединца. Појединац мора бити место на којем почиње и завршава се било које социолошко изучавање друштвеног живота, закључује Косић. У том контексту, изузетно је плодан теоријски систем Фон Визеа, а нарочито његова класификација друштвених односа, као темељ Визеове релационистичке социологије. Тако се у основи друштвености налазе основни процеси приближавања и удаљавања, односно приближавања и одбијања између појединаца који воде настанку различитих друштвених творевина, као што су маса, породица, црква, држава, сталеж, класа и тако даље (Косић, 2007).

Научно знање мора бити резултат дедуктивног метода, при чему даља разрада Визеовог теоријског система представља солидну основу истраживања, која би успела да превазиђе недостатке диркемовског друштвеног мистицизма, са једне стране, и психологизма и емпирицизма у који често западa америчка социологија тога доба, са друге (Косић, 2007).

На крају треба додати да су од Косићевих становишта о предмету и методу социологије, који не излазе из граница формализма, далеко занимљивија његова перцепција проблема који спречавају бржи развој социологије. Својим залагањем за превазилажење дихотомија, номинализма и реализма, субјективизма и објективизма, као и нужности обједињавања микро- и макроанализе у социолошким истраживањима, Косић је у доброј мери антиципирао синтетичке тенденције у социологији које су наступиле крајем XX века.

Као што је показао овај одељак, социологија Мирка Косића је данас једноставно превазиђена. Међутим, антимарксизам, који је карактерисао његове радове,[11] био би довољан да се не нађе међу „класицима српске социологије“ чак и да није било Косићевог политичког ангажмана за време Другог светског рата. О поменутом ангажману ће бити више речи у наредном одељку, а овде ће се још само изнети запажање да су у српској, односно југословенској социологији након Другог светског рата деловали механизми слични онима који су описани у Конеловом тексту, где су неугодне чињенице, а са њима и Косић, препуштени забораву.

Политичка улога Мирка Косића

Предлог да награда за најбољу књигу из области социологије, на иницијативу Српског социолошког друштва, носи назив „Мирко Косић“ подсетила је академску социолошку заједницу на питање: „Ко је био Мирко Косић?“ У академској социолошкој заједници Косић се помиње као један од најзначајнијих и најобразованијих социолога између два светска рата (Митровић, 1982; Тркуља, 2012; Куљић, 2010). У претходном одељку приказана је његова научна делатност и допринос који је дао развоју српске социологије. Међутим, због његове изузетно контроверзног политичко-друштвеног ангажмана у одељку који следи, неопходно је приказати и „несрећну политичку звезду“ (http://www.politika.rs/rubrike/ostali-komentari/Poziv-na-dijalog-o-Kosicu.lt.html, 10. 7. 2012.) Мирка Косића.

Још на почетку текста истакнут је значај познавања историје социолошке дисциплине и важност незанемаривања проблематичних аспеката исте. У ту сврху, у кратким цртама, приказаћемо становиште Милована Митровића о проблемима предратне југословенске социологије и приказати фазе развоја социолошке мисли.

Говорећи о проблемима предратне југословенске социологије, Милован Митровић наводи да су социјални политички покрети и странке показивали интерес за социолошке проблеме због: потребе теоријског осмишљавања својих схватања, потребе за теоријским неутрализовањем противника као и потребе за нормативним регулисањем друштвених односа. Значајно за нашу тему и даљу анализу јесте следећи преглед развоја социјалистичке мисли и социологије. Митровић у том оквиру пише о развоју марксистичких концепција код нас, о католичкој социологији,

[11] У прегледу стања опште социологије из тридесетих година прошлог века марксизам успутно помиње само на пар места, док Франкфуртску школу, која је у Немачкој деловала у периоду 1923–1933. године, не помиње ни на једном месту у одељку који се бави немачком социологијом. Више о томе погледати у: Косић, Мирко (2007), „Савремена општа социологија“, *Журнал за социологију*, бр. 5, јесен 2007, стр. 193–291.

о социолошким схватањима и идеологијама сељачког и земљорадничког покрета, али и о фашизму и југословенској социологији (Митровић, 1982).

У контексту везе фашизма и југословенске социологије Митровић, осим католичког социолога Ј. Шчетинца и контроверзног Мирка Кус-Николајева, међу предратним интелектуалцима који су показивали симпатије за фашизам помиње и Мирка Косића. С друге стране, аутор подсећа на Божидара Аџију, Едварда Кардеља и Веселина Маслешу у контексту марксистичке критике нацизма и фашизма (Митровић, 1982).

У погледу довођења у везу српског социолога Мирка Косића и фашизма академска јавност се поделила на оне који су истицали да је због идеолошких спорова неоправдано занемарен његов допринос домаћој социологији и да га треба чувати од заборава, с обзиром на чињеницу да је Косић био врло цењен у међународним и домаћим круговима (Тркуља); и на оне који су подсећали и упозоравали на, пре свега, Косићеву квислиншку активност (Куљић). Наиме, у периоду од 1941. до 1944. Косић је био заменик гувернера Српске народне банке и један од водећих Недићевих финансијских стручњака. После Другог светског рата живео је у емиграцији у Швајцарској. Умро је у Лугану 1956. У емигрантским полемикама истицао је да је за време окупације многе спасавао и да је био „дражиновац“ (http://www.politika.rs/rubrike/ostali-komentari/Rizicna-nagrada.lt.html, 26. 6. 2012).

Довођење у везу југословенске социологије са фашизмом свакако завређује нашу даљу пажњу и анализу. У књизи *Савременици фашизма* Оливера Милосављевић настојала је да открије перцепцију фашизма од стране његових савременика, у жељи да прикаже колико се њихова слика фашизма као савремености, без знања о збивањима која ће тек уследити, разликовала од слике фашизма као прошлости која је присутна данас (Милосављевић, 2010: 7). Ауторка се бавила анализом политичких и идеолошких ставова интелектуалне елите који се односио на анализу, разумевање и тумачење идеологије и праксе система у Немачкој успостављеног 1933. године доласком националсоцијализма на власт (Милосављевић, 2010: 15).

У погледу политичке улоге Мирка Косића не постоји сагласност у стручној јавности. С једне стране, Косић се помиње као социолог који је гајио симпатије према фашизму (Митровић, 1982), док постоје интерпретатори који приказују Косића као противника тоталитарних режима, једнако нацистичког, фашистичког и комунистичког (Пејин). У том контексту, а за разумевање политичке делатности Мирка Косића, значајне су његове перцепције фашизма (Косић, 1933), националсоцијализма (Косић, 1933), социологије рата (Милосављевић, 2010) као и његово виђење војног пуча од 27. марта 1941.

Косић је изворе фашизма проналазио у „националистичком империјализму пренасељене земље, ускраћене у подели колонија за своју експанзију, као и у борбеном синдикализму, који је одбацио либерално-демократске методе парламентаризма и успоставио идеологију „ауторитативне премоћи борбених елита“. Фашизам је, по његовом мишљењу, настао као реакција припадника средњег сталежа „на класно идеалисање, скоро самообожавање пролетерске масе у марксистичким сферама“. Сматрао је да је Мусолини налазио инспирацију у учењима Ничеа о „натчовеку“, учењима Сорела о значају воље бојовних елита, учењу Парета о „вечном социолошком закону да од квалитета вођства елите зависи судба целине“ и учењу Лебона о „ниском моралном и интелектуалном нивоу гомиле“ (Косић, 1933: 18, 19).

Мирко Косић је оцењивао да је основа „ауторитативно-корпоративистичке“ конструкције италијанског фашизма антидемократска, антикласна и националносолидаристичка. Држава, нација и партија чине јединство, при чему је нација духовна творевина у сталном процесу изграђивања, а не природна датост, као код немачких расиста, док је партија „со Нације, свесни и једино позвани носилац национално-државне политике“, она је „више биће историјске стварности“, којој су подређени појединци и групе. Захваљујући својим доприносима у остваривању духовног јединства италијанске нације, али и у исушивању мочвара, сузбијању маларије, изградњи путева, сузбијању корупције, искорењивању мафије, фашизам је обезбедио Италији углед међу великим силама „какав није никада имала“ (Косић, 1933: 19).

Косић је сматрао да немачки националсоцијализам представља смесу предратног пангерманског расизма и пруског милитаризма „са послератним бољшевичким и фашистичким елементима“. Слично као и бољшевизам и фашизам, и националсоцијализам ствара „тоталитарну државу“ која не трпи одступања од званичних образаца. Аутор је закључивао да „и када се дивимо огромној моралној мобилизацији немачке Нације у национал-социјалистичком режиму, не можемо а да се не упитамо: да ли не доноси човечанству то укрштање бољшевизма и фашизма више опасности у будућности него оба његова идејна сродника заједно“ (Косић, 1933: 22–26).

Разлике између фашизма и бољшевизма, по Косићевом мишљењу, проистицале су из другачијег идејно-историјског порекла, различитог етничког карактера њихових носилаца, различитих социјалних структура и културног ступња друштава у којима су се јављали. Косић је закључивао да су „експерименти бољшевика, фашиста и национал-социалиста, Рузвелта и тежње енглеских лабуриста“ пролазне појаве великог процеса превирања у тражењу новог реда, јер се старо предратно доба „никада неће вратити“ (Косић, 1933: 28, 29).

Косићева анализа је у великој мери противречна. На појединим местима упозорава на опасност фашизма и националсоцијализма, али с друге стране, наслућују се и дивљења и симпатије аутора према истим. Треба имати у виду да је књига *Бољшевизам, фашизам и националсоцијализам*, написана 1933. године. Друштвено-политички ангажман Мирка Косића у оквиру квинслишке владе наступа каснијих година – у периоду од 1941. до 1944. године, када, као што је наведено, обавља функцију заменика гувернера Српске народне банке и једног од водећих Недићевих финансијских стручњака.

С обзиром на то да се у овом одељку бавимо политичком улогом Мирка Косића, корисно је напоменути и Косићево становиште о социологији рата. Мирко Косић је 1935. године навео неколико теза о узроцима ратних сукоба. Прва теза је о борбености као природној диспозицији човека који није потпуно разумно биће, што чини да у међуљудским односима дејствују и инстинкти. Ипак, по Косићевом мишљењу, сама борбеност није довољна за ратовање. Друга теза се састоји се у означавању основних разлика у менталитету појединих народа које могу бити узрок сукоба, као и разлике „у физичком типу појединих народа“, која доводи до „расне мржње“ и, посредно, до рата.

Трећа теза садржи демографско објашњење ратних узрока у вези са размножавањем становништва, јер је на делу различит прираштај код разних народа, што производи и различити притисак на њихов животни простор. Наговештавајући велику опасност од јачања фашистичких тенденција које прете да изазову светски рат, сматрао је да су три главна извора рата у том тренутку Јапан, Италија и Немачка. У њима је изражен снажан процес размножавања, који се потенцира и вештачким путем, а постоји и расистичко-милитаристички менталитет, који се народима улива кроз уверење да имају већу вредност од других (Милосављевић, 2010: 540).

За анализу политичке улоге Мирка Косића значајно је његово виђење војног пуча 27. марта 1941. Професорка Милосављевић упозорава да са аспекта потреба савремене идеологије, у Другом светском рату, ништа није било онако како би данашњи тумачи желели да је било. Незадовољни што је било другачије, објашњења проналазе углавном у разним нивоима „завера“, било комунистичких, коминтерновских, ватиканских, черчиловских, стаљиновских (најмање хитлеровских), а 27. март 1941.[12] „није требало да се деси, већ је требало остати у систему

[12] Војни пуч 27. марта 1941. извела је завереничка група високих официра Југословенске војске, на челу са бригадним генералом Војног ваздухопловства Боривојем Мирковићем, збацивши с власти трочлано краљевско намесништво, кнеза Павла Карађорђевића, др Раденка Станковића, др Иву Перовића, владу Драгише Цветковића и Владка

Тројног пакта, да није требало пружати отпор Хитлеру, већ сарађивати са њим, да није требало 'поигравати' се са антифашизмом, већ седети код куће и чекати савезнике који ће донети слободу...“ (Милосављевић, 2010: 10). Мирко Косић, тада професор универзитета и политичар, био је сведок времена када је изведен пуч, а своје перцепције догађаја изнео је у две полемике објављене 1950. и 1951. године, поводом десетогодишњице револуције: *Је ли 27. март 1941. плаћен?* и *Гробари Југославије – ко је „дрско лагао“?*

Мирко Косић негативно гледа на поменути догађај, а као последице пуча дела официра београдског гарнизона наводи: Априлски рат 1941. године, окупацију Југославије, уништавање и депортацију српског народа, грађански рат са свим последицама победе комуниста кроз федерално-конфедерални систем уређења државе с крајњим последицама распада државе 1991. године, доминацију Европске уније, односно НАТО-а над Србијом и српским народом (Пејин, 2003: 1)

Мирко Косић био је дубоко убеђен да су масони, уз помоћ Велике Британије, „гурнули“ Југославију у рат. Овакви његови ставови утицали су да се догађај постави у динамични јавни дискурс у српским емигрантским круговима. Следио је напад на ставове Мирка Косића у *Америчком Србобрану* и *Прогласу Југословенског народног одбора* из Лондона поводом десетогодишњице пуча. На овај напад Мирко Косић одговорио је брошуром *Гробари Југославије. Ко је дрско лагао? Око 27. марта 1941.* (Пејин, 2003: 1).

Косић је војни пуч 27. марта 1941. описивао као дело завере једне групе престоничких официра, обичан официрски пуч завереничке клике, режиран споља како би се изменила спољна политика земље, а не њен економски, социјални, политички и морални поредак. Одбацио је став да је пуч био народни устанак и израз народне воље (Пејин, 2003: 4, 5).[13]

У погледу политичке улоге Мирка Косића приказано је у кратким цртама његово виђење фашизма, националсоцијализма, социологије рата, перципирање 27. марта 1941. Међутим, оно што за крај треба нагласити, а што се сматра врло проблематичним јесте следеће: Мирко Косић је био заменик гувернера у Недићевој влади у периоду од 1941. до 1944. У том периоду је Ђорђе Тасић био заточен у Бањичком логору (од јануара

Мачека, која је два дана раније, 25. марта 1941, потписала протокол у Бечу о приступању Краљевине Југославије Тројном пакту.

[13] Треба имати у виду да приказ Косићевог виђења 27. марта 1941. (Пејин, 2003) излази из оквира научне и вредносно неутралне анализе догађаја. Међутим, с обзиром на то да се овај одељак бави друштвено-политичким ангажманом Мирка Косића, а како се стално преплитање идеологије и науке намеће као тема рада, сматрало се корисним да се у кратким цртама прикажу и сегменти текста историчара Јована Пејина.

1943), где је и стрељан (августа 1944).[14] Могућност да је Мирко Косић знао о стрељању свог колеге а да ништа није предузео тим поводом додатно проблематизује политички ангажман Мирка Косића.

Закључак

У раду су аутори настојали да понуде одговор на нимало једноставно питање: „Ко је био Мирко Косић?“ У самом уводу дат је осврт на расправу актуелну у оквиру социолошке заједнице у марту месецу, 2012. године, поводом иницијативе Српског социолошког друштва да се успостави награда за најбољу књигу у области социологије која би носила назив „Мирко Косић“. Овакав увод био је неопходан како би читалац био упознат са врло динамичним дискурсом који прати лик и дело овог аутора.

Поменута полемика подсетила је социолошку заједницу на бројне проблематичне аспекте историје саме дисциплине и отворила питања о односу идеологије и науке. Тема која је „најављена“ још у самом наслову јесте питање заборава. Да ли социологија треба да препусти забораву личности контроверзних биографија? Како би домаћа социологија требало да се постави према проблематичним догађајима који су део њене историје?

Имајући у виду сложеност теме, раду се приступило тако што се приказала улога Мирка Косића, кроз његов научни, али и друштвено-политички ангажман. У две одвојене целине настојала се показати улога Мирка Косића, с једне стране, као социолога који је дао несумњив допринос развоју и институционализацији домаће социологије, али се и желело, с друге стране, да се упозори на његову контроверзну политичку улогу коју је играо као заменик гувернера у Недићевој влади. Премда су поменута поглавља у раду представљена одвојено, ради боље прегледности, аутори упозоравају на негативне импликације уколико би у академском и јавном дискурсу била приказана само једна од сфера деловања Мирка Косића.

У поглављу које се бави научним ангажманом аутора, Мирко Косић је представљен као један од најзначајнијих и најобразованијих социолога између два светска рата (Митровић, 1982; Тркуља, 2012; Куљић, 2010). Поменуте су његове заслуге у институционализацији социологије као науке, с обзиром на околност да је био један од оснивача часописа *Друштвени живот* и аутор првог уџбеника из социологије у Србији: *Увод у општу социологију* (Митровић, 1982). Приказана су Косићева становишта о предмету и методу социологије која су у великој мери

[14] http://ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=106:-1892-1943&catid=49:2011-12-11-16-56-29

обликована утицајем немачких формалиста Зимела и Фон Визеа, али и његовим изразито критичним ставом према марксизму и марксистичкој социологији (Косић, 2007).

Међутим, поред заслуга Мирка Косића за развој и институционализацију социологије, његово име помиње се и у контексту везе фашизма и југословенске социологије (Митровић, 1982). Његов контроверзни друштвено-политички ангажман „захтевао“ је од аутора текста да прикаже и политичку улогу Мирка Косића. У том контексту је у кратким цртама представљено његово виђење фашизма (Косић, 1933), националсоцијализма (Косић, 1933), социологије рата (Милосављевић, 2010), као и виђење 27. марта 1941.(Пејин, 2003).

Да ли су се аутори, кроз наведена поглавља, приближили одговору на питање: „Ко је био Мирко Косић?“ Један рад је недовољан да се осветле сви аспекти лика и дела неког аутора. Осветљена су само нека од подручја Косићеве „заборављене социологије“. Али и проблематична подручја дисциплине! Веза социологије и фашизма не би смела остати у сенци и препуштена забораву, ма колико тема била комплексна, а поједини догађаји неугодни. Свака динамична јавна расправа отвара нова питања и поглавља о самој дисциплини и њеној историји, а трагање за одговорима на иста представља изазов и императив социолошке заједнице. Јавна расправа о Мирку Косићу свакако је неопходна како за академску, тако и за ширу јавност, како се не би заборавиле његове заслуге као социолога, али и како се не би сметнуо с ума његов ангажман који је практиковао као друштвено и политички активан учесник.

Релевантне интернет-адресе

http://ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=107:-18921956&catid=49:2011-12-11-16-56-29&Itemid=61
http://ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=168:-1920-1921&catid=55:-1918-1941&Itemid=64
http://www.politika.rs/rubrike/ostali-komentari/Poziv-na-dijalog-o-Kosicu.lt.html
http://www.politika.rs/rubrike/ostali-komentari/Rizicna-nagrada.lt.html
http://www.ssd.org.rs/images/stories/politika.pdf
http://www.ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=231:2012-03-10-19-59-18&catid=35:2011-12-11-16-36-13&Itemid=41
http://www.ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=242:2012-03-29-19-47-45&catid=38:2011-12-11-16-37-51&Itemid=53

Литература

Бирешев, Ана (2007) „За једну науку о научном пољу“, *Филозофија и друштво*, бр. 3, стр. 199–236.

Connell, Robert W. (1997) „Why Is Classical Theory Classical?“, *The American Journal of Sociology*, Vol. 102, No. 6, pp. 1511–1557.

Hobsbawm, Eric (1983) „Introduction: Inventing Traditions“, in: *The Invention of Tradition*, ed. by E. Hobsbawm and T. Ranger, Cambridge: University Press, pp. 1–15.

Косић, Мирко (1933) *Бољшевизам, фашизам и национал-социјализам*, Чачак – наведено према: Милосављевић (2010).

Косић, Мирко (2007) „Савремена општа социологија“, *Журнал за социологију*, бр. 5, јесен 2007, стр. 193–291.

Куљић, Тодор (2009) „Социолошке генерације – хипотетички упоредни оквир“, *Социологија*, Vol. LI, no. 1, стр. 55–64.

Кун, Томас (1974) *Структура научних револуција*, Београд: Нолит.

Mannheim, Karl (1954) *Ideology and Utopia*, London: Routledge and Kegan Paul LTD.

Митровић, Милован (1982) *Југословенска предратна социологија*, Београд: Истраживачко-издавачки центар ССО Србије.

Милосављевић, Оливера (2010) *Савременици фашизма*, Хелсиншки одбор за људска права, Загорац, Београд.

Пејин, Јован (2003) „Јавни став др Мирка Косића, народног посланика и првака Народне радикалне странке о 27. марту 1941. године“, Округли сто *27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике* (Београд, 25–27. III 2003).

Sztompka, Piotr (1994) *Sociology of Social Change*, Oxford & Cambridge: Blackwell.

Слика 1. Мирко Косић (сликано 1926). Извор: Архив Југославије

Слика 2. Мирко Косић, на цртежу из средине двадесетих. Извор: Архив Југославије

Dejan Petrović
Milena Stanojević
Faculty of Philosophy, Belgrade

Summary

Mirko Kosić – A Forgotten Sociology

Mirko Kosić was one of the most prominent scholars of the Serbian sociological scene during the time of peace, in-between two world wars. But for the sociological scholars' community of contemporary Serbia, this sociologist, who published a great number of scientific articles, as well as a textbook for sociology, is rather unrecognized, and most of the scholars are not familiar with his name and work. It should be noted that Kosić was the one who established and worked as the editor-in-chief of the *Social Life* – one of the first social science journals in Serbia. In this context, the aim of the text is to illuminate the author's theoretical and methodological standpoint and his opinion on sociology as an independent social science, as well as to define the goals of sociology in the light of Mirko Kosić's work. This text will also focus on the Kosić's strong critique of Marxism, and his relations to Nedić's regime, with the main goal to understand the fact that his work was neglected by the national sociological community after the World War Two, and how it came to be that today his work is still neglected and not recognized.

Key words: Mirko Kosić, journal "Social Life", the subject of sociology

Социолошки преглед, Vol. XLVI (2012), no. 1, стр. 353–373
Посебно издање *Сто година социологије у Србији*

Урош В. Шуваковић
Универзитет у Приштини, Филозофски факултет
са привременим седиштем у Косовској Митровици
Катедра за социологију
uros-s@eunet.rs

УДК:
316(497.11)"1918/1929"

Прегледни рад
Примљен: 1. 10. 2012.

ДОПРИНОС АРЧИБАЛДА РАЈСА СОЦИОЛОШКОМ ПРОУЧАВАЊУ МЕЂУРАТНОГ СРПСКОГ ДРУШТВА[1]

У раду се врши анализа доприноса швајцарског криминолога Арчибалда Рајса (Rudolph Archibald Reiss) социолошком проучавању српског друштва, и то првенствено у областима криминологије, политичке социологије, социологије елита, социологије религије и социјалне стратификације у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (СХС) у времену 1918–1928. године.

Посебно су вредни Рајсови налази у погледу друштвеног статуса слоја интелигенције у тадашњем друштву, политичке елите и настанка феномена који се у савременој социолошкој терминологији назива „заробљеном државом". Својим истраживањима ових питања, која је исписао у свом политичком тестаменту Чујте, Срби! *(*Ecoutez Serbes!*), Рајс је без сумње пружио велики допринос социолошком истраживању феномена којима се бавио, при чему су резултати до којих је дошао подједнако актуелни 2012. године као и 1928, када је свој рад исписао.*

Кључне речи: *Арчибалд Рајс,* ***Чујте, Срби!****, социолошки допринос, Краљевина СХС, 1918–1928.*

Уводне напомене

Као што је током рата, с великом прецизношћу, тачношћу и руковођен потребом да се сазна истина и победи правда, извештавао о злочинима који су били вршени над српским народом, тако је Арчибалд Рајс (Rudolph Archibald Reiss)[2] пред крај живота осетио потребу да напише једну омању студију – свој политички тестамент, првенствено о моралном посртању политичке и интелектуалне елите новостворене државе,

[1] Рад је резултат истраживања у оквиру пројекта III *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција*, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

[2] Рођен у месту Хехцбер (данас део Хаузаха), у немачкој провинцији Баден, 8. јула 1875, умро у Београду 7. августа 1929. године, а сахрањен уз државне почасти на Топчидерском гробљу. По његовој жељи, срце му је у урни сачувано у капели на Кајмакчалану.

Краљевине СХС. Тако је настало дело „Чујте, Срби“ (*Ecoutez Serbes!*). Написано 1. јуна 1928. године, на његов захтев је објављено постхумно.

Управо је тим својим делом и дао значајан допринос социолошком проучавању међуратног југословенског друштва, и то са аспекта већег броја примењених и посебних социологија: криминологије, политичке социологије, социологије елита, социологије религије, али и проучавања општесоциолошких питања, у каква свакако спада проблем друштвене стратификације. Светлост дана *in integrum* на српском језику ово дело је угледало тек у трећој, Савезној Републици Југославији, 1997. године,[3] непуних седам деценија након што је настало.

Супротно и упркос релативно дугом протоку времена, у којем је дошло до великих друштвених ломова у нашој земљи – од монархије она је постала република, од буржоаске демократије прешла је пут преко етатистичког и самоуправног социјализма до транзиционог васпостављања грађанског друштва, југословенска територија је најпре смањена, па потом сведена само на Србију, чијој територији такође прети смањивање, стратификацијски је друштво од сељачког постало новоиндустријализовано па потом дезиндустријализовано, итд. – актуелност Рајсових ондашњих налаза и сада је велика. У тексту који следи, покушаћемо да укажемо на елементе Рајсовог трајног доприноса развоју наше социологије на темељу његових социолошких проучавања српског међуратног друштва.

Рајсово истраживање друштвене стратификације

У својој књизи *Чујте, Срби!* Рајс се посебно бави положајем, с мање или више пажње, четири друштвена слоја ондашњег српског друштва:[4] сељаштвом, интелигенцијом, чиновништвом (бирократијом) и учесницима рата (првенствено ратним војним инвалидима, али и ратним официрима и војницима).

[3] То прво, целовито издање на српском језику објавили су заједнички „Дечје новине“ из Горњег Милановца, Музеј историје Србије и Савез удружења ратника ослободилачких ратова 1912–1920. и потомака, а приредили су га Милић Ф. Петровић и Слађана Бојковић, док је текст са француског оригинала, који је у поседу његових наследника, превео Драган Кобељић. Поговор је написао академик Добрица Ћосић, а рецензију академик Владимир Стојанчевић, историчар. Од тада је ова књижица доживела велики број издања, укључујући недавно и аудио-издање у публикацији „Службеног гласника“ (2011).

[4] Књига *Чујте, Срби!* односи се на период 1918–1928, дакле на прву деценију постојања заједничке јужнословенске државе – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Међутим, његова истраживања, закључци и поруке везују се искључиво за српско друштво и Србе као націју. Вероватно разлог треба тражити у његовој идентификацији са српском војском, са којом је провео четири ратне године и ушао у ослобођени Београд.

Бавећи се структуром тадашњег друштва, он констатује како је оно „срећом“ доминантно сељачко. Српском сељаку Рајс приписује највеће врлине које могу красити један народ: честитост, поштење, истински патриотизам, гостољубивост, демократичност, хуманост и понос (Рајс, 1997: 30–33). Међутим, он указује и на мане српског сељака, међу које на прво место сврстава нерад. „Често одлажете за сутра, чак и за прекосутра, оно што бисте могли да урадите данас.“ Он указује да су многе њиве запарложене, необрађене, а да су оне „савршено обрадиве, понекад чак и изванредне површине“ (*Ibid.*, 33). И када се земља обрађује, не примењују се савремене агротехничке мере, које би донеле значајно веће приносе.

Рајс констатује како српски сељак за такво понашање као изговор користи „традицију“. Швајцарац не само да указује како би примена у то време савремених и рационалних поступака у пољопривреди уродила вишим приносима на постојећим обрадивим површинама, већ предлаже и вршење иригационих радова, на примеру београдског Макиша, за стварање нових, обрадивих површина, указујући како би улагање у такве подухвате било финансијски исплативо. Већ тада, јуна 1928, када је текст настао, Рајс је увиђао сву погубност миграција становништва из села у град и последично проузроковање недостатка радне снаге на селу, констатујући како је оно, „сем ретких изузетака, једно од најплоднијих и најнасељенијих у Европи“ (*Ibid.*, 34). Миграције из села у град он објашњава тежњом за лакшим и удобнијим, чиновничким животом.

Међутим, „недостатак радне енергије“, који је уочио као српску народну карактеристику, Рајс објашњава помоћу два фактора: друштвено-историјског и плодности тла. Први фактор је чињеница вишевековне османлијске окупације, која је била израбљивачка за српског сељака толико да му је „и најжешћи рад мало користио. Од њега се богатио câм ваш угњетач“ (*Ibid.*, 35), па је српски сељак научио да ради само онолико колико је неопходно. Фактор плодности земљишта је такође био од утицаја. Плодна земља је, уз врло мало рада, рађала оно што је неопходно за живот, па Рајс закључује: „Нисте хтели да радите више зато што би то користило само вашем тиранину... кроз дуге векове навикли сте да радите мало и још нисте успели да раскинете са том навиком.“ (*Ibid.*, 35)

И у погледу похлепе за новцем и „клањања богатству“ Швајцарац указује на јасну разлику између села и града. Швајцарац указује да град губи „понос пред богатством, пред новцем“, док га село још увек чува, те да је сељак још увек неискварен и неподмитљив. Врлину гостољубивости он потврђује народном традицијом добродошлице свакоме ко у доброј вери у село дође, илуструјући то обичајем да се први комад божићног колача чува за путника-намерника.

„Интелигенцији“ – овај термин Рајс увек пише под наводницима – Швајцарац упућује беспоштедну критику. Она је „сејачица раздора када треба сједињавати“ (*Ibid.*, 55). Сматра је кастом, „надуваном“, „кукавичком“, „неморалним бићем“, друштвеним слојем којем је новац – бог пред којим клечи.

Шта Рајс замера српској „интелигенцији“? Пет крупних мана. Најпре, ксенофобију. Он указује да то није одлика читавог народа, који јесте „обазрив“ и „подозрив“ према странцима, али он то не види као ману, имајући у виду народно искуство са вишевековном окупацијом. Он указује да права ксенофобичност постоји код „интелигенције“, и да је порекло те особине у љубомори „на од себе образованије, отменије и напреднијe странце“ (*Ibid.*, 39). Та се љубомора и оспоравање свакога ко се „издигне изнад просека“ не односи само на странце, већ и на сународнике, пошто „отмено друштво“ свим силама поставља препреке „ономе ко се осмели и пожели да иступи из његових редова“. Стога, како указује аутор, „прави интелектуалци ове земље, а има их, и то много, не успевају у Србији, па обесхрабрени напуштају борбу“, а на места која би требало они да заузму долазе „медиокритети“ (*Ibid.*, 40).

Другу ману српске „интелигенције“ чини „... зачуђујућа површност. Људи виде само спољни сјај, а садржајем се не баве.“ Ова површност се испољава како у „ропском праћењу“ моде, спортова и уметности, уз губљење из вида „да ће одећа скројена за А веома лоше стајати Б, и обрнуто“ (*Ibid.*, 41), тако и у разбацивању великих свота за куповину најновије научне опреме „да не би изгледали инфериорнији од цивилизованијих нација“, при чему ту научну опрему не знају да користе и препуштају је рђању услед неодржавања.

Рајс указује да се површност огледа и када је реч о универзитетском образовању, које се своди на репродукцију чињеница наведених у скриптама а да студент није чак ни похађао наставу. Рајс се пита „зар вредност универзитетске наставе није баш у томе што професор, наравно прави професор, преноси свој проблем размишљања, свој начин разматрања на ученика? Конкретне чињенице које професор излаже могу да се нађу у хиљадама књига, али начин на који их он обрађује и објашњава јесте јединствен и не може се заменити књигама.“ Рајс даље указује да се овако производи само лош стручни кадар за администрацију.

Површност је уочљива и код оних интелектуалаца које је држава стипендирала да се школују у иностранству. Рајс указује на објективне околности (оскудица, недостатак традиције у српској науци) које су те стипендисте спречавале да, осим „књишког знања“, „учењем“, „упијањем, понекад и без стварног разумевања“ – дакле, осим учења најнеопходнијег – посматрају и живот земље у којој су студирали, „а такво посматрање је један велики извор опште културе... Суштинска природа

земље у којој је тренутно живео остајала му је непозната и он је од свега тога запажао само површне појаве.“ (*Ibid*., 47)

Међу изузетке од овог правила Швајцарац убраја само „најдаровитије“, нпр. Слободана Јовановића и Јована Скерлића, који су „ипак успели, захваљујући изврсним личним способностима и изванредној интелигенцији, да усвоје и садржај и његов дух“ (*Ibid*., 47). По повратку са студија највећи број њих је себе сматрао супериорним, себи дајући „онај смешни заједнички назив ’интелигенција’“, називајући оне друге, без универзитетске дипломе, „сељацима“. Рајс указује како ти српски стипендисти, уз ретке изузетке, нису увиђали да се истинска интелигенција не стиче са универзитетском дипломом, већ да је она „природан дар и проистиче и из духа из из срца“, наглашавајући како обичан сељак може бити интелигентнији од универзитетског професора „са пола туцета диплома“ (*Ibid*., 48).

Трећа мана интелигенције јесте – мањак патриотизма. Заправо, у Рајсовој градацији, ово је њена најкрупнија мана. Главни задатак овог слоја био је, по избијању I светског рата, „да на сигурно смести своје припаднике“. Рајс се веома критички односи према онима који су читаво време рата проводили у иностранству, уместо да се са својим народом, с пушком у руци, боре за слободу Србије. Оправдање да ће они бити на услузи земљи када јој буду потребнији, када се рат оконча, Рајс одбија, сматрајући га „рђавим изговором“, наглашавајући како „прави народ добро зна да онај који ништа није дао за отаџбину нема никаква права на њу“ (*Ibid*., 49).

Указујући на изузетке, којих је било међу професорима универзитета, лекарима, адвокатима, гимназијским професорима итд, Рајс констатује како се они „нису превише дичили припадношћу ’интелигенцији’. Једноставно, звали су се родољубима. Надувана ’интелигенција’ се током рата истицала кукавичлуком, а што је још горе, неки интелектуалци су искористили недаће свог народа за лично богаћење.“ (*Ibid*., 50) По окончању рата, „интелигенција“ се враћа у земљу и те́жи да управља свим пословима. Рајс констатује да сељаци, који су чинили већину становништва, за њих нису значили ништа, док су војници, „творци победе, за њих били ’простаци’, добри да млате непријатеља и гину, и ни за шта друго“ (*Ibid*., 52). „Многи припадници ’интелигенције’ би хладно жртвовали слободу, и опстанак своје земље, ако би то њима лично било од користи.“ (*Ibid*., 53)

Четврта мана интелигенције је њена похлепа за новцем. Рајс каже: „Краљ новац господари вашом интелигенцијом... Част је непозната вредност вашој ’интелигенцији’.“ (Ibid., 53) Пета мана је њено дивљење сили, које Рајс илуструје брзим мирењем са Немцима, тек по онончаном рату, док се према оним народима који су показивали симпатије за српски током рата успоставља дистанца.

Пишући о чиновништву у новоствореној Краљевини СХС, Рајс заправо отвара питање тзв. „чиновничке корупције“. Он указује на постојање чиновничке лењости и нерада, али и на бирократски поступак пријема у чиновничку службу. Као пример наводи полицију за пријем у коју се тражи да је кандидат правник и, Рајсовим речима, „да је правилно политички обојен“ (*Ibid*., 43). Слаб материјални положај овог слоја и негативни примери који долазе са врха пирамиде управе су, према његовом суду, неки од разлога толике раширености овог облика корупције.

У књизи *Чујте, Срби!* аутор не пропушта прилику да се осврне и на друштвени положај ратних војних инвалида, констатујући како је Краљевина СХС од свих земаља које су учествовале у рату та која се према њима најгоре односи. Правећи поређење са статусом бивших министара „који нису ништа учинили за отаџбину, већ обилато напунили џепове“, Рајс констатује да се држава понаша тако да јој ратни инвалиди „могу умирати од глади“.[5] Сличан је статус и официра и војника, „који нису штедели крв и здравље да бисте ви били слободни“. Он указује како су најзаслужнији официри пензионисани, а да им у цивилству није пронађен посао од којег би могли да издржавају своје породице, те да се слично поступило и са војницима (*Ibid*., 37), при чему Рајс посебно замера што у Београду, ни деценију после ослобођења, није бар подигнут споменик, белег, „који би чувао сећање на жртву оних који су вас ослободили“ (*Ibid*., 36).

Допринос Арчибалда Рајса развоју примењених и посебних социологија у Србији

Рајсов научни, социолошки допринос, осим у погледу истраживања наведених друштвених слојева, видан је и на подручју криминологије, политичке социологије, социологије елита и, у мањој мери, социологије религије. Он се у својој студији *Чујте, Срби!* првенствено бави питањима социјално-политичке патологије, која је најчвршће везана за страначку патологију, иако је то, разуме се, шири појам, који се не може свести само на њу. Ипак, најзначајнији видови социјално-политичке патологије спадају у домен партијске патологије, под којом разумемо „системску, партијску корупцију, широко распострањену у првој југословенској држави. Овај се појам, међутим, не може свести само на системску, партиј-

[5] Социолошке податке о небризи државе према овом слоју, са великим заслугама за слободу земље, можемо наћи и у приповеци Лазе Лазаревића *Све ће то народ позлатити*, насталој неколико деценија пре него је Рајс написао своје дело. Заједничко је да ни Краљевина СХС, баш као ни Краљевина Србија, нису имале смисла да се одуже онима који су крв проливали штитећи слободу земље.

ску корупцију, већ он обухвата и све оно деловање и поступке политичких партија који су усмерени на елиминисање политичких противника из политичког живота, а да се за то не користе политичка, већ нека друга средства (нпр. политичка убиства, озбиљне претње интегритету личности и имовине, злоупотреба јавне власти зарад онемогућавања политичке утакмице и слични преступи), као и настојање партија да обезбеде најстрожу, беспоговорну, дисциплину у спровођењу страначких одлука, а што опет доводи у питање институцију слободног мандата као темеља парламентарне демократије" (Шуваковић, 2011: 560).

На које социјално-политичке патолошке појаве Рајс указује? На странчарење, кронизам, стварање партијске полиције и настанак, савременим социолошким речником речено, феномена „системске корупције" и „заробљене државе".

Проблем „странчарења" и последица које страначка острашћеност носи налази се у центру Рајсовог бављења питањима која спадају у домен политичке социологије. Он има и термин, који користи искључиво у пејоративном значењу, „политичари-странчари", правећи тако јасну разлику у односу на „политичаре-државнике". Та разлика се огледа у томе што је страначка острашћеност код првих узрокована лукративним разлозима, о којима Швајцарац с презиром пише: „Сада имате професионалне политичаре који на томе зарађују за живот. Ма шта ја то говорим – они згрћу богатство. Ако сте пре рата и имали политичара који су, у свом већ странчарењем искривљеном духовном склопу, имали у виду само оно што су сматрали добрим за земљу, парламент вам је већ био преплављен људима који су само тражили личну корист у тим политичким страстима." (Рајс, 1997: 58)

Такви „политичари-странчари", који су током рата побегли од обавезе да бране земљу, „наставили [су] страначке свађе у земљама у којима су нашли уточиште" (*Ibid.*, 60). Странчарење Рајс приписује српском менталитету, закључујући како је селекција политичког кадра која се врши искључиво по странчарском критеријуму погубна и производи „људе без икакве вредности. Зато вам је и политички кадар кукаван." (*Ibid.*, 40)

Несумњиво је партијски критеријум тај који је најизраженији облик кронизма. И првенствено на њега Рајс упире прстом, повезујући ове две појаве: странчарење и кронизам. „А, на несрећу, политичари су вам свемоћни. Политика се меша у све и свуда управља. Укаже ли се неко место у власти, било оно важно или осредње, свеједно, о избору не одлучују заслуге кандидата, већ политичке везе. Може он бити и највећа незналица, најнечаснији човек, ако је 'штићеник' политичара-странчара странке на власти, победиће и човека најквалификованијег и у стручном и у моралном погледу." (*Ibid.*, 64)

У погледу Рајсовог доприноса политичкој социологији, још је свакако значајна његова критика парламентаризма, за који каже да је „застарео, труо“, те је стога идеалан за остваривање личних амбиција. Улазећи у са́мо средиште проблема – власт партија над посланицима – Рајс наглашава како је после избора посланик „опуномоћеник свих бирача свог краја и, као такав, мора да штити интересе свих, а не само оних који су му дали глас. Он сме да има само једног шефа који му наређује: тај шеф му је властита савест.“ (*Ibid.*, 66)

Међутим, настанак и развој савременог парламентаризма водили су томе да су се „посланици груписали према свом поимању дужности и потреба државе. Те групације су образовале политичке странке које ниједан устав – а устав је основа државе – не познаје.“ (*Ibid.*, 67) Овде треба указати да је Рајс у погледу уставноправног положаја партија у праву. У време када је настао текст *Чујте, Срби!* ни у важећем Видовданском уставу Краљевине СХС, нити у ма којем другом уставу који је пре њега имала Краљевина Србија, нису се ни помињале политичке партије.[6] Положај партија био је регулисан законима, који су се мењали, како се мењала политичка клима у земљи, па су и партије подвргаване оштријем или либералнијем законском третману (Шуваковић, 2010: 317–332).

Но, захваљујући њиховој посредничкој улози у изборном процесу у масовном друштву, настала је ситуација, на коју указује Рајс, да „сви парламентарци, или скоро сви, данас припадају политичким странкама, па су оне постале крајње моћне. Оне су пре свега завеле гвоздену дисциплину у своје чланство како би га држале у шакама. Ни један једини посланик, који припада некој странци, не сме да гласа онако како му налаже савест. Глас му одређује странка, а странка има у виду само једно: да се одржи на власти ако је има, или да до ње дође ако је нема. Ниједан министар не може да изврши неку реформу коју сматра неопходном ако му то не одобри странка. Странка има председника, који, често, има много више стварне власти од самог шефа државе.“ (Рајс, 1997: 67; види и: Храбак, 2003: 124.)

Консеквенција је да страначки интерес претеже приликом изгласавања закона и доношења политичких одлука над свим другим интересима, нарочито над општим интересом. „Вође политичких странака су постали прави диктатори, али уместо једног њихова земља их има колико има и политичких странака.“ (Рајс, 1997: 68) У вези са парламентари-

[6] У српску уставност политичке странке улазе тек с доношењем Устава Републике Србије 1990. године, док у југословенску нешто раније – доношењем Октроисаног устава 1931. године, забрањује се удруживање „на верској или племенској или регионалној основи у партијско-политичке сврхе“ (чл. 13). Види: Шуваковић (2007: 123–124).

змом, који не сматра изразом демократског начела, он указује и на пропаст идеје о општем праву гласа, тог „великог принципа“, до чега је дошло због политичке праксе куповине гласова, лажних изборних обећања „брда и долина“ или злоупотребе полиције, која се користи и „силом, хапшењима и свим другим облицима злостављања“ како би наметнула избор кандидата владајуће странке, чиме се опет враћа на криминолошко подручје (*Ibid*., 69). Зато се он и залаже за увођење специфичног система власти који би се заснивао на корпоративизму (*Ibid*., 69–72).

Рајс је потпуно на свом, криминолошком, научном пољу када пише о сазнању о полицији свога доба, указујући чак и на криминално понашање појединих полицајаца, посебно када је реч о подручју јужне Србије.[7] Можда би неко и био спреман да каже како су његови закључци о партизацији полиције и о криминалном понашању у појединим крајевима Краљевине СХС и превише импресионистички, да је логички неисправан закључак заснован на *pars pro toto*, али постоји релевантна историјска грађа првог реда која у потпуности потврђује Рајсове закључке (в. нпр. Храбак, 1971: 213–233). При свему томе, никако не треба сметнути с ума да овај увид у стање полиције, посебно у одређеним крајевима, не врши лаик, већ криминалиста и криминолог светског гласа, који веома добро зна какав је значај постојања полиције независне од партија. Научни метод који он примењује у свом истраживању у потпуности одговара оном типу посматрања које је Војин Милић назвао „посматрање с учествовањем у улози научног посматрача“ (1996: 440)

Он се посебно бави и питањима „системске корупције“ и феноменом „заробљене државе“, иако, наравно, не користећи ове појмове, који су настали касније. Швајцарац најпре указује да је борба за власт тадашњих политичара била усмерена, пре свега, на задовољавање њиховог интереса за личним богаћењем, закључујући како „најбољи начин да брзо постанеш богат јесте да постанеш министар. Од рата до данас (1928), видео сам најмање педесетак министара и, с ретким изузецима, сви ти министри су се обогатили“, сведочи Рајс, наводећи као примере, на овом и другим местима у књизи, поименце тадашње актуелне или већ бивше министре Нинчића, Стојадиновића, Божу Максимовића, попа Јањића, Вељу Вукићевића, Лазу Марковића и самог – Николу Пашића и сина му Раду.

Указујући да је ово богаћење политичара понекад бивало „и нимало поштеним средствима“, Рајс наглашава да је „њима политика само средство за брзо стицање великог новца“. Посебно је значајно Рајсово указивање на системски карактер корупције. Корупционаши нису само министри, већ су то и „политичари-посланици који следе њихов пример.

[7] Оно је покривало територију данашње Македоније и АП Косово и Метохија.

Међу њима бесни најсрамнија корупција, а одатле је захватила функционере који зависе од политичара.“ (Рајс, 1997: 62–63) Међутим, Рајс примећује да „вукови не једу једни друге“, па због свеопштег учешћа у корупцији и афера које су с тим у вези у јавности избијале никада нико није одговарао.

У мањој мери него другим примењеним и посебним социологијама, али свакако значајан, јесте и његов допринос социологији религије. Наиме, Рајс уочава неколико карактеристика „исповедања вере“ у Срба. Он указује да, прво, Срби нису религиозни, да не прихватају Бога „какав је у Библији“, нити иду редовно на црквене службе, поготову не мушкарци; друго, да су своју религију трансформисали у „народну цркву, боље рећи у народну традицију“, додавањем култу својих националних јунака и светитељских обележја, а у циљу очувања патриотизма. Рајс каже да српски „’бог’ носи оклоп и браду Краљевића Марка, шајкачу вашег ратника са Цера и Јадра, Кајмакчалана и Доброг поља. Попови вам нису били нити јесу црквени људи, већ ватрени родољуби са свим врлинама и манама вашег народа“; треће, Швајцарац уочава да чак и онај Србин који се „хвалише да га је ’баш брига и за попа и за његова посла’“, упали свећу испред иконостаса када га нешто погоди или се прекрсти (*Ibid.*, 31–32). Као у каквом крокију, Швајцарац је оцртао однос Србина према вери у трећој деценији прошлог века, који, бар судећи према емпиријским налазима, ни данас није битно промењен (Петровић, Шуваковић, 2011: 102–103).

Закључна разматрања – Рајсов допринос социолошком истраживању међуратног српског друштва и актуелност његових закључака осам и по деценија касније

Својим делом *Чујте, Срби!* Арчибалд Рајс не само да је упутио једну моралну опомену пријатељском српском народу, са којим је постао „сабрат по оружју“, а Краљевину СХС третирао као „нову домовину“, већ је истовремено вештом руком и научном прецизнишћу универзитетског професора и научника израдио изванредну студију о социјалној стратификацији тадашњег српског друштва, али и социјално-политичким патолошким појавама у тадашњем југословенском друштву, пружајући тиме допринос развоју одговарајућих социолошких дисциплина.

Рајсов допринос српској међуратној социологији није на време уочен, барем из четири разлога. Први је у чињеници да је његово дело којим он у највећој мери пружа такав допринос, *Чујте, Срби!*, објављено постхумно, и то непуних седам деценија по пишчевој смрти. Неки његови ставови су, сасвим је извесно, били препрека да дело угледа све-

тлост дана раније.[8] Други разлог је тај што је његово дело ишчитавано више као политички тестамент, као врста моралног прекора савременицима, без упуштања у детаље његових порука, запажања и аналитички изведених закључака, а поготово без идеје да се коришћењем сазнања из других наука, првенствено историје, ти закључци научно провере.

Трећи разлог се састоји у томе што је и данас, као и у Рајсово доба, опортунизам и конформизам изражен код великог броја интелектуалаца – при чему појам интелектуалца овде користимо врло условно, будући да стварни интелектуалац увек мора имати критички приступ свему, укључујући и према друштвеним појавама и процесима, јер је та критичност заправо *differentia specifica* по којој се интелектуалац разликује од стручњака, експерта који примењује важећа и прихваћена знања не доводећи их у сумњу – па стога они нису показивали спремност да начине аналогију са стањем српског друштва из периода 1918–1928, како га описује Рајс, и оним у којем се оно данас налази.

Четврти узрок је постојање струковног себичлука. Рајс је увек третиран као криминалиста и криминолог, при чему је у оквирима академских расправа оспоравано да је криминологија једна од примењених социологија. У Рајсовом случају се ово одразило на начин да је потпуно превиђан његов социолошки допринос, који је, осим у области криминологије, пружио и у истраживању друштвене стратификације, политичкој социологији, социологији елита и социологији религије.

У чему се састоји Рајсов социолошки допринос проучавањима српског међуратног друштва?

Најпре, у анализи неколико значајних друштвених слојева: сељаштва, интелигенције, бирократије и учесника ратова.

Када је реч о сељаштву, Рајс указује на његову бројачну надмоћ у структури становништва тадашње државе, што потврђују и статистички подаци: 86% укупног становништва 1921. чинили су сељаци (Антонић, 2009: 12). Швајцарац указује на три значајне тенденције српског села, које су се продужиле све до данашњих дана, чиме даје и допринос социологији села као посебној социолошкој дисциплини. Те тенденције су: необрађеност или недовољна обрађеност плодних и квалитетним земљиштем покривених великих парцела; непримењивање савремених агротехничких мера за повећавање пољопривредних приноса на постојећем пољопривредном земљишту (ово је место, можда и једино у читавој

[8] На пример, објављивање текста у којем стоји следећа реченица: „Иако је смрт страшно косила њене редове, омладина је била пресрећна јер је назирала ослобођење Македоније, те древне српске земље“, било је потпуно незамисливо у Титовој Југославији, а и данас би код једног дела мондијалистички оријентисаних интелектуалаца изазвало макар оптужбу за великосрпство и шовинизам, само да Рајс игром случаја није био по рођењу Немац, а по држављанству Швајцарац.

књизи, где он, иако без сумње наклоњен српском сељаку, упућује прекор због његовог позивања на „традицију“ код начина обраде земље) и изостанак иригационих мера за стварање новог земљишта намењеног пољопривредној производњи; уочавање већ тада испољених масовних миграција из села у град, што води депопулацији села и дефициту радне снаге за бављење пољопривредном производњом.

Све ове тенденције, које је он уочио 1928, настављене су до данашњег дана, при чему су неке од њих и интензивиране (нпр. депопулација села и миграције у градове). Осим тога, он указује – можда и помало конзервативно, али свакако добронамерно – на недостатке школске политике, који се лоше одражавају на село: сматра да је, уместо тога што је сваки градић добио гимназију, а мноштву омладине омогућено да студира бесплатно, требало раширити систем основних и пољопривредних школа, пошто је 1921. године 55% становништва било неписмено (*Ibid*., 12), а пољопривреда чинила основну производну делатност.

У погледу интелигенције, изузев што сâм термин за овај слој сматра неодговарајућим, Рајс указује и на његову хетерогеност: поред тога што га чине изврсни интелектуалци, школовани у иностранству или у самој Србији, у њега се „гурају“ сви они који имају факултетску диплому. Многи од њих су потпуно неспособни за критичко мишљење, већ поседују само репродуктивно знање, које нису у стању ни да примене по завршеним студијама. Сем тога, овај друштвени слој пати од дефицита патриотизма, будући да „премного универзитетлија“ није делило судбину свога народа током рата, већ су били збринути у иностранству, чему Рајс упућује најстрожи морални прекор.

Наши историчара ово не сматрају моралним преступом интелигенције, већ, напротив, прихватају образложење да је тиме она спасена од ратног страдања, уз служење отаџбини на други начин. Тако Љ. Трговчевић указује да је, „захваљујући Пашићевом разумевању, већина интелигенције била повучена из војске“ (1986: 98) и да је у иностранству ангажована на пропагандно-политичким задацима и школовању српске омладине (*Ibid*., 100). Ипак, слажу се Рајс и Љ. Трговчевић, било је и оних интелектуалаца који су читав рат провели са војском, у одбрани отаџбине. И мада се у теорији (и пракси) сматра да је врхунски чин патриотизма сваког човека одбрана домовине с оружјем у руци, не може се порећи да је и ангажман у наведене сврхе – под условом да је плански и да није израз личног кукавичлука – користан за државу.

Овде се, међутим, неминовно намеће паралела са понашањем овог истог друштвеног слоја у последњој деценији XX века. Током два светска рата остало је незабележено, али је у периоду који апострофирамо остало упамћено да групе или појединци, високообразовани, не само да нису с пушком бранили земљу и народ, не само да нису учествовали у про-

паганди у користи сопствене земље, већ су јавно упућивали позиве тзв. „међународној заједници“ да уведе санкције против Србије (в. Аврамовић, 2012: 55–58), НАТО-у да бомбардује Србију, односно да са бомбардовањем, када је оно започело, настави све док се не промени власт, сваљујући на Србе и Србију сву кривицу за збивања на бившим југословенским просторима (види: Радојичић, 2009: 57–59; Аврамовић, 2009; Антонић, 2011) и певајући тужбалице зашто Србија није због тих наводних „злочина“ осуђена за „геноцид“ (*sic!*) (в. Аврамовић, 2012: 19–20).

Може ли се упоредити мера дефицита патриотизма код дела интелигенције из Рајсовог и савременог доба?! Конформизам, опортунизам и поклонички однос према „краљу новцу“, као и дивљење сили, битне су одлике овог слоја, који се у социолошким студијама одувек проучавао као део „друштвене елите“, те отуда његова истраживања друштвеног положаја интелигенције и професионалних политичара спадају и у домен социологије елита. Он указује и на спој ова два слоја преко универзитетских професора „који нису изабрали тај позив подстакнути занимањем за науку, већ да би постали посланици, касније министри“ (Рајс, 1997: 86).

У својој социолошкој анализи морала интелигенције Рајс иде веома дубоко, указујући и на њену спрегу са ондашњим тајкунима или, тадашњом терминологијом, ратним профитерима. Повлачећи поново социолошку и историјску паралелу, морамо се упитати колико је припадника интелигенције, узмимо период од краја II светског рата до данас, стављало властима на услугу своје потенцијале, правећи компромисе и отупљујући друштвену критику, зарад добијања разних друштвених награда и признања (в. Немањић, 2011: 79–106)?[9] У последње две деценије транзиције економско-идеолошка функција награда дошла је до пуног изражаја, као и разне друге синекуре, стипендије и сличне награде које су установљавали тајкуни, домаћи и међународни „филантропи“, купујући за новац сопствену славу на рачун онога коме је награда или стипен-

[9] М. Немањић је истраживао додељивање књижевних награда у социјалистичкој Србији, установивши четири функције тих награда: друштвену, економску, естетску и идеолошку. „По правилу, када је ова функција доминантна, кандидатура за књижевну награду подразумева сагласност идеолошких ставова аутора са основном идеолошком оријентацијом друштва, односно кореспондентност основних идеолошких премиса књижевног дела са општеприхваћеним вредностима владајуће идеологије.“ (2011: 80, 81) Данас су ове награде добиле наглашено економски значај – установљене су националне пензије за уметнике, а свакако је за добијање таквог бенефита идеолошка препорука од посебног значаја. Такве награде не постоје за научне раднике, али то није спречило да идеолошки подобан научни радник добије националну пензију у Србији, из области уметности, иако као универзитетски професор још није пензионисан у суседној држави, Црној Гори.

дија додељена, а који ставља своја знања и друштвени утицај на располагање онима који лажне и стране вредности намећу српском друштву.[10]

И, као пре осам и по деценија, данас нам се дешава да млади одлазе у иностранство, на школовање, а да се мањи број враћа у земљу, поново носећи у својој свести само знања, чињенице, и то претежно техничке, а не и дух просвећености држава у којима су се школовали. Јер дух тих држава никада не гази по својој националној историји и достојанству, већ их негује с највећим поносом. Не због „робовања прошлости“, како неки данас воле да кажу, већ због тога што је „свака друштвена појава, чак кад изгледа нова и револуционарна..., увек крцата прошлошћу. Она је плод временски најудаљенијих околности и многоструких веза у историји и географији. Никада је, ни највећим апстраховањем, не треба потпуно одвојити ни од локалне боје ни од историјске подлоге.“ (Мос, 1981: 258)

Поређења са резултатима Рајсових опсервација и данашњим стањем могуће је изводити и када је реч о бирократији и односу државе према учесницима ратова. Тако је Швајцарац још у то доба указивао на постојање „чиновничке корупције“, указујући на то да је она зло, али мање од политичке корупције, која је већ тада била широко раширена и имала системске карактеристике. Заштиту чиновницима за њихове нечасне поступке пружали су, како онда, тако и данас, „политичари-странчари“, пошто су у чиновницима имали заштитнике у својим шефовима, којима су служили за пропагирање њихових партија, чији су и сами били чланови (па и неколико партија истовремено, како пише Рајс, готово као да гледа истоветну појаву у савремености).

С друге стране, они који су крварили за ослобођење земље – ратни војни инвалиди, пензионисани официри и војници – потпуно су заборављени и живе на стубу сиромаштва. Није ли их иста судбина задесила и данас? И још гора, пошто у Рајсово време није било тзв. „хашког трибунала“, па да суди краљу Петру, регенту Александру и српским војводама за злочин одбране земље, а данас је та „институција“ извршила свој задатак осудивши читав српски политички, војни и полицијски врх из периода 1990–2000, а при том ослобађајући чак и непосредне извршиоце злочина над Србима (нпр. случај Харадинај).

Како смо већ истакли, Рајсов допринос је најзначајнији у области политичке социологије, криминологије и, у мањем обиму, социологије религије, што смо већ довољно нагласили. Тешко је, а рекли бисмо и не-

[10] Зар ико мисли да ће бројни српски „бесмртници“ остати упамћени по додели награде „Карић фондације“ или је, заправо, таквим поступцима породица Карић настојала да задобије утицај међу водећим српским интелектуалцима, при чему то настојање и није било неуспешно? Најбруталније је овакав однос изразио Џорџ Сорос (George Soros), који пише како је поделио по 500 америчких долара за 35.000 совјетских научника, од чега је сваки од њих „могао да живи годину дана... ни они, ни друштво то нису заборавили“ (2002: 46–47).

потребно, прецизно разграничавање у погледу тога којем подручју социологије припадају поједина од Рајсових разматрања: да ли подручју политичке социологије, да ли подручју криминологије. Извесно је да његова разматрања недостатака парламентаризма и предлог корпоративног начела организовања врховних органа законодавне и извршне власти спадају у домен политичке социологије, као што ту улазе и сва разматрања везана за статус партија у друштву, њихов политички утицај, па и социјално-политичке патолошке појаве, какве су странчарење, кронизам и стварање партијске полиције. С друге стране, његова истраживања у погледу друштвених узрока и раширености корупције, као и проучавања и подаци до којих је дошао у вези са чињењем партијско-политички мотивисаних тешких кривичних дела (незаконита хапшења, отмице, политичка убиства, изнуде и слична злодела), несумњиво спадају у његов допринос криминолошким изучавањима.

За разлику од Рајса, који странчарење приписује српском менталитету, Радомир Лукић сматра да је оно специфичност неких политичких партија као последица „ускости страначке политике“. „Од Острогорског до Де Гола сви који су писали о политичким странкама истичу да оне не доводе на власт људе државничких способности, јаког карактера и сл. него неке ситне политиканте, који се боре за уске страначке интересе и немају храбрости ни снаге да интересе земље супротставе интересима странке.“ (Лукић, 1995: 240)

Но, без обзира на то чега је последица странчарење, Рајсов закључак је исправан: оно води пропасти државе. И у погледу статуса партијских вођа и унутарпартијске (не)демократије, Рајсови закључци, изведени на примеру Краљевине СХС, потврђују оне до којих је дошао Роберт Михелс (Robert Michels) у свом знаменитом делу из 1911. године формулишући чувени „гвоздени закон олигархије“. „Организација је мајка *владавине изабраних* над бирачима, опуномоћеника над опуномоћитељима, делегираних над онима који их делегирају.“ (1990: 318) Рајс, попут свог савременика Михелса, ово сматра основним социолошким законом, којем се политичке странке безусловно подређују.

Иако се Рајс највише бави обликом кронизма заснованом на додељивању положаја по основу партијске припадности, који је у политичко-социолошком смислу и најраспрострањенији, овај појам је погрешно редуковати само на овај његов облик, како то чини Гредељ (2007: 261), већ се тим појмом обухватају и постављења иницирана на основу старих школских пријатељстава, заједничког одрастања, припадности масонским, ротаријанским и сличним ложама, у Србији специфично и кумства, „буразерства“ и сличне релације (Шуваковић, 2011: 60). Рајс и указује на ово, наводећи пример високог полицијског службеника којем је кумство било главна „препорука“ за напредовање у каријери.

Наравно, странчарење и кронизам су појаве које се делимично преплићу, при чему, како смо већ навели, има и облика кронизма који не спадају (искључиво) у странчарење. Није потребно ни наглашавати да сваком читаоцу дела Арчибалда Рајса *Чујте, Срби!* одмах навиру асоцијације и социолошке компарације са савременом друштвеном ситуацијом: партизација читавог друштва, кронизми засновани на припадности истој генерацији и заједничкој школи (Антонић, 2010: 329–350), итд. На жалост, стиче се закључак да Срби нису уочили све опасности по развој сопственог друштва, на које их је Рајс благовремено упозоравао.

Истраживање узрокâ и раширености корупционаштва спадају, свакако, у Рајсов допринос криминологији. Како само савремено звучи закључак да су се партије, иначе велики политички противници, у откривању корупције међусобно „добро чувале да не забразде дубоко, пошто су добро знале да корупција није апанажа једне странке, него свих. Ваши политичари-странчари су, дакле, мирно могли и даље да се богате на рачун појединаца и државе. И грабили су обема рукама.“ (Рајс, 1997: 63) Међу бројним корупционашким аферама које су, уз учешће истакнутих политичара, потресале прву југословенску државу, посебан значај има афера „Теокаревић“, 1924. године, у којој се пред оптужбом нашао један од најистакнутијих радикала др Лазар Марковић. Међутим, пошто се министарска одговорност утврђивала пред Народном скупштином, партија није дозволила да до судског процеса дође, те је 117 наспрам 67 посланика гласало да се против њега обустави судски поступак (Г. Антонић, 2006: 81–84).

Иначе, сâм Рајс неколико страница посебно посвећује корупционаштву Николе Пашића и његовог сина – Рада. Рајс, дакле пише како о „обичној“, „административној“ или „чиновничкој“ корупцији, тако и о политичкој корупцији, која је основа за постојање феномена „заробљене државе“, за који, на основу Рајсових налаза можемо јасно констатовати да је постојао у првој југословенској држави, иако је сâм тај термин новијег датума (Hellman, Jones, Kaufmann, 2000). Разлике у дескрипцији у односу на данашњу друштвену ситуацију у нашој земљи готово да нема, иако су прошле 84 године од писања Рајсовог рада. Ипак, данашњу ситуацију у Србији прецизније је карактерисати као „партијску државу“,[11]

[11] Наука захтева прецизност, па се ми држимо тога начела. Краљевина СХС је била монархија, са краљем као битним елементом власти у чију су корист Видовданским уставом „битна обележја парламентарног режима негирана“ (Марковић, 2003: 133). Сем тога, постоје и историјски подаци о директном личном богаћењу самог краља Александра, за којег неки историчари износе закључак како је баш он био „највећи корупционаш“ (Колунџић, 1968: 36). Као конзервативац по опредељењу (што је видљиво из мноштва ставова изнетих у књизи *Чујте, Срби!*, од односа према женама и омладини до ставова према руским емигрантима – универзитетским професорима, за које се слободно

с обзиром на то да је странчарење данас на врхунцу; постоји „феудализација ресора“ управе кроз поделу „партијског плена“ (Пешић, 2007), заснованог на изборној снази чланица владине коалиције; корупционашке афере сустижу једна другу, при чему мало која добије судски епилог; партије на сва места доводе искључиво „своје људе“, тако да су и са́мо запослење на неком слабо плаћеном радном месту, а поготову социјална проходност, потпуно онемогућени без партијске књижице.

Када се уочи да је политичка репрезентација потпуно монополисана од стране парламентарних странака, да су посланици у пуној мери потчињени одлукама својих партијских олигархија, да су партије и финансиране из иностранства,[12] а да је њихово финансирање уопште, као и изборних кампања појединачно, потпуно нетранспарентно (Милошевић, 2007: 29) – до бахатости у (не)подношењу извештаја о утрошку средстава, и поред такве законске обавезе – те ако се узму у обзир изјаве бивших министара полиције како су подносили извештај својим партијским друговима, а не Влади и Скупштини,[13] онда се стиже до закључка о постојању феномена „партијске државе“ у савременој Србији. Овај феномен карактерише, баш како је и Рајс уочио на примеру политичке корупције, настојање партија да остваре апсолутни монопол у свим сегментима друштва, при чему, „независно од разлика које међу њима постоје и у односу на остатак друштва, оне наступају истоветно у погледу заштите утицаја које су за себе освојиле“ (Шуваковић, 2009: 665).

Читајући данас Рајсово дело – ако занемаримо имена политичара која откривају период настанка – могли бисмо комотно помислити да је писано пре свега неколико година (Suvakovic, 2012). То довољно указује

може рећи да је показао исту ону ману за коју је тврдио да је поседује српска интелигенција – љубомора), Рајс је краља сматрао симболом нације и није га за тако штогод оптужио, иако је вероватно већ тада могао извести одговарајући закључак. Ако се, при том има у виду податак да су од 23 владе, колико их је промењено од успостављања Краљевине СХС до завођења шестојануарске диктатуре, само две смењене вољом Народне скупштине, а све остале владаревом, онда би такву државу било исправније назвати „заробљеном“ него „партијском државом“, пошто је и краљ у свему томе имао своју улогу (види: Петрановић, 1988: 132).

[12] О томе сведоче странци, нпр. британски новинар Тим Маршал (Tim Marshall, 2002), али и некадашњи амерички амбасадор у СРЈ Вилијем Монтгомери (William Montgomery, 2010). У својој књизи Смиља Аврамов то и документује (2005: 207). Како је текло финансирање из иностранства тадашње опозиције, на РТС-у су поводом десетогодишњице смене власти, сведочили и сами лидери некадашњег ДОС-а: Велимир Илић (2010), који је признао да је лично преносио готовину из Будимпеште у својој јакни, и Небојша Човић, који је јавно изрекао како је то било „нелегално“.

[13] „Желео сам да сви у ДОС-у имају тачне информације о томе шта је МУП радио и урадио. Написао сам кратак извештај о раду МУП-а Србије, за период јануар–јул 2001. године, са коментаром свих оптужби на рачун полиције. Поделио сам тај извештај свима у ДОС-у, мојим сарадницима у министарству и у странци.“ (Михајловић, 12. јул 2007: 10)

колико је успешно он извршио не само научну дескрипцију ондашњег српског друштва, већ установио и основне тенденције његовог развоја и предвидео последице уколико се тим тенденцијама не стане на пут. У томе се састоји његов велики социолошки допринос.

Литература

Аврамов, С. (2005), *Алтернативни модел светске заједнице: цивилно друштво и невладин сектор*. Београд: Нова Европа, Евро.

Аврамовић, З. (2009), *Родомрсци (о једном делу српских политичара и интелектуалаца од 1990. до 2009.)*. Београд: Институт за политичке студије.

Аврамовић, З. (2012), *Демократија и бомбардовање*. Београд: Просвета.

Антонић, Г. (2006), „Афера Теокаревић". У: А. Булатовић, С. Кораћ (ур.) *Корупција и развој модерне српске државе*, Београд: Центар за менаџмент, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, стр. 81–84.

Антонић, С. (2009), *Елита, грађанство и слаба држава: Србија после 2000*. Београд: Службени гласник.

Антонић, С. (2010) 'Мрежа школских другара' у политичкој елити Србије. *Национални интерес* (3): 329–350.

Антонић, Слободан (2011), *Вишијевска Србија*. Београд: Чигоја штампа.

Гредељ, С. (2007), Корупција. У: А. Мимица, М. Богдановић (прир.) *Социолошки речник*, Београд: Завод за уџбенике, стр. 260–261.

Илић, В. (2010), Ја се напакујем пун, *Радио-телевизија Србије*, 5. октобар 2010, <http://www.youtube.com/watch?v=VmZ6NxrwGRc>, 7. 9. 2012.

Колунџић, З. (1968), *Политика и корупција у краљевској Југославији*. Загреб: Стварност.

Лукић, Р. Д. (1995), *Политичке странке*, Сабрана дела, књ. 11. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, БИГЗ.

Марковић, Р. (2003), *Уставно право и политичке институције*. Београд: ИП Јустинијан.

Маршал, Т. (2002), *Игра сенки: петооктобарска смена власти у Србији*. Београд: Самиздат Б92.

Милошевић, З. (2007), „Политичке странке и корупција", *Политичка ревија* (1): 24–38.

Милић, Вој. (1996), *Социолошки метод*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Михајловић, Д. (2007), „Бивши министар полиције покушаће да објасни политичку позадину атентата на премијера". *Вечерње новости*, 12. јул 2007.

Михелс, Р. (1990), *Социологија партија у савременој демокрацији: истраживања о олигархијским тенденцијама у животу скупина*. Загреб: Информатор, Факултет политичких наука.

Монтгомери, В. (2010), *Кад овације утихну – борба с демократском транзицијом: сећања последњег америчког амбасадора у Југославији*. Београд: Дан Граф.

Мос, М. (1981), *Социологија и антропологија*. Београд: Просвета.

Немањић, М. (2011), *Књижевна култура у Србији: социолошки есеји и истраживања (1975–2005)*. Београд: Драслар партнер.

Петрановић, Б. (1988), *Историја Југославије 1918–1988 I*. Београд: НОЛИТ.

Петровић, Јасмина, Шуваковић, Урош (2011), Вредносни ставови студената Београдског универзитета: један од индикатора доминантног обрасца социјализације. *Социолошки годишњак* (6): 91–110.

Пешић, В. (2007), „Партијска држава као узрок корупције у Србији“, *Република*, 402–405 (1. април – 31. мај 2007), <http://www.republika.co.rs/402-405/17.html>, 7. 9. 2012.

Радојичић, М. (2009), *Историја у кривом огледалу: невладине организације у Србији и политика интерпретирања скорије јужнословенске прошлости*. Београд: Институт за политичке студије.

Рајс, А. Р. (1997), *Чујте, Срби!* Горњи Милановац: Дечје новине; Београд: Историјски музеј Србије, Савез удружења ратника ослободилачких ратова 1912–1920. и потомака.

Сорос, Џ. (2002), *О глобализацији*. Београд: Самиздат Б92.

Трговчевић, Љ. (1986), *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*. Београд: Народна књига, СКЗ.

Hellman, J. S., Jones, G., Kaufmann, D. (2000), *Seize the state, seize the day: state capture, corruption, and influence in transition*. Washington, DC: World Bank, World Bank Institute, Governance, Regulation, and Finance Division, Europe and Central Asia Region, Public Sector Group, European Bank for Reconstruction and Development, Office of the Chief Economist.

Храбак, Б. (1971), Један радикалски извештај о стању на Косову 1921. године. *Годишњак Архива Косова* IV–V/1968–1969 (1971): 213–233.

Храбак, Б. (2003), *Џемијет: организација муслимана Македоније, Косова, Метохије и Санџака 1919–1928*. Београд: аутор.

Шуваковић, У. (2007) Политичке партије у политичком систему конципираном доношењем Устава Републике Србије 2006. године. У: У. Шуваковић, М. Јовановић, Ж. Обрадовић (ур.) *Устав Републике Србије из 2006. – неки елементи новог политичког система*, Београд: Институт за политичке студије, Трећи миленијум, стр. 120–133.

Шуваковић, У. (2009), Партијска држава: могућности њеног настанка и развоја на примеру савремене Србије. *Теме* (2): 663–682.

Шуваковић, У. (2010), Друштвене промене и регулисање положаја политичких партија у Краљевини Србији и прве две југословенске државе. *Српска политичка мисао* (3): 317–332.

Шуваковић, У. (2011а) Корупција и политичке странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца“. *Наука безбедност полиција*, XVI (1): 57–68.

Шуваковић, У. (2011б), Партијско-политички живот на Косову и Метохији између два светска рата у научном делу академика Богумила Храбака. У Д. Маликовић, М. Атлагић, Д. Елезовић (ур.) *Живот и дело академика Богумила Храбака*, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, стр. 541–580.

Suvakovic, U. (2012), Topical Quality of Archibald Reiss's Work 'Ecoutez, les Serbes!' At Present Day. In G. Milosevic (ed.) *Archibald Reiss Days I*. Belgrade: Academy of Criminalistic and Police Studies, pp. 167–178.

Uros Šuvaković
University of Pristina – Faculty of Philosophy
with temporary Head Office in Kosovska Mitrovica

Summary

CONTRIBUTION OF ARCHIBALD REISS TO SOCIOLOGICAL STUDY OF SERBIAN SOCIETY BETWEEN THE TWO WORLD WARS

Not only that Archibald Reiss has made a moral warning with his work *Ecoutez Serbes!* to the friendly Serbian people, with which he had become "a brother in arms" and the Kingdom of SCS he had treated as the "new homeland", but also has simultaneously made with a skilful hand and scientific preciseness of a university professor and scientist an extraordinary study on social stratification of Serbian society of that period, as well as the social-political pathological phenomena in Serbian society of that period, making contribution to the development of suitable sociological disciplines.

Contribution of Reiss to Serbian sociology between the wars has not been noticed in time due to the reasons mentioned in the paper.

Contribution of Archibald Reiss to development of Serbian sociology is reflected primarily in studying four important social layers in that period: peasantry, intelligence (elite), clerkdom (bureaucracy) and participants in wars.

It is hard and unnecessary to demarcate precisely some of Reiss' considerations regarding the area of sociology: if these are in the area of political sociology or in the area of criminology. It is certain that his considerations regarding the lack of parliamentarism and proposition of corporative principle of organizing supreme bodies of legislative and executive power belong to the domain of political sociology, as well as other considerations regarding the status of parties in the society, even social-political phenomena like factiousness, cronyism and creation of party police forces. He evidenced on deformation of parliamentarism, on distortion of the "general voting right" as the idea, on almightiness of party bosses and unity of parties in the field of implementation of their narrow interests. On the other hand, his research regarding the social causes and spreading of corruption, as well as studies and obtained data regarding committed felonies with party-political motivations (illegal arrests, abductions, political assassinations, extortions and similar), undoubtedly belong to his contribution to criminological research. It is important to notice that even in 1928 Reiss in his work made a clear distinction between so-called "administrative" or "clerk" and "political", "system" corruption. The latter one has as consequence the appearance of the social phenomenon that is in contemporary sociological vocabulary called the "captured state".

It is obvious that some fragments of Reiss' work have importance even for rural sociology, sociology of elites and religion, as separate sociologies. Conclusions that he had made by observation in some of these areas (e.g. religion) are confirmed also in contemporary empirical sociological research.

In his work *Ecoutez Serbes!* Reiss made not only a scientific description of the Serbian society, but also established basic tendencies of its development and predicted consequences if those tendencies were not stopped. That is his great sociological contribution.

Key words: Archibald Reiss, "Ecoutez Serbs", sociological contribution, Kingdom of SCS, 1918–1928

Слика 1.
Арчибалд Рајс

Belgrade le 1 juin 1928 R.A.REISS.

Ecoutez Serbes!

J'étais avec vous lorsque vous étiez dans le malheur. J'ai partagé vos souffrances et, pour pouvoir le faire, j'ai sacrifié une vie brillante et une carrière très belle et encore pleine de promesses d'avenir. Je vous ai pris en affection parce que j'ai vu à l'oeuvre vos hommes du peuple dans les combats et dans les moments critiques où l'on reconnaît le véritable caractère d'une Nation. Je vous ai pris aussi en affection en raison et à cause des sacrifices que j'ai faits pour vous car on ne s'attache réellement aux gens et aux choses que si cet attachement vous coûte des sacrifices.

Mais j'ai vu aussi vos défauts, défauts qui se sont terriblement accentués après la guerre. Quelques uns de vos défauts, si vous n'y remédiez pas, seront mortels pour votre Nation. Je ne serais pas votre ami si je ne vous criais pas " casse-cou " et si, à côté de vos qualités, qui sont réelles et belles, je ne vous montrais pas ,comme dans un miroir, vos seules défauts. Je ne vous cacherai rien d'essentiel de ce que j'ai vu, car le vrai ami n'est pas

Слика 2.
Прва страница рукописа књиге
Чујте, Срби!

CONTENTS

INTRODUCTION

Slobodan Antonić
Introductory word 7

Milovan M. Mitrović
One Century of Serbian Sociology 9

PERSONALITIES AND WORKS

Luka Breneselović
Valtazar Bogišić and the Emergence of Sociological Attitudes 29

Miloš Marjanović
Contributions of Bogišić to the Establishment of Empirical Sociology of Law 71

Nina Kršljanin
Valtazar Bogišić – A Sociological Approach to Law and Legal History 90

Milojica M. Šutović
"Radical Sociology" and "Sociological Imagination" of Svetozar Marković 111

Vladimir Zarić
Mihailo Avramović's Sociology of Cooperative Movement 138

Ljubica Rajković and Vesna Miletić-Stepanović
Sociology and Geography in Jovan Cvijić's Works 157

Branislav Stevanović
Sociological-Political Relevance and Actuality of Cvijić's "Anthropogeography" of the Balkans 181

Ljubinko Milosavljević
The Socio-Theoretical Thought of Slobodan Jovanović 200

Ivan Jovanović
Slobodan Jovanović as a Sociologist 212

Srdjan Šljukić
Slobodan Jovanović and Serbian Peasantry 239

Бранислава Краговић
Slobodan Jovanović on Half-Intellectuals 252

Slavoljub Mišić
Establishing Historical Sociology in the Work of Slobodan Jovanović ... 264

Saša B. Bovan
The Sociological Theory of Law of Živan Spasojević 279

Božo Milošević
Sreten Vukosavljević's Sociology of Peasant Society: Significance of Primary Experience for Understanding of Village and Peasants 297

Aleksandar Gordić
"Metaphysics" of Peasant Life in the Work of Sreten Vukosavljević 314

Dejan Petrović and Milena Stanojević
Mirko Kosić – A Forgotten Sociology 337

Uroš V. Šuvaković
Contribution of Archibald Reiss to Sociological Study of Serbian Society between the Two World Wars 353

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
Социолошки преглед : часопис Српског
социолошког друштва / главни и одговорни
уредник Жолт Лазар; Год. 1, бр. 1 (1961) - . - Београд
(Краљице Наталије 45) : Социолошко друштво Србије, 1961-
(Београд : Службени гласник). – 24 цм
ISSN 0085-6320 =
COBISS.SR-ID 932111